Пр 202/30-4 п

Українське АН за 100 літ.

1929

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
MÉMOIRES DE LA SECTION HISTORIQUE DE L'ACADEMIE DES SCIENCES D'UKRAINE,
jadis Section Historique de la Société Scientifique Ukrainienne à Kiev, vol. XXX,
sous la redaction de M. Hrushevsky, Président de la Section.

Sommaire voir la dernière page.

ЗА СТО ЛІТ

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО Й ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКІВ XX СТОЛІТТЯ

ЗАХОДОМ КОМІСІЇ НОВІШОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ПІД РЕДАКЦІЄЮ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

КНИГА ЧЕТВЕРТА

(Записок кол. Історичної Секції
Українського Наукового Товариства в Київі том XXX).

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку" „Картковому репертуарі" та інших покажчиках Укра нської Книжкової Палати

Дозволяється випустити в світ.

В. О. Неодм. секретаря Академії Наук,

Акад. **О. Корчак-Чепурківський**.

ФЕДІР САВЧЕНКО.

І. П. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ В ОБОРОНІ СВОЇХ АВТОРСЬКИХ ПРАВ.

Лист або точніше неопубліковану заяву Котляревського, що ми її нижче друкуємо, пощастило знайти підчас наукового відрядження до Ленінграду в червні 1928 р. в рукописному відділі бібліотеки Пушкинського Дому В. А. Н. під шифром 18,073 С. XV6 6.

Науковий інтерес її перш за все полягає в тому, що з неї дізнаємось про те, що Наталку Полтавку написано в 1819 році, що до цього часу не було твердо встановлено.

Не менш цікава вона і з погляду характеристики того обізнання що до своїх авторських прав, яке мав Котляревський коло 1829 р. (як це выходить зі змісту самої заяви: „за представленіе въ разныхъ городахъ моей оперы около 10 лѣт“). Він наводить дату, § і самий текст закону на користь авторського права.

Для порівнання наскільки мало в цих самих справах був досвідчений Котляревський лише 8 років перед тим наводимо уривок з його листа до М. І. Гнєдіча, що був надрукований в „Литературныхъ Портфелях“ Пушкинского Дома, 1923, с. 36 і оригінал його переховується тепер також в Пушкинському Домі: „Признаюсь передъ Вами, со всею откровенностью и чистосердечіемъ земляка, что не бывши никогда въ здѣлкѣ съ книгопродавцами, не знаю какъ съ ними выгоднѣе для себя поступить, а еще болѣе не знаю какую цѣну Энеидѣ положить. Еслибъ я зналъ, что не причиню вамъ безпокойства и обремененія то усерднѣйше прошу васъ переговорить съ сими Господами и узнать отъ нихъ какою бы суммою почтили малоросс. Энеиду и на какихъ условіяхъ и меня почтили вашимъ увѣдомленіемъ... вы черезъ сіе здѣлаетесь моимъ благотворителемъ и я вашимъ пособіемъ вкусилъ бы плоды двадцати шести лѣтняго моего терпѣнія и посильныхъ трудовъ“... Лист цей датований 27 грудня 1821 г.

„Господину Полтавскому Полицмейстеру Ивану Ивановичу Мантосу отъ отставного Майора Котляревского.

Объявление.

Содержатель странствующей труппы, иностранецъ Иванъ Штейнъ, разъѣзжая по ярмаркамъ, бывающимъ въ разныхъ городахъ разныхъ губерній, съ подвижною своею труппой играетъ на театрахъ сочиненную мною в 1819 году малороссійскую оперу въ двухъ дѣйствіяхъ подъ названіемъ Полтавка безъ моего согласія и позволенія. Мнѣ неизвѣстно, какъ и откуда онъ ее досталъ, но я удостовѣренъ въ томъ, что онъ пользуется непозволительно чужимъ добромъ, и моя опера Штейномъ не благопріобрѣтена. Въ уставѣ о цензурѣ Высочайше утвержденномъ апрѣля въ 22-й день 1822 года, въ положеніи о правахъ сочинителей въ § I сказано: „Каждый сочинитель или переводчикъ книги, имѣетъ исключительное право пользоваться во всю свою жизнь изданіемъ и продажею оной по своему усмотрѣнію, какъ имуществомъ благопріобрѣтеннымъ“. Слѣдовательно содержатель труппы Штейнъ непозволительнымъ образомъ получивши мою оперу и играя ее на театрахъ безъ моего позволенія, лишаетъ меня тѣхъ выгодъ, кои собственность

моя могла бы мнѣ доставить. Таковый поступокъ Штейна кромѣ того что безсовѣстный есть противузаконный и достоинъ преслѣдованія правительства".

„Что бы остановить содержателя труппы иностранца Штейна отъ нанесенія мнѣ и на дальнѣйшее явной обиды, покорнѣйше прошу Ваше Высокоблагородіе оперу Полтавку и музыку къ ней привязанную (!) отобравъ у Штейна отдать мнѣ. Обязать его роверсомъ, чтобы онъ ни на какомъ театрѣ оперы Полтавки ни другой какой либо моего сочиненія не игралъ и не выпустить его Штейна изъ Полтавы пока не разочтется со мной за представленіе въ разныхъ городахъ моей оперы около 10 лѣтъ".

Примітка иншою рукою: „Прим. Это объявленіе писано собственноручно Иваномъ Петровичемъ Котляревскимъ, сочинителемъ малороссійской Энеиды и оперъ: Наталка Полтавка и Козакъ Чаривныкъ. Получено мною въ Полтавѣ въ 1858 году. Александръ Терещенко".

ФЕДІР САВЧЕНКО.

НЕНАДРУКОВАНІ ЛИСТИ КУЛІША ДО БОДЯНСЬКОГО.

113 „Листів П. О. Куліша до О. М. Бодянського“ (1846—1877 р.р.) надрукував на сторінках „Київської Старини“ (1897—8 р.р.) колишній власник їх О. О. Тітов.

У передмові своїй до них він писав:

Нам остается сказать несколько слов о подлиннике, с которого печатаются помещаемые ниже письма. Он представляет собою томик в почтовый лист (разного формата), на 283 листках, исписанных четким, довольно красивым почерком, в бумажном переплете. В наше собрание эти письма поступили вместе с остальными рукописями О. М. Бодянского. Сохранились они хорошо; при переплете расположены в хронологическом порядке, который, впрочем, выдержан не везде. На каждом письме рукою О. М. Бодянского сделана помета—когда получено. Небольшая часть этих писем, в виде выдержек, была напечатана нами в „Русском Архиве“ за 1892 год (ном. II; стр. 291—304). Ниже помещаются все имеющиеся в указанной рукописи письма, за исключением очень немногих (не более 12), отличающихся краткостью, узко-деловым или чисто-семейным характером“.

Зазначена збірка переховується тепер в бібліотеці Державного Музею у Ростові Ярославському ч. 1583. При порівнянню її з надрукованим, виявилося, що ненадрукованих Тітовим у цій збірці листів залишилось 14. Три з них мають форму записки. Але рештка своїм змістом не відріжняється нічим від тих, що їх надрукував Тітов. Подаємо їх тут в цілому, залишаючи правопис оригіналу [1]).

I—Пол. 19. IX. 47 въ пятн.

Милостивый Государь Осипъ Максимовичъ!

Издаваемый Вами журналъ „Чтенія въ Обществѣ Исторіи Древностей Русскихъ“, слѣдующій мнѣ по моей подпискѣ на него нѣсколько мѣсяцевъ назадъ, покорнѣйше прошу Васъ выслать на имя моего хозяина Оружейнаго Мастера Авинира Яковлевича Салищева-Жучкина, въ Тулѣ, на Посольской улицѣ, противъ часовни Николы, въ собственномъ домѣ. На его же имя, для вѣрности, прошу высылать и прочія книги, издаваемыя Историческимъ Обществомъ, на которыя я подпишусь въ послѣдствіи.

Примите увѣреніе во всегдашнемъ почтеніи, съ которымъ имѣю честь быть, Милостивый Государь, Вашим покорнѣйшимъ слугою П. Кулѣшъ.

1847, сент. 15. Тула.

II. Пол. 30/XI, 48, вторн., въ 5 веч. 24 ноября, 1848. Тула.

Ни одно дѣло не дѣлается, какъ предполагаешь. Встрѣтились препятствія къ выѣзду моей жены из Тулы. Поэтому просимъ Васъ не брать мѣста въ почтовой каретѣ до ея пріѣзда. Вашъ П. Кулѣшъ.

26 ноября.

Къ вящшему горю, почта ушла, и мы рыскуемъ лишиться 20 р. сер.; но всего досаднѣе, что причинили Вамъ столько напрасныхъ безпокойствъ. Дѣло въ томъ, что даже моей жинки не пускаютъ безъ разрѣшенія графа Орлова. Оно получится недѣли черезъ двѣ. Если Вы взяли билетъ на мѣсто въ каретѣ, то есть средство переуступить его новому пассажиру; если же нельзя, то пускай пропадают 20 р. Мы Вамъ пришлемъ.

---

[1]) Оригінал Кулішевого листа ч. IV, датованого 5 січня 1849 р. втрачено із вищезазначеної збірки за № 1583. Тому друкуємо його з копії цієї збірки, що її виготував до друку Тітов,—вона тепер переховується в тому ж таки Ростовському Музеї за ч. 2873/1452.

III. Пол. 9. XII, 48, пятн. 4 дек. 1848. Тула.

Вы имѣете полное право бранить меня за поспѣшность, съ которою я написалъ къ Вамъ о билетѣ для моей жены на мѣсто въ почтовой каретѣ; но несовсѣмъ какъ безразсудный я дѣйствовалъ. Мы и вообразить не могли, чтобы полиція имѣла какое-нибудь отношеніе къ моей подругѣ. Она послѣдовала за мною въ Тулу добровольно и преспокойно ѣздила гостить въ Малороссію. Это не было ни для кого тайною, однакожъ полиція и не намекнула мнѣ, что жена моя не имѣетъ права отлучаться изъ Тулы. Теперь вдругъ отказъ подписать свидѣтельство, и губернаторъ послалъ особое представленіе къ графу Орлову о дозволеніи ей ѣхать въ Петербургъ. Не знаемъ, чѣмъ это кончится. Во всякомъ случаѣ мнѣ не столько жаль 20 р. ср., которые пропали за билетъ, сколько Вашихъ напрасныхъ хлопотъ. Я былъ тронутъ Вашею заботливостью о томъ, чтобъ устранить неудобства, важныя для женщины при отысканіи мѣста отдыха въ незнакомомъ городѣ. Примите искреннюю нашу благодарность. Теперь, если и получимъ разрѣшеніе на поѣздку моей А. М. въ Петербургъ, не станемъ больше васъ безпокоить назначеніемъ времени, когда она пріѣдетъ въ Москву. Сдѣлайте только распоряженіе, чтобы даму моего имени пускали къ Вашей сестрицѣ во всякое время. Она сама постарается отыскать Вашу квартиру. Я думаю, Никитскіе ворота близко отъ мѣста прибытія почтовыхъ каретъ? Не посылаю теперь издержанныхъ Вами на билетъ денегъ, въ надеждѣ, что недѣли черезъ двѣ жена вручитъ ихъ Вамъ лично. Еслижъ откажутъ, то пришлемъ немедленно.

Ну, каково идутъ Ваши дѣла, почтеннѣйшій дружище! Чѣмъ Вы хорошимъ занимаетесь? Что касается до меня, то я что-то отсталъ въ литературной дѣятельности. На эту пору я не совсѣмъ здоровъ отъ простуды, а въ прочее время сильно меня развлекаетъ не прочное и стѣсненное мое положеніе въ Тулѣ. Я впрочемъ не желаю, чтобы оно было здѣсь прочно въ смыслѣ неизмѣнности, но желалъ бы какой-нибудь перемѣны своихъ обстоятельствъ. Боюсь одичать въ этомъ безлюдіи. Мѣста по службѣ я все еще не получилъ, но дали мнѣ вѣрную надежду. Служба моя будетъ состоять въ разъѣздахъ для провѣрки лицъ и мѣстъ, подвѣдомственныхъ казенной палатѣ, чему я очень радъ, какъ человѣкъ, привыкшій къ страннической жизни. Не воображайте-жъ однако, что это будетъ мѣсто для меня удовлетворительное. Званіе чиновника особыхъ порученій, а жалованья 1000 р. асс., но и то здѣсь много: такъ трудно нашему брату добиться чего-нибудь путнаго въ Тулѣ. Обнимаю Васъ

П. Кулишъ.

IV.— Получ. 10. I. 49.

Шановный Пане Земляче ы Друже
Осыпе Максымовичу!

Ждавъ ждавъ я одъ Тебе Одыссеи, та ажъ обрыдло. Ажъ ось колы вона добылась по снигахъ до Тулы, хочъ ты здоровъ напысавъ лыстъ ажъ 19 ще декабря, як ы прыбицявъ тоди. Я жъ затымъ не одвитовавъ на твій шановный лыстъ про мою землячку, що саме передъ тымъ пославъ до тебе свій, дакъ думавъ разомъ уже зробыты одповидь. Любо було мыни чытаты, що така добра та предобра людына такъ уподобала мою жинку. Справди, пане мій коханый, пославъ мыни Господь мылосердный у ій найлуччи ликы одъ усякои тугы й нудьгы. Кажуть люде, що тильки въ тепыханни э щире коханне, а я, такъ и забувъ яко й воно,—теперъ тильки дознавъ, якъ жыты серцю зъ серцемъ. Велыка до мене ласка Господня! Це жъ усе для того пышеця, щобъ ты, мій друже, знавъ якъ ты потишывъ мое серце, прывытавшы якъ батько дытыну мою

жинку у себе въ господи и выпровадывшы іи зъ благословеньемъ до столыци. Не мигъ бы ты такъ мене втишыты, якъ бы замись ій самого мене щопай лучче вконтентовавъ на перепутти. Якъ бы ты бувъ тутъ передо мною, до нызько, нызько я бъ тоби вклонывся! Жинка моя благополучно доихала до столыци у 3 годыны 21 декабря ы хотила заразъ сама тебе зповистыты й дякуваты, та жиночный якыйсь соромъ удержавъ не спытавшись, лыстоватысь ызъ чужымъ чоловикомъ. За це я ій трошкы й покорывъ, що не збагнула, якый блызькый та кревный мыни родычъ Осипъ Максымовычъ; та вже оце самъ за ней воспысую до мылосты що найщиршую дяку. Може вона хутко й назадъ поверне, дакъ будь ласко знозъ ій дайте прыхылокъ у своій господи и до Тулы любенько выправте. А любу свою сестрыцю поцилуй, добродію, за мене у рученьку, що вона мою господыню наськымъ украинськимъ звычаемъ, у себе приголубыла.—Добре, дуже добре, пане земляче, зробывъ ты купывшы маленькому москалыку Кучаеву кожушокъ. Мы такъ хутко іого зъ корпуса вхопылы, що й не пораховалы, якъ іого довезты.

Дойхавъ и винъ благополучно: выбрыкує теперъ по столыци.—Велыке тоби спасыби за Одыссею: теперъ вона мыни такъ якъ косару мыхалокъ горилки; бо ниде правды диты, трохы не здуривъ зъ нудьгы, зостаючись самъ у господи. Не збагнешъ ты, козаче, ціого дыва ы сміятымесся як той Кырыло Туръ изъ мене, смійся, смійся та не дуже, пане куринный".

Багацько дечого лучыцця ще червяку на вику.

Зъ правдывымъ уповажаннемъ до послугъ тоби щырый Землякъ

П. Кулишъ.

1849, января 5 Тулѣ.

P. S. Ще ничого не знаемо, чы въ ладъ, чи не въ ладъ наше проханне на столыцю або до Москвы. Наврядъ, чы є въ Кузьмы грошы! Не пійматы вовка теляти!

V. Пол. 4.X.1849, вторн. 1 Окт. 1849. Тула.

Нѣтъ, лучше и не расказывайте о продѣлкахъ „стараго грѣшника"; довольно и того, что представило мнѣ мое воображеніе. Намъ остается одно наслажденіе добродѣтелью во глубинѣ души своей, предоставя людямъ наслаждаться ихъ пакостями. Давайте укрѣплять свои души въ терпеніи, незлобіи и въ безкорыстномъ стремленіи ко всякому нравственному благу. Благодаря Бога, намъ отведено судьбою поприще нежалкое: учась и уча другихъ, мы можемъ посмѣиваться всякой суетѣ мірской. „Блаженство наша цѣль..."

Надѣюсь, что Вы уже успокоились отъ потрясенія душевнаго, причиненнаго Вамъ людскими пакостями и совершенно для меня понятнаго. Всего пріятнѣе для меня слышать, что Вы спокойны, но если Васъ сколько-нибудь облегчаетъ разсказъ о неизбѣжныхъ въ жизни горестяхъ, Вы найдете во мнѣ человѣка, какъ нельзя больше Вамъ сочувствующаго. Что же касается до меня, то я очень спокоенъ и доволенъ людьми, какъ они ни глупы и ни мерзки бываютъ. Какой то небесный миръ посѣтилъ мою душу, такъ что я даже пересталъ желать съ прежнею живостью освобожденія своего изъ Тулы. Жаль только жинки, которая при семъ удобномъ случаѣ Вамъ кланяется низенько, а Вашу сестрицу отъ души обнимаетъ. И такъ у насъ все по прежнему, мы совершенно здоровы и живемъ себѣ въ своемъ уединеніи припѣвая. Наши новые знакомые, о которыхъ я писалъ къ Вамъ, люди прекрасные неча молвить, да не совсѣмъ то, чего нашему брату надобно. У нихъ нѣтъ ни толпы, ни суетливости, ни пересудовъ; все у нихъ просто и мило; но какъ то скучновато, потому что мало между нами общаго. Не знаю, какъ оно выйдетъ на дѣлѣ, но мнѣ кажется, что я съ Вами былъ бы совершенно

уконтентованъ, и Вы бы мнѣ замѣнили всякія бесѣды въ гостяхъ. Но я очень доволенъ Гусевыми, каковы они есть, и радуюсь этой находкѣ. О занятіяхъ своихъ нечего сообщить Вамъ особеннаго; довольно того, что они идутъ ровнымъ шагомъ, що нашы волыкы въ ярми. Не втерпивъ таки, щобъ не пробовкнуть по своіому!! „Ничего, ничего — молчаніе!!“ какъ говоритъ Гоголевъ сумашедшій въ своихъ запискахъ.

Обнимаю Васъ П. К.

VI. Пол. 30.I.1850 г. понед. Янв. 28, 1850. Тула.

Мнѣ понадобилась для ех-Кадета Всеобщ. Исторія Лоренца. Здѣсь за пять томовъ просятъ 12 р. сер. Если Вамъ не неудобно купить и если она съ пересылкой будетъ стоить дешевле тульскаго рублемъ сер. или больше, то потрудитесь купить и выслать послѣ чего немедленно получите отъ меня деньги. Если Вамъ не до коммисіи или игра не будетъ стоить свѣчъ, то потрудитесь увѣдомить меня. Я куплю здѣсь. (NB не забудьте купить второго изданія: я думаю оно исправнѣе перваго).

Графъ О. просилъ въ Петерб. здѣшняго губ. предводителя Двор. похлопотать въ Тулѣ о прибавкѣ мнѣ жалованья. Не знаю скоро ли это сдѣлается и въ какой мѣрѣ, во всякомъ случаѣ пріятно, что хоть въ столицѣ не считаютъ меня человѣкомъ, нестоющимъ насущнаго хлѣба.

Пишу два романа и оба довелъ до половины да и загрузъ. Продолжаю сражаться со всяческою нѣмещиною, чтобъ со временемъ обезпечить свое существованіе, хоть переводами съ иностранныхъ языковъ. А покамѣстъ испытываю въ этомъ трудѣ много пріятного.

Живу припѣвая, ударивши лихомъ объ землю. Жинка моя Вамъ и Вашей сестрицѣ низенько кланяется.

Братъ нашъ Василій всё еще не можетъ вырваться изъ Петрозаводска. П. К.

Потрудитесь передать М. А. Максимовичу прилагаемую записку, если вышлете Лоренца и тѣ книжки, которыя онъ чаятельно Вамъ вручитъ, то напишите карандашикомъ на оберткѣ одной изъ книгъ,—но нѣтъ, я по вѣсу означеннаго почтою, узнаю сколько возвратить Вамъ за пересылку.

VII. Получ. 28.V.1850 г. воскр. Мая 22.1850. Тула.

Нетолько оныхъ двухъ синьоровъ хочется мнѣ залучить къ себѣ, но и еще троихъ такихъ же козарлюгъ нѣмецкихъ. Когда уже выписывать из-за границы, то выписывать не на пять рублей: одинъ тому часъ. Выписываю Вамъ на слѣдующемъ листкѣ цѣлый рядъ литературныхъ лакомствъ. Деньги на нихъ Вы получите отъ Гусева. Если же его лѣчебные расходы не позволятъ избавить меня отъ пересылки, то отъ меня съ первою почтою послѣ увѣдомленія, которое онъ возьметъ на себя, и Вы уже и не турбуйтесь.

NB. Романы В. Скотта (и Шекспиръ) должны быть дешеваго изданія Таухница, по 60 к. сер. за томикъ. По этой цѣнѣ я купилъ ихъ уже нѣсколько штукъ въ Петербургѣ, Шиллера хотѣлось бы имѣть въ крупной или сносно мелкой печати; но если очень дорого сравнительно, то нечего дѣлать. Да еще вотъ что: можетъ быть за границей дешевые переплеты, а у насъ такъ не переплетутъ, и можетъ быть Шиллеръ продается переплетенный, то радъ бы я былъ зѣло пріобрѣсть его в прочномъ и красивомъ костюмѣ, приложивши лишнюю рубляку. А лучше сказать сдѣлайте, какъ сами знаете; сдѣлайте такъ, яко бы для самого себя, и я буду совершенно доволенъ и благодаренъ.

Бувайте жъ здоровеньки. П. Кулишъ.

Въ субботу принесли мнѣ письмо Ваше по отходѣ почты, а тобы Вы получили мой отвѣтъ раньше.

Да ще, братику, нехай Шиллеръ небуде надрукованъ латинскими буквами не люблю такихъ нимецькыхъ кныжокъ.

VIII. Пол. 4.VII.1852 г. пятн. Іюня 29 дня, 1852.

Що ты, любий мій добродію, пышешъ про пана Павлова, то усе те буде зповнено щыро. А оце добре ты выдумавъ, щобъ зазырнуть у наше болото. Отъ же якъ мене знайты. Треба систы або на пароходъ (коло литніого саду, або коло аглыцькои набережнои), або у карету, що ходять у Нову Деревню. Якъ на параходъ то дождысь, покы винъ прычалыть коло Новои Деревни; якъ же у карету, то треба зупыныть іи, зъихавшы зъ Строганового Мосту; тутъ буде коло аптеки (навпроты мосту) хвиртка у садъ, отъ туды йды усе просто, неберучы управо, аж выдешъ изновъ до мосту; перешедчы іого, беры управо по деревяному тротуару. На тому тротуарови пороблены отакъ лавочкы, такъ наличы такыхъ ажъ чотыры, та мынувшы четверту, дывысь навпротывъ хвырткы у тыну, у ту хвыртку йды дорижкою ажъ до першой дачы зъ оттакыми викнами.

— І це буде моя дача. Якъ же въ тебе є чемоданъ, то може поидешъ на извощику. Тоди договоруйсь на Чорну Ричку, а якъ прыидешъ сюды, то проидь мымо хвыртки у тыну, за нею ще стоятыме одна дача, а дали на рижку друга; тутъ беры наливо у юлочку да ажъ у трейти ворота и берысь, той попадешъ, якъ разъ у мою дачу, а зовеццця вона дача Гжи Гамбсъ, тильки и передъ нею и далшъ усе дачы тыєи жъ паныи, такъ на це ничого й покладувацця. У двори беры наливо, то й побачишъ у кухенны викна землячокъ, нашыхъ дивчатъ.

Ужежъ будь ласка не заизджай некуды опричъ до мене. У мене дача прездоровенна, такъ що на гори тоби ажъ дви хаткы буде особо изъ особымъ выходомъ; а жынка моя, якъ почула що ты до насъ будешъ, то вже й почала дбать сыръ и сметану на вареныки. У насъ ты некому не помишаєшъ и тоби нехто, а у городъ можна на день водою и землею издыть хочъ десять разивъ. Ну до зобачення жъ.

Твій Панько К.

IX. Получ. 9-го сент. 1852 г. вторн. Сентября 4.

Гусевъ въ Москвѣ. Мы выѣдемъ сегодня, поэтому благоволите книгу выслать на имя Никол. Данил. Бѣлозерскаго въ Борзну, Черниговъ. губ.

Я позабылъ въ темненькой комнатѣ теплыя калоши, въ которые еще что-то вложено. Потрудитесь отослать ихъ въ ту лавку, гдѣ мы купили сапоги, чтобъ опушили новымъ мѣхомъ и если нужно починили, а потомъ, не дожидаясь моего шурина, велите зашить ихъ вмѣстѣ съ переплетенными книгами (онѣ поспѣютъ въ одно время съ опушкою) и отправьте на имя Бѣлозерскаго въ Борзну, а сколько будетъ на все это издержано денегъ, то Викторъ Бѣлозерскій при проѣздѣ Вамъ возвратитъ съ благодарностью.

Кланяемось уси нызенько Вамъ и Марфѣ Никитичнѣ

Вашъ П. К.

Не позабылъ ли я у Васъ двухъ перочинныхъ ножиковъ—одинъ чорненькій въ два лезвея, а другой бѣлый—въ четыре? Въ дорогѣ я не могъ ихъ потерять; укладывать ихъ съ вещами тоже не могъ, потому что всегда имѣлъ ихъ при себѣ. Можетъ быть запали куда нибудь между книгъ у Васъ на столѣ.

Гусевъ я думаю, у Васъ будетъ. Скажите, что мы видѣли его семейство и любовались прелестною матерью и прелестнымъ ребенкомъ, не говоря уже о давнихъ нашихъ знакомцахъ.

X. Пол. 11-го окт. 1852 г. суб. 1852, сент. 25. Борзна.

Пане Земляченьку! Одинъ добрый малый, по имени Афанасій Маркевичъ (!), желает получить какое-нибудь мѣсто при Архивѣ въ Москвѣ подъ Оболенскимъ, или какое-нибудь мѣсто, годное для дѣйств. студента Кіевскаго Университета, уже потершагося въ губернской службѣ лѣтъ пять. Сдѣлайте одолженіе, распросите и увѣдомите его самого, буде что-нибудь найдется. Этимъ бы Вы спасли его отъ скуки въ глуши и можетъ быть подвинули бы его къ лучшей дѣятельности, потому что онъ любитель старины, собиратель разныхъ народныхъ виршъ и пожалуй писатель трошки, а главное—человѣкъ отличной души, которому я много обязанъ.

Погода у насъ восхитительная, какой я не могъ и вообразить въ Петербургѣ, дыша этимъ живительнымъ воздухомъ и пожирая глазами игру солнечныхъ лучей на разноцвѣтныхъ деревьяхъ. Отъ Васъ посылочки еще не получилъ. Кстати: ножики оказались у меня же въ карманѣ, а тупаного (?) гребешка черепахового не позабылъ ли я? Се все отта почта наробыла, а то я чужого не беру и свого непокидаю. Паніи мои кланяються обомъ Вамъ нызенько. А мы такы де що й робымо, не все гуляємо. Вашъ П. К.

Адресъ Марковича. Афанасію Васильевичу Марковичу. Въ Черниговъ. Въ домѣ Шуминскаго, близь Елецкаго монастыря.

XI. Пол. 18-го генв 1853 г., воскр. 1853, янв. 15. С.-Петерб.

Спасыби тоби, коханый друже, за твои хлопота объ моихъ паніяхъ; не гарно тильки воны зробылы, що на дорози захапавшись не сказалы вамъ и прощайте. Не здывуйте, будте ласкавы: имъ здавалось, що та огненна кобыла такъ и помчыцця мовъ скаженна. Дуже дякують воны й тоби й твоій сестрыци за вси Ваши ласкы й за Вашу ввичлывость. На чугунци покынулы мои землячки якыйся кожухъ. Коли винъ у тебе (може Андрій пидхопывъ такы), то нехай полежить, поки ихатыме Билозерськый. А що вже ласу ты мыни прыславъ кныжку, такъ такъ! Велыка моя дяка пану Кыріенкови и за ци и за іого компанованнє чы що (ще не досталы зъ чемодана). Передай же будь ласка іому оци грошы 3 р. сер. Тутъ 30 к. лышнихъ, то се вже нехай соби визьме на орихы Андрій. Эге та вже моя пани й заплатыла,—ну й добре. Ось може я скоро оддячу якымъ небудь гостынчикомъ и тебе й іого. Пошарпаный тилькы, та мы полатаємо. Бувайте жъ здорови та оклыкайтесь и до насъ иноди. Обидви землячкы преусердно вамъ кланяюцця разомъ изо мною.

До услугъ готовый и щырый землякъ П. К.

XII. Пол. 24-го генв. 1853 г., суб. 1853, янв. 21. Спб.

Дамы наши правда, что страхопудки, но онѣ столько набрали къ себѣ въ вагонъ, что заняли одно лишнее мѣсто, о чемъ и было имъ сказано кондукторомъ, когда во время ѣзды сдѣлалось тѣсно отъ множества пришельцевъ. Здѣсь было бы всуе справляться о тулубѣ, потому что не здѣсь принимали вещи, а въ Москвѣ. По всей вѣроятности, онъ не былъ взятъ въ дорогу, потому что въ такомъ случаѣ кондукторъ долженъ былъ бы объявить громогласно въ вагонахъ, чей тулубъ? и вѣроятно никто не осмѣлился бы его присвоить, страха ради хозяйска, если не изъ чесности. Пошлите на нашъ счетъ на извощикѣ Вашего Андрея на чугунку, вручивъ ему письменное объявленіе, что такого-то числа случилось то-то, такъ нельзя ли сдѣлать того-то. Этимъ Вы обяжете нашихъ дамъ дозѣла, потому что тулубъ подаренъ имъ однимъ весьма любезнымъ родственникомъ, и имъ будетъ очень жаль если погибнетъ память его съ шумомъ.

Я сперва бывъ байдыкы зъ нудьги, а теперъ зъ радощивъ, а тутъ и роботы усякои багацько, а линощи такы напалы, що й коту хвоста не завъязавъ бы. Не знаю вже, чы й буде зъ мене що, опричъ лéнгы. Даю оце вже тыжнивъ зъ пивторы, урокы краснописанія одному багатому панови, та й то здаєцця, що незнать якъ тружусь. У мисяць 8 годынъ за 50 р. ср. Воно не вадыть, та шкода, що панъ хутко на весни—повієцця кудысь за граныцю. Добра людына одначе,—нехай іому Господь помагає байдыкуваты.

Паніи мои здоровеньки й веселеньки: кланяюцця вамъ обомъ разомъ зо мною низенько.

Ваш П. К.

XIII. Пол. 30-го генв. 1853 г. пятн.

Потрудитесь отправить тюкъ съ книгами съ товарнымъ поѣздомъ по слѣдующему адресу: Въ С.-Петербургъ. Его Высокобл. Акиму Ефимовичу Терешкевичу. У Кукушкина Моста, въ домѣ Жадимировскаго. кв. ном. 26.

Не разшивайте его, чтобъ достать принадлежащую Вамъ книгу, ато много будетъ Вамъ хлопотъ. Лучше я Вамъ ее доставлю, при оказіи, распаковавши здѣсь.

XIV. Пол. 7-го мая 1853 г. четв. Мая 3. 1853. С.-Петерб.

Съ книгами произошло нѣчто, напоминающее исторію тулупа. Прилагаю записку моего коммиссіонера въ Почтамтѣ, которому я сообщилъ выписку изъ Вашего письма.

Вчера отправлено къ Вамъ страховое письмо, въ которое вложены два билетика для полученія съ желѣзной дороги двухъ посылокъ. Одна изъ нихъ - сундукъ съ книгами—зашита въ два рядна и запечатана тою самою печаткою, которою и это письмо; другая зашита просто въ рогожу, перевязана веревками и отправлена въ такомъ видѣ. Если на желѣзной дорогѣ существуетъ обычай взимать десятину—такъ это весьма дурно. Съ нетерпѣніемъ ожидаю отъ Васъ объ этом увѣдомленія. Въ рогожанномъ тюкѣ находится 8 пачекъ въ 36 книжекъ каждая и сверхъ того приложено 12 книжекъ не связанных—всего 300 книжекъ или 100 экземпляровъ. Я просилъ Васъ до моего пріѣзда не распаковывать посылокъ; теперь прошу оставить неприкосновеннымъ только сундукъ; тюкъ же расшить и повѣрить. Фактъ стоитъ труда.

Вашъ П. К.

ІЄРЕМІЯ АЙЗЕНШТОК.

ДО ЕТНОГРАФІЧНИХ ПЛАНІВ 1840-х РР.

Проф. Олександр Грушевський, присвятивши спеціяльну статтю „етнографічним виданням і планам“ сорокових років [1]), згадав у ній, між иншим, і про „величезний план“ „спільного видання великих етнографічних збірників, де були б сполучені разом матеріяли ріжних збірачів“. Участь у цьому загаданому виданні Максимовича, Костомарова, Куліша, Метлинського, Бодянського, Срезневського—надає йому особливого інтересу. Стаття Ол. Грушевського використала для цього головно Кулішові листи до Бодянського. Матеріяли надзвичайно багатого й цінного архіву І. Срезневського, що переховується в Рукописному відділі Бібліотеки Академії Наук СССР у Ленінграді [2]), дають змогу внести більшу ясність у цей темний епізод, докладніе освітити характер, план видання, заходи вжиті для його здійснення, нарешті причини, що заважили цьому виданню закінчитися й вийти на люди.

Першу—невдалу—спробу видати збірку пісень народніх українських viribus unitis зробив був М. Максимович: задумавши року 1838 видати другу частину „Украинских народных песен“ (частина перша вийшла р. 1834), він звернувся до І. Срезневського з листом, де між иншим писав: „Теперь опять принимаюсь за песни свои и приготовляю к печати вторую часть, т. е. женския, которую распорядил в 5 книг“. 4) Женоказацкия, 5) Казацко-девическия (дуэты), 6) Девическия или девоцкия, 7) Женацкия—пока так зову ее и 8) Украинския баллады или повествовательная. Не знаю, сделаю ли, а предполагаю вместе и вторым изданием напечатать 1-ю часть,—потому прошу Вас покорно 1-е помочь мне Вашими материалами из богатой скрыни Вашей для второй части преимущественно, для которой имею уже до 500 песен;—я особенно бьюсь из вариантов, более чем из числа, потому я бы рад был хоть посмотреть Ваши материали в сыром виде, что и для Вас бы не обременительно было. 2) Если можно, сообщите мне Ваши замечания на первую часть“ [3]). В дописці ж Максимович додавав: „Если можно и из обрядных чем-нибудь поделиться, то не откажите“.

Срезневський, очевидно, своїх матеріялів до Максимовича не надіслав. По перше, його юнацьке захоплення Україною, що спонукувало його до видання „Запорожской Старины“, просякнутої справжнім романтичним запалом та милуванням старовиною українською,—захоплення це потроху зникало (про це ще доведеться говорити далі). По-друге ж, саме в цей час Срезневський готувався до закордонної подорожи в Слов'янщину; перед його очима розкривалися широкі обрії, далекі перспективі... І зібрані ним скарби творчости народньої лишалися під спудом, чекаючи слушного часу.

Та й Максимович чомусь кинув свою думку і другого тому „Украинских песен“ не видав.

---

[1]) Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, 1909, кн. III, ст. 108—110.

[2]) При цій нагоді висловлюю глибоку подяку Вс. І. Срезневському за надзвичайно прихильне ставлення до моїх робіт у цьому архіві.

[3]) Лист з 14 квітня 1838, Київ.

В друге думка об'єднати кілька окремих збірок народніх пісень виникла в році 1844.

За ці шість років з'явилося багато нових збірачів, ретельних і плідних. Старанно збирав народні пісні Амвросій Метлинський; як зауважує в своїх споминах М. Де-Пуле, „приобрести дружеское, товарищеское расположение Метлинского легко было тому, кто... собирал или любил народные песни... Он записывал не только песни, но и народные мелодии; нередкие тогда в Харькове бандуристы... были обычными гостями Метлинского“ [1]). І хоч розквіт етнографічної діяльности Метлинського падає на кінець сорокових—початок п'ятидесятих років, коли він почав лагодити свій відомий збірник „Народных южнорусских песен“,—проте й у першій половині 40-х рр. мав він досить порядну збірку пісень. Про етнографічні захоплення і саме про збирання пісень розповідає в своїй „Автобіографії“ і М. Костомаров [2]); правда, в одному з ранніх листів до І. Срезневського (з 5. І. 1839), він признається, що „собирание песней Малороссийских никогда и не было любимым для меня предметом, если какие я и собирал, так это для Амвросия Лукьяновича“, проте—загальне колекціонерство пісень, так само й робота над дослідженням народньої пісенної творчости, певно, захопила і його. В листі до Срезневського з 6 листопаду 1842 р. він так пише про свої досліди: „Диссертация моя [3]) идет вперед, и мне хочется обработать символику как можно лучше. Чем далее углубляюсь я в этот предмет, тем более и более открываю интересного. Много такого, что до сих пор считал я темным, становится для меня ясным. Дохристианский славянский мир, как на голос вербовой сопилки, подымает из вековой могилы свою почтенную голову... Да будет благословенна та минута, когда во мне блеснула счастливая мысль избрать темою для диссертации этот предмет“. А в звязку з цим змінилося й відношення до збирання пісень. В тому ж таки цитованому листі до Срезневського, Костомаров пише: „Я услышал сейчас только, что в Харьков воротился один мой знакомый, обещавший привезти мне песен из Лубен. Может быть он исполнит свое слово, я буду иметь еще несколько новых материалов для построения предпринятого здания. Теперь каждая ничтожная песенька для меня имеет большую цену, иногда один стих наводит на важный вопрос“ (курсів мій І. А.) А з листа до К. Сементовського (з 25.III. 1844 г.) довідуємось, що самих тільки весільних пісень було в Костомарова біля сотни [4]), а вони ж і ще не найбільше цікавили молодого вченого.

Велику збірку пісень українських мав і П. Куліш. Ще в р. 1843 писав він до М. Погодіна про своє бажання „издать Малороссийские песни, которых много собрано лично мною в народе“ [5]); а Костомаров, який познайомився з Кулішем в осени 1844 р. пізніше згадував: „Когда мы

[1]) М. Де-Пуле Харьковский Университет и Д. И. Каченовский—Вестн. Европы, 1873, № 1, ст. 102—103.

[2]) „Меня поразила и увлекла,—пише він,—неподдельная прелесть малорусской народной поэзии; я никак и не подозревал, чтобы такое изящество, такая глубина и свежесть чувства были в произведениях народа, столько близкого ко мне и о котором я, как увидел, ничего не знал. Малорусские песни до того охватили все мое чувство и воображение, что в какой-нибудь месяц я уже знал наизусть сборник Максимовича, потом принялся за другой сборник его же, познакомился с историческими думами и еще более пристрастился к поэзии этого народа“ (Автобиография Н. И. Костомарова. М. 1922, ст. 148—149).

[3]) Очевидно, друга дисертація: „Об историческом значении русской народной поэзии“ (Харьков, 1843).

[4]) Русск Библиофил, 1916, кн. III, ст. 19.

[5]) Невиданий лист з 2. III. 1843; переховується в Погодінському архіві в Ленінській бібліотеці в Москві (Рукописн. відділ, № 3527).

заговорили о собрании песен, Кулиш вынул огромный ворох бумаг: то было его собрание народных песен“ [1]). Крім того, безперервно зростали збірки попередніх збірачів — Максимовича та Бодянського.

Думка об'єднати окремі збірки народніх пісень у єдиний, монументальний корпус, як зазначено вгорі, виникла в 1844 р. серед групи українських дослідників, які випадково зійшлися на той час у Київі: Максимович, Костомаров, Куліш. Ми не знаємо точних, безпосередніх джерел тієї думки; можемо проте легко уявити їх з великою долею ймовірности.

Біографи Кулішеві стверджують факт ранніх приязних відносин що зародилися поміж київським професором „словесности“, Максимовичем, та його молодим слухачем-студентом, Кулішем. Як каже В. Шенрок, „полюбив талантливого юношу, Максимович стал приглашать его к себе, и часто они вместе пели украинские песни и читали Вальтер-Скотта. Юноша с жадностью ловил об'яснения любимого профессора-словесника, и именно этому профессору он был больше всех обязан во всех отношениях“ [2]). Зовсім природнім було й співробітництво студента-юнака в збиранні пісень, що його Максимович не кинув, навіть після того, як лишив думку про видання дальших випусків своєї збірки. Приїхавши до Київа Костомаров не тільки привіз свою досить значненьку таки колекцію; він мусив подати й найпевніші відомості про харківські збірки, головне про збірку І. Срезневського, що таїла в собі геть невичерпані скарби народньої творчости. А звідци—недалеко вже й до думки об'єднати всі наявні збірки в єднаний корпус, думка, яку, можна думати, подав був Куліш, дуже прихильний до великих, монументальних проєктів. При цьому—за основу малося на думці взяти збірку Максимовича; він же мав бути й головним редактором, „распорядителем“ об'єднаного пісенного корпусу.

В правильності подібних гадок переконують нас два листа до Срезневського, писані майже одночасно 23 жовтня 1844 р. писав Костомаров таке: „Максимович поручил передать Измаилу Ивановичу поклон и, между прочим, узнавши, что у нас всех есть по запасу песень, предлагает присоединить свои 1500 и составить полный, по возможности, сборник, прося избрать его распорядителем, с означением имен всех сотрудников. Передаю предложение его без комментарий“. Максимович же (в листі з 26.X.1844) говорить про цю справу далеко подробніше, перекладаючи всю ініціятиву видання на Куліша з Костомаровим: „Костомаров с Кулишем,— пише він,—намовились, чтобы к моему собранию приобщить и свои песни, и сделать оное общим складом: мысль добрая для нашей народной поэзии, для единства и полноты сборника, да и лично мне приятная; не говорю полезная, ибо около двух тысяч приплатится уже за второе издание с голосами, коих экземплярами, оставленными в Москве, поживились барышники Толкучего рынка; и к новому изданию я приступаю со страхом и трепетом безденежной кишени моей, а все таки издать надо. По мысли Костомарова (которого мы притяжаем Киеву) и к Вам от это обращаюсь: не угодно ли и Вам будет вклад учинить из своей скрыни в общую кружку, которую здесь можно бы обратить на пользу всего нашего люда православного“. „Если Вам покажется эта мысль,—пише Максимович далі,—то порадейте, пожалуйста, и согласите других у кого есть, особенно Метлинского... Можно бы так даже сделать, чтобы в Киев, т. е. мне переслать все песни Истор(ические) бытовые, женские и гул-

[1]) Автобіографія, ст. 171.
[2]) В. Шенрок—П. А. Кулиш. Киев, 1901, ст. 20.

ливые; а я за них отправлю Вам Свадебные и все обрядные, и их издание—пусть будет харьковское. Кстати же у Вас там как то в обычае жениться; а у нас все холостяки, да и средоточие южнорусской исторической жизни было здесь. Отзовитесь на это!"

Не знаємо, чи справді обізвався Срезневський на цей лист. Мабуть ні,—бо 8 січня 1845 р. Максимович знову звертався до нього. „Давненько уже писал я к любезнейшему земляку своему, Славяноруссу Измаилу Ивановичу, писав він,—а от него мне вести нет... „он ко мне не пишет". За что такая немилость? Али за слово прямое?.. Но быть может не дошла к нему грамотка моя, в которой просил я—помнится—из'явить мне согласие или несогласие на прислание мне песен из скрыни земляковой. Прошу и теперь etiam atque etiam о том же. В Феврале уже пойдет мой сборник в тиски типографские. Коли можно наделить его новыми историческими песнями, то ущедрите. Я готов на месяц отложить, а коли пришлете, то и два ждать буду".

Можна гадати, що Срезневський, захоплений „Слов'янщиною", тим піднесенням пансловизму, що буяло тоді в цілій Середній Европі, просто не відповів і на ці повторні запросини. А як молодий київський гурток був захоплений найбільше матеріяльною можливістю видавати свій журнал або збірник[1]), то справа об'єднання окремих пісенних збірок тим-

[1]) Про нього так само довідуємось з листів до Срезневського. Так, у цитованому вже листі М Костомарова з 23 жовтня 1844 р. подибуємо таке: „Познакомился я с Кулешом и нашел в нем человека образованного, даровитого и глубоко знающего Украину. Он предполагает издать здесь повременное издание, которого бы цель была по преимуществу Русь южная. Материальные средства у него есть, потому что богатый помещик Гарновский, ассигновал для этого большую сумму; остановка за сотрудниками. Он предложил мне написать Вам, Измаил Иванович и Амвр(осий) Лукьянович, не захотите ли взять редакцию на себя, а он только был бы участником, или же, если б Измаил Иванович или Амвр(осий) Лукьянович взялся издавать с ним пополам так, что издание бы печаталось в Харькове, а издавалось в двух городах, в Харькове и Киеве. Я помещаю туда Хмельницкого, обработавши его и обогативши местными замечаниями. Польский литератор Грабовский, с которым я здесь познакомился, записывается решительным соучастником этого издания. У самого Кулеша есть много таких богатых материалов, что мне и во сне не снилось". І трохи далі, передавши Срезневському пропозицію Максимовича, Костомаров знову вертає до проектованого збірника: „Хорошо бы было, если б поместить в предполагаемое издание повести Квитки. Напишите мне, господа, согласен ли кто нибудь взять редакцию и как; а если нет, то дадите ли статей. Но желательно было бы если бы от Вашего согласия вышел в свет сборник, издаваемый в двух городах Украины. Статьи, обсуженные большинством голосов, являлись бы в свет в лучшем виде,—одним словом, вышло бы доброе, хорошее дело".

Цьому ж таки майбутньому виданню присвячує свої перші листи до Срезневського й Куліш: детально з'ясовує програм і завдання майбутнього журналу. „Покорно благодарю Вас,—пише він у листі з 13 лютого 1845 р.,—за готовность Вашу содействовать моему предприятию. Ваши труды будут моему журналу краеугольным камнем. Только Вы меня не совсем поняли. Чем большую область знания мы захватим своим журналом, тем труднее будет нам достигнуть своей цели. Если мы не будем „из него исключать ничего русского, будь оно хоть сибирское", как Вы пишите, то, согласитесь, не будет ли это другой Москвитянин? Ограничимся лучше одною южною Русью; тогда наш журнал будет иметь свое значение в славянском мире. Чтоб заглавие не возбуждало никаких подозрений, мы решились избрать самое простое: Киевский Сборник. Выходить он будет только 4 раза в год.—„Литераторы уже известные в нашем литературном базаре" мало нам помогут своими трудами, а имена их нам совсем не нужны. В том то и будет состоять преимущество нашего издания, что оно будет чуждо всяких спекулятивных разсчетов: средства для издания будут зависеть не от числа подписчиков, а от патриотического усердия одного богатого человека, для которого понесенный изданием убыток (если б это случилось) ничего не значит, и он каждый год готов терять на нем столько же. Этот редкий и может быть единственный между нашими богачами (которые все пошлые эгоисты) человек теперь желает, чтоб издание печаталось в Киеве, потому что он и сам намерен здесь жить почти постоянно". Навряд чи потрібує цей лист коментарія, бо як найкраще з'ясовує так плани самого Куліша, який був, очевидно, душею всієї справи, як і позицію Срезневського (в лапки бере Куліш, певно, цитати з листа останнього).

часово відійшла на другий план. До того ж найдіяльніші учасники цього гуртка, Куліш і Костомаров, по службових справах мусили виїжджати з Київа, жити на провінції, а наприкінці р. 1845 Куліш і зовсім переїхав до Петербургу. Тут знову виплив той же проєкт, але вже в новому варіянті.

„Вам без сомнения говорил Костомаров об Украинских песнях—писав Куліш 10 грудня 1845 р.—Соединив свои сборники, мы составим значительную коллекцию. Не угодно-ли будет и Вам сделать вклад в нашу сокровищницу? Я песнями занимаюсь с благоговением: ни один стих, ни одно особенное слово не будет в моем издании потеряно. Я отмечаю, кто и где записал, чтоб представить самый точный источник для изучающ(их) народную поэзию и украинский язык. Где только могу, буду делать исторические, топографические и другие примечания. Костомаров напишет введение. На Вас полагаем надежду касательно песень обрядных, которыми Вы теперь занимаетесь. Напишите, не прислать ли Вам своих материалов для описания украинской свадьбы? Заглавие думаю напечатать так: Украинские народные песни, собранные таким то, таким то, и т. д. Если вы согласны, то присылайте немедля: я займусь вписыванием их по местам в нашу коллекцию. Метлинский, надеюсь, также не отстанет“.

Цей новий варіянт має достатно відміни од попередніх планів. Якщо тоді за основу бралася збірка Максимовича, і навколо неї гуртувалися збірки инших учасників, ледве чи не розпливаючись в ній, то тепер кожний із вкладчиків, розробляючи певний відділ, певну групу пісень, зберігав таким чином свою автономію. Можливо, що цей новий принцип і пояснює негайну й позитивну відповідь Срезневського; його, між иншим, мусило вабити й те, що, після Максимовича, він був найстаршим і найавторітетнішим поміж учасниками видання і, таким чином, мав відігравати центральну та керівничу ролю.

Відповідь Срезневського до нас не дійшла, але зміст її з'ясовується листом Кулішевим з 10 січня 1846 р. „Едучи в Петербург,—пише він,—я думал прежде всего заняться здесь внесением в мой сборник песен

21-го вересня 1845 р., повідомляючи Срезневського про новини київські, про те, що Костомарова переводять до Київа, а самого Куліша на його місце, в Рівне, Куліш знову згадує про журнал. „Итак,—пише він,—дело о журнале должно оставаться, пока что, в неопределенном положении“. І далі просить свого кореспондента приготувати „что-нибудь достойное Вашего имени“. „Трудно назначить Вам, чего бы именно я желал от Вас. Все, что Вы ни напишите о Южной Руси, будет иметь место в нашем журнале; напр. что общего всем славянским племенам есть в свадьбе южнорусской, и что принадлежит собственно южноруссам. У меня есть записки об украинской свадьбе, составленные мною в Черниговской, а одним священником в Киевской губерниях. Если вам угодно, я сообщу Вам их чрез почту“.

Нарешті, 10 грудня 1845 р., повідомляючи Срезневського про свій переїзд до Петербургу, про перші свої життьові успіхи, Куліш торкається й справи з журналом: „Теперь, казалось бы, удобнее всего приступить к осуществлению известного Вам литературного нашего предприятия; но когда я попытался начать свое дело, то встретил важные препятствия. Периодического издания нам не позволят, а повременное видимо не предвещает никакого успеха. Что Вы на это скажете? Не обождать ли нам, пока мои связи здесь пустят поглубже корни и окрепнут? а я об этом стараюсь по своему, как истинный Украинец“.

На цьому й кінчаються наші відомості за цей нездійснений проєкт журналу. Можна, для повноти, згадати тут ще лист Куліша до Й. Бодянського з 23 травня 1846 р., де він говорить уже про видання „украинского альманаха“, для якого вже дали були поезії Шевченко, Чужбинський, Метлинський, Костомаров, де сам Куліш гадав надрукувати кілька розділів „Чорної Ради“ (в українській редакції), і де він запрошував Бодянського взяти участь: „Нет ли у Вас какого-нибудь небольшого стихотворения, или рассказа, или чего-небудь ученого на украинском языке. Задача в том, чтобы украинский язык поднять на степень литературного“ (Киевск. Стар. 1897, № 9, ст. 399).

Кастомарова", але ж спочатку ріжні клопоти життьові, а далі писання третьої частини роману („Чорної Ради") ставали цьому на перешкоді. Лише допіру звільнився він і збирався знову повернутися до перерваної справи: „Примусь теперь за песни и как скоро перепишу; то пришлю Вам, согласно с Вашим желанием, все исторические и обрядные песни. Только скажите, не думаете ли Вы думы собрать в особый отдел, а песни историч(еские) в особый? Мне кажется, тут лучше всего принять в основание хронологию. Кроме того, мне кажется, лучше поместить все варианты, нежели составлять из вариантов одну думу. Когда я сообщу Вам свои варианты дум об Иване Коновченке, о трех братьях из Азова, о Черноморской буре и пр., составляющие отдельные и по духу и по поэтическим краскам творения, то Вы увидите явную невозможность составлять из них целые рапсодии. А не лучше ли так? целую рапсодию таки составить, а варианты напечатать с точным означением, где было записано, кто пел и кто записал.—Одним человеком введение написано быть не может,—это правда, и потому напишите Вы введение к Историч(еским) и обрядным песням и передайте Кастомарову для дополнения или возражений; пусть он, не марая вашей рукописи, напишет сам, включив туда все, в чем с Вами согласен; а потом передаст мне; я сделаю то же и приеду нарочно в Харьков на совещание с Вами и Метлинским. Кост(омаров), также приедет. Разногласий больших у нас, без сомнения, не будет, и мы обделаем свое дело превосходно. Словарь уже составляет у меня один весьма дельный молодой человек. Он также будет представлен Вам на рассмотрение".

Не можна не помітити в наведених двох уривках листів Кулішевих до Срезневського певної двоїстости їхнього автора. Справжній вдохновитель цього загаданого видання, його жива душа, він немов уступає першенство Срезневському, подаючи всі плани, цілий проєкт на його остаточне затвердження. В той же час, окремими зауваженнями, окремими натяками він все ж таки немов намагається виявити всю авторитетність власних передбачень; і знову, ніби покаючись, що це може якось образити самолюбство його кореспондента, він поспішає додати: „В нашем триумвирате[1]) больше всего падает труда на Вас; но нельзя иначе, потому что Вы обоих нас обширнее развиты. Вы поэтому должны всему этому делу сделать основу, а мы истощим всю свою специальность, чтоб заткать ее, как следует. Что Вы на это скажете? Может быть Вы начертите сперва программу введения? Прекрасно! В таком случае, зная первоначальный ход Ваших идей, мы с Кастомаровым можем написать назначенные нам Вами части введения", (Лист з 10 січня 1846 р.).

У трьох дальших листах Куліш скорить свого кореспондента перепискою та систематизацією пісень, зауважуючи, що „нам нужно покончить эти труды к маю месяцу". Так 29 січня 1846 р. він пише таке: „Обещанные песни посылаю... Прошу Вас присылать мне немедленно свои семейные и любовные песни, вместе с песнями Амвросия Лукьяновича, которого я просил передать Вам исторические и обрядные, а мне прочие... Я во всяком случае буду летом у Вас в Харькове. Тогда решим все вопросы и определим как издавать. Возвратясь в Петербург, я немедленно приступлю к изданию. Кастомаров, наконец, откликнулся ко мне из Киева". Вже навіть з цього листа можна довідатись, що темп роботи—дуже повільний і в'ялий—не був до вподоби гарячому Кулішеві: він горів роботою, бажав як найскоріше закінчити її, щоб перейти до

[1]) Цеб-то: Срезневський, Куліш і Костомаров.

здійснення инших планів своїх, а його співробітники, що центри їхніх інтересів були зовсім в инших місцях, робили щось надто мляво, навіть не відповідаючи на листи Кулішеві[1]).

І 21 квітня 1846 р. Куліш знову гостро виступає проти всіляких затримок, які заважають нормальному темпові роботи; він уже не стремить до того, щоб силувати, підгоняти своїх співробітників,—він хоче закінчити бодай ті відділи, які взяв сам. „Мы увидимся не скоро, а может быть и совсем в этом году не увидимся; так откладывать дела нечего, а нужно взяться за него немедленно. Попросите Метлинского прислать мне свои женские песни. Я эту часть обработаю и, пожалуй, назвавши вторым и третьим томами, могу начать с него издание". При цій же нагоді висловлює Куліш, очевидно, відповідаючи на запитання Срезневського, власні погляди на характер матеріялів, які треба використати в майбутньому зводі. „Цель нашего издания,—пише він,—состоит в доставлении изучающим народную поэзию средства собрать материалы, следовательно повторять напечатанное Галичанами не для чего. У нас не станет денег для издания свода всего, что известно о Южнорусской песенности. Мы повторим только Вас, Максимовича, Лукашевича и Кн. Цертелева".

Разом із цим на черзі встає потреба якось поширити коло співробітників майбутнього видання,—притягти до роботи свіжі сили, побільшити зібрані матеріяли. Вже Срезневський намагався, мабуть, доручити певний відділ (весільні пісні) Костю Сементовському, автору кількох критичних та етнографічних статтей у „Маяке" (частково підписаних псевдонімом: Костя Калайдянський). Принаймні в листі Куліша з 21.IV.1846 читаємо: „Если Ваш Сементовский человек надежный, то я согласен передать ему материалы для свадебных песен. Пусть только не пускается в отвлеченные рассуждения, а пишет то, что важно, как факт для свадебных обрядов. Если же этот господин так себе, то лучше сам я займусь и свадебными песнями. Мне свадьбы хорошо известны".

Але ж за цим виникла думка командирувати Куліша за кордон „для изучения Слов(янских) языков"; збираючися виїхать наприкінці вересня, він звернувся до Срезневського (лист з 20 липня 1846) з проханням „составить для меня подробное наставление, как, где и что изучать". В звязку з цим у Куліша знову виникають сумніви що до здійснення накреслених широких планів. „Прошу также уведомить меня, обстоятельно,—пише він у цьому ж листі,—намерены ли Вы ждать моего возвращения (через 3 года), или без меня приступить к изданию первого тома (т. е. Историч.) песен? Я знаю, что это дело столько же близко лежит к Вашему сердцу, как и к моему, и потому совершенно согласен на все, чтобы Вы ни решили. Я только прошу Вас: 1) Употребить правописание Максимовича, которое я принял для издания преданий, моей Черной Рады, Словаря, пословиц, Грамматики Украинской и всего, что предположено издать. Второй том песен я также буду печатать по правописанию Максимовича. 2) Не разделять дум от песен и расположить по хронологии. Довольно упомянуть о разнице в предисловии.—Если Вы

[1]) Див. згадку в листі з 29.I.1847 про те, що „Костомаров, наконец, откликнулся ко мне из Киева". Пор. ще в листі 28 II.1846: „А что Вы ничего мне не пишете? Получили ли мою посылку? т. е. песни? Скоро пришлю Вам еще часть свадебных песен, которые в тот раз я позабыл отправить. Получил ли Амвросий Лукьянович мое письмо?". А в листі з 7 березня 1846 р. вже досить ясно відчувається нотки роздратовання на повільний темп роботи. „Посылаю вам еще песни,—пише Куліш до Срезневського, і прошу прислать мне свои. Я должен приготовить к печатанию свой отдел заблаговременно, а не так, что шити, белити, завтра Велик-день! Это нужно тем более, что в Харькове я покажу вам готовую рукопись и буду с Вами и с Амвросием Лукьяновичем о многом советоваться".

обождете до моего возвращения, то я надеюсь получить тогда и от Максимовича весь его сборник; притом же на издание песен у меня будет сумма, независящая от подписчиков".

Остання згадка, про Максимовича, ніби повертає цілий задум до первісного його вигляду. Листи Кулішеві до Максимовича, нажаль, ще не опубліковані, отже важко вгадати його мотивування; але ж, з великою долею ймовірности, можна думати, що незадоволений з своїх співробітників, головне з І. Срезневського, Куліш надумав протиставити йому двох, старших од себе, авторитетніших осіб—Максимовича та Бодянського, хоч у прихильності першого до цього проєкту він мав якісь підстави сумніватися. Стверджує до певної міри нашу думку цей лист Куліша до Бодянського (з 21 серпня 1846 р.): „Вы еще не знаете, что я, Срезневский, Метлинский и Костомаров соединили свои сборники Укр. песен в один, и теперь занимаемся указанием всех вариантов по разным спискам, так, чтобы ни одно слово не погибло. На Максимовича мало надежды. Он и сам не издаст и своей коллекции из рук не выпустит. Но Вы, я уверен, присоединитесь к нам". І далі він наводив низку практичних порад і відомостей що до переписки та надсилки пісень. „По возвращении из-за границы я пересмотрю все издание, прибавлю свои об'яснения, напишу введение и издам под именем пяти издателей, разумеется, если Вам угодно будет с нами соединиться. Для славян и то уже будет здесь явлением отрадным, что пять профессоров различных университетов, разделенных друг от друга огромным пространством, действуют, как одна душа" [1]).

Але не тільки „єдиної душі", бо навіть звичайнісінької згоди не існувало поміж учасниками видання. За кілька днів після цитованого листа, Куліш писав до Срезневського (24 серпня 1846 р.): „Не сомневаюсь, что Бодянский также соединит с нашими свой сборник песен, а, может быть, еще до от'езда за-границу я в Малороссии добуду и у Максимовича всю его коллекцию. У Лукашевича также должны быть вновь собранные песни. Пишите к нему, если знакомы; а я тоже постараюсь с ним увидеться, и, если получу, все исторические доставлю Вам" [2]).

Не дивлячись проте на такий бадьорий тон листа, дописка до нього викриває неприховане роздратовання Куліша. „Меж нашими Малороссийскими литераторами господствует какая-то недоверчивость. Один другому боится дать в руки свой сборник или какую-нибудь рукопись. На это даже смотреть со стороны стыдно. Ник. Ив. (Костомаров) представлял мне Вас и Метлинского самыми недоверчивыми людьми, но Вы присылкою своих песен доказали противное. Впрочем, может быть, Вы вздумаете быть более осторожными в отношении к Бодянскому, и я мучусь уже при одной мысли, что Вы ему не вышлете ни одной своей летописи [3]). Если бы у меня чорт попросил что-нибудь для издания, я и ему дал бы охотно, если б только был убежден, что он не бросит моей рукописи в адский огонь; а вы боитесь литераторов, всю жизнь свою посвящающих распространению полезных книг. Из того, как Бодянский принял мою Летопись Самовидца, как он ничего, ни одного примечания не хочет присвоить себе, как он благодарит меня

[1]) Киевск. Стар. 1897, № 9, ст. 403—404.

[2]) Думаємо, що Срезневський не звертався до Лукашевича; принаймні в листах останнього, що є в архіві Срезневського, нема про це будь яких згадок.

[3]) В цьому ж листі Куліш повідомляв Срезневського про видавничі плани Бодянського і просив „все, какие у вас есть летописи, отправить немедленно к Бодянскому, дабы я мог вместе с ним их пересмотреть, и потом они послужат для вариантов или для самого текста". Він запевняє свого кореспондента, що „это случай единственный, и терять его грешно", що „на это нужно смотреть, как на дело, всем нам общее".

за другие летописи, я заключаю, что он самый благородный литератор и что ему можно вручить самый драгоценный материал, с такою же доверчивостью, с какою мать передает дитя на руки своему мужу".

Лист цей і власне наведена дописка викликала гостру відповідь Срезневського, на яку Куліш відповів лаконічно, але рішуче. „Удивляюсь,—писав він 12 жовтня 1846 р.,—от чего Вас столько беспокоит мое мнение о Вашей недоверчивости и не общительности. Стоило ли возражать против него, если Вы можете сказать: дела, яже аз творю, да свидетельствуют о мне?—Что касается до моей недоверчивости, то я и не таюсь, что боюсь, как бы вам не пришла охота издавать песни, не дождавшись меня из-за границы. Но если бы Вы захотели этого непременно, то я не буду препятствовать Вам ни своим правописанием, ни своим мнением о Вашем разделении песен по форме [1]). До сих пор я лучшего правописания придумать не мог. Грамматика, которую я написал и напечатаю за границею, совершенно его оправдывает, и все, что я издам по-Малороссийски, буду печатать по правописанию, в котором вижу филологический смысл; а Вам как угодно; не только противиться, но даже и осуждать Вашего правописания не буду".

Категоричний і гострий тон цього листа стане ясним, коли згадати листи Кулішеві до Бодянського. 1 серпня 1846 р. дістає Куліш відмову Бодянського взяти участь в об'єднанні пісенних збірок, проте відмову цю стрічає він досить стримано: „Отказ в сообщении мне песен не только не огорчает меня, но восхищает. Печатайте! (Только, ради Бога, отмечайте, где какая песня записана и не составляйте из двух одной). Может быть и я склоню Срезневского и Костомарова передать Вам наш сборник" [2]).

А 16 вересня він пропонує Бодянському приїхати до Харкова „для доставления Вам оттуда всего, что у Харьковцев есть. Если они так малодушны, что не решаются передать Вам своих рукописей, то не думаю, чтобы были так низки, что не позволят списать их человеку, нарочно для того приехавшему. Как гнусна такая недоверчивость, необщительность и какая-то бессмысленная любостяжательность" [3]). Очевидно, Куліш остаточно зневірився, розчарувався в своїх співробітниках і в спілці з Бодянським шукав не лише можливости опублікувати власні записи, але й довести Срезневському й Метлинському, що і без них видання буде закінчено, доведено до краю.

Саме в такий спосіб можемо тлумачити відмову Куліша од переписки тих матеріялів Срезневського, які надіслав був останній до нього. „Возвращаю Вам с благодарностью Ваши песни,—читаємо в листі з 2 листопаду 1846 р.,—Я раздумал брать свой сборник за границу, и потому не списывал и Ваших [4]). Тех, которые у Вас, также мне не нужно. Печатайте их. Я буду рад. Прочие я передам Бодянскому для напечетания в его коллекции, которую всю он надеется втеребить в „Чтения". Буду убеждать Костомарова, чтоб он на то же согласился. Не лучше ли и

[1]) Питання розподілу пісень та дум, певне, зачіпав у своїх листах І. Срезневський. Принаймні, в листі з 7.III.1846 П. Куліш зауважує: „Касательно дум я готов покориться большинству голосов, как бы ни был убежден в основательности своего мнения. Коли два кажуть пьяный, то лягай спать".

[2]) Киевск Стар. 1897, № 9, ст. 407.

[3]) Киевск Стар. 1897, № 10, ст. 8.

[4]) В листі з 12 жовтня Куліш повідомляв, що збирається „взять песни с собою за границу" і просив Срезневського, „оставив для себя копию, возвратить мне хоть к 1-му ноября мои списки". „Ваши песни,—додавав він,—я уже для себя переписываю и возвращу вам, как только окончу. Бог знает, что может со мною случиться в эти три года. Зачем же рисковать таким сокровищем, не оставив другого экземпляра здесь".

Вам передать ему Ваш сборник? Ему это ничего не будет стоить, а Вы напечатаете за дорогие издержки и вряд ли (Sic!) окупите издание".

Останні два листи Кулішеві скидаються на короткі постскріптуми цього невдалого задуму. „Вы хорошо сделали, Измаил Иванович, что прислали мне мои песни,—пише Куліш 8 листопаду,—Я хочу передать их Бодянскому для напечатания вместе с его коллекциею в „Чтениях". Костомарова, надеюсь, также убедить, чтоб он позволил печатать и его песни, находящиеся в моем собрании. Если согласится Костомаров, то мы втроем будем просить Вас. и Амвр. Л. сделать тоже. Издание Бодянского будет в роде материала для систематического издания, которое можно будет совершить со временем великолепно и с всевозможными об'яснениями". І, нарешті, в останній, коротенькій писульці з 17 листопаду 1846 р. „Вот еще две песни из Вашей коллекции. Покорнейше прошу Вас мои и Костомарова думы, остающиеся у Вас, переслать Бодянскому, которому я решительно передаю свой сборник; надеюсь убедить и Костомарова".

Трохи несподіваною в цих останніх листах є згода Куліша з своїм кореспондентом в питаннях правописних. Так, у листі з 2 листопаду 1846 р. читаємо: „Подумавши хорошенько о Ваших замечаниях на правописание, которого я до сих пор держался, я принял Ваше. Итак, торжествуйте: роман мой[1]) явится с Вашим правописанием, то-есть ни одного *â, ê, ô, ŷ, ѣ, ы, ться, нья, лья* и пр. и пр. Разница от Квиткиного та, что я отвергаю *ы*, как звук великорусский, но никогда украинский". А в листі з 8 листопаду: „О правописании, после моих возражений, написанных к Вам сгоряча[2]), я крепко думал и по разным и разным причинам принимаю Ваше, т. е. *ы* заменяю везде простым *и*,

(Одно *е* обыкновенное,) ѣ - - - - - - - и

а другое *є* мягкое: *синє море*) â, ê, ô, ŷ - - - - - ы

везде пишу *ция, ся, льля. ньня* и пр., одним словом, подражаю безграмотности Чешского и других правописаний. Этим лучше отделится физиономия Украинского языка. „Чай теперь твоя душенька довольна?".

На цьому можна, власне, покінчити з теорією грандіозного, але нездійсненого плану сорокових років. Документи з архіву Срезневського, що їх ми поклали в основу цієї статті, дозволяють виявити цю історію з достатньою повнотою. Були проте ще деякі моменти, які лише в незначній мірі відбилися в листах Кулішевих до Срезневського, хоч і відігравали не аби яку ролю в невдачі цього проєкту. Моменти ці випливають безпосередньо з взаємин поміж Кулішем та Срезневським і тому дозволимо собі наприкінці спинитися коротко на цих взаєминах.

Як сказано вгорі, підчас обговорення плану, центр інтересів Срезневського перейшов від України до инших питань. Романтичне захоплення Україною, її народньою поезією, її пам'ятками історичними,—усе це було для нього в минулому. Величезна „українська скарбниця",—результат роботи цілого гуртка харківського,—майже зовсім не поповнювалася далі. Період „Запорожской Старины", статті „Взгляд на памятники Украинской народной словесности", та инших праць і збірок, що високо геть підняли авторитет молодого вченого навіть поза межами колишньої Російської Імперії, період власних його спроб поетичних українською мовою,—все це лишилося десь позаду. Нові теми, нові матеріяли, нови інтереси цілком захопили Срезневського після трьохлітньої подорожі по слов'янських землях. Необсяжна маса ріжноманітних матеріялів, спостережень,

[1]) „Чорна Рада". І. А.

[2]) Куліш, тут має на оці або цитований угорі лист з 12.X.1846, або (що не дуже ймовірно) якийсь инший, що не дійшов до нас.

заміток і т. д. вимагала багато часу й уваги; посівши, після повороту до Харкова, нову катедру університетську слов'янознавства, він мусив багато працювати над власними лекціями, над спеціяльними статтями та дослідами. Час від часу він виступав і з статтями на українські теми, але статтей таких ставало все менше. Як каже біограф Срезневського, „теперь, кажется, Украина его не тешила и не чаровала как прежде. Он, кажется, уже томился ее провинциализмом“ (В. Ламанський).

Ми відзначили вже, що при всій пошані, яку віддавали в цій справі Срезневському, головну ролю в плані об'єднання пісених збірок відігравав усеж таки Куліш. Та Куліш і не таївся з цим: пригадаймо, як він, запевняючи свого кореспондента в тому, що „в нашем триумвирате больше всего падает труда на Вас“, все ж таки систематично, настирливо доводив, що першу ролю в здійсненні цього плану відіграє все ж таки він, Куліш. Треба думати, що це навряд чи сприяло дуже прихильному ставленню Срезневського так до самого Куліша, як і до цілого плану. Можливо, що в цьому полягає причина всіх затримок, відволікань, на які мало не в кожному листі скаржиться Куліш.

Але й поза цими скаргами мав Куліш певні підстави бути незадоволеним з Срезневського. В листі з 10.I.1846 Куліш просив свого кореспондента допомогти йому дістати магістерського ступня, полегшити відповідні іспити шляхом особистих розмов з окремими професорами Харківського університета „Если бы Вы могли,—пише він,—составить потихоньку в мою пользу заговор против Постановлений об экзаменах, так, чтобы каждый профессор назначил мне известные вопросы, то Вы бы сделали доброе дело, и я уверен, что в последствии я не заставил бы Вас в этом раскаяться“. В дальших листах немає про це жодної згадки, і це дає підстави твердити, що Срезневський або рішуче відмовив свому кореспондентові, або зовсім нічого не відповів на таке прохання. Зрозуміло, що це мало викликати з боку Куліша певне незадоволення.

Але зовсім зіпсували відносини поміж Кулішем та Срезневським перехід останнього до Петербургу на професорську катедру, що звільнилася після смерти проф. Прейса. Біограф Срезневського так розказує цей епізод: „...по приказанию министра он был откомандирован без обозначения цели; ни сам С., ни его харьковское начальство и сослуживцы не думали, что он оставляет Харьков навсегда, он предполагал провести несколько лет в Петербурге для изучения памятников древнерусского и славянского языков—рукописных сокровищ петербургских библиотек“ [1]). В листі ж до В. Ганки сам Срезневський писав про вакантну катедру таке: „Если не поедет никто из ваших западных, то едва ли могу кому помешать, потому что готовых занять это место, кажется, нет; если и пошлют кого-нибудь к вам для усовершенствования, то все пройдет до его возвращения года три, а, может быть, и более“ [2]).

Звичайно Срезневський міг і не знати, що,—як писав Куліш до нього (12 жовтня 1846),—„это меето обещано Князем [3]) мне“, міг і не знати,

[1]) Русский Биографический Словарь. Смеловский-Суварина. СПб. 1909, ст. 283.

[2]) В. А. Францев.—Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель. Варшава, 1905, ст. 1052. В иншому ж місці Срезневський просить Ганку допомогти йому дістати петербурзьку катедру і додає: „Если бы мне удалось хоть на два, на три года переселиться в Петербург, то это бы подвинуло меня далеко в науке. Если бы мне удалось это, то Харьковский университет потеряет в это время немного, даже найдет временного преподавателя в одном из своих воспитанников; а, напротив, получит во мне назад профессора, несравненно более опытного; а, если бы и не было временного преподавателя, то все же лучше не иметь на время преподавателя университету Харьковскому, нежели Петербургскому“. (ibid. 1053).

[3]) Цеб-то князем Ширинським-Шахматовим—тодішним міністром народньої освіти.

що, за рекомендацією Плетньова, Академія Наук командирує Куліша за кордон, бачить у ньому майбутнього спадкоємця Прейсового по катедрі. По суті це не зміняє самого факта несподіваної конкуренції, не могло не вплинути в належній спосіб на відносини поміж Кулішем та Срезневським. В що йно цітованому листі з 12 жовтня Куліш писав таке: „...вы же теперь и сами едва не Петербургский житель. Я удивился, узнавши, что Вы так хлопочете о месте в здешнем университете, и хотя это масто обещано Князем мне, но я рад, что Вы его ждете. Тогда не будет между нами никаких недоразумений и толков о недоверчивости". А місяць згодом, він запевняв Срезневського: „Бога ради, за що оце ви сердитесь? Зроду я не думав, щоб мини пришлось из вами змагацьця! Угамуйтесь, Бога ради! Чи все ж те й переймать, що по води пливе? Я з простоти блявкнув там де-яке не чумазне слово, а ви вже й заходились"! (лист з 8 листопаду 1846). Проте з того, як Куліш згадує про Срезневського, очевидно, маючи на оці ті ж самі події, в листі до Бодянського [1]), видко, що він був не дуже то „радий", і що „нечумазне слово" „блявкнув" він зовсім не „з простоти"; він надзвичайно гостро відчув образу ніби то нанесену йому Срезневським, відчував її навіть тоді, коли не міг уже й думати про катедру університетську.

В листі до Бодянського (з Тули) з 21 квітня 1848 р., Куліш повідомляє про доручення своєму шурякові, „щоб яко мога боржій простовав... до того скаредного Срезневського та і взяв би історичеські думи українські хоч силою". І трохи далі: „До самого ж Срезневського мені так мило та любо писати, наче йти до собаки у куми. Мерзенне, істинно мерзенне порожденіє! Як Вам оце здається: що як прийшла раз до його в столиці пані-матка бідахи Костомари, нещаслива невіста, удовиця безпомощна, неміщна бабуся, дак він із жінкою перед нею снідає, а їй хоч би на сміх сказав: чи не призволитесь і ви, пані матко, з нами? Не знаю, де він таких звичаїв понаучувався, мабуть у Німців. Ще-ж треба пам'ятати, що Костомара колись за щасливих часів частенько з їм хлібом-сіллю ділився, приятелем його звався і не одну може послугу йому вчинив. Дак чого ви хочете од такого злиденного перевертня? Я не приберу і слова, як до його писати, і чи жидом, чи поганином його величать, а більше од великого пересярдя гидую до його й річ оборочувати" [2]). Про те, оскілька пригода з матіррю Костомарова відповідає дійсності, дає уявлення автобіографія самого Костомарова: там він розповідає між иншим, про „доброту", „добродушие" Срезневського і пише таке: „Это же добродушие проявилось в нем в отношении к моей покойной матери, когда она проживала в Петербурге, во время моего годичного заключения в крепости, за что я всегда был и буду ему благодарен" [3]).

На закінчення звернемо увагу ще на один факт. В романі Д. Мордовцева, „Профессор Ратмиров", герой роману згадує „как за год до моего ареста, весною, мы читали присланную из Петербурга Кулишем его рукописную „Чорную раду". Еще на первом листе его рукою было приписано на верху: „Не обращайте внимания на поправки карандашем. Это поправлял дурень, воображающий себя великим эстетиком". И вообразите, это были поправки Измаила Ивановича Срезневського, и, надо сказать, правду, иногда очень дельные. А Кулиш в своем высокомерии

[1]) „Де-що розкажу про його дуже погане, як побачимось"—лист з 8.X.1846. (Киевск. Стар. 1897, № 10, ст. 30).
[2]) Киевск. Стар. 1898, № 2, ст. 283—284.
[3]) Автобиография Н. Костомарова. М. 1922, ст. 313.

обозвал его дурнем“ [1]) Ратмиров—це, як відомо, Костомаров, і хилий роман побудовано на дійсних переказах, споминах і документах до того, що сучасникам він здавався просто поговором. Отже гадаємо, що й цей факт має під собою якісь підстави, і, в кожному разі, вимагає перевірки. До речі, „Чорну Раду“ Куліш часто густо згадує в своїх листах до Срезневського: він питає пояснень до окремих місць літописів Самка, він питає відомостей про Самка, Васюту, Брюховецького; він повідомляє про хід своєї роботи над романом і т. п. [2]).

---

[1]) Книжки „Недели“, 1889, № 2, ст. 103.

[2]) Повністю листи Кулішеві до Срезневського маємо намір видруковати в „Архіві Куліша“, що має видати Українська Академія Наук.

БОРИС ШЕВЕЛІВ.

Л. І. ГЛІБОВ І ТИЖНЕВИК „ЧЕРНИГОВСКІЙ ЛИСТОКЪ“ У ПРОЦЕСІ С. НОСА, І. АНДРУЩЕНКА ТА ИНШ. 1863—1868 РР.

З нагоди століття народження Л. Глібова (1827—1927).

До останніх часів найтемнішою й найменше з'ясованою сторінкою життєпису Л. Глібова було питання про те, через що саме усунуто Глібова року 1863 з посади вчителя чернигівської гімназії, а також чому заборонено того-ж самого року тижневик „Черниговскій Листокъ“, що виходив за його редакцією (1861—1863 рр.).

Біографи та дослідники Глібова не дають відповіди на це питання. Так, наприклад, у біографічному нарисові, що його склали Загірня та Грінченко [1]), зазначено з приводу цього тільки ось що: „Газета Черниговскій Листокъ“ уже въ 1863 году должна была пріостановиться, Глѣбовъ потерялъ должность и долженъ былъ выѣхать изъ Чернигова“...

У статті О. Тищинського „Життя Леонида Глибова“ [2]) про це зазначено: „Глибовъ выбувъ зъ учительства не зъ доброи воли, а зъ наказу старшыхъ“... Але через що саме він вибув, за яких обставин, нічого тут не з'ясовано.

У коротенькому біографічному нарисові, що вміщено в збірці творів Глібова, виданій у Львові р. 1911, сказано, що Глібова звільнено з посади вчителя гімназії через українофільство, але також без жодного пояснення.

Акад. С. Єфремов у своїй „Історії українського письменства“ звільнення Глібова з посади вчителя гімназії ставить у звязок із закриттям часопису „Черниговскій Листокъ“, а закриття самого часопису пояснює суворістю цензурних умов, а надто для української періодичної преси. Ось що пише ак. Єфремов: „з цензурного боку надходили тяжкі часи, які ледві чи змогла-б „Основа“ пережити щасливо, — принаймні товариша її „Черниговскій Листокъ“ р. 1863 заборонено, а самого видавця, Глібова, прогнано з служби“ [3])...

К. Троцина в статті „Л. И. Глѣбовъ“ [4]) пише також коротко: „Заподозрѣнный въ принадлежности къ украинофильству онъ (Глібов) долженъ былъ оставить службу, вынеся изъ нее титулъ неблагонадежнаго, надолго лишавшій его впослѣдствіи всякой возможности пристроиться къ какому либо дѣлу“...

Як бачимо, всі ці згадки дуже стримані і далі натяків не йдуть. Але ми ні в якому разі не припускаємо тієї думки, щоб таким особам, як хочби О. Тищинський (котрий був причетний до того самого процесу, що й Глібов) бракувало матеріялів для характеристики цієї сторони життя нашого письменника.

Через умови часу не можна було біографові торкатися цього питання—висновок, що його ми можемо зробити.

---

[1]) „Л. И Глѣбовъ. Біографическій очеркъ *М. Загирней* и *Б. Гринченко*. Черниговъ 1900“.
[2]) Твори Л. Глибова. Выд. „Викъ“, Кыивъ 1904.
[3]) *С. Єфремов*, Історія українського письменства. Київ, 1917, в-во „Вік“, ст. 260.
[4]) „Гимназія высшихъ наукъ и лицей кн. Безбородко“, Москва 1881.

У кожному разі з Л. Глібовим та О. Тищинським ця сторінка життя нашого письменника, „впірнула в лету забуття“ аж до р. 1925. Тільки 1925 рокові пощастило виявити на світ цю сторінку.

Р. 1925 автору цих рядків пощастило знайти документи в архівах чернигівської хлоп'ячої гімназії[1]) та канцелярії чернигівського губернатора[2]), котрі досить повно розвязують вищенаведене питання[3]).

Пізніше йому пощастило використати й матеріяли архіву колишн. Сенату[4]) в цій самій справі (кінець 1925 р.), а також і справу про Глібова куратора київської шкільної округи[5]) (початок 1927 р.).

Усі ці знайдені документи цілком висвітлюють невідому й нез'ясовану раніш але найцікавішу сторінку життя Л. Глібова[6]).

---

[1]) Таємна справа дирекції шкіл чернигівської губерні з р. 1863 та „Дѣло объ увольненіи отъ службы по учебному вѣдомству учителя Черниговской гимназіи Леонида Глѣбова“, 1863 р., № 69.

[2]) „Дѣло канцеляріи черниговскаго губернатора о подозрительныхъ сборищахъ въ квартирѣ Носова“, 1863—1870 рр., таємний стіл, № 353 та инш.

[3]) Про свої знахідки автор цих рядків зробив доповіді: у жовтні р. 1925 у крайознавчому гуртковi чернигівської спілки „Робітос“ та 20 січня 1926 р. на пленарному засіданні науково-дослідчої катедри історії культури та мови при ніжинському інституті нар. освіти, а в лютому 1927 р. він надрукував статтю „Леонид Глібов, як громадський діяч і письменник“ (Л. Глібов. Твори. Ювілейне видання „Сяйва“, 1927—II), де накреслив і абрис цієї сторінки життя Глібова.

[4]) „Производство высочайше утвержденной въ С.-Петербургѣ слѣдственной комиссіи о васильковскомъ уѣздномъ землемѣрѣ, коллежскомъ регистраторѣ Иванѣ Андрущенкѣ, операторѣ Степанѣ Носѣ, дворянахъ: Юріѣ Мосоловѣ, Николаѣ Шатиловѣ и другихъ лицахъ“, 1863—1864 р.) Ленінградський Центр. архівний фонд колишн. Сенату).

[5]) „Дѣло канцеляріи г. попечителя кіевскаго учебнаго округа объ учителѣ черниговской гимназіи Глѣбовѣ“, таємний стіл, № 17, поч. 28 серпня р. 1863, скінч. 1 жовтня 1863 р. (Київський Центральний Історичний Архів ім. Антоновича).

[6]) У 7 нумері катеринославського часопису „Зоря“ за 1925 рік було надруковано невеличку (на 2 сторінках) статтю *В. Білого* „Л. І. Глібов та III отделение“; тут автор на підставі 7 документів III Відділу висвітлює питання, котрому присвячена наша стаття. На жаль, В. Білий не мав до свойого розпорядження документів самої справи, що до неї був причетний Л. Глібов, а лише—листування III Відділу з приводу цієї справи. Через це йому не вдалось з'ясувати деяких деталів справи, наприклад:

1) скомпрометували Глібова не тільки два листи, що їх надіслав до Глібова Андрущенко з в'язниці, а й листи Глібова до Андрущенка. Зараз-таки, як знайшли ці листи серед Андрущенкових паперів, чернигівський губернатор (у липні р 1863) почав вимагати від III Відділу та міністра внутрішніх справ звільнення Глібова з посади вчителя й закриття тижневика „Черниговскій Листокъ“.

2) Не зовсім вірно, що слідча комісія „була збита з пантелику, звернулася до губернатора чернигівського знову, щоб він дав одзив про Глібова..., що губернатор сповістив комісію“... Коли при трусі в Глібова нічого не знайдено, черниг. губернатор повідомив III Відділ, що, на його думку, Глібов знищив листи від Андрущенка. Слідча комісія *не* зверталася по характеристику Глібова до черниг. губернатора останній *не* надсилав її до Комісії. У папері III Відділу, що його цитує Білий,—лише характеристика Глібова, яку подав до III Відділу губернатор ще раніш, на початку справи, а саме 28 липня 1863 р. (а трус у Глібова був 29 серпня 1863 р.).

3) З статті В. Білого не видно, хто і за яких обставин заборонив тижневика „Черниговскій Листокъ“.

4) В. Білий гадає, що після того як „доведено було справу до відому“ министерства народного просвѣщенія „Глібова було вигнато з учителів“... Але документи свідчать, що за причетність Глібова до справи Носа та инш. знав ще раніш не тільки куратор київської шкільної округи, а й міністр народньої освіти, котрий зразу не звільнив Глібова, а вперед запитав у куратора характеристику Глібова. Згодом, після категоричних вимог черниг. губернатора з 29 серпня 1863 р., міністр погодився на звільнення Глібова.

5) Глібова звільнено від поліційного догляду розпорядженням міністра внутрішніх справ 16 червня 1868 р. під № 1587, так що резолюція Шувалова з 13 липня 1868 р., про котру пише Білий, не мала ніякого вже значіння для долі Глібова.

6) Текст клопотання черниг. губернатора перед міністром внутрішніх справ про звільнення Глібова від поліційного догляду зовсім не такий, що його подав „між лапками“ В. Білий.

7) Врешті справа, якою користувався В. Білий „Дело № 97, часть 70“ почалася 12 липня 1863 р., а не 12 червня, як помилково зазначено в статті.

Виявляється, що Глібова звільнено з посади вчителя чернигівської гімназії і заборонено йому видавати тижневика „Черниговскій Листокъ“ через причетність Глібова до відомого вже процесу чернигівської української громади 60-х років, до процесу лікаря С. Д. Носа та землемірного помічника І. О. Андрущенка, що їх заарештовано в м. Чернигові р. 1863 за розповсюдження протиурядових відозв.

У періодичній пресі справі Носа та Андрущенка присвячено статтю О. О. Соловйова „Нові данні до біографії С. Д. Носа“ (в журналі „Наше минуле“, кн. 2 за 1918 р.), але автор зовсім не згадує тут про Глібова через брак відповідних матеріялів, а також тому, що Глібова ані до суду, ані до слідства в цій справі не притягали.

Матеріяли-ж попереднього слідства у справі Носа та Андрущенка, які ми знайшли в архіві канцелярії чернигівського губернатора та инш. архівних фондах, багато цікавого розповідають нам за причетність Глібова до цього процесу.

Обставини самого процесу in extenso такі. Член чернигівської української громади та член таємного політичного товариства „Земля и Воля“, землемірний помічник Іван Олексійович Андрущенко, що служив протягом 1861—1862 рр. на Чернигівщині, поширював ріжні нелегальні видання на Чернигівщині й серед членів чернигівської громади. На початку 1863 р. Андрущенко перейшов на службу до Москви, а звідти його призначено у липні 1863 р. на посаду повітового землеміра до м. Василькова Київської губерні. Їдучи до Василькова, Андрущенко спинився в Чернигові у лікаря С. Носа. Привіз із собою Андрущенко багато нелегальних відозв товариства „Земля и Воля“ („Свобода ч. І“, Долго давили васъ, братцы!“, „Что нужно народу“ то що) та иншої нелегальної літератури. Відозви ці Андрущенко читав своїм знайомим громадянам, а також і розповсюджував їх у м. Чернигові. 10 липня 1863 р., після трусу в господі Носа, поліція заарештувала папери Андрущенка та Носа, а серед них і згадані відозви „Земли и Воли“. Після цього Носа та Андрущенка було ув'язнено, а пізніше вислано до III відділу.

Під час трусу С. Ніс „внезапно придя въ бѣшенство“, побив поліймейстра Ляшенка. Через це губернатор почав дві окремі справи—одну політичну, про розповсюдження протиурядових відозв, і другу—кримінальну „объ оскорбленіи дѣйствіемъ должностного лица при отправленіи имъ обязанности службы“. Перша справа пішла до Петербургу, а друга до чернигівського повітового суду. У папері до III Відділу з 28 липня 1863 р. № 122[1]) губернатор Голіцин пропонував вислати Носа та Андрущенка „въ отдаленныя губерніи подъ строгій надзоръ полиціи“. Тут-таки губернатор звертав увагу III Відділу на листування Носа з полтавською громадою, яке „показываетъ довольно ясно до какой степени лживы увѣренія тѣхъ лицъ, которыя говорятъ, что обученіе дѣтей по-малорусски имѣетъ единственной цѣлью просвѣщеніе народа“.

Серед паперів Андрущенка знайшли й листи Л. Глібова та дружини його Параскеви Хведорівни до Андрущенка, з яких дізналися про приятельські відносини кореспондентів. Листи ці і були за підставу для притягнення Глібова до цього процесу.

У загаданому вже папері до III відділу губернатор Голіцин між иншим писав і з приводу цього листування, котре на його думку, відріжнялося „особенною плодовитостью и велерѣчивостью“, виявляло „направленіе и изнанку мыслей“ Глібова, а також і з приводу Л. І. та П. Хв. Глібових, котрі не останню ролю грали в житті чернигівської громади.

[1]) „Дѣло канцеляріи черниг. губернатора о подозрительныхъ сборищахъ въ квартирѣ Носова“, 1863 р., арк. 38—46.

„Изъ лицъ, съ коими переписывались Андрущенко и Носъ и письма коихъ находятся въ числѣ представляемыхъ мною къ дознанію приложеній,—зазначено тут:—„особенною плодовитостью и велерѣчивостью отличается учитель здѣшней гимназіи Глѣбовъ [1]). Это человѣкъ, на мой взглядъ, совершенно пустой, преподаватель весьма плохой, а между тѣмъ, здѣсь въ своемъ кружкѣ, онъ пользуется незаслуженною репутаціею умнаго человѣка. Изъ писемъ его къ Андрущенку можно видѣть и его направленіе и изнанку его мыслей; эта изнанка безсознательная но безусловная ненависть ко всѣмъ, кто выше и богаче его. Жена его [2]) также не безъ грѣха [3]); собою она не дурна [4]) и въ кружкѣ здѣшнихъ, такъ называемыхъ, свитниковъ играетъ довольно важную роль; но съ другой стороны, по свойственной женскому полу многорѣчивости, она [5]) такъ сказать l'enfant terrible de la troupe; напитанная тѣмъ, что слышитъ въ этомъ кружкѣ, она безъ толку и весьма некстати [6]) повторяетъ слышанное и проводитъ мысли о какомъ то рѣзкомъ отличіи, будто бы существующемъ между „Москалями“ и „Малороссами“.

Я полагалъ бы полезнымъ удалить отъ должности учителя г. Глѣбова, отнять у него право издавать „Черниговскій Листокъ“ и сдѣлать ему строжайшее внушеніе“ [7]).—

Такий висновок, що його робить губернатор.

Власне, губернатор не одразу прийшов до цього суворого висновку. На це вказує, як ми бачили, чорновий рукопис цього паперу, де попереду стояло лише: „перемѣщеніе коего по распоряженію его начальства въ одну изъ отдаленныхъ губерній на низшую должность считал бы я крайне полезнымъ, какъ для примѣра, такъ въ особенности во избѣжаніе его вреднаго на учениковъ вліянія“. Можливо, що губернатор вибрав суворішу кару для Глібова, а в дальших паперах дуже настирливо домагався цієї кари, через те, що напередодні він одержав від міністра внутрішніх справ Валуєва шифровану телеграму, де останній звертав увагу губернатора на те, що в Петербурзі вважають за м'які заходи його в справі Носа та инш. „На васъ сѣтуютъ здѣсь“,—зазначено в телеграмі,—„за мягкія дѣйствія по дѣлу Носа и другихъ. Прошу обратить на это вниманіе. Валуевъ [8]). Листи Глібових до Андрущенка, що ми знайшли в архіві кол. Сенату [9]), дають нам можливість прокоментаріювати донос губернатора на Глібова, а найбільше з'ясувати, в чому виявилася „изнанка мыслей“ Глібова, про яку писав губернатор. Приводом для вислову губернатора: „эта изнанка безсознательная, но безусловная ненависть ко всѣмъ, кто выше и богаче его“—був безневинний опис ярмарку—„десятухи“ в Чернигові у листі Глібова з 15 червня 1862 р., де між иншим зазначено, що дешеві—у моральному розумінні—люди зачасто прикривають себе дорогим одягом [10]). При цьому слова „дешевий“ та „дорогий“ підкреслено

[1]) У чорновому рукопису далі йдуть такі викреслені слова: ...„перемѣщеніе коего по распоряженію его начальства въ одну изъ отдаленныхъ губерній на низшую должность считалъ бы я крайне полезнымъ, какъ для примѣра, такъ въ особенности во избѣжаніе его вреднаго на учениковъ вліянія“.

[2]) Параскева Хведорівна Бордоніс, перша дружина поета.

[3]) У чорновому рукописові слова „также не безъ грѣха“ написано замість викреслених: „гораздо умнѣе его“.

[4]) У чорновому рукопису далі йдуть такі викреслені слова: „къ тому же она недурна собою; но не умѣетъ держать языка за зубами, будучи напитана и заражена идеями о рѣзкомъ“...

[5]) У чорновому рукопису далі—такі викреслені слова: „по свойственной женщинѣ болтовнѣ она служитъ какъ бы и крушеньемъ—выраженіемъ идей невысказываемыхъ“. .

[6]) У чорновому рукопису далі—такі викреслені слова: „выражаетъ убѣжденія“.

[7]) У чорновому рукопису далі викреслені слова:... „о томъ, чтобы впредь былъ остороженъ“.

[8]) Справа черниг. губернатора „О подозрительныхъ сборищахъ въ квартирѣ Носова.“ Арк. 71.

[9]) „Производство высочайше утвержденной въ С.-Петербургѣ слѣдственной комиссіи о васильковскомъ уѣздномъ землемѣрѣ, коллежскомъ регистраторѣ Иванѣ Андрущенкѣ' операторѣ Степанѣ Носѣ... и другихъ лицахъ“.

[10]) „Новенькаго у насъ“, писав тут Глібов: „только и есть, что ярмарка, извѣстная въ народѣ подъ именемъ „ярмарки на десяту пьятницю“. Замѣтно какое-то движеніе; появились полевыя лица, деревенскія барышни и т. п. субъекты, на которыхъ, признаться,

в оригіналі рукою губернатора. А про „направленіе“ Глібова, очевидячки, свідчив зміст инших листів, де Глібов „писав про редакційні справи „Черниговскаго Листка“, про життя чернигівської української громади, про утиски на громадян, що носили українську одіж та инш. [1]).

19 липня р. 1863 Андрущенко написав з в'язниці записку Глібову, де прохав Глібова подарувати Григорію Альфонському [2]) один з портретів його, Андрущенка, а 23 того-ж таки липня написав і листа, де повідомляв Глібова про свій арешт і просив попередити деяких осіб про це, додавши листи до Холодовського в Москву і до Смирнова в Петербург.

У цьому листі Андрущенко повідомляє Глібова про те, як жилося в чернигівській в'язниці всім учасникам справи, а також жалісно назавжди прощається з Л. І. та П. Хв. Глібовими, передчуваючи, що крім каторги йому нічого кращого не сподіватися [3]).

Лист цей, а також і зазначену раніш записку, Андрущенко передав Глібову через Г. Альфонського, якого пересилали етапом із чернигів-

---

охотнѣе останавливается глазъ, утомленный пестротой бедуиновъ, цыганокъ, широкихъ балдахиновъ, сирѣчь, кринолинъ и всякихъ другихъ дорогихъ вещей, нерѣдко служащихъ покрываломъ для самыхъ дешевыхъ (въ нравственномъ смыслѣ) тѣлесъ“...

[1]) Ось, напр. уривок із листа з 22 травня 1862 р.: ...„Паливодѣ плохо выпало. Губернаторъ напалъ на него крѣпко по поводу какого то доноса, что Паливода въ числѣ прочихъ ходитъ въ свиткѣ по селамъ и коломутитъ воду на крестьянскомъ житейскомъ (нарѣчіи): „вамъ мѣста не будетъ не только въ акцизномъ вѣдомствѣ, но и нигдѣ въ губерніи“. „Такъ изрекъ сильный міра сего. Н-да-съ.“

[2]) Г. Альфонський, що його пересилали етапом із чернигівської в'язниці до Борзни, погодився передати листи Андрущенка Глібову.

[3]) З огляду на те, що лист цей багато дає для зрозуміння обопільних стосунків між кореспондентів, а також зробив вплив і на долю Глібова, ми подаємо текст його:

„По старой памяти позвольте, Леонидъ Ивановичъ, въ послѣдній, вѣроятно, разъ обременить Васъ просьбой. г. Аль-скій (Альфонський. *Б. Ш.*) передастъ Вамъ 2 письма, для меня весьма важныхъ при теперешнихъ обстоятельствахъ, которыя не откажитесь переслать по адресамъ. Такъ вотъ какъ! Л. И. Жилъ это человѣкъ, жилъ – пѣлъ, мудрствовалъ, а теперь сидитъ. Донесли и донесли-то, кажется, на удачу; но удачливый видно человѣкъ. Что только получитъ онъ за это? Впрочемъ долженъ ожидать поощренія, ибо такая безнравственность и низость, какъ доносы, всегда у насъ поощрялись. Онъ офицеръ, товарищъ Б-скаго (поручик Герасимов, товариш О. М. Білозерського. *Б. Ш.*). Жалко мнѣ то, что могутъ потревожить знакомыхъ, ибо вся переписка моя арестована съ вещами, и все это хранится за печатью губ. (губернатора *Б. Ш.*) тутъ же въ замкѣ. Но, надѣюсь, что какъ-нибудь обойду многихъ, а тѣ кого придется указать, не выдадутъ да и простятъ меня. Прошу прощенія у П. Ѳ. (Параскева Хведорівна Глібова, дружина поета *Б. Ш.*). Въ послѣдній разъ, когда я былъ у Васъ, я замѣтилъ, что она сердится на меня, – если я и виноватъ, — надѣюсь что можно простить меня и грѣшно сердиться въ такое время, когда я лишаюсь всего и кромѣ каторги ничего не жду.

Благодарю Васъ. Леон. Ив., крѣпко благодарю за все, за вниманіе Ваше, за дружбу, за привѣтъ, который я всегда въ Васъ встрѣчалъ. Если стою, помяните иногда меня добрымъ словомъ своимъ — это много для меня будетъ значить

Я здѣсь не могу жаловаться на особенную (далі в оригіналі бракує одного слова. *Б. Ш.*), хотя числюсь въ секретномъ отд., но пріобрѣлъ знакомыхъ и даже пріятелей, конечно небезкорыстныхъ, которые доставляютъ мнѣ разныя разности. Народъ все отмѣнный, способный удивительно. Напр., извольте съ помощью одного гвоздя и кусочка стекла вырѣзать Г-б-скую печать; этотъ господинъ, приходящій ко мнѣ бесѣдовать каждое утро, содержится 8 мѣс. за выпускъ въ Кишиневѣ болѣе милліона фальшивыхъ кредитныхъ бил. Есть и другіе, не уступающіе ему въ искусствѣ и ловкости. „Каждому свое, мовлявъ Гармата“ (Цитата з комедії Глібова „Хуторяночка“. *Б. Ш.*)

Сколько мнѣ извѣстно, Ст. Данилович (С. Д. Ніс. *Б. Ш.*) былъ боленъ воспаленіемъ легкихъ; ставили піявки. Теперь ничего - поетъ, иногда слышу его голосъ черезъ дворъ. Б-скій здоровъ (підпоручик О. М. Білозерський, у якого Андрущенко читав прокламації. *Б. Ш.*), я тоже. Брат (Євген Андрущенко *Б. Ш.*), если будетъ здѣсь (не въ острогѣ, а въ Черниговѣ), въ сентябрѣ или позже, — онъ покончитъ всѣ мои счета съ Вами.

Ну, Леон Ив., прощайте. И Вамъ, и всѣмъ Вашимъ искренно желаю всякого блага и всякой удачи и счастья въ жизни. Крѣпко обнимаю и цѣлую Васъ.

И. А.

23 іюля 1863 г. (Производство „высочайше утвержденной въ С.-Петербургѣ слѣдственной Комиссіи...“ том I, арк. 459).

ської в'язниці до Борзни через м. Ніжин, де за літньої перерви від занять проживав Глібов[1]). Але Альфонському не пощастило передати ці листи в Ніжині, а у Борзні їх відібрав від нього борзенський справник і переслав до чернигівського губернатора.

Губернатор надіслав ці листи до слідчої комісії до Петербургу разом із рапортом з 5 серпня 1863 р. № 134[2]).

До цього часу губернатор звертав увагу лише на „направленіе и изнанку мыслей" Глібова, а після того, як перехопили зазначені два листи Андрущенка, губернатор у дальших своїх паперах підкреслював уже, що Глібов „находится въ самыхъ интимныхъ отношеніяхъ съ лицами, задумавшими проводить противоправительственныя мысли подъ личиною распространенія малороссійской грамотности".

Наслідки заходів губернатора Голіцина скоро з'явилися. Перший відгукнувся Валуєв, міністр внутрішніх справ, що 9 серпня 1863 р. папером під № 3278, повідомив міністра народньої освіти за причетність Глібова до справи Носа та Андрущенка, прохаючи „почтить (его) отзывомъ о распоряженіи, какое (йому—міністрові нар. освіти) благоугодно будетъ сдѣлать по сему предмету"[3]), а 10 серпня т. р. дав разпорядження черниг. губернатору про закриття „Черниговскаго Листка"[4]) під № 429, такого змісту:

„Признавъ необходимымъ отнять у учителя черниговской гимназіи Глѣбова право на редакцію газеты „Черниговскій Листокъ", имѣю честь покорнѣйше просить Ваше Сіятельство сдѣлать распоряженіе о объявленіи Г. Редактору Глѣбову, что изданіе журнала подъ его редакціею прекращается".

23 серпня 1863 р. губернатор узяв від Глібова через директора гімназії підписку такого змісту:

„Вслѣдствіе отношенія г. начальника черниговской губерніи от 21 августа 1863 года за № 1100. объявленнаго мнѣ г. директоромъ училищъ черниговской губерніи, даю сію подписку въ томъ, что съ настоящаго времени я прекращаю издававшуюся подъ моею редакціею газету „Черниговскій Листокъ". Черниговъ, 23 августа 1863 года. Учитель черниговской губернской гимназіи Л. Глѣбовъ"[5]).

Таким чином юридично „Черниговскій Листокъ" припинено 23 серпня р. 1863, а фактично ще 6 серпня т. р., коли вийшов останній 14 нумер цього часопису. Звідси видно, що губернатор припинив часопис ще до одержання згоди на це від міністра Валуєва.

Андрущенкові листи, надіслані з в'язниці, „возбудили сильное подозрѣніе" слідчої комісії „на Глѣбова въ участіи его въ преступныхъ дѣйствіяхъ Андрущенки[6]). А через це з пропозиції слідчої комісії III відділ запропонував чернигівському губернатору шифрованою телеграмою з 29 серпня 1863 р. „учителя гимназіи Леонида Ивановича Глѣбова обыскать, всю переписку, подозрительныя бумаги, запрещенныя книги выслать въ 3 отдѣленіе; за нимъ учредить надзоръ"[7]). Трус цей відбувся

[1]) Факт передачі листів з таємної камери в'язниці викликав окрему справу „о безпорядкахъ въ черниговскомъ тюремномъ замкѣ" (справа черниг. губ. управи), I відділу, 2 стіл, 1864 р. за реєстром № 745.

[2]) Справа канцелярії черн. губернатора „О подозрительныхъ сборищахъ въ квартирѣ Носова", арк. 66.

[3]) Справа канц. куратора Київської шкільної округи „Объ учителѣ черниговской гимназіи Глѣбовѣ", арк. 4.

[4]) Справа канц. черниг. губернатора „О помѣщеніи въ „Черниг. Листкѣ" извѣстія о злоупотребленіяхъ наставника духовнаго вѣдомства", 1862—1863 р. № 296, арк. 9. Про „Черниговскій Листокъ" див. нашу статтю „Тижневик „Черниговскій Листокъ" за редакцією поета Л. Глібова" у збірнику ВУАН „Чернигів та північне Лівобережжя".

[5]) Зазначена у попередній примітці справа канц. черниг. губернатора, арк. 11—12.

[6]) *В. Білий.* Л. І. Глібов та „III отделение". „Зоря", 1925, № 7, с. 22.

[7]) Справа канц. черниг. губернатора, „О подозрительныхъ сборищахъ въ квартирѣ Носова", арк. 77—78.

в Глібова вночі проти 30 серпня т. р. в квартирі Глібова, що містилася в будинкові „благороднаго при гимназіи пансіона“. Трус провадили полковник корпусу жандарів Шульговський та поліціймейстер Ляшенко, в присутности директора гімназії Гудими. Губернатор пропонував „обратить особенное вниманіе на переписку Глѣбова“ [1]), маючи на увазі витрусити листи Андрущенка та Носа до Глібова. З рапорту жандарського полковника Шульговського з 30 серпня т. р. № 43 до чернигівського губернатора видно, що трус тривав більш як 6 годин, що Шульговський уважно переглянув портфель редакції „Черниговскаго Листка“, але не знайшов нічого, що-б компрометувало Глібова.

...„Объявивъ Глѣбову цѣль нашего прибытія“, пише в цьому рапорті Шульговський, „тотчасъ приступилъ къ осмотру бумагъ и книгъ, у него имѣющихся. При самомъ тщательномъ обыскѣ огромнѣйшей переписки и рукописей разныхъ сочиненій, большею частью на малороссійскомъ языкѣ, отъ множества лицъ, подозрительныхъ бумагъ и писемъ, а также запрещенныхъ книгъ мною не найдено... Огромная переписка Глѣбова состоитъ почти вся по предмету издаваемого имъ Листка, безпорядокъ же оной... занялъ обыскъ мой болѣе 6 часовъ“ [2]).

На думку губернатора, Глібов знищив листи від Андрущенка. „Г. Глѣбовъ, писав губернатор до III Відділу 31 серпня 1863 р. (№ 170): „какъ должно полагать, уничтожилъ имѣвшіяся у него письма Андрущенки, съ Носомъ же онъ едва ли и переписывался, ибо они большею частью проживали оба въ г. Черниговѣ, каждый при своей должности“ [3]).

Думку губернатора цілком можна припустити, бо з листів Глібова до Андрущенка видно, що останній дуже часто писав до Глібова.

З 29 серпня 1863 р. губернатор, згідно з розпорядженням III відділу, запропонував чернигівському поліціймейстерові встановити найсуворіший поліційний догляд за Глібовим і що-дня доповідати йому про Глібова [4]).

Причетність Глібова до політичної справи та закриття тижневика „Черниговскій Листокъ“ викликали жваве листування директора шкіл черниг. губ. з куратором київської шкільної округи та куратора з міністром народньої освіти. Директор шкіл Гудима, довідавшись від губернатора про причетність Глібова до справи Носа та Андрущенка і одержавши розпорядження про закриття „Черниг. Листка“, повідомив про це куратора київської округи Вітте конфіденційним рапортом з 22 серпня 1863 р. під № 43, де висловив своє нерозуміння, через що це припинено часопис і чим скомпрометував себе Глібов, і від себе охарактеризовав Глібова, як людину цілком певну....

„Начальникъ губерніи“, пише тут Гудима: „сперва передавалъ мнѣ лично, что по этому дѣлу (Носа та Андрущенка. Б. Ш.) сильно компрометированъ учитель ввѣренной мнѣ гимназіи (и надзиратель пансіона) Глѣбовъ, а потомъ увѣдомилъ, что... у Глѣбова отнято право на редакцію газеты „Черниговскій Листокъ“, которую онъ издавалъ доселѣ. Не зная и не имѣя возможности знать, въ чемъ именно заключается прикосновенность Г. Глѣбова къ вышесказанному дѣлу и на чемъ основано послѣднее распоряженіе въ отношеніи къ нему г. министра вн. дѣлъ, я однако же долгомъ считаю донести о всемъ этомъ случаѣ вашему превосходительству и при этомъ доложить, что Глѣбовъ никогда не принадлежалъ къ числу тѣхъ Малороссовъ, которые заявляютъ свою національность и свои особенныя тенденціи ношеніемъ мѣстнаго костюма; что онъ, сколько мнѣ извѣстно, также никогда не обнаруживалъ предосудительныхъ идей относительно этого предмета, и не имѣлъ вреднаго вліянія на учениковъ; но онъ былъ близокъ съ Андрющенкомъ и Носомъ, квартира его нерѣдко посѣщалась многими изъ принадлежащихъ повидимому, къ одной партіи съ Носомъ и Андрющенкомъ“... [5]).

Майже одночасно одержав куратор київської шкільної округи цей рапорт від директора шкіл Гудими (28 серпня т. р.), а також таємне

[1]) Ibid, арк. 81. [2]) „Производство высочайше утвержденной въ С. Петербургѣ слѣдственной Комиссіи“... том. I, арк. 668. [3]) Справа канц. черниг. губернатора „О подозрительныхъ сборищахъ въ квартирѣ Носова“, арк. 97. [4]) Ibid. арк. 84.

[5]) Таємна справа дирекції, шкіл чернигівської губерні з 1863 р.

розпорядження міністра нар. освіти в цій справі з 19 серпня т. р. під № 213 (30 серпня т. р.) разом із копією зі згаданого вже паперу міністра внутр. справ до міністра нар. освіти з 9 серпня 1863 р. під № 3278.

Ці папери покладено в основу таємної справи № 17 канцелярії куратора київської шкільної округи „Объ учителѣ черниговской гимназіи Глѣбовѣ“ [1]).

У паперах цих міністр нар. освіти і собі прохав куратора подати йому „надлежащія свѣдѣнія о нравственныхъ достоинствахъ, образѣ мыслей и жизни учителя Глѣбова, какъ равно и о тѣхъ распоряженіяхъ, какія онъ признаетъ за необходимое сдѣлать относительно учителя Глѣбова, вслѣдствіе... отношенія г. статс-секретаря Валуева“ [2]).

Провину Глібова чернигівський губернатор так дуже формулював у своїх паперах, що й Валуєв не зміг більшого зазначити про це міністру нар. освіти, як ось що:... „Дѣйствительный статскій совѣтникъ князь Голицынъ, находя Г. Глѣбова весьма плохимъ преподавателемъ, считаетъ полезнымъ удалить его отъ должности“ [3]).

Цілком зрозуміло, що така характеристика Глібова зовсім не доводила ще „вредної“ діяльности Глібова, і що міністр нар. освіти відразу не відважився звільнити Глібова з посади вчителя, а зажадав додаткових відомостів у куратора. Куратор київської шкільної округи Вітте, одержавши від директора шкіл черниг. губерні цілком позитивну характеристику Глібова й бажаючи ближче пізнати про провину Глібова, запитав черниг. губернатора про це конфіденційним папером з 30 серпня т. р. (під № 76) і додав, що „лица, занимающіяся образованіемъ и воспитаніемъ дѣтей, должны быть вполнѣ благонадежны, въ особенности въ настоящее время нельзя терпѣть въ гимназіяхъ учителей, увлекающихся тенденціями, могущими имѣть вредное вліяніе на дѣтей“ [4]).

З огляду на те, що губернатор Голіцин не дуже поспішав з відповіддю, куратор на підставі відомостів, одержаних від директора шкіл, а також—власних думок про „сочиненія“ Глібова, відповів міністрові нар. освіти 10 вересня т. р. рапортом під № 78, в якому обережно бере під свою оборону осіб, що „не обнаруживая вредныхъ тенденцій, занимаются изученіемъ малороссійскаго нарѣчія“.

„Еще до полученія предложенія вашего превосходительства отъ 19 августа за № 213“ пише куратор: „я получилъ свѣдѣніе, что учителю черниговской гимназіи Глѣбову воспрещена редакція газеты „Черниговскій Листокъ“, и обратился къ г. начальнику черниговской губерніи съ просьбой сообщить мнѣ, въ чемъ именно состоитъ вина Глѣбова, и тѣмъ доставить мнѣ возможность обсудить вопросъ, можетъ ли Глѣбовъ оставаться учителемъ или нѣтъ; но на запросъ этотъ еще не получилъ отвѣта. Между тѣмъ директоръ училищъ черниговск. губерніи донесъ мнѣ, что въ квартирѣ Глѣбова былъ сдѣланъ обыскъ, но никакихъ подозрительныхъ бумагъ и запрещенныхъ книгъ у него не найдено. Сверхъ того по удостовѣренію директора Глѣбовъ никогда не имѣлъ вреднаго вліянія на дѣтей. Изъ сочиненій Глѣбова [5]) видно, что онъ любитъ малороссійское нарѣчіе и склоненъ вообще къ малороссійской тенденціи, но въ какой степени это направленіе въ немъ развито я по имѣющимся даннымъ судить не могу. Направленіе такъ наываемыхъ „хлопомановъ“ нельзя не считать вреднымъ и я строго слѣжу, чтобы не терпѣть въ учебныхъ заведеніяхъ лицъ, обнаруживающихъ сочувствіе этому направленію; но при всемъ томъ необходимо поступать въ этомъ дѣлѣ съ осторожностью и не преслѣдовать тѣхъ, которые, не обнаруживая вредныхъ тенденцій, занимаются изученіемъ малороссійскаго нарѣчія.

Если свѣдѣнія, которыя я ожидаю отъ начальника губерніи и изъ другихъ источниковъ, обнаружатъ вредное направленіе Глѣбова, то я немедленно уволю его отъ занимаемой имъ должности.“

[1]) Центральний історичний архів ім. Антоновича в Київі. [2]) Справа куратора київської шкільної округи „Объ учителѣ черниговской гимназії Глѣбовѣ“, арк. 3. [3]) Ibid, арк. 4. [4]) Ibid, арк. 2. [5]) В цей час Стоянов видав у Київі першу збірку байок Глібова (1863 рік).

Имѣю честь донести объ этомъ вашему высокопревосходительству въ исполненіе предложенія отъ 19 августа“ [1]).

Одержавши відповідь від губернатора, де останній писав, що з листування Глібова „видно полное сочувствіе тенденціямъ, проводниками коихъ обнаружены Носъ и Андрущенко. Кромѣ того... явно оказывается, что (Глібов) находится въ самыхъ интимныхъ отношеніяхъ не только съ означенными двумя лицами, но и съ другими, задумавшими проводить противоправительственныя мысли подъ личиною распространенія малороссійской грамотности“, а також, що „Глѣбовъ, какъ всѣмъ извѣстно, человѣкъ самый пустой, но оставлять его преподавателемъ при молодыхъ людяхъ, недостаточно еще развитыхъ, чтобы постигнуть нелѣпость его мыслей и софизмъ проводимыхъ имъ принциповъ, по моему мнѣнію, невозможно“.. [2]),—куратор Вітте все-ж таки не добачив у цьому „достаточныхъ причинъ къ исключенію изъ службы“ Глібова і повідомив міністра народньої освіти про те, що на його думку слід обмежитися переводом Глібова на службу до „великороссійскихъ“ губерень.

„Представляя при семъ въ копіи отзывъ князя Голицына за № 175“, зазначено в рапорті куратора до міністра нар. освіти з 19 вересня р. 1863 під № 79: „имѣю честь доложить, что если начальникъ губерніи такого мнѣнія о Глѣбовѣ, то его неудобно оставлять здѣсь на службѣ, но между тѣмъ нѣтъ, по моему мнѣнію, и достаточныхъ причинъ къ исключенію его изъ службы, а потому я бы покорнѣйше просилъ, въ виду особыхъ мѣстныхъ обстоятельствъ, перевесть его въ одну изъ гимназій великороссійскихъ губерній на должность младшего учителя географіи“ [3]).

Але обидва вищеподані папери куратора запізнилися, бо міністр. нар. освіти несподівано для куратора звільнив Глібова з посади вчителя ще 9 вересня 1863 р. Річ у тім, що тоді ще, коли куратор марно чекав відповіди губернатора на запитання про провину Глібова, нетерплячий губернатор уже написав нового доноса на Глібова, безпосередньо „въ собственныя руки“ міністру нар. освіти, де категорично вимагав звільнити Глібова з посади, додаючи, що „безнаказанность (Глібова) имѣетъ самое дурное вліяніе, такъ какъ она представляется какъ бы отрицаніемъ мѣръ, принимаемыхъ губернскимъ начальствомъ“. Тут-таки губернатор скаржиться й на директора шкіл Черниг. губ. Гудиму, який „несмотря на (його—губернатора) словесныя внушенія и замѣчанія“ допустив Глібова до викладання в гімназії нового 1863—1864 шкільного року, а також зазначає, що він не тільки не вважає за можливе залишити Глібова вчителем у Чернигові, а навіть узагалі залишити й у Чернигівській губерні [4]).

Міністр нар. освіти одержав цей донос того часу, як не мав ще відповіди від куратора, котрому запропонував подати характеристику Глібова, але донос губернатора переконав міністра, що Глібова слід негайно звільнити з посади. А тому міністр нар. освіти 9 вересня під № 230 й запропонував куратору зробити це, зазначаючи, що:

„Хотя онъ еще не получалъ отзыва о Глѣбовѣ, но вслѣдствіе сообщенныхъ княземъ Голицынымъ свѣдѣній, находитъ, что Глѣбовъ немедленно долженъ быть уволенъ отъ службы по вѣдомству министерства народнаго просвѣщенія“ [5]).

Власне кажучи, зміст паперів губернатора—відповіди куратору й доносу міністру нар освіти „въ собственныя руки“ є тотожній але тим часом як куратор уважав за можливе обмежитися переводом Глібова до

[1]) Справа канцел. куратора київської шкільної округи Объ учителѣ „Глѣбовѣ“, арк. 5. [2]) Справа канц. черниг. губернатора „О подозрительныхъ сборищахъ въ квартирѣ Носова, арк. 101—102.

[3]) Справа канц. куратора київської шкільної округи „Объ учителѣ Глѣбовѣ“, арк. 10.

[4]) Справа канцел. черниг. губернатора „О подозрительныхъ сборищахъ въ квартирѣ Носова“, арк. 92—95.

[5]) Справа канцел. черниг. губернатора „О подозрительныхъ сборищахъ въ квартирѣ Носова“, арк. 108.

иншої губерні, міністр уважав за необхідне звільнити Глібова. Куратор Вітте, одержав розпорядження міністра про звільнення Глібова 29 вересня 1863 р. і, звільнивши Глібова з 1 жовтня т. р., всеж-таки вважав за свій обов'язок востаннє підкреслити міністрові нар. освіти, що причин для цілковитого звільнення Глібова з посади не було.

„Вслѣдствіе предложенія вашего высокопревосходительства отъ 9 сентября с. г. за № 230", зазначено в папері куратора до міністра нар. освіти з 1 жовтня 1863 р. № 82 [1]): „я уволилъ учителя черниговской гимназіи Глѣбова отъ службы. Доводя объ этомъ до свѣдѣнія вашего высокопревосходительства, долгомъ считаю доложить, что такъ какъ директоръ училищъ Черниговской губерніи, въ правдивости котораго я не имѣю никакихъ поводовъ сомнѣваться, удостовѣряетъ, что Глѣбовъ никогда не имѣлъ вреднаго вліянія на учениковъ, то, ссылаясь на представленія мои отъ 10 и 19 сентября за № 78 и 79, я полагаю, что Глѣбову слѣдовало бы дать должность въ внутреннихъ губерніяхъ имперіи".

З зазначеного видно що Глібова звільнено з посади через міжурядову боротьбу, при цьому шкільне начальство (директор шкіл та куратор округи) вигороджували Глібова, навпаки міністерство внутрішніх справ (здебільшого чернигівський губернатор) домагалося звільнення Глібова з посади.

Цікаво відмітити, що папери губернатора Голіцина не переконали навіть і III відділу та слідчої комісії у справі Андрущенка та инш. щодо того, „въ чемъ именно заключается предосудительная и вредная дѣятельность Глѣбова" [2]), і що, на думку комісії, щодо Глібова було слід обмежитися поліційним доглядом.

9 жовтня 1863 р. Глібов, одержавши з чернигівської гімназії атестат про свою службу, залишив гімназію, а 30 жовтня т. р. виїхав з Чернигова до м. Ніжина, до батьків своєї дружини, під догляд ніжинського поліціймейстра. Про це свідчить рапорт чернигівського поліціймейстра до губернатора з 30 жовтня 1863 р. під № 80, де зазначено, що „состоявшій подъ надзоромъ учитель здѣшней гимназіи Глѣбовъ по отставкѣ выбылъ на жительство въ городъ Нѣжинъ, почему надзоръ за нимъ я передалъ нѣжинскому полиціймейстеру сего числа отзывомъ за ном. 79-мъ" [3]). Але ще до від'їзду Глібова прийшлося докласти чимало сил, щоб розквитатися з довгами редакції „Черниговскій Листокъ". Ще 29 серпня 1863 р. губернатор Голіцин, довідавшись про те, що Глібів не доплатив 144 карбованців друкарні губ. управи за друкування „Черниговскаго Листка", зробив розпорядження негайно стягти ці гроші з Глібова. З дальших паперів видно, як важко було ліквідувати цей довг редакторові, позбавленому посади й коштів.

„До свѣдѣнія моего дошло", писав губернатор директору шкіл чер-

[1]) „Дѣло канцеляріи г. попечителя кіевскаго учебнаго округа объ учителѣ черниговской гимназіи Глѣбовѣ", арк. 14.

[2]) В. Білий, „Л. І. Глібов та III отделеніе". „Зоря", 1925, № 7, с. 22. В одному з паперів III відділу писалося: ...„Действительный статский советник князь Голицын полагал: удалить Глебова от должности учителя, сделать ему строжайшее внушение и воспретить издавать „Черниговский Листок". Флигель-ад'ютант полковник Мезенцов в своей записке также находит полезным удалить Глебова из Чернигова. Но ни полковник Мезенцов, ни князь Голицын не об'ясняют: в чем именно заключается предосудительная и вредная деятельность Глебова. Между тем, дело об Андрущенке и его сообщниках еще производится, постоянно открываются новые обстоятельства и все причастные лица, по существу дела и важности обвинений, должны подлежать суду правительствующаго сената, по этому и в отношении Глебова, впредь до окончания следствия, казалось бы преждевременным делать какое либо окончательное заключение. В этих соображениях комиссия и ограничилась в видах предупредительных мер, учреждением за Глебовым полицейского надзора. От должности же учителя он комиссиею увольняем не был". (Ibid., ортографія В. Білого).

[3]) Справа канц. черниг. губернатора „О подозрительныхъ сборищахъ въ квартирѣ Носова", арк. 295.

нигівськ. губ. 29 серпня 1863 р.[1]): „что бывшій редакторъ журнала „Черниговскій Листокъ“, учитель черниговской гимназіи Глѣбовъ не заплатилъ въ губернскую типографію причитающихся съ него за печатаніе означеннаго журнала денегъ“,—і далі просив „взыскать“ ці гроші „и выслать полностью въ губернское правленіе безотлагательно, такъ какъ по расчетамъ съ губернскою типографіею, принадлежащею къ губернскимъ учрежденіямъ, не можетъ быть допущено ни разсрочки въ удовлетвореніи, ни малѣйшаго промедленія“. 4 вересня 1863 р. Глібов на пропозицію директора шкіл виплатити гроші — дав таку підписку:[2]) „причитающіеся съ меня за напечатаніе „Черниговскаго Листка“ въ черн. губ. типографіи, сверхъ уплаченныхъ 200-тъ рубл. сер., остальные 144 р. я... представлю въ губернское правленіе въ непродолжительномъ времени, по приведенію въ извѣстность всѣхъ счетовъ редакціи. Учитель черниг. гимназіи Л. Глѣбовъ“. З жовтня т. р. чернигівська губ. управа повідомила директора шкіл,[3]) що Глібов довгу не виплатив, і просила „принять ближайшія мѣры, чтобы г. Глѣбовымъ помянутыя деньги были представлены“... На другу пропозицію директора шкіл Глібов відповів[4]), що „означенные деньги 144 р., слѣдуемые губ. типографіи, я надѣюсь, по окончаніи редакціонныхъ счетовъ, уплатить въ октябрѣ мѣсяцѣ“... З книг черниг. губ. друкарні за 1863 рік видно, що Глібов 10 жовтня 1863 р. виплатив 44 карб. губ. друкарні; коли-ж він спромігся заплатити решту, невідомо.

У Ніжині Глібов знайшов собі притулок у свого тестя протоєрея Хв. Бордоноса і прожив там „безъ опредѣленныхъ занятій“, як свідчать про це „вѣдомости о лицахъ, состоящихъ подъ надзоромъ полиціи за 1863 годъ[5]).

Тим часом справу Носа та Андрущенка все ще розглядали в Петербурзі, при цьому до справи притягнено велику силу людей з ріжних губерень. З чернигівської громади притягли крім Носа та Андрущенка ще й О. М. Білозерського[6]), О. А. Тищинського[7]), Ів. Маслаковця[8]), Ів. Річицького[9]), Г. Коваленка, Ілл. П. Дорошенка[10]), Кононенка та инш. (між иншого перших чотирьох було навіть відправлено до „III відділу“).

На деякий час про Глібова забули, але наступного 1864 року чекали Глібова нові репресії.

5 травня 1864 року „Высочайше учрежденная слѣдственная комиссія“ за згодою з міністром унутрішніх справ запропонувала чернигівському губернатору встановити за кореспонденцією Л. Глібова та І. Дорошенка особливий догляд і контролю, які до цього часу встановляли лише

---

[1]) „Дѣло о взысканіи съ нѣкоторыхъ чиновниковъ дирекціи училищъ черниговской губерніи должныхъ ими разнымъ мѣстамъ и лицамъ денегъ“. 1863, № 18.

[2]), [3]) Ibid. [4]) „Разсыльная книга губернской типографіи, 1863 г.“. [5]) Справа таємного столу канц. черниг. губернатора з р. 1863, № 413. [6]) Підпоручик Олександер Михайлович Білозерський, рідний брат В. М. Білозерського (редактора „Основи“).

[7]) О. А. Тищинського, приятеля Глібова, обвинувачували в тому, що він, одержавши від Андрущенка 5 або 10 примірників протиурядових відозв товариства „Земля и Воля“ „Свобода ч. І“, „Что нужно народу?“ та „Долго давили васъ, братцы“, і прочитавши їх, знищив ці відозви, не повідомивши про це начальство. [8]) Ів. Маслаковець признався, що одержав поштою з Москви один примірник відозви „Свобода ч. І, якого, прочитавши спалив. Обвинувачували його також „въ недонесеніи о преступленіи“.

[9]) Ів. Річицький признався, що на прохання Андрущенка він сховав у себе на деякий час відозви Андрущенка, і повертаючи їх Андрущенку, залишив собі по одному примірнику цих відозв. Річицького обвинувачували „въ имѣніи у себя воззваній, возбуждающихъ къ бунту и въ знаніи и недонесеніи о распространеніи подобныхъ воззваній“.

[10]) Ілля Петрович Дорошенко, учитель чернигівської гімназії. На слідстві Андрущенко зазначив, що знайдені в нього 3 нум. „Великорусс“ та „Воззваніе къ молодому поколѣнію“, одержав він у Київі від лікаря Хв. Кістяковського для передачі І. П. Дорошенку. Через це притягли до справи й Дорошенка.

для тих осіб, що їх заслано до инших губерень і що виявляли шкідливі політичні наміри. Контроля і догляд цей полягали в тому, що ті особи, котрі підлягали цьому, не мали права так посилати, як і одержувати кореспонденції без попереднього перегляду її від поліції [1]). На підставі цього чернигівський губернатор папером із 18 травня 1864 р. під № 550 запропонував ніжинському поліціймейстру „объявить Г. Глѣбову, что онъ подчиняется означенному наблюденію, и обязать его подпискою въ томъ, что онъ обязывается предварительно сдачи на почту всякихъ вообще отправляемыхъ имъ писемъ представлять таковыя къ нему, равнымъ образомъ и не посылать чрезъ кого-либо другаго или же по оказіямъ съ кѣмъ либо изъ отъѣзжающихъ ни писемъ, ни телеграммовъ“ [2]), а ніжинському поштмейстру запропонував „всѣ письма, получаемыя на почтѣ на имя Глѣбова, а также, посылаемыя отъ него, представлять на предварительный просмотръ полиційместра“. При цьому від поліційместра вже залежало „разрѣшеніе передачи писемъ по принадлежности или задержаніе, въ случаѣ если таковыя окажутся предосудительнаго содержанія“. Останню затриману кореспонденцію поліціймейстер повинен був передавати вже губернатору „на дальнѣйшее распоряженіе“.

Отже, крім усього, Глібова поставили цим щей у надзвичайно тяжке моральне становище повної неспроможности вільно листуватися із своїми приятелями й однодумцями, а це так було йому необхідно, як людині самотній. Зазначене розпорядження слідчої комісії давало право поліції розпоряджатися листуванням Глібова, як їй було завгодно. Кореспонденцію свою Глібов одержував тепер з великою затримкою, бо ніжинський поліціймейстер Богдановський навіть листи з найбільш безневинним змістом уважав за листи з „предосудительнымъ содержаніемъ“, а через це надсилав їх до черниг. губернатора „на дальнѣйшее распоряженіе“. Так, наприклад, першого таки листа—на ім'я Л. Глібова, одержаного у Ніжині за декілька днів після одержання розпорядження про догляд над кореспонденцією Глібова, уже надіслано „на распоряженіе“ черниг. губернатора тільки через те, що до листа прикладено якусь фотографію, в якій ніжинській поліціймейстер признав „портретъ бывшаго оператора Носова“. З власноручного напису губернатора Голіцина на рапорті ніжинського поліціймейстра—„портретъ былъ не Носа, а другого лица“—видно, що поліційместер „перестарался“ [3]).

Року 1864 з дозволу Сенату повернувся з III відділу до м. Чернигова С. Ніс та О. Тищинський, при цьому перший зараз-же після приїзду, одержавши своє майно (головним чином книжки, заарештовані підчас трусу 1863 р.), що зберігалося в коморі черниг. в'язниці, виїхав до батька свого в с. Попори Конотопського повіту, але 11 січня 1865 р. уже його вислано з Чернигівщини до м. Білозерська Новгородської губерні [4]), а Тищинський через деякий час з дозволу Сенату одержав посаду в канцелярії черниг. губернатора (з 20 вересня 1864 р.). Уже в середині 1866 р., коли Сенат остаточно розвязав справу і коли затвердив її „Государственный Совѣтъ“, а потім і сам цар, Тищинський відсидів два місяці у в'язниці, Носа визнано „непричастнымъ ни къ какому политическому преступленію“ [5]), що-ж до Андрущенка, то він помер від сухот у Петропавловській фортеці на початку р. 1866, не дочекавшись присуду [6]).

---

[1]) Справа канц. черниг. губернатора „О подозрительныхъ сборищахъ въ квартирѣ Носова“, арк. 363. [2]) Ibid, арк. 388.
[3]) Ibid., арк. 393. [4]) Згідно з клопотанням черниг. губернатора. [5]) Ibid, арк. 59?—606.
[6]) Згідно з вироком сенату Ів. Річицького ув'язнено на 4 місяці, Ів. Маслаковця на 7 днів, справу Іл. Дорошенка відокремлено; що-ж до підпоручика Олександра Білозерського, то його звільнено з посади і встановлено за ним поліційний догляд

Приклад Тищинського і важке матеріяльне становище вплинули й на Глібова, що вже два роки, як відомо, бідував у Ніжині „безъ опредѣленныхъ занятій“. 1 травня (ст. ст.) р. 1865 Глібов звернувся з листом до черниг. губернатора Голіцина де, відмічаючи дуже скрутні матеріяльні умови свого життя, а також свою безневинність у справі Андрущенка, просив виклопотати йому дозвіл знов стати на службу. В листі Глібов писав:

„Внѣ службы [1]) я остаюсь безъ всякихъ средствъ и лишенъ возможности быть полезнымъ моему семейству: я имѣю въ Полтавской губерніи осиротѣвшихъ сестеръ [2]), которыя находили во мнѣ единственную поддержку. Прибѣгаю къ вашему сіятельству, покорнѣйше прося вашего ходатайства о дозволеніи мнѣ поступить на службу, не лишая меня возможности, хотя впослѣдствіи, просить службы по министерству народного образованія: прослуживъ семь лѣтъ учителемъ, потерявъ лучшія силы здоровья, я могъ-бы, по выслугѣ еще нѣсколькихъ лѣтъ, получать хоть небольшую пенсію, закономъ предоставленную лицамъ, служащимъ по этому министерству...“ І далі додає: „я никогда не былъ въ солидарныхъ отношеніяхъ съ лицами невинно вовлекшими меня въ то положеніе, въ которое я поставленъ въ настоящее время“.

Разом з цим надіслав Глібов губернатору цей офіціяльну „докладну записку“ про призначення його на службу [3]). На це губернатор відповів Глібову листом із 4 травня 1865 р. під № 349, де зазначив, що зі свого боку він готовий призначити Глібова на службу по міністерству внутрішніх справ, якщо буде на це згода міністра внутрішніх справ, і запропонував Глібову подати нову заяву про призначення його по міністерству внутр. справ [4]). 31 травня 1865 року Глібов подав нову „докладную записку“, де просив „объ опредѣленіи на службу по министерству внутреннихъ дѣлъ и о представленіи должности въ означенномъ вѣдомствѣ по ближайшему усмотрѣнію“ губернатора [5]).

14 червня 1865 р. під № 467 губернатор зняв клопотання перед міністром унутрішніх справ про дозвіл призначити Глібова на службу до своєї канцелярії, додаючи, що „по учрежденному за нимъ (Глібовим) полицейскому надзору онъ въ предосудительныхъ поступкахъ не замѣченъ и, находясь подъ ближайшимъ его (губернатора) наблюденіемъ можетъ сдѣлаться полезнымъ“ [6]). На це міністр унутрішніх справ папером із 28 червня т. р. під № 1485 сповістив губернатора, що „къ опредѣленію на службу учителя Черниговской гимназіи Глѣбова въ штатъ канцеляріи (губернатора) препятствій не встрѣчается“ [7]). На підставі цього, згідно з пропозицією губернатора з 31 липня р. 1865 під № 622, чернигівська губерська управа зарахувала Глібова до штату канцелярії губернатора 11 серпня 1865 року [8]). Після цього канцелярія губернатора запропонувала Глібову прибути до Чернигова. 11 жовтня (ст. ст.) 1865 р. приїхав Глібов до Чернигова. Але, власне кажучи, нове призначення не можна було вважати за призначення, бо особи, що перебували в штаті канцелярії губернатора чекали ще призначення і ніякого утримання не одержували [9]).

[1]) Справа канцелярії черниг. губернатора „О подозрительныхъ сборищахъ въ квартирѣ Носова“, арк. 538.

[2]) В. Глібова було три сестри: Софія, Надія та Марія.

[3]) Ibid., арк. 541.

[4]) Ibid., арк. 540.

[5]) Ibid., арк. 548.

[6]) Ibid., арк. 552.

[7]) Ibid., арк. 549.

[8]) Ibid., арк. 553.

[9]) Видно це з нижченаведеної „вѣдомости“ (справка канц. губернатора о лицахъ, состоящихъ подъ надзоромъ полиціи“, 1865 р., за реєстр. № 533). „Вѣдомость о людяхъ, состоящихъ подъ секретнымъ надзоромъ полицейскаго управленія в г. Черниговѣ по распоряженію Правительства за 1865 годъ

На які-ж кошти жив Глібов? На це питання ми знайшли відповідь у листах Глібова до О. Ханенка з р. 1867[1]) та в справах чернигівського губ. статистичного комітету за 1866—1867 р.р.[2]). З останнього джерела ми бачимо, що Глібов протягом усього 1866 р. і майже всього 1867 р. працював у губ. статистичному комітеті, що за секретаря його був приятель Глібова, колишній співробітник „Черниговскаго Листка", історик О. М. Лазаревський. Гадаємо, що Глібов почав працювати в статистичному комітеті ще з кінця 1865 року, як тільки повернувся з Ніжина.

Тут Глібов обіймав невеличку посаду „занимающагося перепиской въ Комитетѣ", з платнею тільки 15 карб. на місяць. Протягом зазначених трьох років (1865—1867 р.р.) губернатор уперто не давав Глібову посади, що відповідала-б його освіті і здібностям. У листах до О. Ханенка Глібов не раз з гіркістю в душі згадував про те, як губернатор ігнорував його, і призначаючи на відповідальні посади ріжних канцеляристів, не давав йому посади.

„Странная, повидимому, людобоязнь (так Глібов характеризує себе),—пише Глібов до Ханенка 11 травня р. 1867,—породила, можетъ быть, въ головѣ нѣкоторыхъ любимцевъ счастія — менторское мнѣніе, что я—оригиналъ. — едва-ли способный для усерднаго и честнаго выполненія такихъ великихъ дѣлъ, которыя можно поручить только геніямъ, въ родѣ Тарасенка, Плутанина, Грембецкаго[3]) и т. п. экземпляровъ... Когда мнѣ все это приходитъ на мысль, —сердце болѣзненно сжимается".

... І в иншому листі додає з приводу цього ж самого: „нужно быть не такимъ простымъ смертнымъ, как я"[4]). З цього-ж таки листування видно, що Глібов був дуже незадоволений з губернатора Голіцина. „Неопредѣленное служебное положеніе мое въ Черниговѣ", пише Глібов у листі з 11 травня 1867 р.: „огорчаетъ меня до слезъ. На кого я надѣялся,—теперь горько разочаровался, и я изъ всѣхъ моихъ грустныхъ соображеній вывелъ то, что къ заповѣдямъ блаженства недостаетъ еще

Ном. по пор.	Чин, званіе, имя, фамилія и какой губерніи уроженецъ	Лѣта отъ роду	По чьему распоряженію подвергнутъ надзору	Съ котораго времени состоитъ подъ надзоромъ	На какой срокъ или безъ срока подвергнутъ надзору и какому
5	Коллежскій секретарь Леонидъ Глѣбовъ, бывшій младшій учитель черниговской гимназіи		По предписанію г. Черниговскаго губернатора отъ 4 ноября 1863 г. за № 1455-мъ	Съ 11 октября 1865. Со дня прибытія изъ г. Нѣжина	Безъ срока

Гдѣ учрежденъ надзоръ и чѣмъ занимается	Получаетъ ли содержаніе отъ казны и сколько	Имѣетъ ли семейство и гдѣ оно находится	Если умеръ, то гдѣ и когда умеръ	Если выбылъ изъ подъ надзора, то по какой причинѣ	Аттестація
Состоитъ на службѣ въ канцеляріи черниговскаго губернатора.	Содержанія не получаетъ	Женатъ, детей не имѣетъ			Со дня прибытія в г. Черниговъ по настоящее время ничего особеннаго не замѣчено

[1]) Зберігаються в чернигівському держ. музею. [2]) „Книга на записку прихода и расхода суммъ, отпущенныхъ на содержаніе черниговскаго статистическаго комитета на 1866 и 1867 годы". [3]) Чернигівські урядовці. [4]) Лист 15 липня 1867 р.

одной: „блаженъ, кто можетъ не служить“... Печаленъ жребій мой!“ На початку р. 1867 терпець Глібова остаточно увірвався, і він ужив енергійних заходів, щоб одержати посаду. В цей час шукає Глібов посади в Польщі через П. Куліша[1]), у Катеринославі через О. Ханенка[2]) і клопочеться перед куратором одеської шкільної округи, щоб одержати посаду вчителя[3]). 5 квітня 1867 р. Глібов просив губернатора видати йому копію з його формуляру, „въ которой встрѣчается надобность для перехода на службу въ другое вѣдомство“[4]). Формуляра свого надіслав Глібов до куратора одеської шкільної округи разом з проханням „о предоставленіи ему мѣста учителя исторіи или русскаго языка въ одной изъ гимназій того же округа“[5]). На запитання куратора одеської шкільної округи (з 18 жовтня 1867 р. № 3194) губернатор відповів 25 листопада т. р. № 1134, що „Глѣбовъ какъ по нравственнымъ своимъ качествамъ, такъ и по способностямъ его извѣстенъ ему съ отличнѣйшей стороны, почему и къ премѣщенію его на службу препятствій не встрѣчается“[6]). Але знов учителювати Глібову не судилося: в цей саме час (кінець 1867 р.) за допомогою впливового О. Ханенка[7]) він одержав приватню посаду завідувача чернигівською земською друкарнею, або посаду „друкарного отамана“, як назвав цю посаду П. Куліш у листі до С. Носа з 20 квітня 1890 р.[8]), котра забезпечувала Глібова краще, ніж попередня вчительська посада (тепер Глібов одержував 1000 карб. на рік). Обіймаючи цю приватну посаду, Глібов перебував у штаті канцелярії черниг. губернатора аж до смерти (1893 р.). Так скінчилася для Глібова пора тяжкого бідування. Але і тут іще чекало його найтяжче лихо: 4 листопада 1867 р. передчасно померла його перша дружина Параскева Хведорівна[9]). Поховавши дружину в Ніжині, Глібов оселився тепер у Чернигові надовго (аж до смерти). Аж до цього самого часу Глібов підлягав ще суворому поліційному догляду.

Тільки 25 травня 1868 р. (під № 340) губернатор зняв клопотання перед міністром унутрішніх справ про скасування цього догляду, базуючись на тому, що, по-перше, поводження Глібова було протягом останніх п'ятьох років бездоганне; по-друге, поліційний догляд перешкоджував Глібову, що майже осліп, підшукувати засобів для існування, і по-третє, „проступокъ“ Глібова, як писалось тут: „былъ совершенно маловаженъ

---

[1]) Загірня та Грінченко. „Глѣбовъ. Біографическій очеркъ“ Чернигів, 1900 див. лист: П. Куліша до Л. Глібова з 25 травня 1867 р. с. 6. [2]) Листи Глібова до О. Ханенка (черниг. держ. музей). [3]) Справа канц. черниг. губернатора „Объ опредѣленіи чиновниковъ на службу въ штатъ сей канцеляріи и объ увольненіи ихъ отъ службы“, з 186 / р.

[4]) Справа канц. черниг. губернатора „Объ опредѣленіи въ канцелярію его на службу бывшаго учителя черниговской гимназіи коллежскаго секретаря Леонида Глѣбова“ (1865 р.).

[5]) Предостання справа. [6]) Ibid. [7]) Листи Глібова до О. Ханенка.

[8]) Див. „Кіевскую Старину“, 1899 р. IV: ...„Прочуваючы черезъ люде про Леоныда Ивановича, веселымось думкою, що въ свити не безъ добрыхъ людей. Колы знаете, то й сповистить, спасыби Вамъ, хто се зробивъ ёго друкарнымъ отаманомъ, щобъ спогадаты намъ про таку дорогу думу у мовчазній молытви до Бога, се-есть тоди, як пидіймемо духа свого видъ людськои мизеріи до вичнёго порядку и совершенства“.

[9]) Пар. Хвед. Глібову поховано на грецькому кладовищі м. Ніжина. За вказівками ніжинського старожильця Ів. Дм. Долгорукова нам пощастило знайти у січні р. 1926 могилку Пар. Хвед. (складемо йому за це нашу щиру подяку!) На могилці є чавунна тахля з таким написом: „Парасковія Федоровна Глѣбова. Скончалась 4 ноября 1867 г.“ І далі цей вірш (що очевидячки, належить перу Глібова):

—Сокрыто здѣсь такъ много чистыхъ грёзъ, Невѣдомыхъ для міра слезъ,
Любви и свѣтлыхъ упованій, Никѣмъ непонятыхъ страданій“.

За словами І. Д. Долгорукова вірша цього написано попереду на дерев'яному хресті, а потім, коли Долгоруков з доручення О. Хв. Бордоноса (брата П. Хв.). замовляв чавунні тахлі для могилок Бордоносів, цього вірша було викарбувано й на тахлі.

и наказаніе, понесенное имъ черезъ лишеніе мѣста, можно сказать, вполнѣ его очистило“ [1]).

На це клопотання міністр унутрішніх справ сповістив губернатора 19 червня 1868 р. № 1587, що „во вниманіе къ изложеннымъ въ означенномъ представленіи уваженіямъ, признается возможнымъ освободить губернскаго секретаря Глѣбова отъ учрежденнаго за нимъ надзора“ [2]).

На підставі цього губернатор 1 липня 1868 р. №№ 498 та 499 запропонув чернигівському та ніжинському поліціймейстрам звільнити Глібова від поліційного догляду [3]).

Отже, тільки 1 липня 1868 р. звільнився Глібов від наслідків за причетність до справи Андрущенка та ин., звільнився від адміністративних заходів губернатора, що важким тягарем лежали на нім цілих 5 років, що струїли йому найкращі роки життя й творчости.

Нехай-же ця нова сторінка життя Глібова, тепер знайдена, буде даниною поважання до поета-ювілята що творчість його, як він сам писав [4]), через переслідування влади „глохла, прятаясь въ потемкахъ души, боясь неласковаго міра“...

Протиурядові відозви партії „Земля и Воля“ знайдені в Андрущенка.

До справи Ленінградського Центрархіву (архівн. фонд колишн. Сенату): „Производство высочайше утвержденной въ С. Петербургѣ Слѣдственной Комиссіи о васильковскомъ уѣздномъ землемѣрѣ, коллежскомъ регистраторѣ Иванѣ Андрущенкѣ, операторѣ Степанѣ Носѣ, дворянахъ: Юріѣ Мосоловѣ, Николаѣ Шатиловѣ, и другихъ лицахъ“ (1863–1864 рр.), додано й зразки протиурядових відозв партії „Земля и Воля“, що їх розповсюджував у Чернигові Андрущенко, член цієї партії.

[1]) Справа канцеляріі черниг. губернатора „По донесенію черниговской городской полиціи о состоящемъ подъ надзоромъ полиціи студентѣ Тыщинскомъ“, 1861 р. № 205. Подаємо повний текст цього цікавого документа:

„Министерство Внутреннихъ Дѣлъ. Начальника Черниговской губерніи. По Канцеляріи. Мая 25 дня 1868 года № 340, г. Черниговъ.

Господину Министру Внутреннихъ Дѣлъ.

Въ 1863 году арестованы были въ Черниговѣ проѣзжавшій въ Кіевъ изъ Москвы землемѣрный помощникъ Андрущенко и бывшій членъ черниговской врачебной управи Носъ за распространеніе противоправительственныхъ воззваній; какъ слѣдствіе, такъ и судъ надъ сими лицами производились въ С. Петербургѣ. Въ этомъ дѣлѣ былъ замѣшанъ, по найденной перепискѣ у Андрущенка, занимавшій въ то время должность учителя черниговской губернской гимназіи Леонидъ Ивановичъ Глѣбовъ. Ни къ слѣдствію, ни къ суду по этому дѣлу Глѣбовъ привлекаемъ не былъ, но въ то время найдено было необходимымъ административнымъ путемъ удалить Глѣбова отъ должности учителя, запретить ему изданіе газеты „Черниговскаго Листка“ и отдать его подъ надзоръ полиціи. Наказанный такимъ обра омъ за переписку съ Андрущенкомъ, Глѣбовъ въ 1865 году, на основаніи разрѣшенія г. министра внутреннихъ дѣлъ, отъ 18 іюня того года за № 1485, поступилъ на службу по вѣдомству министерства внутреннихъ дѣлъ и опредѣленъ въ штатѣ моей канцеляріи, въ составѣ которой числится и по настоящее время, состоя также и подъ надзоромъ полиціи. Докладывая о вышеизложенномъ вашему высокопревосходительству, считаю долгомъ ходатайствовать о снятіи политическаго надзора съ губернскаго секретаря Леонида Глѣбова; къ ходатайству сему я побуждаюсь слѣдующими основаніями: а) поведеніе Глѣбова въ продолженіи пяти истекшихъ лѣтъ было вполнѣ безупречное; б) въ настоящее время Глѣбовъ почти лишившись отъ болѣзни зрѣнія, едва находитъ средства къ своему пропитанію и въ этомъ отношеніи учрежденный надъ нимъ надзоръ полиціи не можетъ не служить значительнымъ для него затрудненіемъ къ изысканію средствъ существованія; и в) проступокъ Глѣбова былъ совершенно маловаженъ и наказаніе, понесенное имъ чрезъ лишеніе мѣста, можно сказать, вполнѣ его очистило.

Гражданскій губернаторъ князь Голицынъ“.

[2]) Ibid. [3]) Ibid. [4]) Лист Глібова до О. Ханенка з 15 липня 1867 р.

З огляду на великий інтерес цих відозв, що докладно висвітлюють епоху, коли виник процес Носа, Андрущенка та ин., що являють собою цінні документи до історії революційного руху шістдесятих років Росії та України, ми й подаємо текст цих відозв, а саме відозви: „Свобода № 1“, „Долго давили васъ братцы“ і „Что нужно, народу?“ [1])

Відозва „Свобода ч. 1“ це перша декларація осередку комітету партії „Земля и Воля“, що починав тоді свою працю; відозви „Долго давили вас, братцы!“ і „Что нужно народу?“ це популярні відозви, написані спеціяльно для селянства.

Текст відозв подаємо за новим правописом. Додаємо, що текст відозв „Свобода ч. 1“ та „Что нужно народу?“ надруковано з пропусками та помилками в „Историко-революционной хрестоматии“ (том 1, „Новая Москва“, 1923); текст відозви „Долго давили васъ, братцы!“ подається вперше.

Свобода ч. I.

„Русский Центральный Комитет Земля и Воля“ [2]).

Единственным источником всех бедствий, терзающих Россию, есть самодержавный деспотизм; под влиянием его сложился весь настоящий гибельный порядок вещей, давящий нас и губящий всякое развитие. Самый поверхностный взгляд на все отрасли русской жизни подтверждает эту очевидную истину, и убеждает, что все они парализованы и убиты безсмысленным самодержавием, составляющим непрерывную иерархическую цепь, начинающуюся самодержавным императором и оканчивающуюся самым последним чиновником, таким же самодержцем в сфере ему подчиненной. Уродливые попытки разных реформ еще нагляднее выставляют всю несостоятельность самодержавия.

Мнимое разрешение крестьянского вопроса, лишение народа его собственности— земли и избиение крестьян; судебная реформа, сохраняющая прежний административный произвол под именем „предупредительных мер“, и естественно не могущая ввести правильного суда при существовании деспотизма; лицемерные заботы о „благе народа“ и новые обременительные налоги и наборы, разоряющие преимущественно беднейшие классы народа; прошлое либеральничанье и закрытие воскресных школ — единственного источника народного образования, закрытие университетов с бесчеловечным преследованием лучшей учащейся молодежи; нелепые разглагольствования об уничтожении цензуры и свободе печати (вещь немыслимая при самодержавии) и окончательная передача литературы в полное распоряжение III отделения и Валуева [3]) с комп., шутовские планы благодушного монарха и, с одной стороны, казематы, ссылки на каторгу; с другой—кровожадная жесткость в упорном отстаивании беззаконного господства над польским народом, господства тем более гибельного для нашего отечества, что разоряя и губя наш народ, оно еще вызывает неизбежное столкновение с европейскими державами, могущее окончиться еще более печальными последствиями, чем какие мы видели у стен разрушенного Севастополя. В этих строках вся история нынешнего правительства, обидная и позорная для людей, терпящих такое правительство.

Но терпению людей есть конец. Даже рабы, доведенные до безнадежного отчаяния, восстают за свои похищенные права и восстание их тем грознее, чем ужаснее были оскорбления и истязания. Измученные и лишенные всех человеческих прав все классы русского общества почувствовали наконец потребность новой свободной жизни Императорское самодержавие, по самому принципу, неспособно удовлетворить этой потребности, и никогда добровольно не может отказаться от вооруженного господства над жизнью людей и их свободою, — и потому должно быть разрушено; цепи императорского деспотизма, глубоко врезавшиеся в народный организм, должны быть разорваны.

Стремление разорвать эти цепи обнаружилось в разных концах обширной нашей родины и запечатлелось кровью поборников русской свободы. Напрасно правительство думает обмануть русскую и заграничную публику, уверяя ее в мнимом сочувствии к себе народа; мученическая кровь крестьян,—кровь, пролитием которой повсеместно прославляла себя „царская воля“, еще не застыла, не застыла и та кровь, которую высасывают у наших сыновей и братьев в казематах Петропавловской крепости достойные наместники царской власти—Голицын [4]), Потапов [5]) и комп. Кровь пролита—этой кровью протест

[1]) В Андрущенка заарештовано 53 примірники відозви „Свобода ч. I“, 26 примірників відозви „Долго давили васъ, братцы“, 110 примірників відозви „Что нужно народу“, та инш. нелегальну літературу. [2]) Відбиток печатки. [3]) Міністр внутрішніх справ.

[4]) Статс-секретар, голова слідчої комісії в справі Носа, Андрущенка та инш. [5]) „Управляющій III отдѣленіемъ“.

против самодержавия признан им же самим. Отступления теперь быть не может: для людей, отдавшихся со всей энергиею служению делу народного освобождения, — исход один только — в неуклонной борьбе с врагом русского народа, с императорским правительством, всегда обманывавшим нас, всегда понижавшим заветные права наши, проливавшим нашу кровь, губившим братьев и сыновей, уничтожавшим покой, разрушавшим труд, разорявшим богатство нашей страны.

Для этой борьбы и составилось общество „Земля и Воля". Говорить о силе этого общества — неуместно; мы можем заметить только, что это общество успело соединить в себе членов тех отдельных кружков, которые не раз заявляли себя и вместо которых правительство преследовало непричасных к делу лиц.

Русский Центральный Народный Комитет является только представителем антиправительственной организации. Организация общества не образовалась из людей, увлекаемых на борьбу с правительством одними возбужденными страстями или безотчетным фанатизмом. Образование нашей организации вызвано, потребностью самого общества, в котором пробудилось сознание необходимости борьбы с самодержавным деспотизмом.

Лучшее выражение себе сознание это нашло в многочисленных жертвах из всех классов народа. Время завещанной борьбы пришло и мы не уклоняемся и идем на нее, сильные желанием лучшей доли нашей родине, крепкие всегдашнею готовностью заплатить жизнью за исполнение своего желания. Так, организация наша составилась из людей, непоколебимо убежденных, и по слишком очевидно данным, что при неспособности правительства революция в России неизбежна, что она неминуемо разразится в восстании ограбленного и подавленного народа и что, при жестокости и тупоумии правительства, она может получить исполинские размеры кровавой драмы, если все или по крайней мере большинство способное и честное из образованных классов не станет на сторону доведенного до восстания народа и не обессилит тем самым окончательно правительства, лишив его какой бы то ни было пользы в диком упорстве.

Таким образом, выступая на борьбу с правительством за права народные, Народный Комитет в настоящее время ставит себе одною из задач—привлечение образованных классов на сторону интересов народа и, значит, их собственных В этой задаче ясно стремление так называемых революционеров—предотвратить или, по крайней, мере, ослабить то кровопролитие, которое правительство вызовет своим дальнейшим существованием.

В силу всего сказанного, Народный Комитет призывает теперь открыто всех русских граждан на служение великому делу народного освобождения.

Никто из честных здравомыслящих людей не может, оставаясь правым перед своей совестью, уклоняться от служения этому делу. Пусть все те, которые могут и готовы вместе с нами энергически и непрестанно, не щадя себя ни в каких трудах и опасностях, служить народному делу,—присоединяются к нам; доступ к нам такие люди найдут всегда и везде при посредстве наших столичных, провинциальных [1]) и заграничных агентов, снабженных от Комитета известными установленными уполномочиями и доверенностями. Агенты Комитета сообщают вновь вступающим в организацию и уже достаточно испытанным лицам особую, за печатью Комитета, инструкцию, знакомящую подробно с задачами общества и с тем, как вести дело организации.

Вместе с тем мы не призываем людей к сверх'естественным самопожертвованиям; люди, жизнь которых тесно связана с семейными узами, или которые не способны по своему положению к деятельному участию в общем народном деле,—те люди не менее могут оказывать посильную пользу с своей стороны доставлением разных средств, необходимых для обширной деятельности организации, между прочим, доставлением денежных пожертвований.

Для этих пожертвований наша открытая касса находится в Лондоне при редакции „Колокол". В самой же России денежные взносы доходят до Комитета через выше-упомянутых столичных и провинциальных агентов, выдающих номерованные, с приложением особой печати общества квитанции. Нумера выданных квитанций печатаются в ближайших нумерах „Свободы" или „Колокола".

Призывая в настоящую минуту открыто всех и каждого к содействию в народном освобождении, Народный Комитет, естественным течением обстоятельств поставленный во главе русского революционного движения, ответствует перед каждым из членов общества „Земля и Воля" в том, что он будет неуклонно и постоянно вести дело к предположенной цели, к разрушению императорского самодержавия и к торжеству народных интересов, которое должно выразиться прежде всего в созвании Народного Собрания из выборных представителей свободного народа. Собрание это само определит новый общественный строй нашего свободного отечества, и последним моментом деятельности общества „Земля и Воля" будет гарантия свободных выборов в Народное Собрание и ограждение Собрания от всяких насильственных влияний и от притязаний имущественных и сословных привелегий.

Затем, Комитет считает нужным сообщить членам организации, что, сообразуясь

[1]) Таким агентом і був Андрущенко.

с желанием большинства членов,—Комитет будет время от времени выпускать свои печатные издания под настоящим названием.

В этих изданиях будут или раз'ясняться общие положения дел в России, или же будут делаться обществу предостережения и указания на разные гнусные действия правительства, которые оно всегда старается скрыть.

Вместе с этим, разумеется, сообразно с ходом дела, будут постепенно выясняться цели общества и те средства, которыми оно идет к их осуществлению.

Типография Общ. „З. и В.“

II. „Долго давили вас, братцы“.

Долго давили вас, братцы, мучили работой, секли розгами, да кнутами, водили жен и дочерей ваших к барину; все вы терпели; все надеялись, вот-де ботюшка царь вспомнит об вас бедных, да и защитит вас. Вот и вспомнил об вас царь, написал пять лет тому назад, манифест: хочу-де крестьян освободить.

Поверили вы царскому слову и уж как то, сердечные, молились Богу за своего избавителя, а царь тем временем собирал советы из помещиков, судил да рядил с ними и наконец дал вам волю. Прочитали вы эту волю; пораскинули вы умом-разумом, да и призадумались. Ничего то тут не поймешь, что это за воля такая. Вольные вы люди стали, только земли то вам не дали, а хотите иметь землю, так выкупайте ее на свои кровные денежки. Вольные вы люди стали и уж помещик не смеет вас тронуть, да может он пожаловаться начальникам, а те хоть полдеревни готовы передать или сослать в Сибирь.

Не поверили вы этому, не поверили, чтобы царь обещал волю дать и не сдержал своего обещания царского; и подумали вы, что обманывают вас помещики да чиновники, что не царской они воли указ читают.

И послал царь вразумить вас своих генералов, и стали они вразумлять вас розгами, да солдатскими штыками, да пулями.

Да уж больно вы на царя понадеялись и пули то не вразумили вас.

Наконец царь сам в Полтаве велел собрать волостных голов и сказал им: „дошли до меня слухи, что вы ждете через два года какой-то новой воли,—никакой вам больше воли не будет“; да велел еще это, и в газетах пропечатать. Восьмого сентября нынешнего года [1]) праздновал царь в Новгороде тысячелетие России.

Некоторые из вас думали, что будет милостивый манифест, и что царь даст наконец волю. А он в Новгороде-то сказал народу опять то же, что и в Полтаве: „вы все ждете новых благодеяний, не ждите ничего больше, а торопитесь сделками с помещиками“. А вместо милостивого манифеста назначил рекрутский набор. Вот вам и надежда царь!

Нет, братцы, плоха надежда на нашего царя батюшку. Вспомните-ка сами, кто его советники.—Бары да помещики. Так кто же ему про вашу нужду расскажет? да коли кто и скажет ему, да коли он и захочет, что сделать для вас, так те же бары-помещики помешают. Хотел он освободить вас, собрал совет из помещиков—вот они вас и освободили.

Вы думали, что царь на то и царь, чтобы слабых защищать от сильных, бедных от богатых; а на деле то выходит, что он вместе с сильными бьет слабых, вместе с богатыми обворовывает бедных.

Пророк Самуил сказал народу израильскому, когда советовал ему обойтись без царя: „и поставит (царь) тебе сотники и тысячники; и дщери ваши возьмет в мироварницы и поварницы; и села ваши и винограды ваши, и маслична ваша драгая возьмет и отдаст рабом своим; семена ваши и винограды ваши одесятствует; и стада ваша благая возьмет и одесятствует на дела свои; и нажити ваши одесятствует, и вы будете ему рабы“ [2]).

И наш царь оказывается значит царем самуильским. Полно же, братцы, утешать себя пустяками, полно надеяться на такого государя. Вы скажете: на что же нам надеяться? Надейтесь братцы, на самих себя, да и добывайте себе волю сами. Только помните, братцы, что не следует до поры до времени затевать дело по кучкам,—этак кроме беды ничего не добудете. Приведут солдат, велят им стрелять по вас: одних убьют, других изувечат, третьих сошлют на каторгу, а остальных опять отдадут помещикам, и последняя будет горше первых, и себя сгубите и другим пользы не принесете. Другое дело, как все разом скажете: „Будет, мол, терпеть-то нам и от бар и от чиновников. Довольно на них поработали, довольно от них потерпели, время и отдохнуть“. Да как все в один голос потребуете себе волю вольную, так тогда и отказать не посмеют, и царь со своими войсками не в силах будет защитить своих холопов—бар и чиновников. Подумайте-ка, братцы, ведь одних помещичьих крестьян 23 миллиона, да государственных 30 миллионов, а войска то 500 тысяч. Только не торопитесь, братцы, чтобы не испортить дела. Прежде подумайте да соберитесь с силами.

Знайте, братцы, что и между кафтанчиками есть такие, у которых болит сердце за вас, которые всем чем могут готовы помочь вам. Они то и посылают вам этот листок;

---

[1]) Р. 1862. Ця дата говорить, що зазначеного року випущено в світ і цю відозву.

[2]) І книга царств., гл. 8.

они же вам и напишут, когда все будут готовы подняться за святое дело, за волю вольную.

А когда все вы будете готовы стоять твердо за свое дело, тогда царь не посмеет отказать вам ни в чем и тогда можно будет от него потребовать все, что вам нужно и чего теперь не дают вам. Теперь царь заставляет вас выкупать себе землю; а вы ее спокон веков возделывали, не зная отдыха, сколько раз отстаивали от врагов, не жалея своей крови; следовательно, она и без выкупа ваша.

Тогда и потребуете, чтобы землей владели вы, а не царь, да помещики. Теперь податями вас совсем разоряют; а зачем собирают царь да чиновники эти подати и куда их тратят, ничего вы не знаете.

Тогда можно будет потребовать, чтобы подати назначались и расходовались не царскими чиновниками, а вами же самими, чрез выборных людей, которые будут, в каждой копейке, вам отчет отдавать.

Теперь для того, чтобы судить да разбирать вас, царь держит чиновников и платит им жалованья из ваших же денег.

А что вы видите от этих чиновников? Кроме притеснений ничего. Тогда можно будет потребовать, чтобы не было чиновников, чтобы вас судили и разбирали не царские чиновники. а ваши выборные люди.

Вот тогда то, братцы, вы и будете жить без горя, вот тогда-то и будет настоящая воля.

Вот такую волю и надо от царя требовать, вот за нее то и надо стоять до последних сил.

III. Что нужно народу?

Очень просто, народу нужна земля да воля. Без земли народу жить нельзя, да без земли нельзя его и оставить, потому что она его собственная, кровная. Земля никому другому не принадлежит, как народу.

Кто занял землю, которую зовут Россией? Кто ее возделал, кто ее спокон веков отвоевывал, да отстаивал против всяких врагов?

Народ, никто другой, как народ. Сколько погибло народа на войнах, того и не перечтешь! В одни последние пятьдесят лет куда более миллиона крестьян погибло лишь бы отстоять народную землю. Приходил в 1812 году Наполеон, его выгнали, да ведь не даром: слишком восемьсот тысяч своего народу уложили. Приходили вот теперь в Крым англофранцузы; и тут слишком пятьсот тысяч людей было убито или умерло от ран. А кроме этих двух больших войн, сколько в эти же пятьдесят лет уложили народа в других малых войнах, для чего же все это? Сами цари твердили народу: для того, чтобы отстоять свою землю Не отстаивай народ русской земли, не было бы и русского царства, не было бы и царей и помещиков. И всегда так было. Как придет к нам какой-нибудь недруг, так народу и кричат: „давай солдат, давай денег, вооружайся. отстаивай родную землю!“ Народ и отстаивал. А теперь и царь и помещики будто забыли, что народ тысячу лет лил пот и кровь, чтоб выработать и отстоять свою землю, и говорят народу: „покупай, мол, еще эту землю, за деньги“. Нет! это уже искариотство. Коли торговать землей, так торговать ею тому, кто ее добыл. И если цари и помещики не хотят заодно, нераздельно с народом, владеть землею, так пусть же, они и покупают землю, а не народ, ибо земля не ихняя, а народная, и пришла она народу не от царей и помещиков, а от дедов, которые заселили ее во времена, когда о помещиках и царях еще и помину не было.

Народ спокон веков, на самом деле владел землей, на самом деле лил за землю пот и кровь. а приказные на бумаге чернилами отписывали эту землю помещикам да в царскую казну. Вместе с землей и самый народ забрали в неволю, и хотели уверить, что это и есть закон, это и есть божеская правда. Однако никого не уверили. Плетьми народ секли, пулями стреляли, в каторгу ссылали, чтобы народ повиновался приказному закону. Народ замолчал, а все не поверил. И из неправого дела все же не вышло дела правого. Притеснениями только народ и государство разорили.—Увидели теперь сами, что по прежнему жить нельзя. Задумали исправить дело. Четыре года писали да переписывали свои бумаги. Наконец решили дело и об'явили народу свободу. Послали повсюду генералов и чиновников читать манифест и служить по церквам молебны. Молись, мол, Богу за царя да за волю, да за свое будущее счастье. Народ поверил, обрадовался и стал молиться. Однако как зачали генералы да чиновники толковать народу Положения, оказывается, что воля дана только на словах, а не на деле; что в новых положениях прежние приказные законы только на другой бумаге, другими словами переписаны. И барщину и оброки отбывай помещику попрежнему; хочешь получить свою избу и землю, выкупай их на собственные деньги. Выдумали переходное состояние. Не то на два года, не то на шесть. не то на девять лет определили для народа новое крепостное состояние, где помещик будет сечь через начальство, где суд будет творить начальство, где все перепутано так, что если-б в этих царских положениях и нашлась какая льготная крупица для народа, то ею и воспользоваться нельзя. И государственным крестьянам попрежнему их горькую судьбу оставили, и землей и народом оставили владеть всех тех же чиновников, а хочешь на волю, так выкупай свою землю. Слушает народ, что ему толкуют

генералы и чиновники про волю и понять не может, какая это воля без земли под помещичьими и чиновничьими розгами. Верить не хочет народ, чтоб его так безчестно обманули. Быть говорят, не может, чтобы царь своим словом 4 года ласкал нас свободой, а теперь на деле, подарил бы прежней барщины оброком, прежними розгами и побоями. Хорошо кто не поверил, да смолчал; а кто не поверил, да стал тужить по несбывшейся воле, тех пришли вразумлять плетьми, штыками да пулями. И полилась по Руси безвинная кровь; вместо молитв за царя, раздались стоны мучеников, падающих под плетьми и пулями да изнемогающих под железами по сибирской дороге. Так то опять плетьми да каторгой хотят заставить народ верить, что новый приказный закон есть божеская правда. Да еще глумятся царь да вельможи, говорят, что через два года будет воля. Откуда же она будет воля то? Землю урежут. да за урезанную заставят платить в три-дорога, да отдадут народ под власть чиновников, чтоб и сверх этих тройных денег еще втрое грабежом выжимали, и чуть кто не даст себя грабить, так опять плети да каторга.

Ничего они не то что через два года, а никогда для народа не сделают, потому, что их выгода—рабство народное, а не свобода. И откуда народу такая беда, что живет он, живет, работает. да работает, а до правды дожить не может и вечно народом торгуют? Как откуда? Ради чего Иуда Христа продал? Ради алчности. Та же алчность заставляет и царей и помещиков, и чиновников торговать народной землей, народной кровью и обманывать народ. Чтобы им была во всем излишняя роскошь, народ живи в бедности, неволе, невежестве. Землю от народа отписали за себя. Все, что народ не выработает,— подавай ко двору, да в казну, да дворянам; а сам вечно сиди в гнилой рубахе, да в дырявых лаптях. Свободу отняли. Шагу не смей сделать без чиновничьего позволения, без паспорта или билета и за все плати. Ничему народ не учили. Деньги, что сбирают на народное учение, сорят на царские конюшни да псарни, на чиновников и ненужное войско, которое стреляло бы по народу.

Понимают сами, что так быть нельзя, что с таким искариотством и народ сгубишь, и царство сгубишь, и самих себя не при чем оставишь. Сами сознаются перед народом, что надо дать ему поправиться, а как до дела дойдет, алчности то своей преодолеть не могут. Жалко царю своих бессчетных дворцов с тысяча лакеев и арабов, жалко царице своих парчей и бриллиантов. Еще не сумели они полюбить народ более чем своих охотничьих собак, чем золотую посуду, чем пиры и забавы. Вот и не могут они отрешить и унять своих вельмож и чиновников, которые помогают им сбирать с народа миллионы рублей, да и сами на себя тянуть столько же. Не могут победить своей алчности, вот и двоедушничают. И пишет царь такие манифесты, которых народ в толк взять не может. На словах будто добр и говорит с народом по совести, а как слова на деле исполнять приходится, держится с вельможами все той же алчности. На словах от царской доброты народу радость и веселье. а на самом деле все прежнее горе да слезы. На словах народу от царя воля, а на деле, за эту же волю, царские генералы секут народ, да в Сибирь ссылают, да расстреливают. Нет! двоедушничать с народом и обманывать его — бесчестно и преступно. Торговать землей и волей народа, не то ли же, что Иуде торговать Христом. Нет, дело народа должно быть решено без торга, по совести и правде. Решение должно быть простое, откровенное и всякому понятное, чтобы слов решения, раз произнесенных, ни царь, ни помещики с чиновниками перетолковать не могли. Чтобы ради глупых, бестолковых, изменческих слов, не лилось неповинной крови.

Что нужно народу?

— Земля, воля, образование.

Чтобы народ получил их на самом деле, необходимо:

1. Об'явить, что все крестьяне свободны с той землей, которою теперь владеют. У кого нет земли, например, у дворовых и некоторых заводских, тем дать участки из земель государственных, т. е. народных, никем еще не занятых. У кого из помещичьих крестьян земли не в достачу, тем прирезать земли от помещиков или дать земли на выселок Так, чтобы ни один крестьянин без достаточного количества земли не остался. Землей владеть крестьянам сообща, т. е. общинами. А когда в какой общине народится слишком много народу, так что тесно станет, дать той общине для крестьян сколько нужно земли на той выселок из пустопорожних удобных земель.

В тысячу лет русский народ заселил и завоевал земли столько, что ему ее на многие лета хватит. Знай плодись, а в земле отказа быть не может.

2, Как весь народ будет владеть общей народной землей, так значит весь народ за пользование этой землей будет платить и подати на общие народные нужды, в общую государственную (народную) казну. Для чего освобожденных с землей крестьян обложить такой же податью, какую ныне платят государственные крестьяне, но не более.

Подати же вносить крестьянам за круговою порукою, чтобы крестьяне каждой общины отвечали друг за друга.

3. Хотя помещики 300 лет и владели неправо землей, однако народ их обижать не хочет.

Пусть им казначейство выдает ежегодно в пособие или в вознаграждение, сколько

нужно, примерно хоть шестьдесят миллионов в год [1]), из общих государственных податей. Лишь бы народу осталась вся земля, которую он теперь на себя пашет, на которой живет, с которой кормится и отапливается, с которой скот свой кормит и поит, да лишь бы подати ни в каком случае не повышали, а то народ на отсчитывание вознаграждения помещикам из податей согласен. А сколько кому из отсчитываемых на это из податей денег приходится, помещики сами промеж себя по губерниям согласиться могут.

Народу это все равно, лишь бы подать не повышали. Помещичьих крестьян по последней ревизии считается всего 11.024.108 душ. Если их обложить одинаковою податью с государственными крестьянами, т. е. рублей по семи с души в год, то отсчитав из этих семи рублей около 1 р. 60 коп. серебром, которые помещичьи крестьяне ныне платят в казну (подушными и разными повинностями), останется затем с каждой души около 5 руб. 40 коп. серебром, а ото всех помещичьих крестьян в России около шестидесяти миллионов рублей серебром. Значит есть чем пособить и вознаградить помещиков; больше этого им желать стыдно, и давать не следует.

4. Если при такой подати, до полных 60 мил., следующих помещикам, чего и не хватит, то для покрытия недостатка всетаки никаких лишних податей требовать не надо, следует убавить расход на войско. Русский народ живет в миру со всеми соседями и хочет жить с ними в миру; стало быть ему огромного войска, которым только царь тешится, да по мужикам стреляет, не надо. А потому войско следует сократить на половину. Теперь на войско и на флот тратится сто двадцать миллионов, а все без толку. С народа собирают на войско денег кучу, а до солдата мало доходит.

Из ста двадцати миллионов сорок милионов идет на одних только военных чиновников (на военное управление), которые еще кроме того сами знатно казну разворовывают. Как сократить войско на половину, да в особенности посократить военных чиновников, так и солдатам будет лучше, да и излишек от расходов на войско большой останется, миллионов в сорок серебром. С таким излишком, как бы ни было велико вознаграждение помещикам, а уплатить будет чем. Податей не прибавится, а распределятся они разумнее. Те же деньги, которые народ теперь платитъ на лишнее войско, пойдет не в смерть, а в жизнь народу, чтобы выйти народу спокойно на волю с своею землею.

5. И собственные расходы царского правительства надо сократить. Вместо того, чтобы строить царю конюшни да псарни, лучше строить хорошие дороги, да ремесленные, земледельческие и всякие пригодные народу школы и заведения. Притом само собою разумеется, что царю и семье царской нечего напрасно присвоивать себе удельных и заводских крестьян и доходы с них; надо, чтобы крестьянство было одно и платило бы одинаковую подать, а из подати и будут отсчитывать, сколько царю на управление положить можно.

6. Избавить народ от чиновников. Для этого надо, чтобы крестьяне и в общинах и в волостях, управлялись бы сами, своими выборными. Сельских и волостных старшин определяли бы своим выбором и отрешали бы своим судом. Между собою судились бы своим третейским судом или на миру. Сельскую и волостную полицию справляли бы сами своими выборными людьми. И чтоб во все это, равно как и в то, кто какою работою или торговлею и промыслом занимается, отныне ни один помещик или чиновник не вмешивался, лишь бы крестьяне во время вносили свою подать.

А за это, как сказано, отвечает круговая порука. Для легкости круговой поруки, крестьяне каждой общины, промеж себя сделают складчину, то-есть, составят мирские капиталы. Случится ли с кем беда, мир ссудит его из этого капитала и не даст погибнуть: запоздал ли кто податью—мир внесет за него подать в срок, даст ему время поправиться; понадобилось для всей общины построить мельницу или магазин, или купить машину, общественный капитал поможет им сладить общеполезное дело. Общественный капитал и хозяйству сельскому поможет, да и от чиновников спасет, так как при исправном платеже податей ни один чиновник никого притеснить не может. Тут то и важно, чтобы все стояли за одного. Дашь одного в обиду—всех обидят. Само собою разумеется не надо, чтобы до этого капитала чиновник пальцем дотронулся; а те, которым мир его поручит, те в нем отчет миру и дадут.

7. А для того, чтобы народ, получив землю и волю, сохранил бы их на вечные времена, для того, чтобы царь не облагал произвольно народ тяжкими податями и повинностями, не держал бы на народные деньги лишнего войска и лишних чиновников, которые давили бы народ; для того, чтобы царь не мог прокучивать народные деньги на

[1]) Если принять 60 м. за проценты с капитала, по 6 на сто, то капитала выйдет 1000 м. Если ежегодно отсчитывать из числа податей в пользу помещиков 60 м.; так чтобы 6-й проц. шел на уплату капит., то через 37 лет все 1000 м. будут выплачены и с процентами по 5 на сто, и, следственно, помещик вознагражден как нельзя лучше, с лихвой. Помещикам выдать теперь билеты, на которых прописано, сколько кому следует получать в 37 лет; они билеты могут продавать для обзаведения; проценты же будут получать купившие билеты, а народу все равно лишь бы податей не повышали; а через 37 лет подати надо будет понизить, или употреблять на нужды народа.

пиры, а расходывал бы по совести на народные нужды и образование,—надо, чтобы подати и повинности определял бы и раскладывал промеж себя сам народ через своих выборных. В каждой волости выборные от сел решат промеж себя, сколько надо собрать со своего народа денег на общие нужды волости, и выберут промеж себя доверенного человека, которого пошлют в уезд, чтобы вместе с выборными от других волостей и землевладельцев, и городских обывателей, решить какие нужны подати и повинности по уезду.

Эти выборные, на уездном сходе, выберут промеж себя доверенных людей и пошлют их в губернский город, чтобы решить, какие народу принять повинности по губернии. Наконец, выборные от губерний с'едутся в столицу к царю и порешат, какие повинности и подати должны быть отбываемы народом для нужд государственных, т. е. общин, для всего русского народа. Доверенные от народа люди не дадут народа в обиду, не позволят брать с народа лишних денег; а без лишних денег не из чего будет содержать лишнего войска и лишних чиновников. Народ, значит, будет жить счастливо, без притеснений.

Доверенные люди решат, сколько податей платить народу и как платить их, чтобы никому не было обидно. Как соберутся выборные, да, столкуются, им уже можно будет порешить, чтоб подать платилась не с души, а с земли. У какой общины земли более, да земля получше, той, значит, и платить податей придется более; кто землей беднее,— те и платить будут менее. Тут и помещики с своей земли платить будут. Значит, дело будет справедливее и для народа льготнее.

Доверенные же решат, как по справедливости отбывать рекрутскую повинность; как по справедливости отбыть дорожную, постойную и подводную повинности; оценят их деньгами и разложат по всему народу безобидно. Разочтут всякую народную копейку, на какое именно дело ей идти: сколько денег на правительство, сколько на войско, сколько на суды, сколько на училища народные, сколько на дороги. И что решат, то только и будет. Как пройдет год, так в каждой копейке подай отчет народу, куда она истрачена. Вот тогда народ и будет в самом деле благоденствовать. Вот что нужно народу, без чего он жить не может.

Да кто же будет ему таким другом, что доставит ему все это? До сих пор народ веровал, что таким другом ему будет нынешний царь. Что не в пример прежних царей, которые отнимали землю от народа и отдали его в неволю вельможам, помещикам и чиновникам. новый царь осчастливит народ. Только как пришли генералы с солдатами расстреливать народ за волю и сечь шпицрутенами, так пришлось и про нового царя сказать то же, что пророк Самуил говорил народу израильскому, когда советовал ему обойтись без царя: „И поставит (царь) тебе сотники и тысячники; дщери ваши возьмет в мироварницы и поварницы; и села ваши и винограды и маслична ваша драгая возьмет и отдаст рабом своим; и семена ваша и винограды ваша одесятствует; и стада ваша благая возьмет и одесятствует на дела своя; и нажити ваши одесятствует, и вы будете ему рабы“ [1]).

Иными словами: не жди от царя никакого добра, а только одного зла, так как по алчности своей, цари и волю и достаток народа обирают неминуемо. И наш царь, что приказывает стрелять по народу, оказывается значит царем самуиловским. Того и смотри, что он не друг, а враг народа. Говорят, что он добрый: да что же бы он мог хуже теперешнего сделать, когда б он был злой? Пусть же народ подождет молиться за него, а своим чутьем да здравым смыслом поищет себе друзей понадежнее, друзей настоящих, людей преданных. Пуще всего народу надо сближаться с войском. И отец ли, мать ли снаряжает сына в рекруты—не забывай народной воли, бери с сына клятву, что по народу стрелять не будет, не будет убійцей отцов, матерей и сестер кровных, кто бы ни дал приказ стрелять, хотя бы сам царь, потому что такой приказ, хотя бы и царский, все же приказ окаянный. Затем ищи себе друзей и повыше.

Когда найдется офицер, который научит солдат, что стрелять по народу грех смертный, знай народ, что это друг его, который стоит за землю мирскую да за волю народную.

Найдется ли помещик, который тотчас отпустит крестьян на волю со всею их землею самым льготным способом и ни в чем не обидит, а во всем поможет; найдется ли купец, который не пожалеет своих рублей на освобождение; найдется ли такой человек, у которого ни крестьян, ни рублей нет, но который всю жизнь и думал, и учился, и писал, и печатал только для того, как бы лучше устроить землю мирскую да волю народную: знай народ, это все друзья его.

Шуметь без толку и лезть под пулю в розбивку нечего; а надо молча, сбираться с силами, искать людей преданных, которые помогали бы и советом, и руководством, и словом, и делом, и казной, и жизнью, чтоб можно было умно, твердо, спокойно, дружно и сильно отстоять, против царя и вельмож, землю мирскую, волю народную, да правду человеческую.

---

[1]) І книга Царств, гл. 8.

ЛЕВ МИЛОВИДОВ.

НАСТУП РЕАКЦІЇ НА ШКОЛУ В 1860-х РОКАХ.

(Два документи з таємної справи чернигівської гімназії).

Шістдесяті роки XIX віку—важливий етап в історії освіти, в історії громадської думки. Початок і кінець 60-х років два полярні моменти в цьому етапі. Початок 60-х р.р.—це час відживлення громадських надій, час надзвичайного напруження, активности на освітньому полі, час полегшень для українського руху. Освітні реформи, поширення недільних шкіл, організація народніх читалень, сценічні вистави, видання підручників українською мовою, заходи коло українізації народньої школи, видання українських журналів — „Основи", „Черниговського листка", одночасно з поширенням гуртків та організацій українських не тільки культурницького, а й революційного напрямку—ось факти громадсько-культурного життя початку 60-х р.р., ось характерні симптоми хвилі „приливу" культурно-громадського руху.

Але цей „прилив" починає потроху спадати вже в першій половині 60 х р.р., і для другої половини 60-х р.р. характерний „відлив" революційних змагань і придушення навіть українського культурницького руху.

Цей відлив почався наступом реакції. Року 1862 закрито „вслѣдствіе замѣченнаго вреднаго направленія" всі народні читальні, того ж року закрито недільні школи, закрито „Основу"; почався загальний похід проти української мови, українських книжок. Цей наступ яскраво висловив міністр внутрішніх справ Валуєв в своєму класичному виразі, що „малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ" (1863 р.). Українофільське народництво 60-х р.р., що готувалося до повстання 1863 р. і незалежне від польського повстання розділилося на дві течії. Ліквідаційні настрої частини українофілів вилились у форму культурницького руху—поширення освіти українською мовою, видання книжок, мирна пропаганда соціялізму—такі були завдання українського культурницького руху. Але, як бачимо, й для цих культурно-освітніх завдань ставало де-далі все важче. Валуєвський наказ—був проявом цього наступу реакції на український рух.

Стовпом реакції виступає відомий „успокоитель" північно-західнього краю граф М. Н. Муравйов-„вішатель". Після незначних послаблень початку 60-х р.р. починаються систематичні, настирливі утиски проти українських книжок, проти підручників українською мовою. Рішучий наступ реакції починається з року 1866. 4/12 квітня р. 1866 колишній студент—Каракозов стріляв в Олександра II. Цей Каракозовський постріл став за сигнал для наступу реакції. Ще раніш був розроблений в окремій комісії план загального походу реакції. Було визнано за потрібне „принять мѣры къ искорененію въ учебныхъ заведеніяхъ существующаго въ нихъ въ настоящее время вреднаго направленія". Тепер ці „мѣры" проти „вреднаго направленія", набувають реального характеру. Починаються настирливі утиски проти українського слова, видається спеціяльна інструкція цензурним комітетам про пильний догляд за українською белетристикою, забороняються українські підручники.

Ми подаемо нижче два документи, що ілюструють цей наступ реакції 1866 року на освітньому полі. Це — таємні листи тодішнього куратора

Київської округи кн. Ширинського-Шахматова до директора Чернигівської гімназії, що одночасно був за „управляющаго дирекціею училищъ Черниговской губерніи“.

Перший лист—про існування в Полтаві українофільської партії та про заборону українських книжок по сільських школах.

Але особливо цікавий другий лист—таємна інструкція про пильний догляд за вчителями. Куратор в цій інструкції „не за страхъ, а за совѣсть“ радить „неослабно“ доглядати не тільки за викладанням учителів, а за всією системою їхньої поведінки. Одночасно з доглядом за тим, щоб „нігілізм“ не проходив до школи „ни въ одномъ изъ своихъ видовъ отрицанія дѣйствительныхъ основъ и отношеній жизни“ куратор радить звертати увагу на „украйнофильство (хохломанство), часто подкрашивающее себя подъ цвѣтъ нигилизма“.

Цей документ показує, в яких умовах доводилось працювати вчителям шкіл на Україні в 60-ті роки, коли крім загально-російського „неослабнаго“ догляду за „нігілізмом“ на Україні для вчителя-українця була ще небезпека бути заміченому в „хохломанстві“.

Взагалі ці обидва документи характеризують один з важких перезалів для українського слова в умовах реакції 1866 року. Тому ми й подаємо їх повністю зберігаючи правопис оригіналів.

19 іюля 1866 г. Весьма секретно.
№ 127.

Господину Управляющему Дирекціею
Училищъ Черниговской Губерніи

Г. Управляющій Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія сообщилъ мнѣ въ секретномъ предложеніи отъ 6 іюля за № 282, что по сообщеннымъ ему графомъ М. Н. Муравьевымъ свѣдѣніямъ, въ Полтавѣ есть украйнофильская партія. Руководители ея пользуясь своимъ положеніемъ и вліяніемъ стараются вводить въ употребленіе въ мѣстныхъ школахъ малороссійскій языкъ допуская его даже и въ печатные руководства.

Въ слѣдствіе сего я прошу Васъ, Милостивый Государь, предложить смотрителямъ уѣздныхъ училищъ неослабно наблюдать за ходомъ преподаванія въ сельскихъ школахъ и объ отступленіяхъ отъ правилъ, или замеченномъ дурномъ направленіи, если такіе случаи встретятся въ этихъ школахъ, немедленно доносить мнѣ для принятія надлежащихъ мѣръ.

Къ сему считаю долгомъ присовокупить, что книги, печатанныя на малороссійскомъ языкѣ отнюдь не должны быть допускаемы къ употребленію по сельскимъ школамъ.

Попечитель князь Ширинскій-Шахматовъ
Управляющій канцеляріею—Романович [1])

(Помітка—„получ. 20 іюля“)
(теж оливцем—„росписать смотрителямъ“)

24 іюля 1866 г. Секретно.
№ 145.

Господину Управляющему Дирекціею
Училищъ Черниговской Губерніи

Въ Министерство Народнаго Просвѣщенія сообщено свѣденіе Генераломъ отъ Инфантеріи гоафомъ М. Н. Муравьевымъ что въ одной изъ гимназій Киевскаго округа есть учителя зараженные нигилистическими идеями и стремленіями.

Считаю долгомъ по этому поводу еще разъ предложить Вамъ, Милостивий Государь, обращать серьезное и бдительное вниманіе какъ на направленіе преподаванія въ цѣломъ и частностяхъ съ точки зрѣнія нравственно-религіозной и политической, такъ и на образъ мыслей, на характеръ общественныхъ дѣйствій и отношеній учителей подвѣдомыхъ Вамъ учебныхъ заведеній. Строгое неупустительное и зоркое наблюденіе за преподаваніемъ учителей, обращеніемъ ихъ съ учащимися и всѣмъ характеромъ ихъ отношеній къ послѣднимъ и къ исполненію своего долга, какъ воспитателей юношества, съумѣетъ не только во время усмотрѣть уклоненія съ прямаго пути, но и предупредить развитіе послѣдствій такихъ уклоненій, и, недовольствуясь удовлетворительностію общаго впечатлѣнія въ этомъ дѣлѣ, позаботиться уловить частности и взвѣсить ихъ значеніе. Въ преподаваніи, какъ и во всей системѣ поведенія учителя, какъ члена учебнаго заведенія, вредно

[1]) Арх. Черн. Муж. Гімн. Таємна справа № 604.

не одно явное стремленіе къ распространенію злыхъ началъ, не одно гласное отрицаніе господствующихъ нравственно-религіозныхъ и политическихъ понятій, не одно открытое осужденіе существующаго общественнаго строя, но и разсчитанное равнодушіе къ основамъ современнаго порядка вещей, знаменующее часто симпатію къ противоположному, не высказываемую, по недостатку мужества, а равно молчаніе тамъ, гдѣ слѣдовало бы говорить, умышленное пропусканіе безъ объясненія такихъ вещей, такихъ вопросовъ, которые нуждаются въ подробной разработкѣ и твердой постановкѣ, или антипатическій, небрежный презрительный тонъ въ передачѣ того, о чемъ подобало бы Русскому гражданину и сыну Православной церкви говорить съ одушевленіемъ и энергіею неколеблющагося и нераздвоеннаго убѣжденія. Но очень малая заслуга со стороны учителя, если онъ только не разрушаетъ, не проводитъ въ молодежь ложныхъ идей, ни скрыто, ни явно, не распространяетъ въ ней никакихъ антирелигіозныхъ, антиправительственныхъ, антиобщественныхъ, антирусскихъ и антипатріотическихъ мыслей и чувствъ. Такой безцвѣтный образъ действій, конечно, безвреденъ, но далеко еще не заслуживаетъ права называться полезнымъ. Отъ учителя требуется и ожидается нѣчто болѣе положительное. Мало того, чтобы онъ не разрушалъ: надобно еще, чтобы онъ созидалъ, что либо прочное въ душѣ своихъ учениковъ, закладывалъ въ ней вѣрныя основы для здраваго міросозерцанія и для правильнаго направленія будущей общественной дѣятельности своихъ воспитанниковъ. Надобно, чтобы учитель самъ глубоко преданный всему, что составляетъ сущность Русскаго гражданина и русскаго человѣка, заявилъ свою преданность вездѣ, гдѣ представляется къ тому случай, самъ одушевленный патріотическими стремленіями, возбуждалъ и поддерживалъ такія стремленія въ молодежи, самъ проникнутый уваженіемъ къ долгу, закону, къ истинѣ, воспитывалъ подобныя же чувства и въ своихъ слушателяхъ.

Въ особенности Вы должны съ удвоеннымъ вниманіемъ наблюдать, чтобы нигилизмъ ни въ одномъ изъ своихъ видовъ отрицанія дѣйствительныхъ основъ и отношеній жизни или украйнофильство (хохломанство), часто подкрашивающее себя подъ цвѣтъ нигилизма и во всякомъ случаѣ по сущности своихъ послѣдствій, совершенно родственное нигилизму явленіе и подобно ему составляющее отпрыскъ разрушительныхъ и анархическихъ стремленій,—Вы должны наблюдать, чтобы то или другое направленіе подъ какою либо благовидною и невинною формою не прокралось въ преподаваніе или въ воспитаніе юношества, или въ частныя и общественныя отношенія учителей, которыя ни какъ не могутъ остаться безъ вліянія и на самый характеръ ихъ служебной дѣятельности. Кто является въ частной и общественной жизни нигилистомъ или хохломаномъ, тотъ никакъ не можетъ быть ни учителемъ, ни воспитателемъ полезнымъ, хотя бы и выработалъ въ такой высокой степени искусство лицемѣрія и самообладанія, что съумѣлъ бы по возможности оградить область своей оффиціальной дѣятельности отъ вторженія своихъ задушевныхъ идей и симпатій.

Открывая признаки стремленій, не совмѣстныхъ съ служебнымъ званіемъ учителя, Вы обязаны самымъ долгомъ службы противодѣйствовать этимъ стремленіямъ, сдерживать, образумливать ихъ; въ случаѣ, если явленіе представляется нѣсколько серьезнѣе, Вы должны, независимо отъ мѣръ принимаемыхъ Вами по личной иниціативѣ доносить мнѣ съ полною откровенностію и подробностію и безъ всякаго отлагательства, дабы возможно было мнѣ своевременно распорядиться и дабы Черниговская Гимназія не подавала впредь никакого повода къ обвиненіямъ или нареканіямъ въ неблагонадежности ея учителей. Ваши наблюденія не должны ограничиваться одною гимназіею, но обнять всѣ учебныя заведенія, состоящія въ Вашемъ вѣдѣніи, начальникамъ которыхъ прошу сдѣлать надлежащее наставленіе по этому предмету.

Несоблюденіе изложенныхъ въ настоящемъ предложеніи требованій или недостатокъ съ Вашей стороны вниманія и радѣнія къ исполненію обязанностей по наблюденію за направленіемъ училищъ и учителей можетъ привлечь Васъ къ серьезной отвѣтственности, какъ начальника, равнодушно относящагося къ судьбе важныхъ интересовъ ввѣренныхъ его попеченію. Я убѣжденъ впрочемъ, что Вы никогда не дадите повода обвинять Васъ въ этомъ.

Попечитель Князь Ширинский Шахматовъ

Управляющий канцеляріею—Романович [1]).

(Помітка—„получ. 26 іюля“).

---

[1]) Арх. Черниг. Мужск. гімн. Таємна Справа № 604.

ІГНАТ ЖИТЕЦЬКИЙ

НОВИЙ УРИВОК З АВТОБІОГРАФІЇ М. І. КОСТОМАРОВА.

Поміж паперів М. І. Костомарова, що передані мені його зятем Вас. Григ. Котельниковим, знайшовся уривок, записаний істориком власноручно, і досі не друкований ні в Автобіографії, ні в додатках до неї. Таких уривків, побіжних нарисів, заміток, мабуть, було чимало, проте вони не ввійшли в запис за той час, як Микола Іванович, хворий, „чтобы убить время", диктував свою автобіографію в літку 1875-го року; не ввійшли вони і в записи 1876, 1877 та 1881-го років. Гадається, що уривок, який ми подаємо зараз в незмінному тексті, є оповідання про епізод з життя Костомарова 1845-го року, коли він, жив на самотині і блукав по місту Київу, але саму запис зроблено вже далеко пізніше.

Въ молодости своей случилось мнѣ нѣсколько времени проживать въ Кіевѣ. Случайно познакомился я и сблизился съ кружкомъ студентовъ тамошняго университета, тогда еще юнаго и еще такъ сказать, безприютнаго. Зданіе, въ которомъ онъ помѣщается нынѣ, еще только строилось и стояло окаймленное лѣсами, а все учрежденіе высшаго учебнаго заведенія помѣщалось въ разныхъ дворахъ разсѣянно по городу, отдѣленное одно отъ другого большими пространствами, такъ, что для того чтобъ изъ химической лабораторіи перейти въ физическій кабинетъ, нужно было пройти двѣ трети города. Знакомство мое съ студентами возникло оттого, что я нанялъ себѣ помѣщеніе съ хозяйскимъ столомъ, и со мною, на такихъ же условіяхъ, жило тамъ двое студентовъ, а къ нимъ приходили товарищи, съ которыми я также свелъ знакомство. Случилось такъ, что студентскій кружокъ, съ которымъ я тогда сошелся, состоялъ изъ поляковъ по происхожденію и католиковъ по вѣрѣ, не прибавлю—по убѣжденіямъ, такъ какъ въ оное блаженное время, въ началѣ сороковыхъ годовъ текущаго столѣтія, тѣ убѣжденія, которыя впослѣдствіи справедливо назывались польскими, получивши болѣе или менѣе политическую подкладку, мало давали о себѣ знать и вообще какъ будто національная рознь между поляками и русскими мало давала себя чувствовать. По этому неудивительно, что я съ большимъ любопытствомъ сталъ посѣщать римско-католическое богослуженіе, вмѣстѣ съ знакомыми поляками. Тогда и русскому человѣку не набивали еще въ голову ни о какой польской и іезуитской интригѣ. Смотрѣли на католичество, какъ на чужую религію, зная изъ исторіи, какое важное значеніе имѣла она въ судьбѣ человѣческаго развитія.

Наступилъ праздникъ Рождества Христова. Я отправился въ костелъ съ двумя своими пріятелями студентами смотрѣть на праздничное богослуженіе, а меня знакомство съ богослужебными обрядами занимало также какъ и богословская наука, къ которой я почему то съ дѣтства получилъ особую склонность. Прослушавши литургію, я вышелъ изъ костела въ то время, когда посыпали оттуда разомъ посѣтители. Чтобъ дать пройти толпѣ, я сталъ у колонны на крыльцѣ костела; рядомъ со мною стали мои пріятели студенты, къ нимъ пристало нѣсколько ихъ товарищей. Мимо проходила разнородная публика и въ числѣ ея по

временамъ являлись красивыя женскія личики. Молодые люди невольно засматривались на нихъ и другъ другу передавали на счетъ ихъ летучія замѣтки, какъ обыкновенно бываетъ, веселаго характера. Тутъ же среди молодежи я увиделъ стоящаго старика, на видъ лѣтъ семидесяти или болѣе того, одѣтаго въ сѣрое пальто съ мѣховымъ воротникомъ. Его старческіе глаза свѣтились добродушіемъ. Поглядывая на студентовъ и прислушиваясь къ ихъ болтовнѣ, онъ сталъ вздыхать, покачивать головою и произносилъ: „Ахъ, молодые люди! молодые люди! Не хорошо вы дѣлаете, что въ Божіемъ храмѣ о грѣшномъ дѣлѣ помышляете! Бываетъ иногда—ухъ какъ внушительно заставитъ высшая сила опомниться человѣка! Вотъ хоть бы и со мной, вашимъ покорнымъ слугой, то было. А я въ ваши годы, вотъ такъ какъ вы всѣ, охотникъ былъ досматриваться подъ женскія шляпки. Но и какъ же строго былъ я проученъ за то! Никто, думаю, не испыталъ за это того, что я, и осталось до могилы у меня въ памяти то, что мнѣ послалъ Богъ въ наказаніе и вразумленіе. А оно такое, что умъ человѣческій понять и объяснить не въ силахъ. Боже мой! еслибъ вы знали, господа, что со мною было тому назадъ вотъ уже близко пятьдесятъ лѣтъ“.

— Что же такое? — съ любопытствомъ допрашивали его молодые люди.

„А вотъ я вамъ разскажу, пойдемте вмѣстѣ“.

Онъ, оглянувшись кругомъ, замѣтилъ меня и еще одного студента.

„Вотъ эти, сказалъ онъ, „кажется частію русскіе. Такъ я буду говорить по-русски: для меня все равно, что польская, что русская рѣчь. Я вѣдь воспитывался въ Москвѣ и потомъ лѣтъ пять былъ на гражданской службѣ въ Великой-Россіи“.

Мы пошли, и старикъ началъ намъ такой разсказъ:

„Было это въ одномъ городкѣ на Волыни, гдѣ я родился и провелъ отрочество. Въ этомъ городкѣ издавна былъ мужской монастырь, куда пріѣзжали для благочестія изъ разныхъ окрестностей и привозили хоронить усопшихъ. Накануне Рождества отправился я въ костелъ да признаюсь не ради благочестія, а ради празднаго зѣванія и заглядыванья на женскія личики. Вотъ вхожу въ костелъ—вижу гробъ стоитъ по срединѣ; ксендзы въ черныхъ облаченіяхъ служатъ надъ гробомъ. Я осматриваюсь по сторонамъ на лавки и вижу—въ углу въ тѣни сидитъ дама вся въ черномъ; какъ глянула она въ ту сторону, гдѣ былъ я, какъ невольно встрѣтились мои глаза съ ея глазами—такъ я и обмеръ. Такой красоты не видывалъ я, да и на картинѣ, казалось, никто не изобразитъ подобной. Такъ-таки вотъ меня какъ будто какая-то сила къ ней тянетъ! Я сѣлъ на ту лавку, гдѣ она сидѣла, и все ближе и ближе къ ней подползаю по скамьѣ. Не то, чтобы хотѣлъ я того, а противъ своей воли что-то меня такъ и тащитъ. А она какъ будто чѣмъ-то своимъ занята, сидитъ, потупивши голову и смотритъ въ молитвенникъ, а по временамъ—нѣтъ нѣтъ—да и взглянетъ въ ту сторону, гдѣ я, и каждый новый разъ какъ взглянетъ, ея взглядъ, устремленный на меня, кажется мнѣ будто дружелюбнѣе, любовнѣе, такъ вотъ безъ словъ говоритъ ко мнѣ: „приблизься, ты будешь мой, а я буду твоя. Любовь пріятное дѣло, предадимся взаимной любви“. Ухъ, какъ меня тогда расшевелило! Самъ не свой, все ближе и ближе тянетъ меня къ ней, и очутился я рядомъ съ нею такъ близко, что уже моя одежда касается ея одежды и по тѣлу пробѣгаетъ огонь страсти. Оглядываюсь я вправо и замѣчаю, что ксендзы, отпѣвавшіе умершаго, спускаются въ подземелье, гробъ поднимаютъ и несутъ по лѣстницѣ внизъ, затѣмъ закрывается входъ въ подземелье, свѣчи въ костелѣ начинаютъ тушить. Вдругъ моя незна-

комка обращается ко мнѣ и тихимъ, страстнымъ, полнымъ упоеній и надежды, голосомъ шепчетъ мнѣ: „милый другъ, поѣдемте ко мнѣ“. Я тутъ какъ будто куда-то провалился, такъ меня охватило огнемъ— ничего самъ не помня,—поѣдемте!—сказалъ—везите меня куда знаете къ вамъ.—„Вы мой“—прошептала она,—„какое счастье, какъ давно я васъ ожидала встрѣтить! Поѣдемте, только съ условіемъ: не бросайте меня, не пренебрегайте мною, какъ дѣлаютъ ваши братья мужчины надъ нами женщинами“. Я тутъ готовъ былъ сразу наговорить ей цѣлый потокъ увѣреній въ вѣчной любви, да не достало у меня ни силы ни памяти. Я былъ послушенъ какъ ребенокъ, я хотелъ скорѣе слѣдовать за нею, куда ей угодно было тащить меня, хотя бы на погибель изъ за минутнаго блаженства. Она встала,—беретъ меня подъ руку,—мое счастье увеличивается, но какое-то страшное счастье, чудное, непонятное мнѣ, такъ хорошо и вмѣстѣ такъ ужасно... И горю, и холодѣю, и какъ будто тону куда-то въ пропасть, а между тѣмъ такъ сладко, такъ отрадно... Мы идемъ къ дверямъ костела, или, лучше сказать, не идемъ, а меня влекутъ куда-то; вотъ вышли, у подъѣзда карета съ фонарями, лошади— не разсмотрѣлъ я ихъ масти, но показались мнѣ будто покрыты богатыми попонами, лакей въ шляпѣ съ позументами усаживаетъ барыню, потомъ меня, я становлюсь на приступокъ кареты, барыня протягиваетъ мнѣ руку, чтобъ посадить меня подлѣ себя, и вдругъ лошади быстро дернули и понеслись... Не прошло, казалось, и пяти минутъ, какъ мы остановились у подъѣзда какого-то панскаго палаца, на крыльцѣ котораго стояли многочисленныя статуи... Мы выходимъ изъ кареты, дѣлаемъ двѣ ступени вверхъ по крыльцу, вдругъ изъ отворенныхъ дверей полился потокъ свѣта, выходятъ нѣсколько лакеевъ одинъ за другимъ, несутъ бронзовые канделябры со множествомъ зажженныхъ свѣчей— встрѣчаютъ госпожу свою. Мы чрезъ крыльцо прошли огромныя сѣни, увѣшенную картинами переднюю и вступили въ большую залу съ хорами для музыкантовъ на верху. Предшествуемые все тѣми же лакеями, несущими канделябры, вошли мы въ гостиную, гдѣ полъ уложенъ былъ персидскими коврами, мебель съ серебренными ручками и съ пестрошелковой обивкой, въ простѣнкахъ огромныя зеркала въ золоченых рамахъ, по стѣнамъ въ такихъ же рамахъ картины, на потолкѣ люстра,— идемъ далѣе: другая такая же комната съ коврами на полу и зеркалами на стѣнахъ, въ углу турецкій диванъ, передъ нимъ столъ съ инкрустаціею. Барыня моя сѣла на диванъ и указала мнѣ подлѣ себя мѣсто. Я, послушный какъ дитя, сажусь возлѣ нея. Лакеи ставятъ канделябры на тумбы, стоящія по угламъ комнаты. Зажигается, не разсмотрѣлъ какъ, большая висячая люстра. Лакеи уходятъ и чрезъ нѣсколько минутъ возвращаются и несутъ на большомъ серебренномъ подносѣ двѣ чашки шоколада, ставятъ передъ нами на столъ и уходятъ. Барыня произноситъ вслѣдъ имъ: „не приходите, пока не позвоню“. Они вышли. Барыня молчитъ, только смотритъ на меня какимъ-то страстнымъ, полнымъ огня взглядомъ. Странно: огонь въ свѣчахъ блещетъ какимъ-то голубымъ свѣтомъ, вмѣстѣ и пріятнымъ для глазъ и какъ будто зловѣщимъ. Что-то меня тянетъ къ барынѣ точно такъ, какъ тянуло на лавкѣ въ костелѣ. Она приподнимается, протягиваетъ ко мнѣ обѣ руки—и я падаю въ ея объятія.

„Вдругъ настаетъ тьма, внезапно потухли свѣчи. Вмѣсто теплаго женскаго тѣла, я чувствую холодный камень. Я приподнимаюсь, ощупываю мѣсто, гдѣ сижу, и вмѣсто мягкаго дивана ощущаю подъ собой тотъ же холодный камень. Что со мною, гдѣ я? Что со мною въ это время происходитъ? Я дѣлаю надъ собою усиліе идти впередъ—натыкаюсь на

камень, идти въ бокъ—тоже камень, словно какія-то каменныя скамьи загораживаютъ мой путь. Ухъ, я падаю въ изнеможеніи и ощущаю подъ собою холодную каменистую почву. Ужасъ охватываетъ меня, но ужасъ смерти хуже ужаса бездны. Мнѣ кажется, я умеръ, испустивши духъ въ объятіяхъ красавицы, и теперь очутился въ преисподней:—все кружится, сердце бьется, члены холодѣютъ, я теряю сознаніе...

„Сколько времени я пролежалъ и гдѣ—мнѣ неизвестно, но потомъ привели меня въ чувство церковное пѣніе и музыка органа. Это раздается гдѣ-то наверху отъ меня. Спичекъ не было со мною, тогда еще онѣ не вошли въ употребленіе, огнива тоже не было, чтобъ узнать покрайней мѣрѣ, гдѣ я очутился. Но звуки музыки и пѣнія оживили меня. Что бы ни было, откуда бы они ни исходили—они все же показывали, что я не умеръ, я не въ преисподней и недалеко отъ живыхъ существъ. Я сталъ кричать, звать на помощь.... и слышу я—надо мною раздаются шаги людей, стукъ ключей, наконецъ свѣтъ проникаетъ сверху; я увидѣлъ, что по лѣстницѣ, ведущей сверху внизъ, гдѣ находился я, шли люди со свѣчами,—то монахи, ксендзы... я всталъ, двинулся къ нимъ и увидалъ вокругъ себя гробы,—тѣ каменныя скамьи, которыя я ощущалъ, были гробы, я въ подземельѣ, въ монастырской усыпальницѣ.

„Меня взяли подъ руки и повели вверхъ по лѣстницѣ. Самъ итти я былъ не въ силахъ. Меня вывели въ костелъ, горѣвшій огнями, богослуженіе начиналось. Это была такъ называемая „pasterska msza“, одна изъ трехъ обѣдень, которыя въ день на Рождество Христово въ римско-католической церкви обязаны служить одну за другою и первая въ воспоминаніе поклоненія пастырей отправляется въ полночь и называется пастырскою. Уже нѣсколько богомольцевъ стояло въ храмѣ и съ изумленіемъ смотрѣло на странную сцену, какъ ксендзы выводили изъ погреба какого-то человѣка.

„Меня повели въ сакристію и подвергли допросу—кто я за человѣкъ, какъ зовутъ меня, какъ и когда зашелъ въ погребъ. Оказалось, что вчера, когда я пришелъ въ костелъ, тамъ дѣйствительно происходило погребеніе, и послѣ отправленія обряда унесли гробъ въ усыпальницу, поставили между другими. Но я зашелъ туда вслѣдъ за ксендзами и оставался тамъ до той поры, когда сошлись ксендзы въ полночь на пастырское служеніе и услыхали мой крикъ“.—

На цім уривается текст рукопису М. І. Костомарова.

ІГНАТ ЖИТЕЦЬКИЙ.

П'ЯТЬ ЛИСТІВ П. П. ЧУБИНСЬКОГО ДО М. І. КОСТОМАРОВА.

Ми маємо можливість надрукувати невідомі досі листи Пав. Плат. Чубинського 1871—1874-го років до М. І. Костомарова. Три з них писано з приводу видання Географічним Товариством його уславлених „Трудов" в Петербурзі, два—з приводу проєкту спільної подорожи Чубинського і Костомарова до Черномор'я.

З біографічних відомостів про славетного етнографа (нар. 1839, пом. 1884 р.) ми знаємо, що в 1862—69 роках він був на засланні в Архангельській губерні і уславився вже тоді працями і дослідами вивчення далекої нерідної країни, одержав за них срібну медалю і став членом Рос. Географіч. товариства та инших вчених установ. Коли його звільнили з заслання, він поїхав до Петербургу і йому доручено було Південно-Західнім відділом Географіч. товариства стати головою „Експедиціи въ Юго-Западный край для этнографически-статистических изслѣваній". Павло Пл-ч з звичайною йому енергією склав програми досліджування і з'організував „експедицію". В три подорожі за другу половину 1869-го року і 1870-й рік з п'ятьма своїми молодими помічниками: Чередниченком, Кравцовим, Раєвським, Ильяшевичем та Кардашем, він об'їхав країну досліджування, захопивши сумежні губерні, де проживали Українці. Матеріялів було зібрано силу, і Чубинському було передано Українцями-етнографами ще й багато матеріялу, зібраного і записаного раніш, і він півтора роки приводив його до порядку, систематизував і редагував, посилаючи оброблене до того ж таки Відділу Географічного товариства в Петербурзі.

З початку 1872-го р. „Труды этнографическо-статистической экспедиціи" почали друкуватися під загальною редакцією Костомарова і П. А. Гильдебрандта. В тому ж році було надруковано 1-шу част. І тому—„Вѣрованія и суевѣрія малорусскаго народа", том III-й „Народный дневникъ" та т. VI—„Народные юридическіе обычаи по рѣшеніямъ волостныхъ судовъ"; в наступному 1873-му році—І частину VII-го тому—„Евреи, поляки и прочія немалорусскія племена, проживающія въ Юго-Западномъ краѣ, та т. V—„Пѣсни любовныя, семейныя и шуточныя"; в 1877 част. 2-гу тому І-го—„Загадки и пословицы; колдовство" та т. IV—„Пѣсни обрядовыя" і 2-гу част. VII-го тому—„Малоруссы юго-западнаго края", а на останці в 1878 р. т. II—„Сказки миѳическія и бытовыя". Так склалася і в такій черзі друкувалася величезна етнографічна збірка дослідження українського краю в 9 частинах 7-ми томів. „Труды" одержали в 1873 році золоту медалю рос. географіч. тов-ва і таку ж в 1875 р. на міжнародньому конгресі в Парижі та Уваровську премію 1879 р. Рецензент академик А. Н. Веселовський так, між иншим, висловив свої думки в „Отчетѣ о присуждении Уварова наградъ (1880 г.): „Перед такой громадной работой, открывшей наукѣ массу новыхъ данныхъ, руки критика должны бы опуститься стыдливо... По богатству этнографическихъ данныхъ, по общему сходству плана я знаю лишь два труда, съ которыми можно сравнить „Матеріалы и изслѣдованія": Lud Polski Кольберга и незаконченную пока Bibliotheca delle tradizioni popolari Siciliane Питрэ, расчитанную на 15 том. Богатство собранныхъ данныхъ свидѣтель-

ствуетъ не только о значительной затратѣ знанія и силъ, но и объ организаторской способности и неутомимой энергіи, которую признала и оцѣнила въ Чубинскомъ комисія Русскаго Географическаго общества".

Так от на самому початку огляду пересланих і систематизованих Чубинським матеріялів, коли це доручено було географічним товариством Костомарову, Павло Платонович, що проживав и служив тоді в Київський губерні, писав йому 23-го жовтня 1871-го року:

„Милостивый государь, Николай Ивановичъ! Вчера я получилъ письмо отъ Л. Н. Майкова [1]), который извѣщаетъ меня, что Вы приняли на себя пересмотръ собранныхъ мною пѣсенъ. Это меня весьма обрадовало и утѣшило. Теперь я вижу что дѣло пойдетъ. Пользуясь этимъ случаемъ считаю нужнымъ уяснить: 1) Пѣсни бытовыя, лирическія и шуточныя составляютъ особые сборники. Первыя—6-й томъ, вторыя й третія—7-й. Послѣдній препровожденъ въ общество, а 6-й будетъ вскорѣ высланъ. Въ „Бытовыя пѣсни" не входятъ историческія, такъ какъ полный и хронологическій сборникъ ихъ изготовляется въ Кіевѣ и скоро поступитъ въ печать [2]). 2) Пѣсни обрядовыя у меня не составляютъ особыхъ сборниковъ,—онѣ помѣщены вмѣстѣ съ описаніемъ обрядовъ. Такъ: въ 3-мъ томѣ, заключающемъ въ себѣ „Народный календарь", помѣщены пѣсни къ днямъ и временамъ года относящіяся.—В 4-мъ и 5-мъ, заключающихъ въ себѣ описаніе обрядовъ къ главнѣйшимъ явленіямъ жизни человѣческой относящимся, помѣщены пѣсни родинныя, крестинныя и свадебныя. Всѣ эти три тома находятся на разсмотрѣніи у О. Ф. Миллера [3]). Я бы просилъ Васъ, Николай Ивановичъ, начать разсмотрѣніе съ 3-го тома. 3) Въ „Народномъ календарѣ" помѣщено мною до 500 колядокъ. Въ числѣ ихъ порядочная доля духовныхъ, сочиненныхъ Базиліянами. Въ этихъ колядкахъ много безсмысленныхъ выраженій. Я ихъ сохранилъ, потому что такъ ихъ поетъ народъ. Для возстановления въ подстрочныхъ примѣчаніяхъ смысла необходимъ былъ „Богогласникъ", изданный въ прошломъ столѣтіи Почаевскою Лаврою [4]), въ которомъ большая часть этихъ колядокъ напечатана. Но къ сожалѣнію, у меня не было подъ рукой „Богогласника".

При этомъ препровождаю замѣтку мою объ употребляемомъ мною правописаніи.

Позволяю себѣ надѣяться, что Вы, Николай Ивановичъ, не откажетесь сообщить мнѣ Ваше мнѣніе, по разсмотрѣніи рукописей. Льщу себя надеждою, что Вы признаете немаловажною работу собиранія такой массы матеріаловъ и извините недостатки редакціи.

Съ совершеннымъ уваженіемъ и преданностью имѣю честь быть покорнымъ слугою П. Чубинский.

Адресъ: М. Шпола (Кіевс. губ.), а оттуда въ Городищенский сахарный заводъ, Павлу Платоновичу Чубинскому".

Але до цього листа не додано було думок і заміток Чубинського з приводу правопису етнографічних збірок. За цей правопис і знову за збірники було П. П.—чем написано окремого листа до М. І. Костомарова з тієї ж таки городищенської цукроварні 16-го листопаду 1871-го року: „Многоуважаемый Николай Ивановичъ, писав Чубинський, письмо

[1]) Л. Н. Майков—відомий історик рос. літератури, у 1872—1886—голова етнографічвідділу рос. географіч. товариства в Петербурзі.

[2]) „Историческія пѣсни малорусскаго Народа" з передмовою і поясненнями В. Антоновича та М. Драгоманова вийшли тільки—1-ший том в 1874 р., т. II, вип. I—в 1876 р.

[3]) Орест Хвед. Миллер (1833—1899) профес. рос. літератури в Петербург. ун-ті, автор великої праці „Илья Муромецъ и богатырство кіевское" 1870 р.

[4]) „Богогласник" Почаєвський видано в 1791 р.

и Ваши замѣчанія я получилъ и спѣшу отвѣчать. Прежде всего не могу не выразить своей радости по поводу того, что наконецъ „Труды" мои будутъ печататься, и при томъ подъ Вашимъ непосредственнымъ руководствомъ. Что касается до предполагаемого корректора, то я очень радъ, что Вы имѣете въ виду опытное лицо.

Относительно состава пѣсенъ считаю нужнымъ высказать тѣ основанія, которыя побудили меня прибѣгать и къ печатнымъ источникамъ. Обрядовыя пѣсни мною приводятся при описаніи самыхъ обрядовъ. Я желалъ достигнуть какъ можно большей полноты и потому бралъ и пѣсни ранѣе напечатанныя. Конечно, я не имѣлъ подъ рукою всѣхъ источниковъ и не могъ, конечно, включить всего прежде напечатаннаго матеріала. Но я думаю, что не слѣдуетъ исключать напечатанныхъ прежде пѣсенъ потому только, что онѣ не всѣ вошли. Лучше больше, чѣмъ меньше. При этомъ надо замѣтить, что печатныя пѣсни въ лирическихъ, шуточныхъ и прочихъ мною не внесены. Только въ обрядовыхъ пѣснях я старался достигнуть возможной полноты и, кромѣ записанныхъ мною и сообщенныхъ мнѣ, еще включилъ печатныя.

Что касается внесенія въ Сборникъ Вашихъ пѣсенъ, а равно и другихъ лицъ, сборники которыхъ находятся у Васъ, то я убѣдительно прошу внести ихъ. Для меня это и пріятно и лестно. Это Ваше предложеніе меня весьма обрадовало.

Прежде чѣмъ перейду къ правописанію, считаю нужнымъ сказать, что многіе недостатки рукописей естественны. Мнѣ было поручено и этнографическое, и статистическое изслѣдование Юго-Западнаго края. 14 мѣсяцевъ я провелъ въ разъѣздахъ. Затѣмъ въ $1^1/_2$ года долженъ былъ привести въ порядокъ всю массу матеріала при помощи юношей. Согласитесь, что при этомъ неизбѣжны недостатки.

Теперь перехожу къ правописанію.

1) Правописаніе, употребленное мной, есть Кулішовка, но только строго проведенная. Кулішъ стоялъ за фонетическое правописаніе, но сдѣлалъ отступленіе отъ требованій фонетики, такъ, напримѣръ, мягкое *е* онъ принялъ писать *є*, но употреблялъ этотъ знакъ не вездѣ, где требуетъ фонетика—онъ пишетъ *мое*, между тѣмъ какъ *е* мягкое.

2) Правописаніе мое не потребуетъ введенія новыхъ знаковъ, каковы *ґ* и *є*—это тоже выгода, тѣмъ болѣе, что нѣтъ основанія употреблять ихъ, когда есть возможность избѣжать.

3) Правописаніе это мною принято по совѣщаніи съ мѣстными компетентными лицами и употребляется теперь въ печати: въ сказкахъ Рудченка и другихъ приготовляемыхъ изданіяхъ.

Теперь перейду къ частностямъ. Если для ётированного *е* употреблять особое начертаніе *є*, то следует принять для послѣдовательности особыя начертанія для ётированного *о* и для ётированнаго *і*. Я думаю, что я правъ, употребляя для ётировки нашъ ётъ,—*й* и, приставляя его къ *е*, і, о—выражая ётировку. Смягченіе согласныхъ я выражаю, какъ и слѣдуетъ, посредствомъ *ь*, напримѣръ, *нього, сього*.

Ы и *И* я вынужденъ былъ употреблять; *Ы* существуетъ въ особенности въ западныхъ говорахъ, хотя въ рукописяхъ это не строго соблюдено, ибо кромѣ моихъ, у меня была масса чужихъ рукописей, гдѣ это не выдержано.

Я стою за употребленное мною правописаніе не изъ личнаго самолюбія, а потому, что оно въ изданіи этнографическихъ матеріаловъ весьма пригодно и вполнѣ фонетическое, что постоянно высказывалось какъ требованіе для малорусскаго правописанія.

Впрочемъ, если все вышеизложенное Вы найдете неубѣдительнымъ, то прошу Васъ поступить по своему усмотрѣнію и сдѣлать какъ въ право-

писаніи, такъ и въ составѣ сборниковъ, такія измѣненія, какія Вы признаете полезными. Умоляю Васъ, Николай Ивановичъ, двинуть дѣло изданія. Безъ Васъ это дѣло заснетъ въ Географическомъ обществѣ.

Я бы также просилъ Васъ принять на себя трудъ сказать нѣсколько словъ о моихъ сборникахъ въ цѣлой ихъ совокупности. До сихъ поръ кромѣ нѣсколькихъ словъ Миллера о 2-мъ томѣ (Миѳическія сказки), ничего въ Обществѣ не было высказано. Вашъ отзывъ для меня будетъ весьма важенъ и поможетъ продолжить дѣло доставленія мнѣ матеріаловъ. Искренне преданный и глубоко уважающій Васъ П. Чубинскій.— Городищенскій Сахарный заводъ".

Третього листа П. П. Чубинський послав Костомарову через 2 роки, 2-го грудня 1874 р., коли вже на черзі стояло друковання IV-го тома „Трудовъ". Він писав:

„Многоуважаемый Николай Ивановичъ! Получивъ Ваше письмо и словесную передачу Вашихъ мнѣній (черезъ) Волкова [1]), спѣшу высказать слѣдующее: 1) Вы пишете, что предисловія къ V тому я не посылалъ. Нѣтъ, я послалъ его лично Вамъ; когда Вы страдали глазами,—могли не обратить на него вниманія. Посланное же теперь черезъ Волкова предисловіе прошу напечатать въ IV томѣ вмѣстѣ съ предисловіемъ къ IV тому, которое имѣется при рукописи этого тома. Это нисколько не повредитъ дѣлу, если предисловія къ 2-мъ томамъ будутъ напечатаны въ одномъ томѣ.

Вы не довольны IV томомъ—я же нахожу его самымъ лучшимъ. Онъ заключаетъ въ себѣ сводъ сорока двухъ свадебъ, и я бы не желалъ, чтобы этотъ томъ подвергался передѣлкѣ. Переписывали его также 2 толковые хлопца. Прежде предполагалось, что будетъ 2 тома—одинъ заключающій въ себѣ родины, крестины, похороны и свадьбу, другой— образцы 12 свадебъ разныхъ мѣстностей. Въ числѣ этихъ свадебъ есть Бориспольская вся записанная по малорусски и съ нотами. Какъ отдѣльная свадьба, она могла и должна была быть написана по малорусски. Но не то сводная свадьба. Она составлена на основаніи 28 рукописныхъ и 14 печатныхъ источниковъ. Я очень дорожу этой работой. Въ эту свадьбу вошло болѣе 2.000 варіантовъ пѣсенъ. Описаніе обрядовъ сдѣлано полное со всѣми разновидностями, какія можно было только найти въ источникахъ. Если любовныя пѣсни не могли быть хорошо систематизированы, то свадебныя было возможнѣе систематизировать, и потому томъ этотъ я считаю, наилучшимъ и позволю себѣ думать, что Вы, добрѣйший Николай Ивановичъ, не вполнѣ разсмотрѣли его. Обратите вниманіе на сей томъ, ибо, онъ, дѣйствительно, по системѣ и полнотѣ наилучшій.

Я все хвораю душевно и тѣлесно. Засуха этого года подкузьмила меня. Жена моя Вамъ посылаетъ сердечный привѣтъ. Весь Вашъ П. Чубинскій. Кіевъ, Большая Житомирская, д. Контребинскаго".

Два инші листи Павла Платоновича до Костомарова писані весною 1872-го року і торкаються питання про етнографічну мандрівку на Кубанщину; а в першому ще згадується за Південно-Західній відділ Географічного товариства, підтвержуючи те, що ініціятором і засновником його був Чубинський. Він з серпня 1872 р. мав переїхати на постійне життя до Київа і писав 16-го лютого. „Многоуважаемый Николай Ивановичъ! Спѣшу Васъ увѣдомить, что Антонович (В. Б.) будетъ свободенъ къ 20 мая, и потому хорошо бы было, если бы Вы къ этому времени пріѣхали въ Кіевъ, а отсюда съ Антоновичемъ ко мнѣ. Затѣмъ мы бы вмѣстѣ совершили поѣздку по тѣмъ мѣстамъ, которыя Васъ интересуютъ.

[1]) Хв. Конд. Волков (Вовк)—відомий етнограф і антрополог.

Хорошо бы было, если бы вы успѣли выхлопотать себѣ и мнѣ командировку въ Черноморію. Мы бы отъ пороговъ могли направиться туды. На расходы нужно по 300 руб. да надо рублей 200, чтобы взять юношу, который месяца 2 тамъ поработаетъ надъ записываніемъ этнографическихъ матеріаловъ. Слѣдовательно, географическое общество должно отпустить на это предпріятіе 800 рублей.

Вчера я представилъ Генералъ-губернатору[1]) проэктъ положения о Юго-Западномъ отдѣлѣ Географическаго общества, подписанный 25 лицами. Когда прійдетъ это въ Общество, похлопочите о скорѣйшемъ утвержденіи[2]). Подобное учрежденіе двинетъ этнографію сильно, и я очень радъ, что мнѣ удалось осуществить его.

Извините за короткое письмо. Теперь контракты, и меня осаждаютъ жиды. Преданный и уважающий Васъ П. Чубинскій".

Костомаров довго не відповідав Павлу Пл-чу, і він у друге писав 10-го березня: „Многоуважаемый Николай Ивановичъ! Будьте так добры— сообщите поскорѣе, ѣдемъ ли мы в Черноморію. Я въ Августѣ переѣзжаю въ Кіевъ на жительство, а потому в случаѣ поѣздки я долженъ заблаговременно устроить свою семью въ Борисполѣ[3]).

Поѣздку можно начать между 5 и 10 Іюня. Только я бы совѣтовалъ измѣнить планъ поѣздки. На пороги ѣхать на обратномъ пути, что гораздо удобнѣе. Если Вы съ этимъ согласитесь, то нашъ путь могъ бы быть слѣдующій. Мы съѣхались бы въ Харьковѣ. Оттуда въ Ростовъ и далѣе по Азовскому морю на Тамань. Объѣхав Черноморію, намъ бы слѣдовало проѣхать чрезъ Ставрополь въ Тифлисъ, т. е. заодно побывать на Кавказѣ. Далѣе по желѣзной дорогѣ до Поти и пароходомъ до Одессы, въ Херсонъ, до Никополя или Берислава,—и тутъ мы на порогахъ. Съ пороговъ—въ Екатеринославъ и далѣе въ Кіевъ. Весь указанный путь потребуетъ не болѣе 20 дней,—а на Черноморію употребимъ 40 дней—и того два мѣсяца—и въ первыхъ числахъ Августа будемъ въ Кіевѣ, совершивъ научное и эстетическое путешествие. Если Общество рѣшитъ поѣздку, то пусть заблаговременно спишется съ подлежащими властями объ оказаніи содѣйствія. Тогда можно будетъ требовать статистическихъ данныхъ и всякого содѣйствія отъ мѣстныхъ властей.

Въ предыдущемъ письмѣ я просилъ Васъ прислать мнѣ „Матеріалы по языку", которые Вы взяли у меня въ Генварѣ прошлаго года въ Обществѣ, вмѣстѣ съ картою нарѣчій. Повторяю ее опять.

Моя жена Вамъ свидѣтельствуетъ свое почтеніе. Весь Вашъ П. Чубинскій.

Подорож на Черноморію не відбулася. Проте, Костомаров і Павло П-ч подорожували в травні по Київщині—Костомаров згадує це в XIII розділі своєї автобіографії. Оглядали Корсунь і „Різаний яр", де Богд. Хмельницькій в 1648 р. побив Потоцького та Калиновського, містечко Жаботин, Лебединський та Мотронинський монастирі, Суботово і Чигирин, і з залізничої станції Знаменка Мик. Ів-ч подався на північ. На другий рік вже Костомаров сам одвідав Катеринослав, пороги і Хортицю, бо Чубинський за своїми справами не міг приєднатися до подорожі. Зустрілися вони в Київі, де одвідали будинок, в якому Костомаров жив в 1846—47 роках і невгамовний Павло Платонович вишукав в Київі колишню „невісту" Костомарова, вже тепер вдову Алину Леонтьєвну Кисель, з якою М. Ів-ч побачився тоді ж, а 9-го травня 1875 р. і одружився.

---

[1]) Генерал-губернатором Південно-Західного краю був з 1869 по 1877-й рік А. М. Дондуков-Корсаков. [2]) Див. „Півд.-Зах. Відділ Географіч. Товариства" в „Україні" 1927 р. кн. 5. [3]) Борисполь на Переяславщині, верст 40 від Київа,—родове містечко Чубинських, де в нього була оселя, і він часто і довго там перебував.

НАУМ БУХБІНДЕР.

ЛИСТИ М. І. КОСТОМАРОВА ДО О. С. СУВОРІНА.

Костомаров кілька років містив свої публіцистичні статті і замітки в „Новом'у Времени", і його листи до О. С. Суворіна торкаються головно справ, звязаних з участю в цій газеті: уміщення тієї чи иншої статті, грошових розрахунків то що. Тільки одного разу Костомаров торкнувся справ політичних: слов'янофільства, російсько-турецької війни, заволодіння Константинополем то що. Костомаров і Суворін по-ріжному ставились до цих проблем. Войовничий шовініст Суворін у своїх літературних виступах стояв за потребу конче завоювати Царгород. Костомаров був переконаний противник цього. Він обережно зазначає своєму кореспондентові, що мрії про завоювання Царгорода—ефемерні, завчасні та взагалі справу порушено невчасно. Він висловлюється проти крайностів слов'янофілів, що мріяли нав'язати „звільненим Слов'янам" російську мову то що. Погляди Костомарова були набагато поступовіші та демократичніші ніж у Суворіна та слов'янофілів.

„... Мнѣ кажется, Вы даете черезъ-чуръ большое значеніе Константинополю въ судьбѣ славянъ въ будущемъ,—пише Костомаров Суворіну,—Задача Цареграда выполнена была уже давно; теперь это—почтенная развалина, археологическая драгоцѣнность. Теперь не только Питеръ, Москва, Прага, Варшава значатъ болѣе Константинополя, но даже Кіевъ и Бѣлградъ. Константинополь по своему мѣстоположенію можетъ быть и конечно будетъ важнымъ пунктомъ всемірной торговли, но едва-ли какимъ-нибудь нравственнымъ пунктомъ для славянъ, тѣмъ болѣе, что онъ въ настоящее время почти не имѣетъ подъ собою славянской почвы".

Друковані нижче листи Костомарова до Суворіна головно й інтересні з одного боку в тім відношенні, що вияснюють погляди Костомарова на російсько-турецьку війну і слов'янські відносини.

1. Милостивый Государь, многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Если Вы мнѣ оказываете такую честь, что желаете слышать мое мнѣніе по вопросу, занимающему теперь болѣе или менѣе всѣхъ мыслящихъ русскихъ людей, то сообразно Вашему желанію изложу Вамъ свой взглядъ съ полною искренностію.

Нѣкогда въ смутную эпоху нашей исторіи Троицкія власти въ своемъ воззваніи къ русскому народу, возбуждая его на защиту поколебленнаго государства противъ поляковъ, шведовъ, казаковъ и своихъ великорусскихъ воровъ, выразились, что всякое дѣло во благовременіи мудро начинаемо бываетъ и объяснили вслѣдъ за тѣмъ, что тоже время, начатое не во время, приноситъ вмѣсто ожидаемой пользы, вредъ. Вотъ въ подобномъ отношеніи мы находимся къ вопросу объ овладѣніи Константинополемъ, по крайней мѣрѣ въ смыслѣ печатныхъ заявленій объ этомъ предметѣ. Я полагаю, что мы находимся не „во благовременіи", чтобы толковать объ этомъ. Вотъ по какимъ поводамъ я такъ убѣжденъ.

Во-первыхъ,—мы діаметрально пойдемъ противъ заявленій нашего правительства, которое, послѣ долгихъ колебаній, становится, наконецъ, на славянскую точку зрѣнія, но, быть можетъ для лучшаго достиженія

предположенной цѣли, находитъ благоразумнымъ молчать о ней предъ Европою, уже отчасти явно, а ужъ во всякомъ случаѣ тайно намъ враждебною. Какъ будто въ отвѣтъ на Ваше письмо ко мнѣ на другой же день появляется новое въ billet doux Горчакова[1]) къ Дебри! Что же, наша литература ужели будетъ противорѣчить власти въ такомъ дѣлѣ, которое теперь находится въ рукахъ послѣдней? А Вамъ, какъ и всему міру извѣстно, что русская самодержавная власть не потерпитъ такихъ явныхъ себѣ противодѣйствій и слѣдовательно наши заявленія въ противномъ ей смыслѣ могутъ быть прерваны въ самомъ началѣ. Для чего же начинать то, что, какъ мы наверно знаемъ, можетъ и даже должно быть прервано силою, тяготѣющею надъ нами?

Во-вторыхъ—война ведется не ахти какъ счастливо и удачно, хотя и не постыдно. Марсъ непостояненъ—говорили древніе. Судьба можетъ повернуть русское оружіе такъ, что намъ будетъ далеко до Константинополя какъ кулику до Петрова дня, по русской поговоркѣ! А мы понапрасну нахвастаемъ! Не похожими ли сдѣлаемся мы на пустоголовыхъ польскихъ патріотовъ, которые, затѣявши возстановленіе своего разсыпавшагося государства, поднялись противъ насъ съ охотничьими ружьями и заранѣе грозили прогнать насъ за „какой-то тамъ Уралъ". Не долженъ ли поучать насъ воздержанію отъ несвоевременнаго хвастовства собственный нашъ примѣръ, когда мы прошедшую войну въ конецъ царствованія Николая мы хвастали хвастали, а вконецъ были побиты? Благоразумная осторожность побуждаетъ насъ молчать со всякими предположеніями объ овладѣніи Константинополемъ прежде, чѣмъ военное счастіе наше не будетъ стоять на такой висотѣ, когда послѣднее можетъ быть признаваемо очевидно возможнымъ.

Наконецъ въ третьихъ—дѣло, за которое поднялась нынѣ война есть дѣло не столько русское, сколько общеславянское. Наши враги не только турки, но и Австрія съ нѣмцами и мадьярами. Освободить славянъ придется не только отъ турецкаго ига, но и отъ австрійскаго. А освобить ихъ, какъ ни трудно, но все еще мало, все еще только половина дѣла. За нею другая половина—важнѣйшая: дать новый порядокъ, новый строй, теченіе новой жизни славянскому міру. И прежде, чѣмъ этотъ идеалъ нами не сознанъ, не уясненъ, прежде, чѣмъ мы себѣ окончательно не скажемъ: въ какомъ видѣ мы желаемъ увидѣть славянскій міръ—суетны всѣ начинанія наши! Идея же славянская и мало и—(что хуже)—превратно представляется и понимается нами самими. Съ какимъ ребячествомъ раздаются голоса славянофильствующей братіи въ лицѣ Аксаковыхъ[2]), Ламанскихъ[3]) и tutti quanti! То вдругъ говорятъ славянамъ католикамъ: вы должны принять православіе (какъ будто можетъ у умнаго человѣка въ головѣ возникнуть мысль о томъ, что какой бы то ни было народъ „можетъ" весь перемѣнять вѣру!!!), то твердять о томъ, что долженъ быть общеславянскій языкъ и этотъ азыкъ не какой другой, какъ русскій! Все это дурно, потому что „не благовременно!" Быть можетъ не мы, а потомство наше доживетъ до того, что у всѣхъ славянъ образуется одинъ общій языкъ и этотъ языкъ будетъ—русскій; быть можетъ и религіозныя разновидности исчезнутъ, сольются въ единую вѣру, и эта

---

[1]) Горчаков, А. М. (1798—1883), кн., дипломат. В 1841—54 р. р. Г. був надзвичайним послом у Штутгарті, в 1855—56 рр.—руський посол у Відні, потм міністр закордонних справ. З 62 р.—віце-канцлер, а з 66 р. до 82 р.—державний канцлер закордонних справ.

[2]) Аксаков, К. С. (1817—1860) і І. С. (1823—1886), публіцисти-слов'янофіли.

[3]) Ламанський, В. І. (народ. 1833), професор СПБ. університету, слов'янофіл, громадський діяч.

вѣра будетъ (идеально) православная, но писать объ этомъ преждевременно, и такое писаніе только производитъ вредъ: вмѣсто того, чтобы привлекать къ Россіи славянъ, оно только возбуждаетъ къ ней отвращеніе, и самой нашей предержащей власти внушаетъ полицействующее обращеніе съ тѣми славянскими народностями, которые уже связаны общей государственною судьбою съ Россіею: отсюда исходятъ мѣры-- заставить забыть польскаго хлопа и малорусскаго казака свои родныя нарѣчія, явленія вовсе не утѣшительныя для прочих славянскихъ племенъ и вовсе не располагающія ихъ къ тѣсной дружбѣ съ Россіею; отсюда и мѣры къ оправославленію польско-руссинскихъ хлоповъ привислянскаго края, мѣры, которыя способствовали болѣе къ возрожденію старыхъ пререканій между западнымъ и восточнымъ христіанствомъ, уснувшихъ уже подъ вѣяніемъ просвѣщенія,— чѣмъ дали православной церкви большую силу присоединеніемъ (формальнымъ) малой горсти межеумковъ, бывшихъ плохими католиками и сдѣлавшихся теперь плохими православными! Я думаю: имѣя въ виду соединеніе и обновленіе славянскаго міра, надобно достигнуть того, чтобы русскому обществу внушить любовь къ свободѣ, да уваженіе къ другимъ національностямъ и народнымъ разновидностямъ, а также истинную вѣротерпимость. Ни того, ни другого у насъ нѣтъ. У насъ хотятъ, чтобъ всякій, кто нашъ—непремѣнно во всемъ былъ похожъ на насъ! Это напоминаетъ мнѣ одного знакомаго московскаго купца, который, бывши въ Петербургѣ, не захотѣлъ пойти въ греческую церковь, не признавая ее за православную, потому, что тамъ служать не на такомъ языкѣ, на какомъ онъ самъ привыкъ съ дѣтства слушать обѣдню!

По всѣмъ прочимъ соображеніямъ я, хотя сочувствую мысли не только чтобы Константинополь намъ достался, но даже сдѣлался нашею столицею, однако считаю не благовременнымъ толковать объ этомъ печатно.

Съ глубочайшимъ уваженіемъ и полнѣйшею преданностію пребываю Вашимъ, Милостивый Государь, покорнѣйшимъ слугою

Николай Костомаровъ.

Іюня 18, 1877. Дача Шрейберъ у Строганова сада кв. № 8.

2. Милостивый Государь, Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Въ исполненіе Вашего желанія изъявленнаго Вами въ двухъ Вашихъ письмахъ, которыми Вы меня почтили, посылаю Вамъ замѣчанія по поводу заявленій, появившися въ нашей газетной литературѣ по вопросу о примиреніи поляковъ съ русскими. Прошу Васъ покорнѣйше напечатать посылаемое въ одномъ изъ ближайшихъ нумеровъ Новаго Времени; позднѣе оно потеряетъ живой интересъ [1]).

Приношу глубочайшее уваженіе и увѣренность въ истинной моей преданности Вамъ, Милостивый Государь, готовый къ услугамъ

Николай Костомаровъ.

Іюня 22, 1877 г. Дача Шрейбера у Строганова сада № 67 кв. № 8.

Іюня, 23, 1877.

3. Милостивый Государь, Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Благодарю за второе письмо. Въ немъ Вы пишете, что несогласны съ мнѣніемъ, что намъ прежде всего, надобно уяснить себѣ въ точности: каковъ у насъ долженъ быть идеалъ всеславянства; Вы полагаете, что

[1]) В 1877 р. М. І. Костомаров умістив у „Новому Времени“ такі статті в справі примирення Поляків з Росіянами: 1) „Полякам миротворцам“ (№ 478); 2) „Письмо к А. Д. Градовскому“ (№ 253); 3) „Последнее слово по вопросу о примирении поляков с русскими“ (№ 545).

этотъ идеалъ самъ выработается будущею историческою жизнію практически. По отношеніямъ къ подробнымъ чертамъ съ какими долженъ осуществиться этотъ идеалъ, Вы безусловно правы. Но я думаю, что въ общихъ главныхъ чертахъ своихъ этотъ идеалъ долженъ быть уставленъ заранѣе. Иначе мы не будемъ знать чего искать и куда сунуться! Славянскіе народы, за исключеніемъ вошедшихъ въ русское государство, находятся во власти иноплеменниковъ: турковъ, нѣмцевъ, мадъяръ. Всѣ эти иноплеменники другого идеала для славянъ не допускаютъ, какъ продолженія того состоянія зависимости, въ какой они отъ нихъ находятся. Турокъ думаетъ, что Аллахъ отдалъ ему славянъ въ рабство, а потому они должны быть ему рабами; нѣмецъ думаетъ, что славяне— это какая-то глина, изъ которой обладающій художественнымъ геніемъ нѣмецъ слѣпитъ то, что ему будетъ пригодно; мадъяръ... да мадъяръ, не знаю, думаетъ ли что-нибудь въ такомъ родѣ! Кажется онъ ничего не думаетъ, а знаетъ только, что дѣды его и прадѣды запрягали и сѣдлали славянъ, да ѣздили на нихъ, а славяне почти не брыкались; поэтому онъ и теперь долженъ на нихъ ѣздить. Если такое положение славянъ не удовлетворяетъ насъ, то значитъ мы желаемъ чего-то иного для нихъ. Спрашивается: чего мы хотим? Мы должны быть готовы къ отвѣту на такой вопросъ. А въ такомъ отвѣтѣ и долженъ заключаться въ главныхъ общихъ чертахъ идеалъ, какой мы создать должны для славянскаго міра.

Мы можемъ отвѣтить нашимъ врагамъ: положеніе славянскаго племени въ зависимости отъ иноплеменниковъ не представляетъ счастливыхъ условій для самобытнаго развитія собственныхъ силъ славянскихъ народовъ; они не могутъ, съ сохраненіемъ своей племенной физіогномии, двигаться впередъ на поприщѣ общечеловѣческой культуры. Поэтому, мы желаемъ освобожденія славянъ изъ подъ власти иноплеменниковъ, желаемъ имъ самобытной жизненной дѣятельности въ будущемъ. Я думаю, Вы согласитесь, что таковъ долженъ быть нашъ первый отвѣтъ, таковы самыя общія и главныя черты того идеала, какой мы создаемъ для славянъ. Но эти главныя черты немедленно приводятъ къ постановкѣ ряда вопросовъ, на которые отвѣты у насъ должны выработаться и уясниться теперь же. Къ такимъ вопросамъ причислить надобно слѣдующіе: могутъ ли славянскіе народы оставаться въ политическомъ и общественномъ единствѣ съ государствами, въ которыхъ главная, какъ нравственная, такъ и матеріальная сила до сихъ поръ принадлежала иноплеменникамъ, или необходимо изъять славянъ изъ подъ владычества послѣднихъ и вести къ образованію самобытныхъ славянскихъ политическихъ обществъ? Если признается необходимымъ послѣднее, то должны ли эти самобытныя политическія общества быть построены на принципахъ этнографическихъ, историческихъ, экономическихъ и должны ли существовать между ними связь, въ какой степени и въ какомъ видѣ. Какіе главные признаки должны быть признаваемы общими для всѣхъ такихъ славянскихъ политическихъ обществъ? Эти вопросы, развѣтвляясь, поведутъ къ постановкѣ другихъ вопросовъ болѣе частныхъ. Мы должны будемъ давать на нихъ отвѣты; но разные съ разъясненіемъ ихъ, неминуемо явится и практическая дѣятельность. Обслѣдованія и разъясненіе этихъ вопросовъ составитъ обязанность литературы. Наши размышленія и изслѣдованія, если будутъ только вѣрны и начнутъ усвоиваться умами, будутъ вмѣстѣ и нашею практическою дѣятельностію въ многотрудной и долговременной работѣ надъ возрожденіемъ славянскаго племени.

Не знаю, можетъ быть ошибаюсь, но мнѣ кажется Вы даете черезъчуръ большое значеніе Константинополю въ судьбѣ славянъ въ буду-

щемъ. Задача Цареграда выполнена была уже давно; теперь это — почтенная развалина, археологическая драгоцѣнность. Теперь не только Питеръ, Москва, Прага, Варшава значитъ болѣе Константинополя, но даже Кіевъ и Бѣлградъ. Константинополь по своему мѣстоположенію можетъ быть и конечно будетъ важнымъ пунктомъ всемірной торговли, но едва ли какимъ-нибудь нравственнымъ пунктомъ для славянъ, тѣмъ болѣе, что онъ въ настоящее время почти не имѣетъ подъ собою славянской почвы.

О написаніи небольшой монографіи о паденіи Византіи я подумаю. Нельзя обѣщать иначе, какъ съ твердою увѣренностію, что исполнишь обѣщанія, а я затрудняюсь взяться за это, во-первыхъ, библіотека закрыта, во-вторыхъ въ данное время у меня есть другія начатыя работы; ихъ прежде надлежитъ окончить.

Вамъ преданный душевно Н. Костомаровъ.

4. Милостивый Государь, Алексѣй Сергѣевичъ!

Позвольте представить Вашему вниманію моего стариннаго и добраго пріятеля, бывшаго профессора Новороссійскаго Университета, преподавшаго сельское хозяйство, Ивана Устиновича Палимпсестова[1]). Онъ живетъ на покоѣ въ Ѳеодосіи и можетъ быть полезнымъ корреспондентомъ по Крыму для Новаго Времени, тѣмъ болѣе, что, въ качествѣ крымскаго землевладѣльца, владѣетъ массою различныхъ свѣдѣній, касающихся своего края. Если Вы съ нимъ сойдетесь, и Вы другъ другу понравитесь, то я буду очень счастливъ, содѣйствовавъ пользѣ какъ его, такъ и Вашей въ качествѣ редактора. Приношу увѣренія въ чувствахъ моего глубокаго къ Вамъ уваженія и совершенной преданности.

Вашъ, милостивый Государь, покорнѣйшій слуга
Николай Костомаровъ.

Черн. рѣчка. Дача Шрейберъ кварт. № 8. 12 іюля 1877.

5. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Сообразно Вашему желанію, изъявленному въ присланной ко мнѣ въ Москву телеграммѣ, сообщаю Вамъ, что мой „Холуй“[2])—къ Вашимъ услугамъ и, если Вамъ будетъ угодно, потрудитесь пожаловать за взятіемъ онаго въ свое владѣніе. Я вчера воротился и буду въ предстоящіе дни дома каждый вечеръ, начиная отъ 5 часовъ пополудни.

Глубокоуважающій Васъ и душевно Вамъ преданный
Н. Костомаровъ.

6 Ноября 1877. В. О., IX л., д. 4, кв. 8.

6. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Вы мнѣ всадили гвоздь въ голову своимъ замѣчаніемъ о томъ, что въ моемъ Холуй Меншиковъ слишкомъ распространяется передъ княгиней и какъ будто заискиваетъ ея расположенія, тогда какъ она вовсе не знатная персона, чтобъ лично имѣть вліяніе на самаго Меншикова. Соглашаясь вполнѣ со справедливостію такого замѣчанія, хочу передѣлать послѣдній разговоръ Меншикова съ княгинею. Будьте добры пришлите окончаніе моей хроники, я передѣлаю и немедленно отошлю Вамъ.

Уважающій Васъ и преданный Вамъ Н. Костомаровъ.

8 Дек. 1877.

---

[1]) Палімпсестов, Іван Устинович, професор одеського університету. Костомаров приятелював з Палімпсестовим ще з Саратова, де той був вчителем семінарії.

[2]) „Холоп. Эпизод из историческо-бытовой русской жизни первой половины XVIII в.“ (Новое Время, 1878 г.). Р. 1886 вийшло окремим виданням під першою назвою „Холуй“.

7. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Возвращаю Вамъ свою хронику. Согласенъ, что было бы хорошо изобразить Меншикова полнѣе, но по характеру фабулы это невозможно, да и въ дѣлѣ, изъ котораго взятъ сюжетъ, такого участія Меншикова нѣтъ. Но руководясь Вашимъ замѣчаніемъ, я исправилъ прежнюю редакцію и измѣнилъ, какъ увидите, тонъ рѣчи Меншикова съ княгинею. Благодарю Васъ за это замѣчаніе, которое указало мнѣ погрѣшность мою и дало поводъ заранѣе исправить. Относительно заглавія пусть будетъ холопъ, хотя я, скрепя сердце, соглашаюсь на это, по мнѣ лучше было бы, если бъ онъ остался холуемъ, но когда Вы находите это слово, какъ заглавіе неудобнымъ, то я уступаю.

Дек. 11. 1877. Вамъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

8. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Посылаю Вамъ газетную замѣтку о покойномъ Кожанчиковѣ [1]), общемъ нашемъ пріятелѣ. Онъ, право, стоитъ, чтобъ помянуть его добрымъ словомъ. Напечатайте, будьте добры, это въ одномъ изъ ближайшихъ нумеровъ Новаго Времени.

17 Дек. 1877. Вамъ преданный душевно Н. Костомаровъ.

9. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Не угодно ли Вамъ будетъ помѣстить въ Новомъ Времени посылаемую замѣтку по случаю напечатанной въ От. Запискахъ 3 Января (?) статьи Каритовича? Если неугодно—то возвратите рукопись, а если угодно, то, напечатавъ, пришлите мнѣ указанный Вами лѣтомъ прошлаго года гонораръ въ 15 коп. за строку.

Съ глубочайшимъ уваженіемъ и преданностью пребыть имѣю честь, Вашимъ покорнымъ слугою, Н. Костомаровъ.

Февр. 9. 1878. В. О., IX л., д. 4; кв. 8.

10. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Очень Вамъ благодаренъ и радъ, что статья моя понравилась Вамъ. Предоставляю Вашему усмотрѣнію, какъ размѣстить статьи мою и Бѣлова; попрошу только вотъ о чемъ: если Вы считаете удобнымъ помѣстить мою статью послѣ статьи Бѣлова, то помѣстите непосредственно на другой день послѣ Бѣлова для того, чтобъ не сказали, что я, прочитавши эту статью, по слѣдамъ его написалъ, а чтобъ видно было сразу что я писалъ самъ по себѣ, и Бѣловъ самъ по себѣ.

Вашъ глубоко уважающій и искренно преданный Н. Костомаровъ.

Февр. 10. 1878.

11. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Посылаю Вамъ составленную мною замѣтку по поводу книжечки профессора Хвольсона [2]) и покорнѣйше прошу удостоить ее помѣщеніемъ въ Новомъ Времени, если найдете умѣстнымъ.

Съ истиннымъ уваженіемъ и совершеннѣйшею преданностію пребываю Вашъ всегда готовый къ услугамъ и искренно преданный

Николай Костомаровъ.

Мая 22. 1879. Прилуки.

---

[1]) Кожанчиков, Д. Є (помер 1877 р.)—Петербурзький книгопродавець і видавець. В № 652, 1877 р., „Нового Времени" уміщена була замітка Костомарова „Воспоминанія о Д. Е. Кожанчикове".

[2]) Стаття М. І. Костомарова „Замечание по поводу брошюры, изданной г. Хвольсоном". „Употребляют ли евреи христианскую кровь. СПБ. 1879" була надрукована в „Новом Времени", № 1172, 1879 р.

12. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Благодарю Васъ отъ всего сердца за вниманіе ко мнѣ. Я бы непремѣнно воспользовался Вашимъ любезнымъ приглашеніемъ, но письмо Ваше получено сегодня довольно поздно, когда уже не предвидя Вашего предложенія, распредѣлилъ я иначе свое время. Во всякомъ случаѣ, прошу принять отъ меня искреннѣйшее поздравленіе съ счастливымъ совершеніемъ четырехлѣтія Вашей газеты и отъ чистаго сердца желаю ей дожить до сорокалѣтняго юбилея съ увеличивающимся пропорціонально успѣхомъ, при всеобщемъ уваженіи къ ней просвѣщенной публики, какого она до сихъ поръ заслуживала и конечно будетъ заслуживать. Жена моя кланяется Вамъ и благодаритъ за вниманіе къ ней.

Вашъ искренно Васъ уважающій и душевно преданный
Н. Костомаровъ.

Февраля 29 1880 года. Вас. Ост. IX л., домъ № 4, кв. 8.

13. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Получилъ отъ Васъ книги. Благодарю. Непремѣнно сейчасъ займусь дѣломъ, сколько способностей и умѣнья [не розбір. слово].

Вашъ Н. Костомаровъ.

Марта 8. 1880.

14. Милостивый Государь Алексѣй Сергѣевичъ!

Статья о Земскихъ Соборах готова[1]). Пришлите взять ее. Я оставилъ ее запечатанною, такъ что выдадутъ и безъ меня.

Вашъ Н. Костомаровъ.

Апр. 14. 1880 года. Вас. Остр. 9 л., д. № 4, кв. 8.

15. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Принимаю бранное копіе сирѣчь стальное перо и выхожу противъ Васъ на бой. Напечатайте прилагаемое[2]). Вашъ Н. Костомаровъ.

Мая 20. 1880.

16. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Мнѣ прислали изъ редакціи Вашей одну тысячу рублей въ уплату за доставленную Шубинскому[3]) повѣсть Черниговка[4]). Но я далъ ее Сергѣю Николаевичу только для предварительнаго просмотра, отлагая условіе о цѣнѣ до того времени, когда онъ ее приметъ къ помѣщенію въ Историческомъ Вѣстникѣ, и вдругъ неожиданно получаю одну тысячу рублей впредь до окончательнаго разсчета по напечатаніи. Считаю долгомъ сообщить, что если бы Сергѣй Николаевичъ не поторопился распорядиться о присылкѣ мнѣ отъ Васъ одной тысячи рублей, то я намѣревался назначить за Черниговку не менѣе 200 рублей за печатный листъ и просить до окончательного разсчета по напечатаніи уплатить мнѣ не тысячу, а двѣ тысячи рублей, такъ какъ въ ней будетъ болѣе десяти печатныхъ листовъ по моему соображенію. Извѣщаю Васъ объ этомъ, а присланныя деньги удерживаю до Вашего отвѣта, послѣ котораго въ случаѣ Вашего несогласія на об'явленную цѣну за печатный листъ Черниговки, обязуюсь возвратить ихъ Вашему присыльному, за исклю-

---

[1]) „Старинные земские соборы" М. І. Костомарова була надрукована в „Новом Времени", 1880 р., №№ 1485, 1488, 1491, 1497, 1504 и 1511.

[2]) М. І. Костомаров має на увазі статтю „О значении наших старинных земских соборов" („Новое Время", № 1519, 1880 р.). Це відповідь на його замітки про „Старинные земские соборы", надрукована в № 1515 тієї ж самої газети.

[3]) Шубінський, С. М. редактор „Исторического Вестника".

[4]) „Черниговка. Быль второй половины XVII в.". Була надрукована в „Историческом Вестнике", т. IV, кн. I, II, III. Окреме видання 1881 і 1890 рр. СПБ.

ченіемъ того, что, по Вашему расчисленію, мнѣ будетъ слѣдовать за Старинные Земскіе Соборы.

Мая 21. 1880. Вашъ глубоко уважающій Н. Костомаровъ.

Шубинскій писалъ мнѣ, что Вы находите переводъ съ малороссійскихъ рѣчей неумѣстнымъ. Мысль прилагать такіе переводы—не моя, а его, Сергѣя Николаевича Шубинскаго. Я за это и не стою, хотя и потратилъ не мало времени на переводы, во всякомъ случаѣ, однако, прошу, если Черниговка будетъ принята, непремѣнно прислать корректуру ко мнѣ, такъ какъ иначе будутъ ужасающія ошибки.

17. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Имѣю честь послать еще мое замѣчаніе въ отвѣтъ на Ваше о тѣхъ же Земскихъ Соборахъ[1]). Вамъ преданный Н. Костомаровъ.

Мая 23. 1880.

18. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

У меня былъ греческій архимандритъ и просилъ не отъ своего имени, а отъ имени греческаго посланника ходатайствовать въ какой-нибудь газетѣ, преимущественно же указывая на Вашу какъ желательную для него, чтобъ напечатать о произнесенной этимъ архимандритомъ рѣчи по поводу катастрофы 1 марта. Я бы съ своей стороны убедительно просилъ Васъ, многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ, исполнить, если можно, желаніе добрыхъ сихъ эллиновъ. Въ самомѣ дѣлѣ, если были заявленія разныхъ вѣрноподданныхъ не русскаго происхожденія, но русскихъ по націи, то какъ бы, казалось, отказать имъ, этимъ нашимъ единовѣрцамъ, столько притомъ обязаннымъ русскому государству и русскимъ государямъ и конечно никому болѣе покойнаго Александра II, по крайней мѣрѣ уже потому, что, послѣ блестящихъ побѣдъ русскаго войска въ его царствованіе, при его личномъ содѣйствіи, турецкая имперія поставлена въ такое положеніе, что бывшіе ея невольники имѣютъ уже неоспоримое право требовать себѣ должнаго. Я думалъ бы, что напечатать рѣчь отца Неофита—она же и маленькая—было бы со стороны русской прессы вообще актомъ любезности къ тѣмъ, которыя заявляютъ этимъ намъ свою признательность и сочувствіе.

Примите увѣреніе въ чувствахъ глубочайшаго уваженія и преданности

Марта 24. 1881. Н. Костомаровъ.

19. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Шубинскій передалъ Вамъ мой разсказъ „Ольховнякъ“[2]). Ради Бога не печатайте его съ моимъ именемъ. Я имѣю на то очень важныя причины, которыя когда-нибудь открою при свиданіи. Можете, если угодно напечатать его подъ псевдонимомъ И. Богучарова, а я Вамъ пришлю для Нов. Времени статью подъ своимъ именемъ, но ученаго содержанія, очень скоро, можетъ быть завтра, если успѣю просмотрѣть перебѣленную. Вашъ Н. Костомаровъ.

30 дек. 1881.

---

[1]) Стаття М. І. Костомарова „Старинные Земские Соборы на Руси“ (Автору передовой статьи „Нового Времени“ № 519)“ була уміщена в тій же самій газеті в № 1525.

[2]) „Ольховняк. Рассказъ изъ воспоминаній воротившегося на родину изъ Сибири“. Надруковано в „Новом Времени“, 1883 року, № 2687 і 2694.

20. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Имѣю честь послать для напечатанія статью. Извините, что обѣщавши еще въ началѣ Января, опоздалъ. Нужно было то то, то другое сообразить.

Глубоко уважающій Васъ Н. Костомаровъ.

Февр. 11. 1882. С. П. Б. Вас. остр. IX л. д. 4, кв. 8.

21. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Прошу Васъ, если угодно будетъ, напечатать въ уважаемой Вашей газетѣ прилагаемое свѣдѣніе о содержаніи Кіевской Старины съ оцѣнкою нѣкоторыхъ историческихъ статей, тамъ помѣщенныхъ [1]).

Апр. 20. 1882. Глубоко уважающій Васъ Н. Костомаровъ.

22. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Еще прошлою зимою предположилъ я приготовить ко второму изданію „Смутное Время", которое издать собирался Вольфъ [2]). Но весною, когда со стороны Вольфа стали возникать какія-то недоразумѣнія, а отъ Сергѣя Николаевича Шубинскаго услыхалъ я, что Вы не прочь были издать мое сочиненіе да еще съ портретами, я увлекся этой мыслію. Къ сожалѣнію Шубинскій объяснилъ, что Вы не можете рѣшиться на это ранѣе ноября, и такъ мнѣ оставалось либо ждать ноября либо отдаю Вольфу, если онъ пожелаетъ. Между тѣмъ лѣтомъ Вольфъ уѣхалъ за границу. Васъ тоже не было. Въ октябрѣ недавно передъ этимъ получилъ я отъ Шубинскаго извѣстіе, что Вы пріѣхали и желаете вступить со мною въ переговоры объ изданіи. Но мнѣ нужно было узнать навѣрное, сколько остается экземляровъ третьяго изданія, которыхъ собственникомъ теперь Вольфъ, скупившій всѣ мои сочиненія отъ покойнаго Кожанчикова. Я долго напрасно добивался узнать число остающихся экземпляровъ, наконецъ только вчера положительно добился, что мнѣ показали книги и оказалось, что Смутнаго Времени третьяго изданія есть еще 113 экземпляровъ. Такимъ образомъ оказалось, что продавать кому либо другому кромѣ Вольфа право на новое изданіе Смутнаго Времени, затруднительно, ибо тогда надобно было бы скупать у него остающіеся экземпляры, а они продаются у него по 6 рублей или [нерозб. слово] эту тягость на нового собственника. Осталось продать изданіе тому же Вольфу, что я и сдѣлалъ, не дождавшись притомъ вашаго довѣреннаго прежде, чѣмъ явился Вольфъ. Очень, очень сожалѣю, что не имѣлъ удовольствія Вамъ продать это изданіе и видѣть его съ портретами. Но у меня скоро будутъ готовы къ новому изданію Послѣдніе Годы Рѣчи Посполитой, которой стараго изданія осталось всего пять экземпляровъ. Когда новое будетъ готово къ печати, дозвольте, не обращаясь къ Вольфу, обратиться прямо къ Вамъ.

Глубоко уважающій Васъ и искренно преданный Н. Костомаровъ.

1882 г. окт. 25.

23. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Посылаю Вамъ для напечатанія окончаніе рецензіи на Кіевскую Старину, которой начало было помѣщено в 2212 нумерѣ Новаго Времени. Если не угодно будетъ напечатать, то будьте добры потрудитесь возвратить съ городскою почтою.

Вамъ искренно преданный и глубоко уважающій Н. Костомаровъ.

1882. Дек. 3.

---

[1]) В „Новом Времени", 1882 р. №№ 2442 і 2449 була уміщена рецензія М. І. Костомарова: „Кіевская Старина" Ист. журналъ, мѣсяцъ апрѣль-ноябрь".

[2]) Вольф, М. О., Петербурзький видавець та книгопродавець.

24. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Благодарю Васъ за напечатаніе разсказовъ, подписанныхъ именемъ И. Богучарова и покорнѣйше прошу удостоить помѣщенія въ Вашей уважаемой газетѣ еще двухъ разсказовъ того же автора[1]). Въ случаѣ, если бы Вы почему либо не захотѣли ихъ печатать, прошу покорнѣйше возвратить ихъ чрезъ Вашу контору, гдѣ я часто бываю для покупки книгъ и могу получить.

Примите увѣреніе въ искренности чувствъ моего глубокаго къ Вамъ уваженія, Вамъ преданный всецѣло Николай Костомаровъ.

1883 г. Декабря 6. Вас. Остр., 1 л., д. № 6, кв. 3.

25. Милостивый Государь Алексѣй Сергѣевичъ!

Позвольте предложить Вамъ для Новаго Времени разборъ книги Дубровина „Пугачовъ и его сообщники". Когда этотъ разборъ былъ уже написанъ, я узналъ, что въ „Новомъ Времени" былъ уже помѣщенъ объ этой книгѣ отзывъ г. Морского. Но когда я отыскалъ и прочелъ его, то увидалъ, что моя настоящая рецензія совсѣмъ съ другой стороны относится къ разбираемой книгѣ и, кромѣ того, болѣе широко пытается взглянуть на самую изслѣдуемую въ книгѣ Дубровина эпоху[2]).

Примите увѣреніе въ искренности моего къ Вамъ глубочайшаго уваженія.

Вашъ готовый къ услугамъ Николай Костомаровъ.

Дек. 22. 1884 г. Вас. Остр. 1 л., д. № 6, кв. 3.

26. Милостивый Государь Алексѣй Сергѣевичъ.

Будьте добры прикажите помѣстить прилагаемое Воспоминаніе[3]) въ Вашей уважаемой газетѣ, не откладывая надолго, пока событіе, по поводу котораго статья написана, не потеряло свѣжести.

Съ истиннымъ уваженіемъ остаюсь

Вашъ готовый къ услугамъ Николай Костомаровъ.

3 Января 1885 г. Вас. Остр. 1 л. д. № 6, кв. 3.

27. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ!

Постигшее меня третьяго дня внезапное онѣмѣніе кисти правой руки лишило меня возможности писать самому, и потому отвѣтъ мой на Ваше письмо я долженъ былъ продиктовать. Трудно выразить то удовольствіе, какое доставило мнѣ Ваше искреннее, глубоко прочувствованное письмо, и вмѣстѣ съ тѣмъ ту радость, какую произвело на меня впечатлѣніе, оставляемое, какъ я увидѣлъ изъ Вашего письма, моею замѣткою о Пугачевѣ на читателя. Вотъ, по истинѣ, самая высокая награда для пишущаго. Благодарю, сто разъ благодарю, и письмо Ваше сохраню, какъ лучшую драгоцѣнность.

Искренно преданный и глубоко Васъ уважающій Н. Костомаровъ.

9 ген. 1885 г.

---

[1]) В „Новом Времени" більше не було уміщено оповідань І. Богучарова-Костомарова.

[2]) Рецензія М. І. Костомарова: „Пугачевъ и его сообщники". Н. Дубровин, 3 т. СПБ. 1884 г." була надрукована в „Новом Времени", 1885, № 3185.

[3]) М. І. Костомаров, певне має на увазі статтю „Воспоминанія о графѣ А. С. Уваровѣ", що і була надрукована в „Новом Времени", 1885 р., № 3181.

ЮЛІЙ БЕР.

„ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ“ НА РОЗДОРІЖЖІ.

(Початок політичного терору на Україні).

1. Початок терористичної діяльности на Україні.

70-ті та 80-ті роки минулого століття один із найцікавіщих періодів в історії російського революційного руху. Ніколи до цього часу так виразно й так завзято не стикалися революціонери з царським урядом. До нової полоси революційної дії у вигляді політичного терору російські революціонери-семидесятники провадили, як відомо, пропоганду ідеї всенародного бунту. Один із найдужчих та найяскравіших цих народників бунтарів, у своїй блискучій та палкій промові на процесі 193-х Іполіт Мишкін, між иншим казав таке:

„Возможно ли мечтать о мирном пути, когда власть не только не подчиняется голосу народа, но не хочет даже выслушать этого голоса и за всякое стремление несогласное с видами ея награждает каторгой и тюрьмой? Возможно ли мирное разрешение социальных вопросов соответственно народным требованиям, когда народ, не только для осуществления своих желаний, но даже и для выражения их не имеет другого средства, кроме бунта—этого единственного органа народной гласности“[1]).

Отже ми бачимо, що одиноко можливим засобом для втілення в життя революційних ідеалів народників 70-их років був бунт. Як же сталося, що слідом за цею промовою, що робила підсумки невдалому „хождению в народ“, почали лунати поодинокі постріли терористів по безмежних просторах колишньої Російської імперії?

З дальшого викладу ми побачимо, що ця зміна—тактики революціонерів семидесятників не виникла зовсім раптово. Вона наростала поволі, поки нарешті не сформуьалася в терористичні організації з яскраво виявленим бойовим змістом. Рік, що попереджав організаційне довершення терористичних об'єднань, характеризується величезною кількістю актів терористичного характера, якої до того часу Росія не знала. За один лише 1878—1879 рік трапилося 15 випадків, коли найтихомирніші до того часу пропагандисти робилися виявниками нового терористичного напрямку в російській революційній дійсності кінця 70-их років. Наведемо їх тут за порядком:

1) В січні 1878 р.—Віра Засуліч стріляє в Трепова. 2) Того ж таки січня в Одесі діється перший озброєний опір Ковальського та инших. 3) В лютім того ж таки року в Київі робиться замах на товариша прокурора Котляревського. 4) В лютім же Іван Івічевич забиває в Ростові шпига Ніконова. 5) В березні в Петербурзі відбувається демонстрація з приводу виправдання Віри Засуліч та панахида по забитому під час вуличної демонстрації Сидорацькому. 6) 25-го травня Попко в Київі забиває жандарського ад'ютанта Гейкінга. 7) В липні коло Харкова робиться озброєна спроба звільнити Войнаральського, засудженого в процесі 193-х. 8) В липні ж в Одесі виникають вуличні розрухи під час суду над Ковальським. 9) 2-го серпня—кара Ковальського, а 4-го серпня

[1]) „Госуд. преступл. в России“. Т. III с.с. 270—271. Русская историческая библиотека № 7.

в Петербурзі Степняк-Кравчинський забиває шефа жандарів Мезенцева. Потім ціла низка збройних опорів під час арешту. 10) В жовтні Коленкіна в Петербурзі, 11) В грудні Дубровін у Старій Руссі. 12) Сенятин у Харкові. 13) Бобохов в Архангельській губ. 14) В лютім 1879 р. в Харкові революціонери забивають князя Кропоткіна. 15) Збройний опір у Київі у лютім того-ж 1879 р.

От же ми бачимо, що від старого, суто народницького шляху мирної пропаганди серед селянства для більшости революціонерів нічого майже не залишилося. Діяльність їх поволі з'осереджується у великих містах і йде новим—більш небезпечним, але ж за те і більш ефектовним шляхом—через револьверні постріли та динамітові вибухи.

В невеличкій статті неможливо докладніш спинитися на цім надзвичайно цікавім періоді революційного руху кінця 70-их років.

В цій нашій статті ми робимо спробу розглянути ступневе зростання терористичного настрою в діяльності полудневих революціонерів кінця 70-их років. Це тим потрібніш, що в другій частині нашої статті ми переходимо до розгляду матеріялів, що переховуються в архіві київського військово-окружного суду і стосуються до озброєного опору в Київі 11-го лютого 1879 року. Ми вважаємо потрібним помістити перед розглядом справи про озброєний опір—короткий огляд початку терористичної діяльности полудневих революціонерів за безпосередніми документами тої доби.

Ми вже вище перелічували численні ознаки, що характеризують початок нової полоси в російськім революційнім русі кінця 70-их років.

Цею новою полосою з'явився терор. Проте ніде в Росії терор не набув таких систематичних форм, які він набув на півдні. Тут терористичні акти наступали один за другим і збожеволіла від жаху жандармерія даремно кидалася з одного місця в друге, намагаючися схопити поки ще невловимих местників за провини та знущання окремих представників царської влади на місцях.

Першу прокламацію, що її було випущено за печаткою „Исполнительного Комитета Русской Социально-Революционной партии“,—було випущено з приводу замаху на життя товариша прокурора київської судової палати Котляревского. Цю прокламацію було наведено в часопису „Община“, що видавався за кордоном в № 3 за 1879 р. Але з огляду на те, що вона майже зовсім невідома масовому читачеві,—цитуємо її за оригіналом всю:

„В ночь на 23 февраля в Киеве было сделано покушение на жизнь товарища прокурора Котляревского. Считаем своей обязанностью выяснить перед русским обществом мотиви этого покушения. Последние годы с очевидностью показали нам, что всякая деятельность прямо или косвенно имеющая ввиду интересы обобраного и забитого народа, преследуется самым нечеловечным образом. Деятели подвергаются невиданным с апостольских времен гонениям. Эта гнусная травля опозорившая наше правительство продолжается уже несколько лет. Сотни людей, часто за мирные речи только обращенные к народу, за книжки вся преступность которых заключалась только в том, что в них об'яснялось народу его бедственное положение, сотни людей только за это бросались в тюрьмы, шли на ссылку, на каторгу, замуровывались в центральные тюрьми—эти новейшие варварские изобретения полицейско-чиновничьего государства. Что оставалось нам социалистам-революционерам, горячо желающим народного блага и решительно не имеющим никакой надежды на возможность мирного ведения дела в таком государстве где все подавлено, принижено, где торжествует зло и надменно господствует

плеть и тюрьма в лице своих представителей полицейских, гражданских и иных чиновников, в лице всяких обирал и пьявок? Скрепя сердце мы решили прибегнуть к средству против которого во всякое другое время протестовали бы всеми силами души.

Случай помешал гибели Котляревского. Но пусть помнит этот негодяй, что каждую минуту его ждет смерть если он не оставит своей мерзкой деятельности. Вот его вины:

1) Котляревский во-первых, из своекорыстного расчета, из чиновничьего честолюбия, стремясь создать грандиозные политическия дела, столь любезные прокурорскому самолюбию, с особым рвением раздувал всякое дело и привлекал к нему массу совершенно невинных людей;

2) запрятывая в тюрьму предполагаемых преступников, он издевался над ними, всячески отравлял их существование и подвергал позору, чем довел их до истерики;

3) всеми мерами, несмотря на желание своих товарищей по преследованию, противодействовал выпуску арестованных на поруки даже в случаях крайнего растройства их здоровья;

4) взводил на арестованных небывалые преступления и угрозами смертной казни вымагал желаемые показания.

Всего этого за глаза достаточно было, что бы мы произнесли свой приговор.

В заключенье скажем, что по поводу этого покушения двое суток шли без перерыва обыски и брошены в тюрьмы многие лица совершенно не причастные к делу покушения. Этот новый ряд травли и мучений неповинных жертв заставляет нас сделать новое предостережение Котляревскому, руководившему расследованием этого дела.

И надеемся, что вторая попытка окончится удачнее первой.

Не мешает все это принять во внимание и жандармскому офицеру—барону Гейкингу".

На цій прокламації вперше ставиться печать Виконавчого Комітету Російської Соціяльно-Революційної партії, на якій виображено сокиру, меча та револьвера, що перехрещуються між собою [1]).

От же поки на Півночі в Петербурзі, Москві та инших містах йшли жорстокі сутички між прихильниками чистого народництва (сільских бунтарів) та прихильниками індивідуального політичного терору, тут, на півдні, самовільно „явочним порядком" на повістку дня був поставлений і почав безпосередньо запроваджуватися в життя політичний індивідуальний терор. Правда, замах на Котляревського—не перший терористичний акт—ще раніш у січні 1878 р. Віра Засуліч стріляла в Трепова, але цей акт зробила не якась певна організація чи навіть група революціонерів—це був просто акт помсти особистого характера, а замах на Котляревського був перший терористичний виступ, що його було зроблено від імени Виконавчого Комитету Російської Соціяльно-Революційної партії. Слідом за замахом на Котляревського та за вбивством ростовського шпига Ніконова невідомо хто пускає чутку, що революціонери вимагають грошей. Ріжні особи починають отримувати загрозливі листи з вимогою грошей, і ці листи підписуються іменем Виконавчого Комітету Російської Соціяльно-Революційної партії. Тоді Виконавчий комітет щоб покласти край всяким безглуздим чуткам випускає прокламацію [2]):

[1]) „Дѣло бр. Избицкихъ". Київський окружний суд, т. I, лист 70. За описом справ київського військово-окружного суду № 10.

[2]) Прокламація ця наводиться тут вперше з оригіналу, що переховується в справі Київ. військового-окружного суду про озброєнні опір Брантнера, Дебогорія-Мокрієвича та инших т. III-й, лист 337.

„Об'явление от Исполнительного Комитета Русской Социально-Революционной Партии. Новый путь принятый в последнее время Русской Социально-Революционной Партией и выразившийся в убийствах: барона фон Гейкинга, Ростовского шпиона Никонова и других аналогичних фактах, подал повод к появлению значительного количества подложных писем угрожающего содержания, как должностным, так и частным лицам, нередко под фирмой Исполнительного Комитета от имени которого были совершены вышесказанные факты.

Нравственная ответственность принятая нами за наши действия, заставляет нас заявить публике, что авторы этих угрожающих писем не имеют с Исполнительным Комитетом, а часто и с революционной партией ничего общего. Самим же авторам считаем нужным обяснить: Революционерам—что исходящие от них угрозы должны исполняться ими самими и под их ответственностью, проходимцам,—что мы будем преследовать их как своих злейших врагов.

Во избежание же дальнейших недоразумений все исходящие от нас заявления, будут на бланках Исполнительного Комитета и за его печатью“.

В початку травня 1878 р. починається пильне підготовання до втечі з київської Лук'янівської в'язниці Дейча, Стефановича та Бохановського. За допомогою зручного маневра революціонерам вдалося забрати з в'язниці завідуючого ключами, а на його посаду вперти відомого потім народовольця Фроленка. В самий розпал цих приготовань, а саме в ніч на 25 травня, революціонер Попко забиває жандарського офіцера барона Гейкінга. Про цей терористичний акт дуже мальовниче оповідає в своїх „Воспоминаниях“ В. К. Дебогорій-Мокрієвич.

„Вооруженный двумя револьверами и кинжалами, Попко настиг Гейкинга на углу Крещатика и Бульварной (тепер Бульвар Тараса Шевченко *Ю. Б.*), возвращавшегося домой из какого-то кафе-шантана. Было часов 11 или 12 ночи. С ним кажется шел редактор газеты „Киевлянин“—Шульгин. Нагнавши их Попко ударил Гейкинга кинжалом в поясницу и побежал вверх по Бульварной улице по направлению к гимназии. Гейкинг упал, крича о помощи. Шульгин тоже побежал. Между тем, какой то человек загородил дорогу Попко, так что тот, чтобы очистить себе путь, должен был в него выстрелить. На выстрел, не причинивший впрочем никому вреда, стали сбегаться люди. Сзади погнался полицейский, свистя тревогу; спереди от гимназии, другой полицейский бросился к нему навстречу; из одного из соседних домов наперерез выскочил дворник.

Положение Попко было отчаянное. Дворник оказался до того близок к нему что расставил уже руки, чтобы его схватить. Тогда Попко остановился. Раздался второй выстрел, и дворник, смертельно раненный в грудь, упал на землю; вслед за тем, Попко сделал еще третий выстрел в полицейского, подбежавшого к нему сверху и ранил его в ногу. Полицейский упал, а Попко своротил с Бульварной улицы влево и побежал по мало освещенной уличке, недавно перед тем проложенной возле Университетской площади (тепер ул. Чудновського *Ю. Б.*). Пробежавши некоторое расстояние, он перелез через ограду и здесь прилег... Вскоре показалась погоня: несколько человек и полицейских с фонарями пробежали улицей мимо него. Попко, передававший мне на следующий день подробности этой ужасной ночи рассказывал, что он чувствовал в ту минуту такую полную физическую розбитость, что если бы тогда заметили его, лежавшего в стороне, и подошли арестовать, он, вероятно, не оказал бы уже никакого сопротивления.

Но погоня с фонарями пробежала мимо, и Попко несколько отдохнувши, незаметно удалился оттуда.

Дворник умер через несколько часов; Гейкинг—дня через два [1]). Полицейский отделался только раной" [2]).

Гейкінга було забито, як ми вже казали в ніч на 25-е травня, а через два дні після цеї події з київської в'язниці втекли блискуче Стефанович, Дейч та Бохановський. Про цю втечу дуже гарно оповідає Дебогорій-Мокрієвич в тих же своїх спогадах:

„Два дня после убийства Гейкинга, поздно ночью постучались с улицы в мое окно. Я отпер калитку; это был Фроленко.

— Ну что? Как?, засыпал я его вопросами.

— Бежали, отвечал он, входя в комнату своей розвалистой походкой.

— Как?

— Как предпологали, так и случилось. Подпоили надзирателей, они уснули. Я отпер камеры и вывел, их. У тюремных ворот часовой окликнул; я сказал, что смена и он пропустил нас.

Я слушал Фроленко и почти не верил ему. Так вышло все необыкновенно просто и удачно" [3]).

Після цих подій київська жандармерія цілковито розгубилася й не знала, з чого почати. Серед революціонерів панувало піднесення духа, але загальний напружений настрій збільшила прокламація, що її було випущено в червні 1878 р. від імени Виконавчого Комітету. Наводимо її.

„Об'явление. Считаем долгом известить все русское общество, что покушение на убийство киевского жандармского офицера барона Гейкинга случившееся в ночь на 25-ое мая, сделано нами социалистами-революционерами ввиде наказания, за слишком усердную службу в должности киевского шпиона. — Что касается убийства рабочего (дворника *Ю. Б.*), то мы глубоко сожалеем, что вынуждены были сделать это в целях самозащиты.

В заключение, надеемся, что вся лучшая часть общества порадуется вместе с нами, что после долгих страданий нам удалось освободить из киевского тюремного замка государственных преступников по Чигиринскому делу: Стефановича, Дейча и Бохановского".

На цій прокламації стоїть та ж сама печатка Виконавчого Комітету [4]).

От же став очевидним той факт, що народництво цілковито губить свій первісний мирний суто пропагандистський характер. Про це з жалем говорить у своїх спогадах той же Дебогорій-Мокрієвич: „Так следовали одно за другим кровавые события, совершенно изменившие в конце концов характер нашего революционного движения. Народничество было забыто, заброшено, отодвинуто куда то на десятый план, на сцену выступил терор" [5]).

З наведеного зовсім ясно, що політичний терор наприкінці 1878 і на початку 1879 р. остаточно здобуває, так би мовити, всі громадянські права в революційній боротьбі.

Ми зовсім не хочемо сказати цими словами, що терор був потрібний, що до цього ми тримаємося того погляду, що фактично індивідуальний терор ніколи себе не виправдував, але ми також далекі від прибільшень

---

[1]) Пізніш Попко було заарештовано в Одесі в иншій справі, за яку його було заслано на каторгу. Він пробував за допомогою Дебогорія-Мокрієвича втікти з Іркутської в'язниці, але йому не пощастило. І він так і вмер пізніш на каторзі.

[2]) Тут пам'ять трошки зраджує Дебогорію-Мокрієвичу: Гейкінг умер 8 червня, як це видко з документів, прилучених до справи бр Ізбицких

[3]) „Воспоминания Вл. Дебогория-Мокриевича", Книгоиздательство „Свободный труд" С. Петербург, 1906 р.

[4]) Прокламація ця наводиться вперше з оригіналу, що знаходиться в справі бр. Ізбіцьких: „Дело киевского военно-окружного суда по описи № 11". Т. І., лист 304.

[5]) „Воспоминания Дебогория-Мокриевича" с. 366.

властивих деяким історикам революційного руху, які кажуть, що терор одна із самих безглуздих сторінок в історії революційного руху. Безглузді були ті обставини, які породили терор, безглузді були ті драконові засоби, яких вживалося проти мирних культурників пропагандистів, що йшли „в народ“ з бажанням просвітити його й розвинути його самосвідомість. Стару істину, що всяка акція викликає проти акцію,—можна цілковито прикласти й тут. Терор виник як проти акція урядовим репресіям, які вживалися що до найрадикальнішої—як на ті часи частини суспільства. Власне кажучи, навіть самі „страшні“ народовольці в дійсності були в своїх соціяльно-політичних поглядах, типовими представниками лівого крила російського лібералізму. Про це як раз пише Степняк-Кравчинський в книзі своїй, що вийшла в Англії, про російський революційний рух:

„Предположим, что царь будет твердо воздерживаться от пользования своим неограниченным правом ставить препятствия воле народа. В таком случае у нас установилось бы фактическое (курсив наш *Ю. Б.*) народное представительство, и среди революционеров не найдется ни одного глупца, который станет в таком случае мешать царю мирно пользоваться своей верховной властью. Мы все социалисты сторонники экономического переустройства современного общества в интересах рабочих масс, и мы все до одного предпочли бы, распространение наших идей среди русского народа — борьбе за отвлеченные вопросы государственного права“ [1]).

От же стає зовсім очевидним, що як би царський уряд ставився трохи більш толерантно до революціонерів 70-их та 80-их років, то мабуть не було б тоді й самого політичного терору.

Що правда, це стосується головним чином, північних революціонерів, бо на полудні терор зробився, грубо висловлючися, ніби то програмовим питанням революційної боротьби для дуже багатьох тодішніх революціонерів. Проте, як би й у них трошки покопатися в їх програмовім багажі, то навряд чи пошукування ці були більш втішними, аніж у північних революціонерів. Про те, що тепер для багатьох його учасників був ніби то самометою, виявляється з одного надзвичайно цікавого листа невідомого автора (лист цей знаходиться в справі бр. Ізбіцьких); в ньому між иншим, читаємо таке:

„Еще не настало время для массовых протестов острого характера и если мы желаем сократить его по возможности, то должны в настоящий момент направить главные свои силы для воспитания отдельных единиц среди народа, для активной борьбы, т. е. для уестествления кого следует, для аграрных преступлений и наконец для ушкуйничества. Они конечно должны так вести свои дела, чтобы масса признала в них мстителей за причиненные эксплоататорами бузуками обиды и таким образом сделаться его идеалом (курсив наш *Ю. Б.* [2]).

Треба ще відзначити, що багато революціонерів, які самі брали участь у терористичних актах, розуміли шкідливість для революційних організацій цих методів боротьби з царизмом. Той же самий Степняк-Кравчинський пише:

---

[1]) Степняк-Кравчинський: „Царь-чурбан, царь-цапля“. Госиздат Петербург 1921 г. с. 184.

[2]) „Дело бр. Избицких. Т. І-ий, листи 319—322. Лист цей писав оден із ув'язнених у київській в'язниці 1878 р. і автор його—судячи із змісту—людина дуже близька до Чигиринської справи. Цього листа надруковано в книзі „За сто літ“ ч. 3 с.с. 98—101. За даними, що є в цій справі, цього листа було забрано під час арешту Вишнякова (Волошенка), що судився разом із Валеріяном Осинським та Софією Лешерн фон Герцфельд.

„Мы далеко не радуемся открывающимся перспективам для терроризма. Опыт прошлого показал до чего рискованы, трудны и до чего медленно действуют террористические методы. Они суживают поле действия, ограничивают боевые силы одними революционерами и превращают революцию в чистейшую азартную игру. Это худший из всех революционных методов и хуже его только одно—раболепная покорность и отсутствие всякого протеста... Терроризм был бы позором (курсив наш *Ю. Б.*), если бы Россия была способна создать более действительные способы борьбы чем терроризм[1]).

Цим можна закінчити розгляд питань про етапи зародження терору серед південних революціонерів і перейти до розгляду другої частини, нашої праці, присвяченої справі про озброєний опір, що його було зроблено в Київі 11-го лютого 1879 року.

II. Озброєний опір у Київі 11-го лютого 1879 року.

Поволі жандармерія та її таємні агенти починають намацувати окремих революціонерів. Одеса після кари на горло Ковальського, арештів Вітенберга, Лизогуба та инших, після бурхливої демонстрації проти суда та кари на горло Ковальського була переповнена шпигами і не могла вже служити місцем діяльности революціонерів. Майже всі вони перекочовують до Київа.

Ми вже говорили раніше про цілу низку терористичних актів, що характеризували нову путь революційної боротьби на півдні. Ця путь приваблювала все більшу й більшу кількість людей і таким чином на кінець 1878 року в Київі зібралася досить таки значна кількість революціонерів. Головою південних революціонерів був тоді Валеріян Осинський. Раніш палкий оборонець чистого народництва, Осинський приїздить до Київа й тут незабаром втягується в розпечену атмосферу терористичної боротьби і стає палким поборником і головою південних терористів[2]).

„Не напрасно,—каже Дебогорій-Мокрієвич у своїх спогадах,—ми бегали из города в город, дни наши были сочтены". І справді, шпиги гонялися за революціонерами, як то кажуть „по пятах": Іван Івічевич, вертаючися з Харкова до Київа, мусив зіскочити з потягу, щоб його не заарештували; Валеріян Осинський ледве урятувався від арешту на вокзалі, коли хотів одержати з багажу вантаж—маленьку друкарню.

Коло жандарського розшуку та провокації поволі звужувалося й дальші події показали, що багато прикростей виникло, власне кажучи, через необережність самих революціонерів. Одною з негативних властивостей в життю київських революціонерів тих часів була майже абсолютна довіра до людей: старий „обстріляний" революціонер Дебогорій-Мокрієвич зазнайомлюється з нікому невідомою курсисткою Надією Бабичевою й приводить до неї инших революціонерів, один із яких, як раз через це відвідування гине на ешафоті[3]) А кілька місяців пізніш про цю саму Бабичеву в „Народній Волі" з'являється повідомлення такого характера:

„Исполнительный Комитет просит остерегаться: Бабичеву Надежду

---

[1]) Степняк-Кравчинський—ibid с. 180.

[2]) Очаровання духовного образу Осинського було таке велике, що навіть на суді прокурор Стрельніков, відчуваючи всю недостатність та хиткість своїх доводів, прийшов у нестяму і охопивши рукою свою шию, вигукнув: „от чого заслуговує пан Осинський!" (Див. „Воспоминания" Дебогорія-Мокрієвича).

[3] Антонов-Свириденко, що його було покарано на горло за озброєний опір. Він не хотів назвати свого справжнього призвіща (Свириденко), боячися того враження яке міг справити його арешт на його матір.

Яковлевну, дочь священника; в 1879 году находилась в Киеве на Высших Женских Курсах. Видала Дебогория-Мокриевича, Марию Ковалевскую и Павла Орлова. Весной 1880 года прибыла в Петербург, где и состоит шпионкой III-го Отделения (курсив наш *Ю. Б.*). Приметы: 22-х лет, рост средний, брюнетка, лицо круглое, глаза темно-серые, рот небольшой“ [1]).

Крім Бабичевої багато пошкодив тодішнім революціонерам Веледницький, що був спочатку політичним злочинцем, а потім поступив на службу в жандарське управління [2]). Через оці всі обставини на лютий місяць 1879 року група київських революціонерів, що жили переважно на Жилянській вул., [3]) була на оці у жандарського управління. Не ослаблюючи ні на хвилину догляду, жандармерія стежила за кожним кроком засуджених уже на загибель революціонерів. Наступає 11-е лютого, останній день масниці, день, коли відогралася крівава трагедія на розі Жилянської та Паньківської вулиці.

Як ми вже казали жандарі не спускали з очей помешкання, в якім жили революціонери і нарешті 11-го лютого полковник Новицький видає наказа про труси та арешти цілої низки революціонерів, що жили на Жилянський вул. В документі, що ми його наводимо нижче, особливо цікаве те обізнання, яке буде ясно всякому, хто прочитає цю постанову. З огляду на те, що документ цей має на нашу думку великий інтерес, ми його наводимо тут майже ввесь:

„1879 года февраля 11 дня в г. Киеве Начальник Киевского Жандармского Управления полковник Новицкий, убедясь вполне из сведений Жандармского Управления, сосредоточившихся в последнем из источников негласных наблюдений, розысков, предпринятых негласным путем и других источников, но добытых в продолжительные различные периоды времени, — что во флигеле дома Коссаровской, на углу Жилянской и Паньковской улиц, в Лыбедской части г. Киева, занимаемом неизвестною вдовою доктора Неточаевою, под видом квартирантов-нахлебников, проживают лица, принадлежащие по своим действиям и занятиям к преступному социально-революционному сообществу, имеют при себе типографские принадлежности, занимаются фабрикацией фальшивых печатей и видов для снабжения таковыми политических деятелей, а также в числе этих лиц находятся обвиняемые в государственных преступлениях, розыскива[illegible] жение нескольких лет подлежащие обыску и аресту, а именно дворянин Дебогорий-Мокриевич и некто „Владимир“, розыскиваемый по Одесскому дознанию, а потому, с целью обнаружения совершения Государственных преступлений, прикосновенности к ним, а равно в участии в противозаконных сообществах, руководясь Высочайше утвержденными 1 сентября 1878 года временными правилами чинам корпуса Жандармов постановили: Произвести обыск во флигеле упомянутого дома Коссаровской, занимаемом госпожей Неточаевой, задержать всех лиц после обыска застигнутых в момент обыска

---

[1]) „Народная Воля“ „Соц. Револ. Обозрение“. Рік. II № 4, 5 грудня 1880 р.

[2]) Веледницький на допитах у жандарськім управлінню відкрито пізнавав революціонерів і таким чином виказував їх поліції. Про нього та про Бабичеву згадує Дебогорій-Мокрієвич у своїх спогадах; про Бабичеву він каже так: „это была курсистка Киевских Женских курсов, как впоследствии выяснилось на жаловании у жандармов О ее нравственной физиономии можно судить уже потому, что в Полтавской уголовной палате против нее начато было дело по обвинению в краже каких то серебренных ложек“.

[3]) Взагалі треба сказати, що Жилянська вул. з силою своїх пустирів уявляла з себе досить вигідну для конспіративних помешкань місцевість. Тому тут взагалі, в ріжні часи нелегальної роботи, було дуже багато таких конспіративних помешкань.

во флигеле дома Коссаровской впредь до окончательного удостоверения их личностей и обстоятельств, которыми будет сопровождаться обыск. Затем, имея в виду, имеющиеся сведения о том, что проживающие во флигеле дома Коссаровской вооружены холодным и огнестрельным оружием и могут вследствие этого оказать вооруженное сопротивление во время исполнения чинами отделения корпуса жандармов возложенного на них сим постановлений служебных обязанностей [1]), постановил: в распоряжение штабс капитана Судейкина назначить шестнадцать унтер-офицеров Киевского Губернского Жандармского Управления (перелічуються прізвища)..., которым быть в полном вооружении и снаряжении, применяясь в этом случае к Высочайшему повелению об'явленному в приказе по военному ведомству от 22 февраля 1878 года за № 49, по которому чины отдельного Корпуса Жандармов, при встрече ими вооруженного сопротивления, во время исполнения своих служебных обязанностей, признаются во во всех случаях как военный караул. В помощь жандармским чинам на этот обыск, предоставляется Штабс-Капитану Судейкину, потребовать необходимое число полицейских чинов от Лыбедского Участка города Киева. Подлинное подписал полковник Новицкий [2]).

Як бачимо з наведеного вище документа жандарі наперед знали, що вони найдуть не тільки Дебогорія-Мокрієвича, але і друкарські приладдя і фальшовані пашпорти. До того ж вони знали, що політичні мають стрільби та холодну, січну зброю і що їм (жандарям) буде зроблено озброєний опір. Це видко також ще й з свідчення Судейкіна, яке він дав судовому слідчому, що провадив цю справу; в цім свідченні Судейкін оповідає, що жандарі а серед них і він,—чекаючи збройного опору, поодягали під форменний одяг панцери.

І от, темної ночи в лютім місяці, умовившися наперед і захопивши крім шістнадцяти жандарів, що були в розпорядженню Судейкіна, ще до двадцяти чоловіка поліцейських — от же маючи в своїм розпорядженню по над сорок чоловіка (рахуючи понятих і надзирателів) жандарі прийшли до будинка Коссаровської, що стоїть на розі Жилянської й Паньківської вулиць.

Ми боїмося, що не зможемо так яскраво й докладно переказати обставини цеї трагедії й тому даємо слово учасникові подій 11-го лютого Дебогорію-Мокрієвичу:

„Насколько припоминаю была масляная и к Ивичевичу [3]), жившему в доме Коссаровской, собралась довольно большая компания с целью провести вечер. Тут были Брантнер [4]), Позен, Стеблин-Каменский, Армфельд Наталия, брат Ивана Ивичевича — Игнат и др. Орлов же, Ковалевская, Свириденко [5]), Дическуло [6]) и я—отправились из дома Коссаровской к Бабичевой [7]) жившей тоже по Жилянской улице. Таким

[1]) Розшук і арешт доручено було виконати тому ж самому Судейкіну, який пізніш так сильно висунувся в переслідуванні політиків і перший увів систему таємної і планової провокації, за що і був забитий революціонерами в 1883 році в Петербурзі. Цею справою, що чудово була виконана Судейкіним, останній і розпочав свою провокаційну кар'єру. [2]) Архів Київського Военно-Окружного суда „Дело о вооруженном сопротивлении Брантнера, Дебогория-Мокриевича и др.“ т. І, листи 121—122.

[3]) Ігнат і Іван Івічевичі умерли від ран, що їх вони дістали під час збройного опору через кілька днів. [4]) Людвіг Брантнер—пруський підданий; його було скарано 14 травня 1879 р. разом із Антоновим (Свириденком) та Валеріяном Осинським на плацу за Лук'янівською в'язницею. [5]) Про нього див. вище.

[6]) Дическуло разом із Антоновим (Свириденко) відстрілювався на Жилянській вул. від салдатів та поліцейських, що переслідували їх; йому пощастило втікти.

[7]) Про Бабичеву див. вище. Її було вилучено з цеї справи і на 3-ій день випущено на волю.

образом, наша компания разделилась, и в то время, как мы находились у Бабичевой, вот что произошло в доме Коссаровской. Компания сидела в комнате Ивичевича и весело розговаривала, когда в передней послышался шум, отворилась дверь и показались жандармы.

— Здесь живет господин Добогорий-Мокриевич? спросил Судейкин. — Накакого Дебогория-Мокриевича здесь нет, ответил Ивичевич. Тогда Судейкин захотел узнать кто были они все. Но Иван Ивичевич вместо ответа схватил револьвер, который у него всегда лежал заряженый под подушкой и подошел к дверям. За Иваном приблизился брат его Игнат и Брантнер, тоже оба вооруженные револьверами. Кто сделал первый выстрел—неизвестно; на суде вопрос этот остался не раз'ясненным, так как никто не помнил. Жандармы, как потом показывал на следствии сам Судейкин, были в панцырях. Раздался залп с одной и с другой стороны. Унтер офицер Казанкин, стоявший впереди, упал у самых дверей; пуля попала ему в лоб несколько выше носа; он был убит сразу. Судейкина ударила одна пуля в грудь, но панцырь спас его. В комнате возле самой двери, упал раненный Иван Ивичевич, а за ним и брат его Игнат. Брантнер продолжал стрелять, хотя тоже получил рану. Кто еще стрелял из революционеров, на следствии не было выяснено. Известно лишь, что в то время как одни стреляли, другие уничтожали и жгли компрометирующие бумаги. „Ножами их, братцы!...“ кричал лежавший на полу Иван Ивичевич... Жандармы сробели и отступили [1]).

Про те, що жандарі відступили через збройний опір—ясно вже з матеріялів попереднього слідства, що потім увійшли до акту обвинувачення. На суді-ж це питання було висвітлено так ясно, що прокурор Стрельніков, не бажаючи боронити жандарів, злорадно поглядав на публіку, на суддів і на самого Судейкіна і шипів крізь зуби: „Панове жандарми втікли“. Коли ж ми звернемося до матеріялів акта обвинувачення, то в цім питанню—не зважаючи на те, що акт цей складав Стрельніков—виявляється неправдивість твердження, що ті хто засів був у будинку Коссаровської, здалися зараз же після перших стрілів жандарів: ...„из комнаты последовали одновременно два выстрела, при чем стоявший рядом с Судейкиным унтер-офицер Казанкин упал на пол, сделав вслед за тем еще несколько выстрелов, люди бывшие в комнате, двинулись с револьвером в руках в переднюю, тогда капитан Судейкин, унтер-офицеры: Нестеров, Демидов и Верблин и околодочный надзиратель Затворницкий в свою очередь сделали несколько выстрелов в нападавших, которые отступили (sic) в комнату, кроме одного успевшого выбежать на двор [2]) где был задержан майором Якутовичем. Песле сего бывшие в комнате закричали: „Мы сдаемся, дайте воды“ и стали выбрасывать за окно револьверы“ [3]).

Майор же Якутович, противно Судейкіну, оповідає так: ...„вскоре в доме послыщалась стрельба, которая продолжалась минуты две, после чего г-н Судейкин передал свидетелю дальнейшее распоряжение и ушел к дому Славутинского... [4]) войдя в квартиру Неточаевой [5]) свиде-

[1]) Дебогорій-Мокрієвич opus. cit. c.c. 376—377. [2]) Людвіг Брантнер.

[3]) Акт обвинувачення в справі збройного опору Брантнера, Дебогорія-Мокрієвича та инш. „Архів Київ. Воєн. Окр. Суда“ т. 5 сс. 2—42.

[4]) В домі Славутинського, на помешканню шпигунки Надії Бабичевої, на тій же Жилянській вул., було заарештовано в той же самий вечір: Дебогорія-Мокрієвича, Ковалевську, Орлова й саму Бабичеву а Свириденко (Антонова) як ми вже зазначили вище було затримано на вулиці під час опору поліцейським.

[5]) Хазяйка помешкання, у якої жили Дебогорій-Мокрієвич, Ковалевська та брати Івічевичі.

тель услышал из комнаты в которой находились обвиняемые слова: „мы сдаемся, есть раненные между нами, дайте воды“ [1]).

Суперечність ніби то безсумнівна: в той час, як Судейкін оповідає, що після стрілів жандарів всі, хто був у помешканню Неточаєвої, виявили зараз же бажання здатися,—Якутович, помішник його, оповідає про те, що коли він, Якутович, увійшов до помешкання після того, як Судейкін передав йому розпорядження, лише тоді тільки він почув про бажання тих, хто боронився—здатися. Ще одна цікава рисочка, що характеризує „героїчне“ поводження жандарів під час арешту 11-го лютого: той же самий Судейкін у своїх свідченнях, що він їх дав судовому слідчому, каже таке: „выстрелы настолько не менее того повлияли первоначально на жандармов, унтер-офицеров, что один из бывших в комнате успел выскочить во двор, но был задержан там майором Якутовичем... Затем все лица бывшие в комнате постепенно об'явили желание сдаться“ [2]).

Порівнюючи всі дані як попереднього слідства, так і судового, а також і самого прокурора Стрельнікова з спогадами Дебогорія-Мокрієвича, ми приходимо до безсумнівних висновків, що під час першої спроби арештувати революціонерів, які засіли в будинку Коссаровської, жандарі, не зважаючи на свою численність (коло 40 чоловіка) втікли. Лише завдяки помочи цілої роти Старо-Оскольського полка, що наспіла на той час, удалося арештувати революціонерів, що знаходилися у відособленім флігелі будинка Коссаровської.

Ось такі попередні обставини, через які виникла справа про збройний опір жандарям 11 лютого 1879 р.

Справа ця надзвичайно цікава як своїм значінням, яке вона без сумніву мала в складних умовах тодішніх революційних обставин, так і силою силенною зовсім невідомих, навіть найвузчому гуртку осіб документів, які характеризують образ революціонера-семидесятника. Справа ця займає загалом беручи п'ять томів і містить у собі по-над півтори тисячі листів. Матеріяли, які є в цій справі, треба на нашу думку поділити на три основні частини: по-перше дізнання, що їх робило жандарське управління; по-друге, дізнання, що їх провадив судовий слідчий, і нарешті по-третє—документи, найцікавіші для нас, а саме—особисті заяви осіб, що їх було притягнуто в цій справі. Всього в справі про збройний опір було притягнуто 14 чоловік [3]): Людвіг Брантнер, Ростислав Стеблін-Каменський, Володимир Дебогорій-Мокрієвич, Орлов, 4 особи, що не відкрили ні свого соціяльного становища, ні прізвища [4]), Наталя Армфельд, Катерина Сарандович, Олександра Потилицина, Марія Ковалевська, Катерина Неточаєва, Віра Васильєва [5]).

Крім цих осіб було заарештовано й спочатку притягнуто в цій же справі Володимира Чепурковського та Надію Бабичеву. Чепурковського було затримано на Жилянській вулиці біля будинку Коссаровської,—„но он во время стрельбы там не был и к настоящему делу не относится, т. е. я не могу сказать против него“ [6]). Характерна подробиця:

---

[1]) Акт обвинувачення в тій же справі.

[2]) Архів Київ. воєн. окр суда. „Дело Брантнера и др.“. Т. I лист, 125.

[3]) Крім цих 14 осіб два брати Івічевичі умерли в шпиталю від ран, що вони їх дістали під час збройного опору. До цеї ж справи спочатку було притягнуто також Валеріяна Осинського, Софію Лешерн та Волошенка (на дізнанню він оголосив себе Вишняковим), але з якихось невідомих причин справу про них було вилучено й вона розглядалася окремо. [4]) З цих чотирьох осіб дві на суді відкрили свої прізвища; показалося що це й були Стефаній Феохарі та Микола Позен. А другі двоє своїх прізвищ не назвали і виявити їх нам не вдалося. [5]) Сестра Неточаєвої.

[6]) Архів Київ. Воєн. Окр. суда. „Дело Брантнера и др.“. Т. I.

коли Чепурковського обшукали, то у нього було знайдено ігральні карти—навряд чи відповідний атрибут для тодішнього революціонера. Проте жандарі вирішили використати Чепурковського для своїх агентурних завдань і посадили його в камеру для політичних. Та політичні швидко розпізнали, що уявляє з себе Чепурковський й почали його переслідувати. На це переслідування Чепурковський скаржиться жандарям. Для характеристики цієї особи наводимо тут в цілості його заяву, що він її дав Якутовичу 20 лютого 1879 року не змінюючи всіх ортографічних помилок:

„Зовут меня Владимир Степанов Чепурковский, сын обер-офицера, заявляю: Сообщество Г. Г. политических признают меня шпионом, так как между ними я человек неизвестный вследствие этого все сговорились, чтобы лишить меня жизни, находят для себя вредным, что я помещаюсь вместе с ними и слышу их разговоры, но я заявляю это обстоятельство не ввиде какой либо гарантии со стороны своей, а потому, чтобы г.г. начальники приняли меры для ограждения как моей жизни; но тем более общежителей Русского Правительства, т. е. занимающих хорошие должности и присследуют преступников, в них носятца слухи, что в скором времени появятся две хороших партии в Киеве, одна с Харькова, а другая с Одеса, на которых оне имеют большую надежду, что те партии будут иметь даже торпеты, тоже сомневаются в тех квартирах с которых их забрали, потому, что будут письма адресованы, знают, что Харьковский губернатор помер“ [1]).

З наведеної заяви [2]) видко, що зовсім небезпідставно політичні переслідували у в'язниці Чепурковського, бо справді він був справжнім шпигом, та ще низької якости. Це жандарі швидко зрозуміли й випустили його. Що-ж до Надії Бабичевої, то ми вже раніш говорили про те, що вона була співробітницею „3-го отделения“. Цю нашу гадку потверджує і капітан Судейкін у таких словах: ...„из каких источников я знал, что там (у Бабичевої) были эти лица (Дебогорий-Мокриевич, Орлов, и др.) я сказать определенно не могу, но знал это по сведениям Киевского Губернского Жандармского Управления. Могу лишь прибавить, что эти лица, стрелявшие в полицейских (Антонов-Свириденко и Дыческуло *Ю. Б.*) были у Бабич в первый раз“ [3]).

Самопевність Судейкіна що до Надії Бабичевої така підозріла, що не залишає ніякого сумніву у тім факті, що Бабичева, познайомившися з Дебогорієм-Мокрієвичем та ще з деякими революціонерами, акуратно щодня давала всі відомості жандарському управлінню про кожну свою зустріч з „державними злочинцями“.

От же, як ми вже казали вище, суду було передано всього 14 чоловіка. Справа про збройний опір, проминувши всі стадії ступневого розвитку—через жандарське управління і судового слідчого, була передана нарешті губернському прокуророві. Всіх підсудних малося судити звичайним цивільним судом.

Але 2-го квітня 1879 р. сталася подія яка до краю перелякала уряд і примусила його вжити цілу низку рішучих репресивних заходів проти революціонерів.

Подія ця—замах на царя, що його зробив Олександр Соловйов у Петербурзі в обгороді „Зимнего дворца“.

---

[1]) Мова йде про забитого 9-го лютого 1879 р. харківського губернатора Кропоткіна.

[2]) Архів Київ. воєн. окр. суда „Дело Брантнера, Дебогория-Мокриевича и др.“. Т. III. лист 183.

[3]) Та-ж справа. Т. I.

Таким чином всю справу боротьби з революціонерами було передано в руки розгнузданої вояччини. Було засновано шість генерал-губернаторств; генерал-губернаторам було надано права віддання під військовий суд осіб, заарештованих за політичні злочини, а також право конфірмації вироків. Запрацювала машина військово-окружних судів і десятки шибениць незабаром сповістили по всій Россії про нову сторінку правління „царя-освободителя“.

Справу про збройний опір в Київі 11-го лютого 1879 р. було також передано до військово-окружного суду. Треба тут зазначити, що урядова влада в Київі була дуже налякана цілою низкою революційних вибухів останніх років, зокрема демонстрацією, що відбулася в Одесі під час суду над учасниками збройного опору в Київі, всі вулиці, що йшли коло будинку суду [1]) було оточено козацькими пікетами і рух по них було зовсім припинено.

Бажаючи зробити процес більш голосним, усі притягнуті до суду за збройний опір звернулися до столичних адвокатів, прохаючи взяти на себе оборону їх у цій справі. Проте військово-окружний суд, у розпорядчім засіданню постановив не дозволяти обвинуваченим запрошувати цивільних оборонців і запропонував їм скористати з кандидатів на військово-судові посади, що їх було прикомандировано до київського військового окружного суду — иншими словами взяти за оборонців людей що в усіх своїх службових справах підвладні були військовому прокуророві Стрельнікову. Річ зрозуміла, що всі обвинувачені, за винятком Неточаєвої та Віри Васильєвої (цілковито непричетних до цеї справи) відмовилися від таких непроханих оборонців. Заяви подані з цього приводу голові військово-окружного суду генерал-майорові Слуцькому надзвичайно короткі, инші гострі, але всі дуже лаконічні. Особливо яскрава та промовиста заява, що її подала Марія Ковалевська. От що в ній стояло: „Господину Военному прокурору. Заявление. От казенных защитников отказываюсь. Мария Ковалевская“ [2]). З усіх обвинувачених у цій справі своїм поводженням що до оборони відокремився трохи лише Стеблін-Каменський. Він подав на імя військового прокурора Стрельнікова заяву, в якій зазначав низку технічних неправильностей в акті обвинувачення й прохав призначити якогось оборонця з кандидатів на військово-судові посади. Таке поводження Стебліна-Каменського, яке він проявив у початку судового слідства, виявляє де-яку слабість та не досить міцну витривалість, але коли взяти на увагу листа Стебліна-Каменського до його батьків, то нам стає цілком ясним яку боротьбу з самим собою довелось перенести Стебліну-Каменському. Ось цей лист:

„1879 года, 16 марта. Милые и дорогие родители!

Еще один и надеюсь уже последний удар! но если бы мне каким-нибудь способом удалось оправдаться, то я думаю, что с меня довольно уж жертв, довольно я страдал, уже все искуплено, по крайней мере я так думаю. Но я сознаю, что если с одной стороны был прав перед своей совестью, то с другой стороны, прошу только одного прощения у Вас за мою вину великую перед Вами; я убил Вашу жизнь, всю ее разбил и к моему несчатью, слишком ясно сознаю это... На Вашем бы месте я бы забыл человека, который нанес столько неприятностей, принес столько горя... Не знаю, как Вы поступите, я всем буду доволен, все сочту за должное мне. Я хорошо знаю, что

[1]) Військово-окружний суд містився тоді на Великій Володимирській вул. (тепер вул. Короленка) № 56 (ріг Бібіковського бульвару).

[2]) Архів. Київ. Воєн. Окр. суда. „Дело Брантнера и др.“ III 5.

я был Вашей надеждой, должен был быть Вашей опорой, но вместо этого я был, как только начал мыслить, одним несчастьем, одним горем для Вас... Но в этом я мало виноват, по моему мнению—виноваты печальные обстоятельства, виновато вообще нынешнее время... Вы можете мне не верить, но клянусь Вам всем святым, что я говорю святую правду. Я говорю Вам то, что считаю что я довольно страдал, но я уже весь принадлежу Вам и что все мои желания и стремления будут итти к тому, чтобы искупить перед Вами сделанное вам зло, но вы скажете, что уже поздно, боюсь, что это так... Еще одно. Я бежал и обманул вас, мотивы моего бегства—вы; я боялся, что если я останусь в Харкове, то ты отец лишишься куска хлеба, а что ты мать, не успокоишься, но бог судил иначе... И вот я опять горе для вас. Господи, мысли путаются при одной мысли о вас... Одно только это и мучает меня. Простите же мои дорогие вашего несчастного сына! простите за письмо быть может неуместное, нескладное и холодное..., но в этом я не виноват, много, очень много хотелось бы написать, да не умею и не могу. Прощайте же мои дорогие и еще раз прошу, простите и без того несчастного вашего сына. Р. Стеблин-Каменский [1]).

Цей лист є доказ деякої людської слабости Стебліна-Каменського, хоч проте з його дальшого поводження видко, що слабість ця тривала недовго і на суді він сам, упевнившися в тім, що власне кажучи справжнього суду немає,—відмовився від свого оборонця.

Взагалі ж треба зазначити, що коли розглядалися ріжні заяви притягнутих в цій справі людей—відразу в очі кидається надзвичайна непохитність, твердість, та незалежність, дуже властиві революціонерам-семидесятникам [2]). Характерним для поводження всіх обвинувачених у цій справі являється заява, що її дала Наталя-Армфельд:

„я не желаю назвать своего имени, отчества, фамилии, звания, а равно я не желаю показывать ничего такого, чтобы могло служить к выяснению, кто я такая—все это я покажу лишь только на суде. На вопрос о летах, вероисповедании, степени образования, место рождения, место жительства я тоже не желаю давать ответа. Далее говорю, что я была задержана вместе с другими лицами, которых не назову, вечером 11-го февраля, в доме что на углу Жилянской и Паньковской улиц г. Киева, принадлежавшем, как я узнала уже после задержания Коссаровской, во время бывшего там сопротивления. На вопрос признаю ли я себя виновной в том, что вечером 11-го сего февраля, я вместе с другими оказала вооруженное сопротивление чинам Корпуса жандармов, явившимся в тот дом где я была, т. е. в дом Коссаровской, исполнить свои служебные обязанности, отвечаю: и на этот вопрос я буду отвечать только на суде. Более добавить ничего не имею... Приметы мои следующие: Я женщина, высокого роста, с черными волосами, а остальные приметы, я не хочу вам указывать, да вы их можете списать у жандармов, которые описывали уже мои приметы“ [3]).

Взагалі Наталю Армфельд за її непримиренне поводження на попереднім слідстві, на суді и після суду треба трохи відокремити від решти притягнутих в даній справі революціонерів [4]).

[1]) Архів Київ. Воєн. Окр. суда „Дело Брантнера и др.“. Том III.

[2]) Взагалі треба відзначити, що свідчення революціонерів семидесятників радикально відріжнялися від свідчень революціонерів 80-их років. Перші трималися тактики відмовлення від давання взагалі будь-яких свідчень; другі обосновували свої вчинки низкою теоретичних доводів і через те часто встрявали в клопіт і самі того не бажаючи давали жандарям потрібні їм відомості.

[3]) Архів Київ. Воєн. Окр. суда „Дело о вооруженном сопротивлении“, т. I.

[4]) Джордж Кенан у своїй славній книзі „Сибирь“, що її було перекладено майже на

Коли взяти на увагу характеристики, що їх дало жандарське управління всім обвинуваченим у справі про збройний опір, то ми побачимо, що всі майже обвинувачені мають досить таки великий як на ті часи революційний стаж. У цих характеристиках жандарське управління не тільки зазначає, що про ту чи иншу особу розпочиналися нові справи вже по кілька разів, але й окреслює також ступінь шкідливости тої чи иншої особи для держави[1]). З цих характеристик ми дізнаємося, що Стеблін-Каменський „привлекался по политическим дознаниям два раза" і „вообще считается способним на всякое участие в государственном преступлении", Дебогорій-Мокрієвич обвинувачувався ще за дізнаннями 1873—74 років „по делу о преступной пропаганде в империи" (процес 193-х) і ховався на протязі шости років аж до 11-го лютого 1879 р. Жандарське управління характеризує його, як одного „из самых крупных и энергических агитаторов в преступной пропаганде и главным деятелем Киевского революционного кружка, проживал под разными фамилиями офицера Евецкого, Истомина, Федорова и др.". Павло Орлов притягався вже в процесі 193-х і „хотя был оправдан, но административно выслан в г. Холмогоры, откуда бежал в Киев, где и арестован". Що до Антонова-Свириденка жандарське управління повідомляє, що „хотя личность эта не выяснена, но под этой именно фамилией кроется, по имеющимся сведениям отчаянный по действиям своим решительный социалист, собравшийся уехать заграницу с политической целью; он поддерживал сношения перепискою с Малиновскою и Федоровою (друг Засулич), арестованными ныне в Петербурге по обвинению в государственных преступлениях, а также с агитатором, государственным преступником Кравчинским, подлежащим аресту с 1874 года, но еще не разысканным", Людвиг Брантнер до заарештування в Київі два рази притягався за участь у відчиненню школи без дозволу і за улаштовання столярної майстерні „с целью ведения преступной пропаганды и распространения преступного содержания книг между учащимися и рабочими, третий раз он был арестован с покушавшимся на убийство в Одессе Гориновича-Малинкою". Брантнер „определенных занятий не имел и всегда был с самым зловредным антиправительственным направлением". Щож до Катерини Сарандович і Олександри Потилициної влада, що обвинувачувала, не могла навести для встановлення їх вини ніяких доказів. Навіть у постанові слідчого про їх затримання нема ніяких мотивів, які б хоч почасти вказували на якийсь склад злочину, „таким образом" говориться в постанові „виновность только что названных лиц[2]) в вооруженном сопротивлении окончившимся смертоубийством 11 февраля, в доме Коссаровской доказывается лишь только присутствием этих лиц (мова йде про Армфельд, Сарандович и Потилицину) на месте приступления[3]). І не зважаючи на цей ніби то

всі мови, згадуючи про Наталю Армфельд, наводить характеристику її, яку він чув від одного російського революціонера. „Я знал Армфельд лично и мог составить себе о ней лишь одно мнение... Наталия Армфельд не бросалась так в глаза как Перовская или Бардина. Она принадлежала к классу скромных работников отличительными чертами которых является преданность нашему делу и самопожертвование. Эти обе добродетели делают работников способными на геройские подвиги.— Джордж Кенан „Сибирь", пер. з Берлінського видання Руе і Вольфа. Вид. „Всемирного Вестника", 19 6.

[1]) Архів Київськ. Воєн. Окр. суда. „Дело о вооруженном сопротивлении Брантнера, Дебогория-Мокриевича и др". Том 4-ий. Звідомлення київського губернського жандарського управління на „запрос" військового прокурора з 31 березня 1879 р. № 615.

[2]) Сарандович і Армфельд в початку слідства не відкрили ще своїх прізвищ, але в наведеній вище постанові на горі є напис червоним олівцем „Сарандович" і далі „Армфельд". [3]) Архів Київ. Воєн. Окр. суда „Дело о вооруженном сопротивлении Брантнера, Дебогория-Мокриевича и др.". Том I лист. 66.

брак обвинувачення що до Армфельд, Сарандович і Потилициної, перша з них Армфельд дістала 14 років каторжних робіт, другу Сарандович, заслано на заводи на 4 роки, а Потилицину „на поселеніє“ в Сибір, „в места не столь отдаленныя“. Особливо суворий вирок що до Наталі Армфельд було винесено, треба гадати, як наслідок її непримиренного поводження на попереднім слідстві та суді, а також з огляду на її заяву, яку вона зробила предсідателеві військово-окружного суду за кілька день до суду. Заява ця така сильна, що вона вплинула навіть на Стрельнікова й той бажаючи зменшити враження від неї, старався цілий час довести, що заява ця неправдива. Ми наводимо її тут цілу, бо вона яскраво характеризує образ Наталі Армфельд.

„Не расчитывая на возможиость сделать устно то заявление о котором не могу умолчать, я излагаю его письменно и прошу присоединить к обвинительному акту и занести в протокол заседания суда. Не желая давать какие либо об'яснения по поводу того, что касается одной меня, я считаю долгом возстановить истину по отношению к моему товарищу, обвиняемому в тяжком преступлении. Брантнер за все время следствия поддерживал первоначальное показание свое о том, что он стрелял из револьвера Смита и Вессона, который отобран у него при арестовании. Это показание очень удивило меня, когда я его прочла. Я не опровергла его тотчас же, не зная какими побуждениями он руководствовался и думая его самого спросить об этом. Но на все мои вопросы по этому поводу он упорно отмалчивался и я пришла к заключению, что им руководило желание взять на себя чужой поступок, чего я однако не могла бы допустить. Поэтому я предпочитаю разсказать все дело, как оно происходило. Револьвер сист. Смит и Вессона принадлежит мне: его подарил мне Иван Ивичевич недели за полторы до ареста. Когда явились жандарми, он был у меня в узле, в котором находились мои бумаги. Видя, что Иван и Игнат Ивичевичи стреляют, я поспешно вынула револьвер и дала несколько выстрелов. В это время Брантнер схватил меня за руку и старался вырвать револьвер. Это происходило насколько я помню в дверях, где я получила легкую контузию, причем наши руки а может быть и мы сами могли быть видны из сеней. Я не могла долго удерживать револьвер, так как Брантнер очен силен. Он его вырвал у меня из рук и исчез. В эту минуту мое внимание было отвлечено ранеными и я Брантнера уже не видела до самого заключения его в тюрьму.—Больше ничего не имею прибавить, виновной себя не признаю и отказываюсь от какого бы то нибыло участия на суде. Дочь Действительного Статского Советника Наталия Армфельд“ [1]).

Така смілива заява певна річ не була на користь Армфельд, а до того ж і Брантнер відмовився підтвердити суть її; а проте, звичайно, вона заграла свою ролю у винесенню присуду. Взагалі треба зазначити, що всі притягнуті до суду в цій справі дбали лише про те, щоб полегшити долю своїх товаришів. З цього боку дуже характерна заява, що її подала Стрельнікову Марія Ковалевська:

„Я оставляла это заявление до суда. Но отказ в собственных защитниках и многие другие факты, дают мне право предполагать, что суд над нами будет иметь такой характер, при котором чувство собственного достоинства не позволит нам открывать рта. А так как это заявление по моему мнению имеет важное значение для постороннего лица, то я считаю нравственным долгом сделать это заявление теперь. Из

[1]) Архів Київ. Воєн. Окр. суда „Дело о вооруженном сопротивлении Брантнера, Дебогория-Мокриевича и др“. Том. 5.

чтения дознания или следствия я узнала, что в Антонове подозревают то лицо, которое было в гостях у Бабичевой и которое вышло раньше нас троих арестованных у Бабичевой. На первом своем показании данном Судейкину на другой день моего ареста я говорила „что одного из гостей Бабич, брюнета с бородой я видела арестованным в Лыбедской части вечером 11-го февраля". Я действительно видела в части брюнета с бородой, которого приняла тогда за гостя Бабич, но это вовсе не Антонов. Полагая, что мои показания могут дать повод обвинительной власти к ложным выводам я считаю необходимым раз'яснить то недоразумение, которое легко может выйти из моих показаний... Я прошу суд обратить внимание на мое заявление, так как не желаю быть хотя бы и косвенной причиной обвинения человека, который вовсе не есть то лицо за которое его принимают" [1]).

Ці дві вищенаведені заяви характеризують не тільки авторів їх, але також малюють яскравими рисами відважний тип революціонера 70-их років. Річ зрозуміла, що заява Марії Ковалевської мала такий же успіх, як і заява Наталі Армфельд.

На суді всі притягнуті до суду в цій справі поводилися так само непримиренно та задиркувато, як і на попереднім слідстві. Лише Стеблін-Каменський спочатку пробував був боронитися, але побачив незабаром, що суд має наперед уложену думку що до цеї справи, також відмовився брати будь яку участь у суді. Даремно шукали ми в архівних матеріялах та документах промов підсудних—їх не було; і не зважаючи на те, що над де-кількома підсудними висіла загроза кари на горло,—ні один із підсудних не зробив найменшої спроби хоч трохи полегшити свою долю. Прокурор Стрельніков виголосив гостру и досить сильну обвинну промову, де більш намагався з'ясувати політичні переконання обвинувачених, аніж зазначити ступінь вини. Всіх притягнутих у справі збройного опору Стрельніков поспіль подвів під 250-у статтю і виходячи з цеї статті доводив, що всі обвинувачені складають одно „тайное сообщество". А в цім „тайном сообществе" були люде з такими протилежными поглядами, як наприклад Дебогорій-Мокрієвич—народник найчистішої води—і Івічевич, Брантнер, Осинський та инші—що були поборниками систематичного політичного терору. „Что пойманы мы были в одно время, для многих из нас было простой случайностью",—пише в своїх спогадах Дебогорій-Мокрієвич. Це твердження Дебогорія-Мокрієвича спростовує слова Дм. Лейвіна, який в нарисі про Стебліна-Каменського запевняє, що в початку лютого 1879 р. він (Стеблін-Каменський) приїхав на з'їзд революціонерів у Київі, де 11-го лютого з компанією був заарештований після зробленого ними збройного опору [2]).

Отже почався суд. На суді виступали головним чином жандарі, поліція та провокатори. Ясно, що за таких обставин потрібний вирок було наперед забезпечено. Він карав однаково і винних і невинних. Вирок цей був значно суворіший, як можно було гадати. Двох (Брантнер та Антонов-Свириденко) було присуджено до кари на горло, розстрілу, восьмерих було присуджено до каторжних робіт на 14 років і 10 місяців [3]), Феохарі, з огляду на його недорослість присудили до ув'язнення в кріпості на п'ять років і чотирі місяці, Олександру Потилицину—дівчину дев'ятнадцяти років, против якої не було абсолютно ніякого обвинува-

[1]) Архів Київ. Воєн. Окр. суда „Дело Брантнера Дебогория - Мокриевича и др.", том 5-ий.

[2]) „Каторга и Ссылка", истор. револ. вестник № 5(12) Москва, 1924, с. 285.

[3]) Дебогорій-Мокрієвич, Стеблін-Каменський, Орлов, невідомий ранений в голову, Позен, Марія Ковалевська, Наталя Армфельд, Катерина Сарандович.

чення, суд присудив до каторжних робіт „на заводи“ на чотирі роки, потім після відбуття кари суд постановив усіх підсудних оселити в Сибіру на завжди. Неточаєва й сестра її Васильєва,—що їх було притягнуто в цій справі очевидно, спеціяльно для того, щоб можна було винести хоч комусь визвольний присуд,—з огляду на те, що між ними й революціонерами не було ніякого звязку,—були звільнені.

Вирок цей було представлено для конфірмації командуючому військами київського військового округа генерал-губернаторові Черткову. Чертков поділив засуджених на категорії й постановив зменшити терміни ув'язнення: Стебліну-Каменському замісць 14 років і 10 місяців—на 10 років; Павлу Орлову на 8 років, Катерині Сарандович на 4 роки, а Олександру Потилицину, замісць перебування у в'язниці, Чертков постановив заслати у Сибір у „места не столь отдаленныя“ без обмеження терміну. Що ж до решти—Дебогорія-Мокрієвича, невідомого раненого в голову, Миколи Позена, Степана Феохарі, Марії Ковалевської та Наталі Армфельд, то Чертков присуд військово-окружного суду над ними потвердив.

Що ж до Людвіга Брантнера, Антонова-Свириденка та Валеріяна Осинського що його було засуджено кілька день пізніш, то їм розстріл був замінений шибиницею[1]).

Революціонери завжди вважали смерть на шибиниці більш ганебною, аніж розстріл. Тоді запевняли, що смертну кару на шибениці запропонував сам Олександер II.

Кару смертю Брантнера, Антонова та Осинського було призначено на 14-е травня. От що оповідає Дебогорій-Мокрієвич про останню ніч перед карою на смерть:

„Сидя у решетки я вслушивался в окружающую тишину, а между тем на небе уже звезды меркли; потянуло предрассветным холодом. Внизу под окном прошла „смена“; послышалось бряцание ружей, голоса... Потом опять все стихло. Я слез с подоконника и прилег на тюфяк. Скоро я впал в полузабытие... очнулся я от этого скорого состояния и увидев свет, встал и принялся ходить по камере... Прошло некоторое время. Я позвал ключника и приказал отворить мою камеру. Выйдя в коридор я подошел к двери Волошенка и заглянул в дырку: он сидел на своем тюфяке с опущенной головой... К приговоренным я не решался заглядывать; какой то необ'яснимый страх удерживал меня от этого. В это время раздался шум двигавшегося конвоя. У входных дверей я увидел кучу солдат и офицеров спускавшихся по ступенькам в наш коридор. Я догадался зачем они явились. Тут были офицера пехотные и жандармские, несколько полицейских, наш тюремный смотритель. Сколько их было всех, сказать не умею, но мне показалось очень много. Почти одновременно как то приговоренные были выведены из своих камер; двери отворялись, и они выходили в корридор один за другим: Свириденко, Брантнер, Осинский... Я стал с ними прощаться. Брантнер, с рукой на перевязи улыбался и в эту минуту; лицо его было совершенно свежее; Антонов, по обыкновению бледен; у Осинского губы, словно от лихорадки, ссохлись, и он скусывал их до крови. Не знаю как мне пришло в голову в ту минуту, но я потребовал ножницы. Кто то из конвоя дал мне нож, так как ножниц не оказалось. Тогда у всех троих я отрезал по клочку волос с головы; у Осинского трудно оказалось отрезать и он почти вырвал их из своей головы. Конвойные молча окружали нас,

[1]) Архів Київ. Воєн. Окр. суда „Дело о вооруженном сопротивлении Брантнера, Дебогория-Мокриевича и др.“ Т. 5-ий.

ожидая до конца прощания. После этого я ушел в камеру. Меня заперли“ [1]).

14-го травня в десять год. ранку всіх трьох було скарано, а 17-го травня в київській чорносотенній газеті „Киевлянин“ з'явилося таке оповіщення:

„Протокол. 1879 года, мая 14 дня. Вследствие приговора Киевского военно-окружного суда о прусском поданном Людвиге Брантнере, о неизвестном назвавшем себя Антоновым и о дворянине Валериане Осинском, утвержденного Киевским, Подольским и Волынским генерал губернатором, Чертковым 2-ым, 14-го текущего мая они—Людвиг Брантнер, неизвестный назвавший себя Антоновым и дворянин Валериан Осинский были приведены в сопровождении конвоя, на место казни, на поле между старой Житомирской почтовой дорогой и кладбищем в одной версте от тюремного замка, где по прочтении во всеуслышание означенного приговора они (переличуються прізвища) согласно вышеприведенному приговору в десять часов утра перед строем присутствовавших войск, а именно 128 пехотного Старооскольского полка [2]), 11-го резервного пехотного кадрового батальона и донского казачьего № 12 полка, подвергнуты смертной казни через повешение, после чего, тела казненных по медицинском освидетельствовании преданы погребению“ [3]).

„Казнь эта происходившая ясным майским утром привлекла много народа. Кроме народа было приведено еще несколько тысяч войск: и вот в присутствии почти десяти тысяч людей началось то, что именуется „актом верховного правосудия и справедливости“. Перед казнью все трое смертников обняли и поцеловали друг друга“ палач сбросил с них арестантские халаты и надел саваны связав предварительно им руки... В эту минуту прискакал ад'ютант Черткова и громко от имени генерал-губернатора спросил не желают ли осужденные раскаяться и принять духовное утешение? Все трое ответили отрицательно... Палач надел капюшоны на головы, поворотил лицом к эшафоту и подталкивая под локти стал взводить на эшафот. Поставив Брантнера, Антонова и Осинского на скамьи, палач надел им петли на шеи выдернул из под каждого скамью. Первым повис Антонов—сразу. Вторым - Брантнер, застонав и метнувшись раза два. Третьим—Осинский, на которого петля была надета так, что при падании скамьи, голова склонилась в сторону и веревка пришлась не на замычке, а около уха. Он стал метаться и судорожно биться ногами... Полковник Новицкий, беседовавший с напиравшей на солдат толпою и силившийся доказать ей, что вешают разбойников и убийц, обратился к палачу: „что ты сделал? ведь он мечется?“— „ничего-с, это сейчас кончится“, ответил палач.—„Но ведь он жив?“— „Не безпокойтесь! это уж мое дело... будет мертв! не безпокойтесь“. Новицкий очевидно успокоенный тем, что хотя и в страшных мучениях, но все таки Осинский умрет, продолжал красноречиво лгать перед толпой, об'ясняя ей между прочим, мучения Валериана тем, что он отказался принять священника.

Через полчаса палач перерезал веревки и трупы рухнули на землю. Сняли капюшоны. Лица были багровые с высунутыми языками. Их осмотрел врач. Вслед за тем их там же закопали“ [4]).

[1]) Дебогорій-Мокрієвич opus cit. сс. 407—408.

[2]) Це той самий Старо-Оскольський полк, який брав участь в арештуванню в ніч на 11-е лютого 1879 р. революціонерів на Жилянській вул.

[3]) „Киевлянин № 58 з 17 травня 1879 р.

[4]) Дебогорій-Мокрієвич, ibid., сс. 408—409. Опис цей взято з листка „Земли и Воли“, але не маючи його під руками цитуємо за спогадами Дебогорія-Мокрієвича.

Ще одна подробиця, що характеризує безсоромну жорстокість царських сатрапів: війська з місця покарання верталися з розвернутими прапорами під згуки „разухабистого“ кавалерійського марша.

Так закінчилася кривава трагедія, що почалася темної ночи в лютому. Розбиті, знеможені від в'язниці, суду, перечувань та переживань останнього епізода цеї трагедії—страти трьох своїх товаришів, засуджені йшли у безвість жахливої сибірської каторги й несли з собою палку віру в остаточну перемогу тої справи, за яку вони стільки перетерпіли.

І тоді їх почали обливати помиями брехні та мерзотних наклепів. От перед нами класичні перли чорносотенних писак, що намагалися як найдошкульніш вдарити безбройних бранців царського уряду.

„Ни один из предшествовавших политических процесов не дал, быть может, столько материала для надлежащей оценки деяний и деятелей революционной шайки как последний Киевский... Ни одного луча света в этом непроглядном мраке безграничного нравственного падения, безшабашного поругания человеческих чувств... Осужденные по словам служителей алтаря с какой то дикой злобой отказывались принять последнее напутствие“ [1]).

Запроданці, представники владущої плутократії, що гноїла у в'язницях кращих представників російського суспільства, шляхом ганебного підкупа та зради, шантажу та шпигунства, що морально псували найбільш слабих індивідуумів цього суспільства, обвинувачували революціонерів в моральнім упадку та очайдушній нарузі над людськими почуваннями. Але це ще квіточки, овочі будуть опісля.

„На днях провезли через Москву в Сибирь осужденных Киевским военным судом участниц преступной пропаганды. Рассказывают, что эти представительницы новых людей на станции вели себя оригинальным образом, оставаясь верными нравам и обычаям своей секты и урокам привлекательного учения о скотоподобии человеческого рода. Выглядывая из решетки окна в вагоне, одна из них перекликаясь с подругой крикнула во всеуслышание присутствующим: „Машка стерва, что ты там делаешь?“ А когда этих милых девиц высадили из вагона, одна из них, рисуясь в арестантском костюме настойчиво заявила: „жрать хочу! жрать-то дадут и т. д. в том же милом тоне“ [2]).

Ми не знаємо до якої межі в цім самім „милом тоне“ міг брехати талановитий інформатор не менш симпатичної газети, ми тільки ніяк не можемо вирішити, кому приписати, цей надзвичайно цікавий діялог, що його наведено на сторінках „Киевлянина“? чи вчительці Марії Ковалевській чи доньці дійсного статського совітника Наталі Армфельд, чи може дев'ятнадцятилітній дівчині, яка що-но покинула стіни гімназії—Олександрі Потилициній, чи ж дворянці Катерині Сарандович? Взагалі обвинувачення революціонерів в амморальности повторялося безліч разів і зокрема Софія Перовская в своїм останнім слові на процесі „первомартовців“ сказала: „нас можна обвинити в чім угодно, но в безнравственности никто не смеет нам бросить упрека“.

Збройний опір, що його вчинили полудневі революціонери в Київі в ніч на 11-е лютого 1879 р., на нашу думку, останній переломний фактор, що показує новий шлях боротьби, на який вступили революціонери семидесятники. Разом із тим справа про збройний опір дає привід для цілої низки репресій, які вживає переляканий уряд для задушення наростаючого революційного руху. До цього ж треба зазначити, що травневі та червневі скарання полудневих революціонерів з'ясували потребу тісні-

[1]) „Киевлянин“ №№ 56 і 58. [2]) „Киевлянин“ № 60.

шого й більш дружнього звязання всіх сил для боротьби з царизмом. Далі терор стає центральним і всі терористичні акти виконувалися від імени Виконавчого Комітету партії Народньої Волі. Справа про збройний опір у Київі—це просто окремий епізод. та інтересний для освітлення діяльности південних революціонерів у переходовий період кінця семидесятих років. В цім сенс і значіння цеї статті для майбутнього історика революційного руху в Росії.

Кілька слів з приводу документів, що додаються до статті.

Київська група терористів (офіційно її члени належали до „Русской социально-революционной партии") була, може, найсерйознішим революційним угрупованням на Україні, а в деякі часи навіть в усій кол. Російській Імперії, серед чималої кількости тих угруповань, що з ними доводилось стикатися царському урядові наприкінці 70 р. минулого століття. Українські угруповання „Старої Громади" або остаточно переходили до культурницької роботи, або приймали соціялізм і багато в чому солідаризувалися з російськими революціонерами. Тому проти реакції, що насувалася, підсилена міцними аргументами, як от криваві розправи, шпигунство, арешти та заслання, революціонери на Україні виступали одним фронтом. Лише так пояснюється порівнюючи міцний розвиток терористичної боротьби на Україні. Але й жандармерія під цей час не куняла. Усюди серед революціонерів вона запровадила систему шпигунства та зрадництва й результати такої системи дуже швидко виявилися. Зрада Веледницького й Бабичевої у київській справі про озброєний опір, арештований за вбивство Крапоткіна Григорій Гольденберг, нескінчені зради Рисакова в справі „першого березня"—отака довга низка наслідків цієї нової стистеми. І треба сказати що жандармерія ознайомлена була в цих справах блискуче.

Прийшовши, наприклад, заарештовувати Дебогорія-Мокрієвича й инших, жандармерія підготувала кілька взводів старооскольского полку—така вона була певна, що наштовхнеться на озброєний опір. Чи варт казати, що всяку політичну справу старанно перебільшували? Не дивлячись на це все агентуру було досить добре організовано. Нижче з прикладених жандарських характеристик й листування можна довідатися про це докладніше.

Дещо про тих осіб, яких згадано у документах. Треба взагалі відзначити,—біографічні відомості про тих, що брали безпосередню участь в тих чи инших історичних подіях, на жаль, надзвичайно неповні й мізерні (нещодавно видавництво політкаторжан у Москві почало, нарешті, видавати біографічний словник революціонерів). А проте, коли оцінювати подію, чималу ролю може відограти оточення, у якому жили й розвивалися співучасники подій. Характеристики київського губернського жандарського управління, що їх подано нижче, написані за пропозицією прокурора. Зрозуміло, що їх написано, щоб підсилити провинність обвинувачених.

Зупинюсь коротенько на кількох співучасниках цієї справи.

Багато зненависти й обурення в жандарів та прокурора Стрельнікова викликав Стеблін-Каменський. Син полтавського поліцмейстера, студент Харківського Ветеринарного Інституту (якого він не скінчив), Стеблін-Каменський, рано починає брати участь у революційному русі. Коли він мав 17 років, довідуються, що він належить до таємного товариства. Стеблін-Каменський людина чутлива, він тонко переживає усі складні пертурбації справи про озброєний опір. Глибока любов до батьків ввесь час змагається в ньому з обов'язком революціонера, і цей складний

психологічний конфлікт, може, пояснює надзвичайно нервову поведінку Стебліна-Каменського на суді, коли він єдиний з усіх згодився взяти собі призначеного державного захисника.

Жандарі добре відчули цю нервову внутрішню боротьбу і намагалися відповідно впливати на батька обвинуваченого. Але обов'язок революціонера зрештою перемагає. Стеблін-Каменський зрікається своєї попередньої нерішучої тактики.

Окремо стоїть питання про Наталю Армфельд.

Ця мужня жінка, яка ще на початку судового слідства заявила про свою участь в озброєному опорові (хоч участи в ньому вона не брала) особливо зацікавила жандарів. Наталя Армфельд мала звязок не тільки з українськими терористами, але й з видатними російськими революціонерами, як ось Софія Перовська. Н. Армфельд віддає справі революції все своє майно. Про неї знають і в Київі, і в Москві, і в Петербурзі.

Справу Вол. Осинського та Софії Лешерн-фон-Герцфельд розглянуто було за кілька днів після справи про озброєний опір. Але через те, що спочатку обидві справи було об'єднано, збереглися дуже цінні матеріяли до біографії В. Осинського та Софії Лешерн.

Нижчеподані характеристики, здається, єдине, що збереглося в Київ. Центр. Історичн. Архіві про революційну діяльність цих терористів, тому я навожу їх тут разом з усіма иншими.

Подано ще гумористичну характеристику „невідомого“, що він називає себе „Антонов“. Хто він саме такий—не з'ясовано, проте жандарі вирішили, що „под этим именем скрывается отчаянный и своими поступками очень решительный социалист“.

Треба підкреслити, що акт обвинувачення складено дуже послідовно, так, що цілком можно собі уявити який матеріял був у розпорядженні прокурора.

Для історика революційного руху нижченаведений матеріял є дуже цінним.

Киевское Губернское
Жандармское Управление
2 Апреля 1879 г.
№ 627.

Пол. 3 апр.

Секретно.

Господину Военному Прокурору
Киевского Военно-Окружного суда

В дополнение отзыва моего от 31 марта за № 615, имею честь сообщить, что сын Полтавского Полицмейстера Ростислав Андреев Стеблин-Каменский был заподозрен в 1875 г. в принадлежности к тайному обществу „Уния“, но у него не было произведено обыска и он не привлечен к ответственности, вследствие заявления бывшого Полтавского Губернатора Тайного Советника Мартынова, что он не допускает возможности принадлежности его к этому обществу, как принадлежащаго к семейству известному ему по своей благонадежности в политическом отношении. Дело это по Высочайшему повелению прекращено. В 1876 году Ростислав Андреев Стеблин-Каменский был уличен в преступной пропаганде, с 8 декабря 1876 года по 2 апреля 1877 года содержался под стражею, затем освобожден согласно отношения Прокурора Харьковской Судебной палаты и отдан на поруки с денежною ответственностью в 2 т. рублей отцу своему Андрею Павловичу Стеблин-Каменскому. По Высочайшему повелению дело это разрешено: подвергнуть его тюремному заключению на один месяц (исполнено с 17 мая по 17 июня) и затем отдать в дом родителей. После сего он поступил в Харьковский Ветеринарный Институт. В Октябре месяце прошлого года прислал родителям письмо приблизительно такого содержания, что он решил бежать за границу, и что возвратится оттуда, когда совершится государственный переворот, а это будет скоро, что они получат это письмо когда он будет уже „вне опасности“. Во время кратковременных приездов своих в Полтаву он поведением своим наводил сильное подозрение, вращался всегда с лицами скомпрометированными и известными за политически неблагонадежных. Вообще сколько известно Ростилав Андреев Стеблин-Каменский считается способным на всякое участие в Государственном преступлении и это убеждение всего Полтавского Общества.

Начальник Управления Полковник (подпись)

Киевское Губернское
Жандармское Управление
3 апреля 1879 г.
№ 631.

Получ. 5 апреля.

Военному Прокурору
Киевского Военно-Окружн. Суда

В дополнение отзыва моего от 31 марта за № 615, имею честь препроводить при сем для присоединения к препровожденным при том отзыве дознанием, отношение Начальника Московского Губернского Жандармского Управления от 27 марта за № 647 об Армфельде с протоколами спросов гг. офицеров Московского Жандармского Управления о личности Армфельд, характеристика которой подробно изложена в упомянутом отзыве за № 646. При этом присовокупляю, что Начальник С. Петербургского Губернского Жандармского Управления от 27 марта за № 755 сообщил что 29 Декабря 1877 года на вокзале Николаевской железной дороге была задержана дворянка Вера Петрова Чепурнова с массою писем и отчетов заседания Сената, предназначенных в разные города, от С. Петербургских антиправительственных деятелей и арестованных в доме предварительного заключения, к их единомышленникам в губерниях, в этой корреспонденции имелось указание, что Петербургскими агитаторами предложено было освобождение нескольких лиц, в том числе осужденного Мышкина, во время пересылки их в Центральные тюрьмы, деньги для этой цели имелось в виду занять у Натальи Армфельд проживавшей в это время в Можайском уезде, куда отправилась из С. Петербурга известная своею политической противуправительственною деятельностью Софья Перовская, чтобы уговорить Армфельд дать на вышеуказанный предмет 9 т. руб. под вексель. По сделанному сношению с Начальником Московского Губернского Жандармского Управления Армфельд и Перовская, должны были быть обысканы и арестованы, первая условно, вторая безусловно, как обвиняемая по 318 ст. улож. о нак. по обыску произведенному в Москве у Армфельд ничего не оказалось, а по допросе она освобождена без принятия меры.

Начальник Управления полковник (подпись)

Московское Губернское
Жандармское Управление
Марта 27 дня 1879 г.
№ 646.

Получ. 31 марта.

Секретно.

Начальнику Киевского Губернского
Жандармского Управления

Вследствие отношения Вашего Высокоблагородія от 22 сего марта за № 559 имею честь уведомить, что дочь Действительного Статского Советника Наталия Александровна Армфельд была арестована в Елецком уезде Орловской губ. и содержалась под стражей с 27 Сентября 1874 г. В Январе 1875 г. освобождена на поруки родной сестры ее Ольги Федченко со взносом денежного залога. По дознанию этому она обвинялась в распространении в среде крестьян социально-революционных сочинений и идей и таковые в отношении ее Армфельд было окончено административным порядком, она была выслана из С. Петербурга 5 мая 1876 г. на жительство под надзор полиции в г. Буй Костромской губ. еще до окончания этого дознания. Наталья Армфельд, находясь как выше сказано на поруках и проживая в имении матери своей в Можайском уезде Московской губ. была арестована в Сентябре 1875 г. по подозрению в распространении преступной пропаганды, но через месяц освобождена была с оставлением прежней меры поручительства. Затем в мае 1876 г. производившимся при вверенном мне управлении дознанием было обнаружено, что названная Армфельд обвиняется в передаче книг революционного содержания брату своему Николаю Армфельду, приезжавшему к ней за ними в С. Петербург в феврале того же 1876 года. По этим последним двум дознаниям никаких мер дальнейшего преследования принято не было и Армфельд, как уже высланная административным порядком, оставалась на жительстве в г. Буе. В 1877 г. ей было разрешено жить в сказанном имении ее матери, откуда она 1 или 2 Апреля 1878 г. скрылась.— В настоящее время Наталья Армфельд ни к какому политическому делу здесь не привлечена и сведений о том, что, будто бы должна была поступить в ее распоряжение значительная сумма денег с политическою целью из дел не видно.

Протоколы пред'явлений Капитана Гагмана и поручика Чурсина при сем прилагая, присовокупляю, что в г. Киев согласилась прибыть лишь только одна мать Натальи Армфельд и то тогда, когда освободится из под стражи ее сын Николай, который в текущем месяце арестован по административному делу производящемуся при вверенном мне управлении о лицах составлявших революционный кружок в Москве. Николай Армфельд предназначен к административной высылке, которая вероятно последует не в продолжительном времени.

Начальник Управления Генерал-Лейтенант (подпись)

Ад'ютант Управления Капитан (подпись)

Киевское Губернское
Жандармское Управление
31 марта 1879 г.
№ 615
Ответ. на № 930.

Секретно.

Военному Прокурору
Киевского Военно-Окружного Суда

Впоследствие отзыва Вашего Высокоблагородия от 23 марта имею честь препроводить при сем следующие дознания, по обвинению лиц в Государственных преступлениях. 1) дознание произведенное при вверенном мне управлении о Брантнере, братьях Игнате и Иване Ивичевых, Стеблин-Каменском, Орлове, Де-Богорий-Мокриевич, Антонове, Ковалевской, Потылицыной, Сарандович, Армфельд, об Осинском, Вышнякове и трех лицах необ'яснивших своих фамилий, обвиняемых в Государственном преступлении, задержанных в г. Киеве 11 февраля 1879 года, при чем было оказано вооруженное сопротивление и найдены типографские принадлежности, фальшивые печати, подложные документы,—вместе с вещественными доказательствами упомянутыми в особой опиеи, приложенной к делу.

2) дознание произведенное при вверенном мне Управлении об Осинском (Бойкове) Вишнякове (Павлове и Лешерн-фон-Герцфельд (Бойкова)—вместе с вещественными доказательствами, упомянутыми в особой описи, приложенной к делу.

3) Дело Прокурора С. Петербургского Окружного Суда 1878 года о подложных билетах для входа в зал заседания Особого Присутствия Правительствующего Сената уже законченное.

4) Дополнительное дознание 1877 года о лицах, задержанных в здании Правительствующего Сената с фальшивыми входными билетами и об Осинском уже законченное.

Два последние дела препровождаются для характеристики Осинского и для окончательного выяснения личности Осинского, назвавшагося Бойковым. Сверх того нелишним считаю препроводить Вам печатный обвинительный акт и приговор по делу о революционной пропаганде в Империи Октября 18/Января 23 1877/8 года в которых упоминается о преступной деятельности Де-Богорий-Мокриевича (стр. 34, 35, 39, 41) Лешерн-фон-Герцфельд стр. 67 и Орлове стр. 20 и 22. Из числа лиц задержанных в г. Киеве 24 Января и 11 февраля сего года, о нижепоименованных имеются следующие сведения, характеризующие их деятельность до последних арестов:

1) сын Генерала Валериан Осинский (Бойков) был превлечен к делу о входе 15 лиц в зал Заседания Особого Присутствия Правительствующего Сената по процесу о пропаганде в 4 губерниях (дело Любатович, Бардиной и др.) с подложными билетами в 1876 году, когда и был арестован. Осинский дворянин Ростовского уезда Екатеринославской губ., воспитывался в Таганрогской гимназии и Институте Путей Сообщений, но курса там не окончил, служил помощником Секретаря Ростовской (на Дону) Земской Управы до Августа 1876 г. а по приезде в Петербург определенных занятий не имел и не известно где проживал, при задержании в С. Петербурге назвался дворянином Минской губернии Осипом Егоровым Николаевым, до Ноября 1877 года Осинский состоял в С. Петербурге под надзором полиции, а потом скрылся. 26 сентября 1877 года Осинский женился на Марьи Герасимовой Никольской, которая привлечена была в начале 1878 года по делу о приготовлении к убийству крестьянина Беланова по каковому делу последовало Высочайшее повеление о высылке ее. Марии Осинской в Вологодскую губернию под надзор полиции, о чем 19 августа 1878 года было сделано надлежащее распоряжение Министерством Внутренних Дел. Осинский привлечен в качестве обвиняемого и к дознанию о Государственном преступлении в г. Одессе, о чем имеются сведения в прилагаемом дознании о нем. В 1875 году Осинский перешел на службу в Ростовскую Городскую Управу на ту-же должность помощника Секретаря, но в 1-х числах Августа 1876 года был уволен от службы из Городской Управы за антиправительственные взгляды и затем выехал из Ростова в Таганрог. Проживая в Ростове и служа в Городской Управе Осинский находился в тесной дружбе с некиим Архангельским мещанином Львом Николаевым Гартманом, прикосновенным к делу преступной пропаганды. вместе с братьями Зубриловыми, обвинявшимися в Государственных преступлениях и затем Гартман, друг Осинского, был задержан в Кубанской области с книгами преступного содержания.

2) Дочь Генерал-Майора девица Софья Александрова Лешерн-фон-Герцфельд, называющая себя женою Бойкова и жившая совместно с ним на квартире в г. Киеве в доме Качинского, привлекалась к делу о революционной пропаганде в Империи в 1874 году преступная деятельность ее подробно изложена в обвинительном акте стр. 67) обвинялась в том, что принимала участие в противузаконном сообществе, имевшем целью, в более или менее отдаленном будущем, ниспровержение и изменение порядка Государственного Устройства, т. е. в преступном деянии предусмотренном отд. 2 ст. 250 улож. о нак. по приговору Сената Окт. 18 (Янв. 23 1877/8 года) подлежала ссылке на житье в Тобольскую губ. с лишением всех особенных прав и преимуществ, но Сенат во внимание некоторых смягчающих обстоятельств, уменьшил строгость наказания тем, что Лешерн по приговору лишена всех особенных лично и по состоянию прав присвоенных и преимуществ и подлежала ссылке на житье в Отдаленные губернии, кроме Сибирских.

Мне неизвестно приведен ли этот приговор в исполнение, по получении об этом справки сообщу дополнительно.

3) О Стеблине-Каменском сообщу дополнительно по получении о нем справок, мною уже затребованных, из Харькова и Полтавы, где он привлекался к дознаниям о Государственных преступлениях. Пока известно, что на Стеблина-Каменского падало подозрение в участии его в деле покушения на освобождение из Харьковского тюремного замка политического преступника Фомина.

4) Арестованные 11 февраля, неоткрывающие вовсе своих званий и фамилий; а) небольшого роста мужчина на вид безошибочно из числа рабочих или мастеровых, б) мужчина с рыжею бородою, принадлежащий безошибочно на вид к интелегентному слою общества и в) раненый в голову, на вид из духовного звания происходящий,—лица мне вовсе неизвестные и деятельности их преступной об'яснить не могу по незнанию их фамилий.

5) Дворянин бывш. студент Университета Св. Владимира Владимир Карпов Де-Богорий-Мокриевич, обвинявшийся по дознаниям 1873—1874 годов по делу преступной пропаганды в Империи, преступная его деятельность подробно изложена в обвинительном акте (стр. 34, 35, 39, 41) подлежащій аресту с 1873 года, скрывался и разыскан и арестован только 11 февраля 1879 года.—Он был одним из самых крупных и энергических агитаторов в преступной пропаганде и главным деятелем Киевского Революционного кружка, проживал под разными фамилиями офицера Евецкого, Истомина, Федорова и др.

6) Павел Орлов—привлекавшийся обвиняемым к делу о революционной пропаганде в Империи, преступная деятельность его обрисовывается в обвинительном акте (стр. 20, 22) был хотя оправдан, но административно выслан в г. Холмогоры, откуда бежал в Киев, где и арестован. Известен он был в революционном кружке под именем „Павлюк" и под этим именем он имел сношение с самыми деятельными агитаторами.

7) Неизвестного звания и фамилии по имеющимся по найденному у него подложному виду Антоновым, личность эта хотя не выяснена, но под этою именно фамилиею кроется, по имеющимся сведениям отчаянный по действиям своим решительный социалист, собиравшийся уехать заграницу с политической целью, он поддерживал сношения перепиской с Малиновскою и Федоровою (друг Засулич), арестованными ныне в Петербурге по обвинению в Государственных преступлениях, а также с агитатором Государственным преступником Кравичнским (отставной поручик Артилерии), подлежащим аресту с 1874 г. но еще неразыканным.

8) Брандтнер Людвиг Карлов. Прусский подданный до ареста в Киеве два раза содержался под стражею в Харькове за участие в открытии школы без разрешения и в устройстве столярной мастерской с целью ведения преступной пропаганды и распространения преступного содержания книг между учащимися и рабочими, третий раз он быд арестован с покушавшимся на убийство в Одессе Гориновича Малинкою, с которым был близко знаком, воспитывался в Харьковской гимназии, вышел из 3 класса, затем был в Ветеринарном Институте, где курса не окончил, определенных занятий не имел и всегда был с самым зловредным антиправительственным направлением, ныне Брантнер состоит привлеченным в качестве обвиняемого к Харьковскому дознанию также о Государственном преступлении и отдан был на поручительство сестре своей Гофман с залогом в 1 т. руб.

9) Потылицына, до сего времени к делам политического характера хотя и непривлекалася, но соотношение ее и близкое знакомство с политическими деятелями выясняется последним ее арестом в доме Коссаровской, где она находилась в момент оказанного вооруженного сопротивления, по секретным сведениям она вела жизнь, проживая в Одессе далеко небезупречную в нравственном отношении.

10. Сарандович о ней можно сказать тоже, что и о Потылицыной относительно соотношений ее с политическими деятелями, добавив, что она была в близком знакомстве с неоднократно привлекавшимися к делам о Государственных преступлениях Мирским и Фишером, находящимися ныне. последний в административной ссылке, а Мирский, подлежащий тому-же, но скрывшийся неизвестно где.

11) Армфельд при Московском Жандармском Управлении привлекалась к двум дознаниям о пропаганде в 1874—1875—1876 гг. и в г. Орле в 1874 г. обвинялась в принадлежности к преступному сообществу, в 1877 году по Высочайшему повелению была выслана административным порядком под надзор полиции в г. Буй Костромской губернии, затем по болезни ей было разрешено жить в имении матери в Можайском уезде, откуда она в половине апреля 1878 года скрылась и оказалась в г. Киеве.

12) Ковалевская принадлежит к разряду женщин крайне неблагонадежных в политическом отношении и безнравственных; в 1874 году переписка ее указывала на участие и сношение с лицами, посвятившими себя революционной пропаганде; в 1874 году она была привлечена в качестве обвиняемой и отдана была под надзор полиции по делу о пропаганде, затем на поручительство мужу, отчего была освобождена в 1876 году и в этом же 1876 году у нее производился обыск по указанию, что у нее в квартире читалися книги преступного содержания и были сборища для сего учащейся молодежи, затем в производстве по делу, об организации Тайного сообщества в среде крестьян Чигиринского уезда с целью возстания против Правительства, указывалось на сношения Кова-

левской с главными деятелями и руководителями сего преступного дела, Ковалевская последнее время с мужем совместно не жила, а проживала вместе с Де-Богорий-Мокриевичем под именем Евецкой, Истоминой, Федоровой и проч.

13) Ниточаева и Васильева к делам политического характера до сего времени не привлекались, но если не участие их в последнем деле вооруженного сопротивления, то по крайней мере знание их о преступной деятельности их жильцов было несомненно, что доказывается обстановкою особенно характеристикою жизни в их квартире и нахождением на виду преступных вещественных доказательств в квартире, где двери были открыты для всех жильцов и хозяев.

При этом в дополнение к донесению препровождаются фотографические карточки—Лешерн-фон-Герцфельд под №№ 1 и 2 (она же Бойкова), Осинского (он же Бойков) под № 2 и Вышнякова (он же Павлов).

Начальник Управления Полковник подпись.

Обвинительный акт

по делу о Прусском подданном Людвиге Брантнере, дворянах: Ростиславе Стеблине-Каменском, Владимире Дебогорие-Мокриевиче и Орлове, четырех лиц неоткрывших свое звание и фамилии, дочери Действительн. Статск. Советн Наталье Армфельд, дочери Коллежского Ассесора Екатерине Сарандович, дочери Штабс-Капитана Александре Потылицыной, дворянке Марье Ковалевской. вдове лекаря Екатерине Ниточаевой и дочери унтер-офицера Вере Васильевой, преданных военному суду Командующим войсками Киевского Военного Округа.

В начале февраля месяца 1878 года, до сведения Киевского Губернского Жандармского Управления дошло, что во флигеле дома Коссаровской, находящагося в г. Киеве на углу Жилянской и Паньковской улиц в квартире вдовы доктора Ниточаевой проживают лица, принадлежащие к тайному социально-революционному сообществу, занимающиеся фабрикацией фальшивых видов и печатей для снабжения таковыми членов названного сообщества и что в числе этих лиц,—находится разыскиваемый в продолжении нескольких лет, обвиняемый в государственных преступлениях дворянин Дебогорий-Мокриевич.

Вследствие этого 11 февраля Начальником означенного Управления было поручено Корпуса Жандармов Штабс-Капитану, ныне Капитану Судейкину, Майору Якутовичу и Капитану Мошицкому произвести обыск в квартире Ниточаевой,—в виду же возможности вооруженного сопротивления со стороны лиц, проживающих в этой квартире. в распоряжение г. Судейкина были назначены шестнадцать унтер-офицеров Корпуса Жандармов и несколько нижних чинов Киевской Городской Полиции.

В тот же день около 8-ми часов вечера названные офицеры и нижние чины, а также четыре понятых отправились для производства обыска, при чем Капитан Судейкин, узнав, что некоторые из числа лиц проживавших у Ниточаевой, ушли в дом Славутинского на Жилянской улице—поручил двум жандармским унтер-офицерам Продеусу и Дедовичу и четырем городовым—наблюдать за этим домом, а трех унтер-офицеров и одного городового оставил на углу Жилянской и Тарасовской улиц. Придя во двор дома Коссаровской, г. Судейкин, понятые, околоточные надзиратели Затворницкий и Щиржецкий и четыре унтер-офицера направились к парадному ходу; Капитан Малицкий и четыре унтер-офицера пошли к черной лестнице, а майор Якутович и остальные жандармские унтер-офицеры, а также городовые остались во дворе. Войдя через дверь, которую отворила Ниточаева в переднюю комнату, г. Судейкин и сопровождавшие его нижние чины нашли двери, ведущие во внутренние комнаты притворенными а отворив одну из них, на лево от входа, увидели около двери несколько человек,—другие же внутри комнаты сожигали бумаги. На вопрос одного из лиц, стоявших около двери: „что Вам нужно“ Капитан Судейкин ответил, что ему нужен Дебогорий-Мокриевич, а за тем спросил у разговаривавшаго с ним его вид. В это время из комнаты последовали одновременно два выстрела, при чем стоявший рядом с г. Судейкиным унтер-офицер Казанкин упал на пол, сделав, вслед затем еще несколько выстрелов, люди бывшие в комнате, двинулись с револьверами в руках. в переднюю, тогда Капитан Судейкин унтер офицеры: Нестеров, Демидов и Верблин и околоточный надзиратель Затворницкий в свою очередь сделали несколько выстрелов в нападавших, которые отступили в комнату, кроме одного, успевшаго выбежать на двор, где был задержан Майором Якутовичем. После сего бывшие в комнате закричали: „мы сдаемся, дайте воды“ и стали выбрасывать за окно револьверы. Всех лиц задержанных в квартире Ниточаевой было 12-ть из них 7 мужчин и 5 женщин в том числе сама Ниточаева и сестра ее, дочь унтер-офицера Вера Васильева, четверо из мужчин оказались раненными. Из чинов корпуса жандармов—унтер-офицер Казанкин был убит, а Капитан Судейкин и унтер-офицеры: Демидов и Верблин легко ранены. В тоже время—городовой Ежов поставленный около дома Славутинского, заметил двух лиц, которые выйдя из этого дома направились к Большой Васильковской улице. Сообщив об этом унтер-офицерам Продеусу и Дедовичу, Ежов вместе с городовым Медведчуком, последовал за этими лицами и преградив путь, предложили им идти в полицейский участок,—тогда в ответ на это, они вынув револьверы стали стрелять в городовых, после чего бросились бежать, но один из

них был задержан прикомандированным для усиления полиции рядовым 127 пехотного Путивльского полка Каплиным—другой же успел скрыться. Рядовой Медведчук оказался легко ранен.

Услышав на улице выстрелы Капитан Судейкин, взяв несколько нижних чинов, прибывшей на двор Коссаровской команды от 128 пехотного Старооскольского полка, отправился к дому Славутинского, где в квартире дочери священника Бабичевой, к которой, как это было известно, ушли некоторые из лиц, проживавших у Ниточаевой, арестовал названную Бабичеву, двух мужчин и одну женщину. Все эти лица сопротивления при арестовании их не оказали. Задержанные лица кроме раненных, отправленных в Старо-Киевское отделение Кирилловской больницы, были препровождены в Лыбедской участок, при этом все они, за исключением Бабичевой, Ниточаевой, Васильевой и признанного жандармскими чинами дворянина Дебогория-Мокриевича, отказались об'явить свои звания и фамилии. Затем при производстве дознания и предверительного следствия, были опознаны из числа, задержанных в доме Коссаровской дворяне: Игнат и Иван Ивичевы, прусский подданный Людвиг Брантнер, дворянин Ростислав Стеблин-Каменский, дочь Действительного Статского Советника Наталья Армфельд, дочь Коллежского Ассесора Екатерина Сарандович и дочь отставного Штабс-Капитана Александра Потылицына а из числа задержанных в доме Славутинского, дворянин Павел Орлов и жена бывшего учителя Киевской военной гимназии Марья Ковалевская, имена же и звания остальных трех лиц задержанных в доме Коссаровской, а также задержанного рядовым Каплиным на Жилянской улице до настоящего времени остались неизвестны.

При судебно медицинском осмотре трупа убитого унтер-офицера Казанкина, оказалось, что от роду ему было около 40 лет, телосложения крепкого, на конце носа с левой стороны сквозное ранение овальной формы диаметром около 6 линий. Затылочная кость возле большого затылочного отверстия роздроблена, при чем тут же найдена засевшая в кости свинцовая пуля, направление ранения идет с лева на право через сошник, оказавшийся раздробленным. Сосуды твердой мозговой оболочки наполнены кровью, сама же оболочка в месте раздробления затылочной кости разорвана, мозжечек с правой стороны возле продолговатого мозга смят и разорван в четвертом желудочке и на нижней поверхности мозжечка найдено кровоизлияние. По мнению врача производившаго вскрытие, смерть Казанкина последовала от безусловно смертельной огнестрельной раны.

При освидетельствовании раненных чинов Корпуса Жандармов и городов. Медведчука оказались: 1) Капитан Судейкин на средине груди, в месте соответствующем мечевидному отростку грудной кости имеет темно-красное пятно круглой формы, диаметром около одного дюйма; кольчуга, бывшая на г. Судейкине, в месте соответствующем вышеозначенному пятну на коже вдавлена. 2) Унтер-офицер Демидов, на задней поверхности верхней трети правого плеча имеет поверхностное ранение, покрытое засохшею кровью, овальной формы в $^1/_2$ дюйма длины и в 3 линии ширины с неровными краями и краснотою в окружности, на правой ручной кости, позади указательного пальца замечается на пространстве одного вершка припухлость кожи светло-красного цвета, 3) Унтер-офицер Верблин на коже покрывающей правую половину таза, на два пальца ниже верхняго его края имеет ссадину, покрытую засохшею кровью, длиною в один дюйм, шириною в 2 линии и на коже живота, с правой стороны выше на один палец верхняго края таза красное пятно диаметром в один дюйм, в кольчуге бывшей на Верблине, в месте соответствующем вышеописанному повреждению находится вдавление с засевшей в нем пулею и 4) Городовой Медведчук на правой стороне спины, отступя на один палец от позвоночного столба на уровне с 10-м грудным позвонком имеется темно-багрового цвета—пятно с краями покрытыми сухим кровянным струпиком, пятно это круглой формы, диаметром около 6 линий, кожа в окружности пятна синежелтаго цвета от подтека. По мнению врача—все вышеупомянутые повреждения, по своим свойствам относятся в разряду легких и произошли от выстрелов пулями из огнестрельных оружий.

По освидетельствовании четырех раненных лиц из числа задержанных в доме Коссаровской,—оказалось, что: 1) отказавшийся назвать свое звание и фамилию, от роду 21 года, имеет на задней части с правой стороны головы два ранения из коих одно находится ниже затылочного бугра, а другое на полтора вершка выше в месте соответствующем соединению правой височной затылочной и нижняго задняго угла темяной костей, края ранений не равны, 2) Дворянин Иван Ивичевич от роду около 20 лет, имеет на левой стороне груди, между 1 и 7 ребром ранение круглой формы, диаметром около 6 линий, проходящее в грудную полость, около позвоночного столба и левой стороны у верхних поясничных позвонков замечается припухлость на пространстве в длину 3 вершка, а в ширину вершок, 3) Дворянин Игнат Ивичевич от роду около 22 лет, имеет на левой стороне груди, сзади, два ранения, одно у нижняго угла левой лопатки, а другое ниже на 3 вершка между 10 и 11 ребрами на разстоянии 2 вершков от позвоночного столба, оба ранения круглой формы, диаметром верхнее около 6 линий, а нижнее 4 линии, края ранений красного цвета, не вполне ровные и припухшие. Кроме того, с передней левой части груди в 4-м междуреберном промежутке на 2 дюйма ниже левого соска находится третье ранение, из коего извлечена пуля и 4) Прусский подданный Брантнер 26 лет имеет два ранения, одно сквозное на спине с правой стороны, возле остистых отростков

последняго грудного и первого поясничного позвонков,—более или менее круглой формы,—в 4 линии диаметром с неровными краями и другое тоже сквозное,—на наружной поверхности правого плеча, круглой формы, около 4 линий в диаметре, с неровными краями, плечевая кость переломлена.

По мнению врача ранения найденные у всех четырех лиц произошли от выстрелов пулями из огнестрельного оружия и принадлежат к разряду тяжких.

Затем дворяне: Игнат и Иван Ивичевич находясь в Старокиевском Отделении Кирилловской больницы, от полученных ими ран умерли, первый 18, а второй 20 февраля, неоткрывший же своего звания и фамилии человек и прусский подданный Брандтнер по выздоровлении выписаны из больницы, первый 17, а второй 24 февраля. На дознании и предварительном следствии показали:

Вдова лекаря Екатерина Ниточаева, что во флигеле дома Коссаровской она живет с июля месяца 1878 года, занимается отдачею комнат в наем, а также содержит стол, в последнее время жильцами у ней были в комнате на лево от входа (на плане л. З) дворянин Павел Лихошерстов, он жил один и случалось ли кому у него ночевать, она не знает, в угловой комнате (на пл. л М.) дворянин Михаил Федоров с женой Марией Федоровой, в соседней комнате (на пл. л. С) неизвестный молодой человек, который прожив не более 2 недель, с'ехал не прописавшись в подворной книге,—после чего, ее заняла Федорова, за два дня до обыска, эта комната была отдана последнею бывшему студенту Имп. Медико-Хирургич. Академии Ивану Лойко; наконец в комнате, соседней с кухней (на пл. л. Ю) жила акушерка Николаевич; сама Ниточаева с двумя детьми и сестрой Верой Васильевой занимала комнату на право от входа (на пл. л. Т). Все жильцы кроме Николаевич были знакомы между собою, и к ним часто приходили гости—мужчины и женщины. При производстве обыска вечером 11 февраля, из жильцов дома находился один Лихошерстов, у него было много гостей, услыхав стук в парадную дверь, она Ниточаева пошла отворить последнюю, при чем огня с собою не взяла, так как не знала, кто стучит. Увидав полицию, она поднялась на верх и вынесла лампу, но в это время послышались выстрелы, почему она убежала в свою комнату, кто первый начал стрелять она не знает, одинаково не знает, кто именно те лица которые были в гостях у Лихошерстова.

Дочь Унтер-офицера Вера Васильевна подтвердив показание Ниточаевой, обяснила, что сама она в комнатах Лихошерстова и Федоровых никогда не бывала, сестра же ее Ниточаева бывала у Федоровой, хотя близкого знакомства между ними не было. Лойко около Рождества жил у Ниточаевой и был арестован полицией, комната, занятая им дня за два до ареста, насколько она помнит, была свободной, но она слышала разговор сестры с Федоровой об отдаче ее в наймы последней. О вооруженном сопротивлении бывш. вечером 11 февраля, она ничего не знает, так как находилась в своей комнате, выстрелы слышала, их было много и они продолжались, может быть одну минуту. Кто был в это время у Лихошерстова она не знает.

По пред'явлении Ниточаевой и Васильевой лиц арестованных в домах Коссаровской и Славутинского, а также задержанного рядовым Каплиным на Жилянской улице, они признали в дворянине Иване Ивичевиче то лицо, которое проживало в квартире первой под именем Лихошерстова, а в дворянине Дебогорий-Мокриевиче и в жене учителя Марии Ковалевской лиц живших у Ниточаевой же под именем Федорова и жены его Марии Федоровой, при чем показали, что никого из остальных упомянутых лиц они не знают и не видели, кроме дворянки Армфельд, которую по об'яснению Ниточаевой она видела однажды входившей к Лихошерстову и выходившей от него.

Прусский поданный Людвиг Брантнер, что он раньше жил в Харькове, последний же год постоянного местожительства не имел и раз'езжал по разным городам. В Киев приехал за несколько дней до заарестования и остановился во флигеле дома Коссаровской, в комнате налево от входа, занимаемой одним господином, фамилии которого он не знает (Иван Ивичевич). Когда вечером 11 февраля раздался стук в двери, то Ниточаева отворила ее и, сказав бывшим в квартире, что пришла полиция, ушла к себе. В это время один из числа находившихся в комнате, фамилии которого он назвать не желает, стал о чем то переговаривать с жандармами, после чего последовал выстрел, сколько помнит, со стороны лиц, находившихся в комнате, а затем началась пальба, стрелял он и три товарища, которые и были ранены, при чем он сделал четыре выстрела и когда был ранен в руку, то бросился с лестницы на двор, где его задержали, кто убил жандарма—ему неизвестно. Лиц бывших в комнате он большею частью не знает, а кого и знает, то назвать их не желает. Собрание в квартире Ниточаевой было совершенно случайное, некоторые хотели устроить блины, но это не состоялось. Соглашения на сопротивление у них не было, что доказывается тем, что револьверы многих были в чемоданах.

Дворянин Стеблин-Каменский, первоначально отказался дать какие либо показания, а также об'явить свое звание и фамилию, но будучи опознан Ад'ютантом Начальника Харьковского Губернского Жандармского Управления Поручиком Казанцевым, а затем (по фотографической карточке) отцем своим Полтавским Полицмейстером Майором Стеблин-Каменским—открыл свое имя, при чем показал, что до Сентября месяца 1878 года, он проживал в г. Харькове—где же находился с того времени по 11 февраля сего года,

когда был арестован, сказать не может, одинаково не желает показывать „пока“ и относительно дела о вооруженном сопротивлении чинам Корпуса жандармов, к которому он привлечен.

Отказавшийся открыть свое звание и фамилию, раненный в голову, что по делу о сопротивлении, оказанном вечером 11 февраля в д. Кассаровской чинам корпуса Жандармов,—он никаких показаний давать не желает.—Отказавшийся открыть свое звание и фамилию—по наружным же признакам—около 30 лет от роду с светло-карыми глазами и волосами темнорусыми на голове и светлорусыми на бороде—что отвечать на предложенные ему по настоящему делу вопросы, он „пока“ не находит удобным.

Отказавшийся открыть свое звание и фамилию по наружным же признакам—около 18 лет малого роста, темнорусый, с редкими усами и карыми глазами, что из числа лиц, которые были задержаны вечером 11 февраля в доме Коссаровской, он знает только одного, который и привел его в этот дом в первый раз, кушать блины, назвать это лицо „пока не желает“, участия в сопротивлении жандармам, он обвиняемый не принимал и в то время, когда началась пальба, стоял за печкой, в д. Коссаровской он пришел только за несколько минут до прибытия жандармов, так что даже не успел раздеться, не ушел же тотчас из дома, по приходе жандармов, потому, что по крику одного из бывших в комнате, „надо сопротивляться“ несколько лиц столпились у двери и пройти через нее было невозможно, никакого оружия при нем не было.

Дочь Действительного Статского Советника Наталья Армфельд, отказавшаяся открыть свое звание и фамилию, но опознанная по фотографической карточке Московского Жандармского Дивизиона Капитаном Уагманом и Поручиком Чирилиным, что на вопрос о ее личности, а также о ее виновности в сопротивлении, оказанном 11 февраля чинам корпуса Жандармов в доме Коссаровской она будет отвечать только на суде.

Дочь Коллежского Ассесора Екатерина Сарандович, первоначально отказалась дать какие либо показания по настоящему делу, а также об'явить свое звание и фамилию, но затем об'явив таковое, показала, что в июне месяце 1877 года она переехала из Одессы, где родилась и воспитывалась, в Киев и в последнее время жила у своей знакомой Гамолей, 1-го февраля она с приехавшей к ней за несколько дней до этого Потылицыной пришла к Марье Петровне Истоминой, нанимавшей комнату у Ниточаевой, но ее дома не застала, почему осталась у жившего в той же квартире Орловского у котораго нашла много незнакомых ей гостей, в сопротивлении жандармам никакого участия не принимала и до прихода жандармов ни у кого из бывших у Орловского, револьверов не видела.

По пред'явлении Сарандович Марии Ковалевской и фотографической карточки Ивана Ивичевича, она признала в первой Истомину, а во втором Орловского.

Дочь отставного Штабс-Капитана Александра Потылицына, что в Киев она приехала из Одессы за несколько дней до арестования и остановилась у своей знакомой Сарандович, которая вечером 11 февраля пригласила ее к своим знакомым, жившим во флигеле дома Коссаровской, фамилии этих знакомых она не знает, участия в сопротивлении жандармам не принимала, и когда началась стрельба настолько потерялась, что не помнит, что вокруг ее происходило.

Задержанный рядовым Каплиным на Жилянской улице, отказался об'явить свое настоящее звание и фамилию, а также дать какие либо показания по настоящему делу при чем заявил, что он называет себя произвольно мещанином Петром Антоновым, под каковым именем он известен своим товарищам.

Дочь священника Надежда Бабич,—что с Дебогорием-Мокриевичем, она познакомилась вследствие того, что последний давал ей уроки химии, причем назывался Елецким, 11 февраля она, Бабич—пригласила его к себе „провести время“, на что он согласился, попросив позволения привести к ней своих хороших знакомых. Получив согласие, Дебогорий-Мокриевич привел к ней трех мущин, вовсе ей незнакомых и одну женщину, которая до того была у ней один раз и которую она знала под именем Натальи Петровны. Оружия у этих лиц она не видела и выстрелов на улице не слыхала, разговор между ними был о женских курсах и химии,—вскоре двое мущин куда то ушли, а она и оставшийся у ней гости были арестованы. По выяснении дознанием непричастности г-жи Бабич к настоящему делу, 14 февраля, она была освобождена из под ареста.

Дворянин Владимир Дебогорий-Мокриевич отказался дать какие либо показания по делу.

Дворянин Павел Орлов показал, что будучи выслан в апреле месяце 1878 года административным порядком из Петербурга в г. Холмогоры Архангельской губернии, он в июле месяце того же года бежал из Холмогор и до Января сего года проживал в Москве, а с этого времени в Киеве, причем предполагал выехать за границу, у кого именно он жил в Москве и Киеве сказать не желает, по делу о вооруженном сопротивлении жандармам, бывшем 11 февраля, ему ничего не известно.

Дворянка Марья Ковалевская первоначально отказалась об'явить свое звание и фамилию, а также дать показания по настоящему делу, но затем была опознана мещанином Григорием Бондаревским женою его Елизаветою Бондаревской и женой чиновника Еленой Мукаловой, признала свою фамилию и показала, что с Сарандович она познакомилась за год до арестования но была известна ей под фамилией Истоминой, Потылицыну увидела в первый раз 11 февраля, о двух лицах бывших у Бабичевой вечером этого дня и вы-

шедших от нее раньше, а также о третьем, бывш. с ними у Бабичевой, она ничего не знает, и ничего больше по делу показывать не желает.

Капитан Судейкин подтвердив вышеизложенные обстоятельства, сопровождавшие арестование обвиняемых лиц в домах: Коссаровской и Славутинского—об'яснил, что человека, разговаривавшего с ним в дверях комнаты, в которой находились обвиняемые, он узнать не может, боль в груди на том месте, где впоследствии оказалось пятно почувствовал в то время, когда стрелявшие бросились в переднюю, стрельба продолжалась не более 2-х минут, из числа жандармских чинов стрелял он, при чем выпустил 6-ть зарядов и унтер офицеры: Демидов, Нестеров, Верблин. Арестование обвиняемых в доме Коссаровской производил Майор Якутович,—в то время, когда он—свидетель отправился в д. Славутинского. Все ли лица, арестованные в д. Коссаровской, жили вместе в этом доме, свидетель не знает, но убежден, что они были солидарны между собою, что заключает из того, что найденные при обыске вещественные доказательства, как то: фальшивые печати, типографский шрифт и проч. находились на видных местах, что не могло бы быть, если бы в комнату допускались посторонние лица.—Заявлений о нежелании сопротивляться никем из бывших в комнате делаемо не было.

Майор Якутович—что в то время, когда Капитан Судейкин вошел во флигель, занимаемый Ниточаевой он свидетель, по предварительному условию, остался на дворе, при чем заметил, что бывший в двух окнах „по фронту“ свет исчез. Вскоре в доме послышалась стрельба которая продолжалась минуты две, после чего г. Судейкин передал свидетелю дальнейшие распоряжения, ушел к дому Славутинского, в эту минуту мимо него проскользнула какая то фигура в рубахе и жилете, которую он задержал, задержанный впоследствии оказался Брантнером. Войдя в квартиру Ниточаевой свидетель услышал из комнаты, в которой находились обвиняемые, слова: „мы сдаемся, есть раненые между нами, дайте воды“. Сопротивлявшиеся были выпущены из комнаты по очереди, при чем первыми стали выходить мужчины, раненные найдены лежавшими на полу. Прекратив стрельбу, обвиняемые побросали оружие за окно, где вслед затем были найдены 3 револьвера.

Капитан Малицкий, что войдя в квартиру Ниточаевой через черный ход, он был свидетелем перестрелки между обвиняемыми и жандармскими чинами, которая продолжалась несколько минут, физиономий стрелявших он не заметил, так как было темно, при арестовании обвиняемых они выпускались из комнаты в переднюю по одиночке, при чем их обыскивали, в то-же время унтер-офицер Демидов представил свидетелю 3 револьвера, брошенные обвиняемыми через окно на двор.

Унтер-офицер Николай Демидов,—что войдя с Капитаном Судейкиным в переднюю—в квартире Ниточаевой он отворил правую половину дверей, ведущих в комнату налево от входа и увидел в дверях молодого человека, средняго роста, брюнета с незначительною растительностью на лице, с большим горбатим носом, который спросил Капитана, что ему нужно, в то-же время стоявший возле первого молодой человек высокого роста блондин с небольшой бородкой (Стеблин-Каменский) выстрелил—после чего началась пальба, кроме вышеназванного—других стрелявших лиц свидетель не заметил, его же заметил хорошо. Сам свидетель сделал три выстрела, при чем начал стрелять уже после Капитана Судейкина. По окончании стрельбы в комнате где находились обвиняемые, послышался треск разбиваемых стекол, при чем заметно было, что они что то выбрасывали за окна, затем свидетель нашел на дворе 2 револьвера, третий маленький был найден им у трупа Казанкина, кроме того на другой день он нашел на полу у стола в передней 2 пули.

По пред'явлении Демидову Стеблина-Каменского он показал, что хорошо узнает в нем человека, стрелявшего в жандармов.

Унтер-офицер Захарий Верблин, что когда, по входе в переднюю квартиры Ниточаевой, была кем то отворена дверь на лево, то он свидетель увидел несколько человек стоявших около двери и между ними молодого человека средняго роста с черной бородой, других он хорошо не разсмотрел, женщины же стояли возле стола и жгли какие то бумаги, кем именно из сопротивлявшихся был сделан первый выстрел он не знает, но кажется раньше других выстрелило лицо, которое он видел впоследствии в Анатомическом театре Кирилловской больницы, сам свидетель выпустил три выстрела, при чем начал стрелять уже после того, как выстрелил капитан Судейкин.

При пред'явлении Верблину трупа Ивана Ивичевича он показал, что узнает в нем одного из стрелявших в жандармов, но что с Капитаном Судейкиным Иван Ивичевич не переговаривался.

Унтер-офицер Афанасий Жданов—что входя на парадную лестницу в квартире Ниточаевой, он услышал выстрелы и был сшиблен с ног бежавшим в низ полицейским; по прекращении стрельбы он был послан с докладом к Начальнику Жандармского Управления.

Унтер-офицер Федор Нестеров,—что входя в квартиру Ниточаевой по черной лестнице, он услышал выстрелы, а войдя в переднюю, увидел Капитана Судейкина, стрелявшего в обвиняемых, почему и сам сделал 6-ть выстрелов по направлению в последних, кто из сопротивлявшихся стрелял в жандармов—не заметил, кроме одного бывш. без сюртука в одном жилете с черными волосами и бородой (Брантнер).

Унтер-офицер Петр Филатов, что войдя в квартиру с черного хода, он заметил, что

капитан Судейкин говорил о чем то с одним из обвиняемых, после чего послышалось 2 или 3 выстрела, а за ними целый залп выстрелов, кто стрелял не заметил, сам же он не стрелял, когда выстрелы прекратились он поднял револьвер убитого Казанкина, оторванный от шнура и лежавший на его груди, а также отобрал у одного из раненых при котором был найден документ на имя Кривошапкина (Ивана Ивичевича) коробку от спичек с 10 патронами центрального боя.

Унтер-офицер Димитрий Еланский, что находясь в корридоре, в который вошел с черного хода, он слышал, как Капитан Судейкин спрашивал кого то: здесь ли Дебогорий-Мокриевич, после чего раздались 2 или 3 выстрела, а затем целый залп, тогда Капитан стал сам отстреливаться, он же свидетель стоял с поднятым револьвером, но не стрелял. Обвиняемые пробились из комнаты где они находились, в переднюю и тут он заметил, что человек, оказавшийся впоследствии с простреленной головой, выстрелил в упор в капитана Судейкина и тогда же увидел блондина, средняго роста с небольшой русой бородой в пенсне. Ниточаева во время стрельбы находилась в своей комнате. Двери к квартире Ниточаевой на замки не запирались и никаких для того приспособлений сделано не было. По пред'явлении Еланскому Стеблина-Каменского и раненного в голову, он показал, что признает в них людей с револьверами в руках, выбежавших в переднюю, но стреляли ли они, не заметил.

Унтер-офицеры Никита Кочановский, Павел Гусаченко и Устим Шакалов, что в то время, когда во флигеле дома Коссаровской началась стрельба, они находились—первый у ворот, выходящих на Жилянскую улицу, второй у ворот идущих в огород и третий на двор, почему о том, что происходило во флигеле не знает, к сему Гусаченко прибавил, что он видел, как из окна флигеля был выброшен кинжал, который впоследствии, он передал Мойору Я-утовичу

Околоточный Надзиратель Григорий Ширжецкий, что вечером 11 февраля, он по поручению участкового пристава прибыл в дом Коссаровской, куда прибыли также и чины Корпуса Жандармов, входную дверь во флигеле им отворила хозяйка квартиры Ниточаева, которая затем скрылась, оставив их в темноте. Вслед за тем из комнаты на лево показались три или четыре человека, которые однако, тотчас же возвратились в комнату и захлопнули за собою дверь. Капитан Судейкин, войдя в переднюю и отворив дверь налево спросил: „здесь ли политический преступник Дебогорий Мокриевич". В ответ на это раздался выстрел, после чего жандармы стали отстреливаться. Стоя позади г. Судейкина, свидетель заметил, что один из сопротивлявшихся, бывший без сюртука (Брантнер) выскочил на двор, где и был задержан. Кто из задержанных лиц стрелял свидетель не заметил, женщины стояли в глубине комнаты и что то жгли. По окончании перестрелки, свидетель по приказанию Капитана Судейкина привел из соседней казармы роту солдат, которые и оцепили дом.

Околоточный надзиратель Затворницкий, что он вошел во флигель занимаемый Ниточаевой, через черный ход и был очевидцем сопротивления, оказанными обвиняемыми, при чем однако стрелявших не заметил, кроме одного бывшаго без сюртука (Брантнера), но и его в лицо признать не может. Сам свидетель выстрелил 2 раза по направлению к двери, ведущей в комнату, где находились обвиняемые, револьвер из котораго он стрелял, системы Лефаше большого калибра.

Бывшие понятыми мещане: Андрей Савицкий, Александр Зелевский, крестьянин Максим Орещенко и дворянин Артемий Куликовский удостоверили, что первые выстрелы были сделаны из комнаты, в которой находились обвиняемые.

Унтер-офицеры: Митрофан Дедович и Данило Продеус,—что вечером 11 февраля, быв оставлены около дома Славутинского для того, чтобы следить за лицами, которые могли выйти из этого дома, они, а также данные им в помощь городовые Осмоловский и Медведчук зашли в соседний кабак, приказав третьему городовому Ежову сообщить им, в случае если кто выйдет из дома. Вскоре Ежов постучал в окно и указал на двух лиц, вышедших из дома Славутинского и направившихся к Большой Васильковской улице, тогда они послали за этими лицами Ежова и Медведчука, после чего вскоре услышали выстрелы, а затем увидели рядового Каплина и какого то неизвестного человека, которые вели одного из вышедших, другой же успел скрыться.

Городовой Карп Ежов, что будучи оставлен жандармами около дома Славутинского, он увидел двух лиц, которые выйдя из дома, направились к Большой Васильковской улице, тогда он позвал из кабака жандармов и затем пошел с Медведчуком за уходившими. Преградив им путь в то время, когда они хотели сесть на извощика, он свидетель, предложил им идти в участок, в ответ на что они стали стрелять, после чего одного он упустил из виду, а другой побежал к Нижне-Владимирской улице, где был задержан рядовым Каплиным и каким то „частным человеком".

Городовой Степан Медведчук, что преследуя с Ежевым вышедших из дома Славутинского двух неизвестных лиц, он остановил их в то время, когда они хотели сесть на извощика, тогда они начали стрелять, а затем побежали, кто из этих лиц нанес рану ему, свидетелю, он не знает.

Городовой Петр Осмоловский вполне подтвердил показание унтер-офицеров Продеуса и Дедовича.

Прикомандированный к Полиции рядовой Александр Каплин, что находясь на посту на углу Жандармской и Нижне-Владимирской улиц. он услышал с Жилянской улицы выстрел и отправившись туда, увидел бежавшаго ему навстречу человека, которого схватил за руки, человек этот предлагал ему 25 руб. за то, чтобы он отпустил его, но он с помощью проходившего мимо знакомого ему сапожника Михаила, а также прибежавшего на шум городового Ежова, отвел его в участок.

Дворянин Михаил Санковский (по ремеслу сапожник), что вечером 11 февраля в то время, когда он проходил по улице, его подозвал рядовой Каплин и попросил помочь ему отвести в участок неизвестного человека что он и сделал, лица этого человека не заметил.

Крестьянка Харетина Зубенкова, что она проживала у Ниточаевой в должности кухарки с 12 января сего года, комнату налево от входа занимал неизвестный ей человек, которого она знала под именем „Иван—паныч“, с ним недели две жил еще какой-то человек, с черной бородой которого арестовали 11 февраля, в угловой комнате помещалась „стриженная“ барыня с мужем, в третьей же какой то паныч знакомый стриженной барыне, всех этих трех лиц вечером 11 февраля дома не было, в комнате соседней с кухней жила барыня, фамилии которой она не знает, знакомства с другими жильцами эта барыня не вела и ни у кого из них не бывала. К Ивану панычу, часто ходили гости, в том числе три женщины, которые были арестованы 11 февраля, чем занимались жильцы Ниточаевой, она не знает и об'яснить не может. Ниточаеву в комнате Ивана паныча не видела, к барыне же жившей в угловой комнате, она иногда ходила. Уходя из дома жильцы иногда запирали свои комнаты висячими замками, а иногда оставляли двери открытыми, так вечером 11 февраля двери в угловой комнате по уходе жильцов в ней живших, оставались отворенными. Во время прихода на квартиру вечером 11 февраля жандармов свидетельница подавала самовар, почему дверь отворила сама Ниточаева, вскоре послышались выстрелы, но кто стрелял, она не знает. По пред'явлении Зубенковой мущин, арестованных 11 февраля, она показала, что в Иване Ивичевиче признает того человека, который жил в комнате налево от входа и был известен ей под именем Ивана паныча, а в Дебогарие-Мокриевиче—человека жившего в угловой комнате, Игнат Ивичевич приходил к первому из названных лиц почти каждый вечер, Стеблин-Каменский тоже бывал у него несколько раз, одинаково часто бывали неизвестный с густой светлорусой бородой, Орлов и задержанный рядовым Каплиным,—последний, по словам Зубенковой, даже ночевал у Ивана Ивичевича в течении почти двух недель. По пред'явлении ей же арестованных женщин, она признала в Ковалевской жилицу помещавшуюся в угловой комнате, при чем показала, что Сарандович несколько раз приходила к жильцу, жившему в комнате на лево от входа—пила с ним чай и заходила к жильцам в угловой комнате, а Армфельд бывала у Ивана паныча почти каждый вечер, а также и днем; у других жильцов она ее не видела.

Жена судебного следователя Елизавета Николаевна Глизович, что она нанимает комнату в квартире Ниточаевой с Ноября месяца 1878 г., в образе жизни и поведении которой не замечала ничего особенного, жильцов же Ниточаевой она не знает и ни с кем из них знакомства не водила, вечер 11 февраля она провела у Коссаровской и свидетельницею сопротивления оказанного жандармским чинам не была.

Крестьянин Иван Лойко, что с последних чисел Декабря 1878—до 18 января сего года он проживал в квартире Ниточаевой, этого же числа, как неимевший установленного вида, был задержан полицией, содержался два дня при Лыбедском Полицейском участке, а затем был выслан в Варшаву. Получив удостоверение о своей личности, он 8 или 9 февраля вновь приехал в Киев с целью искать занятий. Так как комната его в квартире Ниточаевой оказалась занятою, то он попросил последнюю позволить ему переночевать у ней в квартире несколько ночей, что она и позволила. Вечер 11 и ночь на 12 февраля он провел в публичном доме, почему свидетелем сопротивления, оказанного жандармам не был. На следующий же день узнав из городских слухов об этом сопротивлении, он отправился в г. Варшаву и заявил о всем Подполковнику Корпуса Жандармов Гохфельду. Ни с кем из жильцов в квартире Ниточаевой он знаком не был и фамилии их слышит в первый раз.

При обыске неизвестного задержанного рядовым Каплиным, дворянина Орлова, Ивана Ивичевича и неизвестного раненного в голову, найдено: у первого паспорт, выданный из Алешковского Упрощенного Городского Управления 2 октября 1878 года за № 1026 на имя Алешковского мещанина Петра Антонова, свидетельство, выданное из Орловского Городского Полицейского Управления на имя сына Губернского Секретаря Александра Казанцева, от 4 мая 1878 г. за № 2013 с подписями о явке в разных полицейских Управлениях, лоскут бумаги, на котором на одной стороне написано несколько строк, зачеркнутых, а на другой находятся подписи Полковника Никитина, Секретаря Козельского, Столоначальника Яновского и печать Киевской полиции, записная книжка в красной бумажной обертке и печать на аспидной доске, револьвер в лакированной кобуре и большой складной нож, у второго—кусок географической карты Бессарабской и части Херсонской губерний, письмо начинающееся словами „долго, долго Павлюк собиралась я Вам написать“, клочек бумаги с заметкою на немецком языке, клочек письма и завернутый в бумаге кусок желто-синельного камня, у третьего—записная книжка из

толстого картона, клочек бумаги со шрифтом, письмо, начинающееся словами „покорно спасибо за письмо", паспорт, выданный из Алешковского Городского Управления на имя Николая Кривошапкина от 5 августа 1878 г. за № 457, чистая разлинованная книжка и 10 патронов центрального боя и у четвертого два плоских литографских камушка, на одном из которых наведена печать Одесского Александровского Полицейского участка, письмо карандашем частью написанное шрифтом и начинающееся словами: „что за чертовщина" пять клочков бумаги со счетами, клочек бумаги с словами „согласно прошения сего Советника и проч." и клочек бумаги на котором написано сверху „то ключ". При других же задержанных лицах ничего относящагося к сему делу не оказалось.

При осмотре повреждений причиненных выстрелами из револьверов 11 февраля в квартире Ниточаевой, обнаружено: на внутренней стороне косяка входных дверей (на плане л. А) два углубления круглой формы одно $^1/_4$ д., другое $^1/_2$ д. в диаметре, на дне которых ощущаются пули, на левой половине тех же дверей—сквозное круглое отверстие со стороны лестницы $^1/_2$ д. в диаметре, а со стороны двора несколько больше, в стекле окна находящагося над дверью круглое же отверстие, на левой половине выходящих в переднюю дверей (на пл. л. Г) круглое сквозное отверстие в диам. $^1/_2$ дюйма со стороны передней и несколько больше со стороны лестницы, в передней в стене противоположной комнате, в которой находились обвиняемые (на пл. л. Б) четыре круглые отверстия, в боковом косяке дверей идущих из передней на лестницу (на пл. л. Г) круглое углубление, из котораго вынута маленькая пуля с приставшими к ней волосами, в правом косяке тех же дверей такое же углубление, в котором ощущается пуля, на дверях из передней в комнату Ивичевича (на плане л. Ж) два углубления от пуль) такие же два углубления в стене комнаты близ окна, обозначенного на плане л. И, на внутренней раме того же окна сквозное отверстие и стекло разбито, в другом окне той же комнаты перебиты все стекла и разломана внутренняя рама и наконец в стенке стула находящагося в комнате Ивичевича, круглое сквозное отверстие правильной формы с одной стороны и с расчепом с другой.

При обыске квартиры Ниточаевой найдено: в комнате занимавшейся Иваном Ивичевичем (на плане л. З): 1) Деревянный ящик с выдвижной крышкой и в нем 20 печатей разных правительственных учреждений и лиц в том числе 2 вырезанные на меди, остальные же на камне, три напилки и четыре небольших куска литографного камня.— 2) Саф'янный портфель и в нем: письмо одного из политических арестантов писанное из Киевского тюремного замка, воззвание студентов Императорской Петербургской Медико-Хирургической Академии к учащимся в высших учебных заведениях, полулист бумаги с отрывком проекта о государственном строе и другие наброски на бумажных лоскутках, девять разной величины лоскутков бумаги с оттисками печатей, 17-ть полулистов бумаги оклеенных полотном с образцами разного рода свидетельств, 3 такие же полулиста, из коих на одном снимок карандашем церковной печати и $^1/_4$ листа исписанной бумаги с оттиском печати Харьковского Полициймейстера, тетрадь на первой странице которой наклеены образцы печатей, снятых на папиросную бумагу и некоторых подписей, 101 полулист разного рода фальшивых свидетельств, писанных и печатанных паспортов, бланков, а также гербовой бумаги, три № журнала „Земля и Воля", 10 небольших кусков бумаги с снятыми образцами подписи разных лиц, свидетельство за № 59 на имя Прусского поданного Брантнера и два кусочка бумаги из которых на одном оттиск печати а на другом подпись нотариуса г. Одессы Половицкого.

3) Жестянная коробка с прибором для оттиска печатей, 4) Кобура для пистолета, а в ней 30 штук белых металлических пуговиц, 5) 3 охотничьих ножа, 6) книги, история жирондистов Ламартина, История Италианской революции 1848 г. Гарнье Паж, Страдания Великого Учителя Господа и Спасителя Иисуса Христа, История Просвещения де Галета (лейпцигское изд.) сем №№ журнала „Земля и Воля", Государственность и Анархия Бакунина 1 т., Сочинения Чернышевского 3 т. (Женевское изд.) № 11 и 12 1875 г. журнал „Работник" в 2 экземпл., №№ 33, 36, 39 и 40 1876 г. журнала „Вперед", История одного французского крестьянина и двенадцать брошюр на русском и малороссийском языках возмутительного содержания, 7) Три документа на имя дочери Действительного Статского Советника Наталии Армфельд, черновой с прошения в Киевскую Казенную Палату и свидетельство за № 7596 на имя жены Титулярного Советника, Данилевской, 3) Две записные книжки, часть листов в которых обуглена и бумажник с разными заметками 10 гербовых марок, паспорт на имя мещанина Андрея Данченко, обрывок со шрифтом и свидетельство на имя Лихошерстова, 9) Лист бумаги, заключающий разсказ возмутительного содержания, начинающегося словами „я был в Одессе" и письмо подписанное „Василий", 10) метрическое свидетельство за № 7946 из Подольской Духовной Консистории на имя Кирила Стрынкевича, 11) Снимок на прозрачной бумаге печати Николаевской Городской Полиции и кусок бумаги с фамилией Троицкой, 12) Две печати на камне; круглая Николаевской Городской Полиции и продолговатая Ростовского Городского Полицейского Управления, 13) Два свертка граверовальных пил,—в одном 10, а в другом 7 штук. 14) кусок и две плитки литографного камня, 15) фальшивая печать на куске литографного камня, 16) Две пули от револьвера, 17) Кобура от маленького пистолета, 18) Заказное письмо и конверт на имя Лидии Топорковой,

19) Кобура от пистолета с 4 патронами и 20) Две серого солдатского сукна форменные шинели.

В комнате занимавшейся Дебогорием-Мокриевичем и Ковалевской (на плане л. М.).

1) Деревянный плоский ящик с типографским шрифтом, бывшим в употреблении, ящик представляет типографскую кассу, 2) $^1/_4$ листа бумаги с разными фамилиями, 3) тетрадь в $^1/_2$ листа с разными заметками карандашем, 4) Типографские инструменты: тенакль, ревизор, винакль и две ручки от валика, 5) Револьвер, (бульдог за № 40137) с тремя зарядами, 6) Охотничий нож в ножнах, ручка из оленьяго рога, 7) Три полулиста писчей бумаги с заметками, 8) Кобура от пистолета и в ней два патрона центрального боя, 9) Маленькая кожанная сумка с 22 патронами центрального боя. 10) Заграничный паспорт за № 981 на имя дворянина Павла Ярославского, выданный Одесским Градоначальником, 11) Три пластинки аспидного камня и две цинковые, на которых вырезаны разные печати Правительственных учреждений, 12) № 1—3 журнала „Земля и Воля“, 13) Тетрадь в $^1/_8$ листа написанная чернилами и озаглавленная, „Обращение к Русской молодежи, называющей себя социалистами, 14) Два письма к неизвестным лицам, из них на одном надпись „Павлюку“ 15) Переплетенная тетрадь в $^1/_4$ л. с заметками, 16) $^1/_4$ листа почтовой бумаги с названием типографских принадлежностей, 17) Карта Полтавской губ. 18) 13 полулистов и 2 четвертки бумаги с различными набросками и заметками, 19) Письмо на листе почтовой бумаги возмутительного содержания. 20) тетрадь почтовой бумаги малого формата с статьей: „материалы для истории социального движения Русской молодежи“, 21) Аттестат за № 28349 на имя Чернобаева, выданный из Киевского Интендантского Управления, 22) Три картонные записные книжки с разными заметками частью исписанными шифром, 23) Письмо на синей почтовой бумаге, писанное карандашем, разные заметки и клочек бумаги с бланком „Императорское Московское Техническое училище“.

В комнате, соседней с угловою, временно занимавшейся крестьянином Лойко на плане л. С.).

1) Два с половиной листа бумаги с разсказом на малороссийском языке писанным карандашем, 2) Разсказ на пяти листах бумаги возмутительного содержания, 3) Тетрадь в $^1/_4$ листа с разными подписями, рисунками и столбцами шифрованних букв, 4) Белый с цветочками платок и в нем до 28 ф. типографского шрифта, зевернутого в особые пачки и набор свидетельства Новороссийского Университета.

В комнате занимаемой Ниточаевой (на плане л. Т). Незаряженный револьвер и в особом мешечке 19 патронов. Затем при обыске в комнате занимаемой г. Николаевич-Глизович (на плане л. Ю), а равно в чулане и на чердаке ничего относящагося к делу не оказалось.

При осмотре 3 револьверов, выброшенных обвиняемыми, бывшими вечером 11 февраля в квартире Ниточаевой на двор, а равно револьвера, отобранного от неизвестного, задержанного тогда же рядовым Каплиным и нескольких найденных пуль—экспертами оружейниками Эдуардом Кронбергом и Юлиусом Вернером последние нашли: 1) что из числа вышеозначенных четырех револьверов, первый за № 7464 шестизарядный системы Смита и Весона, в барабане его находятся 4 пустые и 2 цельные гильзы, второй за № 40091—бульдог шестизарядный системы Вебле, большого колибра в 15 милиметров, в барабане находятся: одна гильза с оставшимся в ней обрывком пули, две гильзы, давшие осечки и три совершенно цельные, третий за № 50086 бульдог пятизарядний той же системы, малого калибра в 12 милиметров, в барабане находятся 5-ть пустых гильз и четвертый отобранный у задержанного рядовым Каплиным за № 17197 бульдог шестизарядный той же системы, калибра 10 милиметров, в барабане находятся шесть пустых гильз, все означенные револьверы центрального боя, исправны и цели своей удовлетворяют, 2) что из числа пред'явленных пуль—пуля найденная в кольчуге Капитана Судейкина, больше подходит к револьверу за № 50086, пуля попавшая в унтер-офицера Верблина, подходит к револьверу за № 40091, к другим же пред'явленным револьверам не подходит, но так как выпущенная из револьвера № 40091 единственная пуля не была цельная, пуля же попавшая в Верблина вполне цельна, то следует заключить, что она выпущена из какого либо другого револьвера, экспертам не пред'явленного, пуля вынутая из трупа Казанкина того же устройства как и пуля попавшая в Верблина, в числе других пуль, пред'являвшихся экспертам, они указали на маленькую (около 6-ти милиметров пулю с приставшими к ней волосками, неподходящую ни к одному из указанных выше револьверов.

При осмотре первых 3-х из числа вышеуказанных револьверов и пуль экспертами: Начальником Киевского учебного Артилерийского Полигона Полковником Корниловичем командиром Киевского местного Арсенала Полковником Рыдзевичем и заведующими оружием в 127 пехотном Путивльском и в 128 пехотном Старооскольском полках Поручиком Краковецким и Подпоручиком Матушевским—они нашли: что пуля, найденная в кольчуге Капитана Судейкина могла быть выстрелена из револьвера № 7464 системы Смита и Весона—пуля, вынутая из трупа Казанкина и пуля представленная унтер-офицером Верблиным, одного калибра и выпущены из бульдога № 50086, и пуля в которой пристали черные волоса вынутая из косяка дверей, показанных на плане л. Г. калибра около 3 линий, сплошная, не подходит ни к одному из револьверов представленных экспертам.

Из доставленных различными Правительственными учреждениями и должностными лицами сведений оказалось, что отобранные от неизвестного задержанного рядовым Каплиным, паспорт на имя мещанина Антонова и свидетельство на имя Губернского Секретаря Казанцева, а равно документы, найденные в квартире Ниточаевой, в комнатах занимавшихся Иваном Ивичевичем и Дебогорием-Мокриевичем за исключением паспорта на имя Алешковского мещанина Иксаренко, аттестата на имя неимеющего чина Евгения Чернобаева, свидетельства на имя прусского поданного Брантнера и документов на имя обвиняемой Армфельд—подложны.

Из собранных при производстве дознания сведений видно, что из числа обвиняемых:

Прусский поданный Людвиг Брантнер—от роду 26 лет, воспитывался в 3 Харьковской гимназии и вышел из 3-го класса, после чего был в Харьковском Ветеринарном Институте, но курса не кончил, привлекался к следствию в качестве обвиняемого в 1875 году по делу Спесивцева, Баркова и др., при чем был обвинен и выдержан под арестом и в 1876 г. по делу Ястремского и Архангельского устраивавших столярную мастерскую с целью преступной пропаганды, дело это находится у Прокурора Харьковской Судебной Палаты в 1877 г. привлекался в качестве свидетеля по делу о совершившем покушении на убийство гимназиста Гориновича в Одессе—дворянине Малинке, с которым находился в дружеских отношениях, определенных занятий не имеет, до заарестования его в Киеве 11-го февраля находился под поручительством сестры своей Г. Гофман.

Дворянин Ростислав Стеблин-Каменский 22 лет воспитывался в Полтавской Гимназии, где курса не кончил, после чего был в Харьковском ветеринарном Институте, где также курса не окончил. В 1875 году был заподозрен в принадлежности к тайному обществу, но дело это, вследствие ходатайства Полтавского Губернатора по Высочайшему повелению прекращено, в 1876 г. был уличен в преступной пропаганде и с 8 декабря этого по 21 апреля 1877 года содержался под стражей, по Высочайшему повелению за означенное преступление подвергнут тюремному заключению на 1 месяц, в марте 1878 г. вследствие задержания в его квартире крестьянина Родина с письмом условного содержания, был обязан подпиской не отлучаться из Харькова, но в октябре того же года самовольно отлучился из сего города, сообщив своему отцу, что уезжает за границу, определенных занятий не имеет.

Дворянин Владимир Дебогорий-Мокриевич, 33 лет бывший студент Киевского Университета Св. Владимира, в 1871 г. был учителем 2-х классного училища в Могилеве-Подольском, привлекался к делу о преступной пропаганде в Империи в 1873—74 гг., в 1873 г. скрылся и до арестования 11 февраля 1879 г. розыскан не был. определенных занятий не имеет.

Дворянин Павел Орлов 22 лет воспитывался в Оренбургской гимназии. Привлекался к делу о преступной пропаганде в Империи в 1873—74 гг., в Апреле мес. 1878 г. был выслан административным порядком на житье в г. Холмогоры Архангельской губ., откуда в июле того же года бежал, определенных занятий не имеет в революционном кружке известен под именем „Павлюка“.

Дочь Действительного Статского Советника Наталия Армфельд—от роду 30 лет воспитывалась в Николаевском Московском Сиротском Институте, в 1874 г. была арестована в Елецком уезде Орловской губернии за распространение в среде крестьян социально революционных сочинений, находилась затем на поруках и проживая в имении своей матери в Можайском уезде Московской губернии, она в Сентябре мес. 1875 г. вновь была арестована по подозрению в распространении преступной пропаганды, в 1876 г. она в административном порядке была выслана на житье в г. Буй Костромской губернии, после чего было обнаружено, что в Феврале того же года она передавала книги революционного содержания своему брату Николаю Армфельду, в 1877 г. Наталье Армфельд было разрешено по болезни житье в имении ее матери, откуда она в половине Апреля 1878 г. скрылась. Определенных занятий она не имеет.

Дочь Коллежского Ассесора Екатерина Сарандович от роду 22 лет ученица Повивального Института при акушерской клинике Киевского Университета Св. Владимира, до сего времени к делам политического характера не привлекалася, по сведениям Киевского Губернского Жандармского Управления находилась в близком знакомстве с неоднократно привлекавшимися к делам о политических преступлениях Мирским и Фишером, из коих первый находится ныне в безвестном отсутствии, а последний в административной ссылке.

Дочь отставного Штабс-Капитана Александра Потылицына 19 лет, воспитывалась в Мариинской Одесской Женской гимназии, но курса не кончила, до сих пор к делам политического характера не привлекалась.

Дворянка Мария Ковалевская жена бывшего учителя Киевской Казенной гимназии, от роду 29 лет; в 1874—1876 г. привлекалась по делу о преступной пропаганде, по сведениям Киевского Жандармского Управления имела сношения с главными деятелями по делу об организации тайного сообщества в среде крестьян Чигиринского уезда, определенных занятий не имеет.

Вдова лекаря Екатерина Ниточаева 28 л. и дочь унтер-офицера Вера Васильева 17 лет до состоящего времени к делам политического характера не привлекались.

На основании вышеизложенного обвиняются: 1) Прусский подданный Людвиг Брантнер, 2) Дворянин Ростислав Стеблин-Каменский, 3) Дворянин Владимир Дебогорий-Мокриевич, 4) Дворянин Павел Орлов, не открывшие свое звание и фамилий 5) Раненный в голову, 6) Средняго роста с светло-руссой бородой, 7) Малого роста и редкими усами, 8) Задержанный рядовым Каплиным, 9) Дочь действительного Статского советника Наталья Армфельд, 10) Дочь коллежского ассесора Екатерина Сарандович, 11) Дочь отставного Штабс-капитана Александра Потылицына, 12) Дворянка Марья Ковалевская, 13) Вдова лекаря Екатерина Ниточаева и 14) Дочь унтер-офицера Вера Васильева.

1) Брантнер, Стеблин-Каменский, Дебогорий-Мокриевич, Орлов, четыре неоткрывших свое звание и фамилий, Армфельд, Ковалевская и Сарандович, в том, что они принимали участие в противозаконном сообществе, имевшем целью в более или менее отдаленном будущем ниспровержение и изменение порядка государственного устройства и кроме того, 2) Брантнер, Стеблин-Каменский и неизвестный малого роста раненный в том, что вечером 11 февраля сего года находясь в квартире Ниточаевой, в то время, когда в квартиру эту пришли для обыска чины Корпуса Жандармов и Киевской Городской Полиции, они оказали вооруженное сопротивление, стреляя из револьверов, последствием чего была смерть унтер-офицера Казанкина и нанесение легких ран Капитану Судейкину и унтер-офицерам: Демидову и Верблину, 3) неизвестный задержанный рядовым Каплиным,— в том, что тогда же будучи задержан городовым Ежовым и Медведчуком, он отказался идти с ними в полицейский участок и вынув револьвер стрелял в них, последствием чего было нанесение легкой раны Медведчуку, 4) Дебогорий-Мокриевич и Ковалевский в том, что составив фальшивый паспорт на имя Дворянина Федорова и жены последняго Марии они в текущем году, пред'являли этот паспорт в Полицию и проживали по оному в доме г. Коссаровской, 5) Четыре неизвестных в том, что были задержаны 11 февраля сего года без паспортов они отказались об'явить о своем состоянии, звании, фамилиях и месте жительства, 6) Потылицына и Ниточаева в том, что не принадлежа в выше означенному противозаконному сообществу, но зная о таковом они не только не донесли об этом своевременно начальству, но 11 февраля сего года в то время, когда в квартиру последней прибыли для производства обыска чины корпуса Жандармов и Полиции, Ниточаева предупредила о сем других обвиняемых бывших в комнате Ивана Ивичевича и на допросах при дознании и следствии умышленно скрывала лиц, принадлежавших к сообществу и ей известных, а Потылицына сожгла вместе с другими женщинами бывш. у Ивичевича бумаги, которые могли служить уликой против обвиняемых и 7) Вера Васильева в том, что не принадлежа к вышеозначенному сообществу, но зная о таковом, она не донесла о сем своевременно начальству.—Преступления эти предусмотрены ст. ст. 14, 124, 125, 126, 250, 950, 951, 975 Улож. о Наказ. Угол. и Испр. 279 Воин. Уст. о Наказ. изд. 1875 г. и Высочайшим указом от 9 Августа 1878 года.

Обвинительный акт составлен 16 Апреля 1879 года в г. Киеве.

Военный прокурор подпись

ЛЮДМИЛА МИЩЕНКО.

З МИНУЛОГО СТОЛІТТЯ.

СПОМИНИ.

I.

Коли я прохожу поуз київський університет або сумежними вулицями, мене завжди опановують спогади про мою далеку молодість і про людей, що відогравали в ній ту чи иншу ролю і які здебільшого вже зійшли зо сцени.

„И сколько нет теперь в живых,
Тогда веселых молодых.....“.

Більшість членів нашого, так званого тоді, „українофільського“ гуртка, жили саме в тій частині міста, що зветься „Новим Строєнієм“.

Мені приємно звертатись до цих споминів і перенести їх на папір, хоч навряд чи матимуть вони цікавість для сторонніх. Хіба тільки, як окремі картини тієї доби, що вже значно відріжняється від сучасного життя.

1875 року я одружилася з доцентом київського університету Федором Герасимовичем Мищенком.

Наше знайомство сталося зовсім несподівано й оригінально. Федір Герасимович після своєї магістерської дисертації побажав відпочити і приїхав погостювати до свого гімназіяльного товариша, судового слідчого, в гарне повітове місто Литин Подільської губерні, де ми тоді жили. Мій батько, Феофіл Леонтієвич Давидович, був повітовим начальником.

Я знала, що наш знайомий дожидає до себе якогось „професора“, з Київа, але дуже мало цікавилась цим: що в мене могло бути спільного з „професором“.

Одного чудового дня я й моя сестра в перших, що виховувалась у нас, пішли на базар купити горіхів. Покупка удалася, я зав'язала горіхи в серветку, і ми пішли додому, коли бачимо оддалеку гурток знайомих чоловіків, з ними якийсь незнайомий пан. Побачивши нас, вони поспішили нам на зустріч, але мене приводив у замішання мій вузлик, і я почала прохати кузинку взяти його від мене. Але хитруха тільки сміялась і рішуче відмовлялась виручити мене. А кинути горіхи, звичайно, було шкода, да і за серветку мені дісталось би від матері.

Так я зустрілась з цією компанією з вузликом у руках і з ярким рум'янцем на обличчі.

З нами познайомили приїзджого гостя і пропонували прогулку в „скелі“,—мальовничий куточок на березі невеличкої річки. Але, звичайно, нам треба було спочатку попросити дозволу у моєї матері, а мені ще позбутися нещасного вузлика.

Я сказала матері, що й „професор“ бере участь у прогулці.

„А він уже приїхав? Ну, який же він?“ спитала мати, а я недбайливо відповіла:

„Дуже негарний, але нічого досить симпатичний“. Мати мені сказала, щоб після гуляння я запросила всіх до нас на вечірній чай.

„Професор“ відразу почав виявляти велику увагу до молодої провінціялки, але я трохи бокувала від нього й держалася більше своїх кавалерів, а київського гостя тільки розглядала. Але прогулка була весела, потім усі пішли до нас, і „професор“ поводився дуже мило з моїм батьком і матір'ю, як і инші, віддав належне смачним домашнім закускам, печенням й варенням за чайним столом, шуткував і сміявся, і я зробила висновок з цього, що професори такі ж люди як і всі. Наступними днями їздили в ліс „з чаєм“, їздили човном по озеру, уряджали комнатні гри, і все це, як видно, подобалося гостеві так як і иншим.

Нарешті молодий учений виїхав, але очевидно він, ще не зовсім відпочив, бо небавом повернувся і посватався до мене. Хоч до мене вже сватались місцеві молоді люди, але це мені було приємно: адже чимало дівчат на виданні в Київі. Але виходити заміж мені зовсім не хотілось, вабило життя, воля. Я виховувалась в Одесі в приватній гімназії, жила кілька років у пансіоні, де нас держали дуже строго; тільки три місяці минуло, як я скінчила гімназію і приїхала додому, мені тільки сімнадцять років—і вже заміж! Ні за що! Я відмовила Федору Герасимовичу. Але як я вже прочитала два-три романи і знала, що в таких випадках пропонують дружбу за неможливістю більшого, то я й пропонувала її Федору Герасимовичу і була дуже здивована, що це його зовсім не зрадувало.

Але не дурно кажуть, що „суженого конем не об'єдешь“. Через кілька місяців ми з ним зустрілись в Київі, куди ми приїхали з матір'ю і зо знайомими, щоб побувати в театрах, зробить покупки і побачитись з моїм братом-студентом.

Облога відновилась, і маленька фортеця, очевидно не досить добре захищена, віддалася без бою—через три місяці я була замужем.

Перше весілля в нашій сім'ї, та ще улюбленої дочки, справили дуже пишно. Батько мій за свою справедливість, строгу чесність і гостинність користувався великою пошаною й прихильністю всіх верств населення, і в цей важливий для сім'ї день всі намагались вшанувати її. І тепер не можу без сліз зворушення й смутку згадати, як врочисто справлялось моє весілля: крім місцевих знайомих приїхало багато сусідніх дідичів, литинські Євреї й міщани влаштували ілюмінацію, мене везли до вінчання в кареті, запряженій четвернею ясносірих коней й оточеній верховими з похіднями; по дорозі до церкви горіли смоляні бочки, в ярко освітленій церкві було повно народу. Добре, що ця молода дівчинка що вступала в життя, мов принцеса, не могла уявити, яке бурхливе життя і яка сумна старість буде в неї.... Але пам'ятаю, що я плакала підчас вінчання, і знайомі дами підходили до мене ззаду і тихенько просили заспокоїтись „а то носик буде червоний“. Ця врочистість була тим оригінальніша, що того ж самого вечора в нашій сім'ї справляли два весілля: приятель Федора Герасимовича, що несподівано для себе відограв ролю нашого свата, очевидно „за компанію“ одружився з моєю кузиною. За вечерею пили „венгерське“, яке мій батько власноручно замурував у льоху для мого весілля того дня, як я з'явилась на білий світ. Ніхто, крім нього, не знав, де зберегається цей скарб. Діставши його, батько пестливо поляскав мене по плечу й покартав: „Ех, не дала ти йому постояти ще років три-чотири“.

Розказували, що в день мого народження батько довго перегортав святці, щоб знайти ім'я, гідне його дочки, і нарешті вибрав—Людмила.— Я люблю своє ім'я і вдячна батькові за вибір.

Під той час у всьому південно-західному краю польська мова була

настільки розповсюджена, що нею говорили навіть у російських родинах, а тим більш у нас, де мати була полька. Ми діти, знали тільки польську й українську мову, а російської мови почали вчитися тільки тоді, коли до нас вступила перша гувернантка, себ-то коли мені було років вісім. І от мати хотіла дати мені ім'я Пелягія, не думаючи про те, як це буде в перекладі на російську мову.

Першого дня мого нового життя мене засмутив такий епизод: на весілля ми дожидали мого старшого брата; я хотіла, щоб він був у мене за дружка; але він не приїхав, і мені це було дуже неприємно. Значить, служба перешкодила, — вирішили ми, але чому нема ні листа, ні телеграми?

У Київ ми виїхали другого ж дня після весілля ранком. Їхали в морозний день гарним зимовим шляхом. До залізниці (до станції Винниця) від нашого глухого закутку було тридцять верст. Їхали ми втрьох в супроводі дружка Федора Герасимовича, його товариша університетського, учителя київської гімназії Федосія Васильовича Гвоздика. На половині дороги на зустріч нам попався якийсь подорожній у великому дорожному кожусі з піднятим коміром. Ледве ми розминулися, я почула, що мене кличуть. Я здивовано оглянулася й побачила, що закутаний подорожній швидко біжить до мене. Я сказала візникові спинитись і через хвилину з радісним криком обнімала брата.

„Ну, котрий же твій чоловік?“ спитав він.

„Одгадай!“—І я була задоволена, що брат одгадав.

Виявилось, що в тому листі, в якому мати сповіщала його про день весілля, вона помилилась у числі, і я ніколи не могла забути цієї прикрости.

Цей брат був старший за мене десятьма роками, але ми завжди любили один одного і найбільше були схожі обличчям і вдачею. Він умер через кілька років після мого заміжжя від недовгих сухот. Він один з нашої сім'ї вмер молодим.

Не одно літо після того ми проводили в Литині, і я й досі з ніжністю та подякою згадую це містечко з його патріярхальними звичаями, що двічі виявило нам зворушливе спочуття: підчас похорону нашого первістка, чарівного трьохлітнього малюка, якого ми привезли на вакації показати діду й бабуні, і який вмер там від обкладок, і підчас похорону мого батька багато років опісля. Хоч мій батько давно жив на опочивку на селі, але ми вирішили поховати його в Литині, де проминуло біля двадцяти років його діяльности. Достотно все місто вийшло тоді на зустріч його тілу. Мого батька поховано в одному склепі з його маленьким онуком.

У Київі ми—молоді—прожили тільки місяців зо три, майже не улаштовувались і заводили тільки потрібні знайомства, бо Федір Герасимович одержав од університету двохлітню закордонну командировку з науковою метою і в червні 1875 р. ми виїхали за кордон.

Не задовго до свого від'їзду з Київа Федір Герасимович прочитав публічну лекцію про комедії Островського. Лекцію було прочитано на користь „Общества Дневных приютов для детей рабочего класа“, фундаторками і керівницями якого були найбільш інтелігентні жінки тодішнього Київа—В. І. Антонович, А. С. Толочинова, Л. М. Драгоманова, А. І. Кістяківська, А. Л. Іконнікова, А. І. Гогоцька та инші. Л. М. Драгоманова була й головою товариства. Я познайомилась з нею багато років опісля, коли вона вже овдовіла і, повернувшись з-за кордону, знов жила в Київі, і побачила, що слава про неї, як про жінку надзвичайно чарівну, розумну й добру, про що я багато чула в молодості, цілком

справедлива. Крім того, Людмила Михайловна була за молодих літ і талановитою драматичною артисткою-любителькою. Особливо велике враження вона, як казали, робила в „Грозе“ Островського, в ролі „Катерини“. З М. П. Драгомановим я познайомилась 1776 р. у Відні, де він жив уже як емігрант. З Федором Герасимовичем він часто бачився, і вони вели без кінця розмови й суперечки, але я була тоді ще дуже молодою, майже не розумілася в цьому, і Михайло Петрович або ігнорував мене, або дивився на мене звисока. З розмов „старших“, я бачила, що Драгоманову тяжка його роля емігранта, що він сумує за Росією, і що його засмучують незгоди з київськими членами „Громади“.

Мій чоловік багато працював у своїй спеціяльності в Берлині, Ляйпцигу, в Італії і в Парижі. І в той же час він займався й моєю освітою, вибирав для мене сер'йозні книги для читання, знайомив з мистецтвом, пояснюючи його пам'ятники; крім того, я робила для чоловіка виписки, переписувала й коректувала його праці, а в Парижі слухала лекції з французької літератури та вдосконалювалася у французькій мові, яку я знала з дитинства.

В Парижі у нас було багато знайомих, головним чином чоловіків, як серед емігрантів, так і серед росіян, що вчилися там, як і Федір Герасимович. Центром, чи певніше збірним місцем для російської еміграції була тоді російська бібліотека в Латинському кварталі. Ми часто заходили туди, щоб читати російські книги й газети, а иноді бували й на засіданнях бібліотеки.

Хоч я була тоді дуже молодою, але на мене тяжко впливали гострі незгоди між емігрантами. Більшість з них здавалися мені надто роздратованими невдахами.

Там ми познайомились з Петром Ткачовим з його жінкою Дементьєвою, з Миколаєм Лопатиним, з Даниловою, Бронським, Литвиновим і багатьма иншими. Кілька років опісля я дізналась, що Лопатин нелегально пробрався в Росію, що його знов було заарештовано за якусь політичну історію і, як казали, скарано. В Парижі Лопатин мені здавався найбільш европейцем.

Але особливо мені подобався Ткачов. Він був чоловік середніх літ, здоровий, сутулий, трохи дебелий і лінивий, з насмішкуватими очима, веселий і добродушний, мов дитина. Дивлячись на нього, часто по-приятельському базікаючи з ним, я ніяк не могла уявити собі, що це „небезпечний державний злочинець“. Дементьєва розказувала мені про своє трьохлітнє самотнє ув'язнення в Росії, здається, в Петропавловській фортеці, і коли я жахалась, вона, усміхаючись, казала, що ще страшніше ув'язнення вдвох—у камері, коли люди надзвичайно надокучують один одному, доходить до надзвичайного роздратовання, навіть до ненависти. Вона це знала на собі, коли просиділа вдвох шість місяців, хоч її товаришка по камері була з нею однодумка і навіть приятелька.

З легальних Росіян ближчими до нас були Яків Миколаєвич Шульгин і Микола Іванович Зібер. Бідний Шульгин дуже постраждав у Парижі.

1876—77 р.р. у Парижі ще було повно наслідків руйнації, зробленої під час погрома комунарів, палко боролися між собою політичні партії, воювали газети, уряд Мак-Магона був непопулярний і держався начеку. Федір Герасимович, Шульгин і я якось одного святкового дня вешталися по Парижу, коли раптом почувся гамір, з'явився натовп, це була якась вулична демонстрація. Ми опинились у натовпу, який розганяла поліція, і дуже скоро, зовсім для них несподівано, моїх попутників товаришів було заарештовано. Мене перелякала думка, що я залишусь сама в такій обстанові і я зо слізьми вимагала, щоб і мене було заарешто-

вано. Мені зробили цю приємність і теж впихнули в участок, де я зараз же й нашла своїх. Нас з Федором Герасимовичем продержали там тільки кілька годин, зробили нам допит, послали на нашу квартиру перевірити адресу, що ми подали, і відпустили. А бідного Шульгина затримали, обвинувачуючи його в тому, що при арешті він ударив городовика. Яків Миколаєвич завжди з обуренням заперечував це.

Другого ж дня Федір Герасимович і Ткачов почали клопотатись про звільнення Шульгина, звертались навіть до Віктора Гюго, який прийняв їх дуже ввічливо і поставився спочуйливо, але нічого не вийшло. Було призначено суд. Шульгину знайшли безплатного адвоката, спеціялиста по політичних справах (французька влада зробила з цього політичну справу). Пам'ятаю, що прізвище адвоката було Енґельгард, мабуть він був Єльзасець, але звичайно Французи вимовляли це прізвище Анжеляр. Нас викликали за свідків, ми гаряче заперечували провину нашого бідного земляка, адвокат сказав гарну промову—ніщо не помогло. Якова Миколаєвича присудили до двохмісячного арешту. Він був людина дуже делікатна, вихована; але дуже нервова й боязка, і йому тяжко було терпіти ув'язнення, тим більш, що його держали вкупі з карними злочинцями.

Так, республіканська паризька тюрма того часу не стояла на високому рівні. Пам'ятаю, з яким жахом Шульгин розказував, а ми слухали, як у день поміщення в камеру йому звелено було „прийняти ванну". „Ванна" була одна для всіх (цеб-то не тільки ванна, а й вода в ній). Шульгину доводилось бути, здається восьмим. Він з огидою рішуче відмовився, і його силоміць примусили сісти у ванну.

Ми з чоловіком часто відвідували його, носили йому харчі, кожного разу підлягаючи ганебному огляду. Коли що-небудь з харчів було загорнуто хоч би в шматки друкованого паперу, цей папер викидали і замінювали його чистим. Федора Герасимовича—чоловіки, а мене якісь гидкі мегери ретельно обшукували, обмацуючи навіть мою причіску. І це все для того, щоб впустити нас до в'язня через густі грати. Із тюрми Яків Миколаєвич вийшов дуже розстроєний, схудливий і, звичайно, у ворожому настрої до Французів. Небавом він виїхав до Швейцарії. Ми з ним зустрілись уже в Київі, коли й самі повернулися на батьківщину.

Микола Іванович Зібер жив у тих самих мебльованих кімнатах, що й ми у Латинському кварталі, коло театру „Одеон". Навкруги цього театру була колонада, в якій містились кіоски букиністів. Як дами бігають по модних магазинах, захоплюючись виставленим крамом, так Федір Герасимович і инші Росіяни, що працювали в Парижі, захоплювались колонадою Одеона, призначали там побачення один одному, показували цікаві новини, хвалилися набутими скарбами і дуже часто виходили з бюджету, що був у всіх дуже невеликий. І у Зібера Одеон було улюблене місце. Ми бачилися з Зібером що дня, часто обідали разом в їдальні, разом оглядали Париж і взагалі любили його. І він ставився дуже добре до нас. На вигляд Микола Іванович здавався великим відлюдком і був надзвичайно дражливою людиною. Ці вибухи роздратовання траплялися у нього з усякого приводу, але ми добре ставлячися до Миколи Івановича, вміли якось запобігати їм. Мені завжди було жаль його. Я почувала, що ця людина — сила, але сила якась хвора, надламана. Він був високий, дебелий, з блідим, веснянкуватим лицем, з цілою копицею рудого кучерявого волосся, з похмурим поглядом, — негарний. Такі обличчя й постаті часто зустрічаються серед робітників-Росіян. Жив він надзвичайно скромно, справжнім ученим-самітником, не цікавля-

чись зовсім тими паризькими розвагами, якими так захоплюється більшість чужоземців. Але він гарно одягався, хоч, здається, завжди носив той самий костюм; але одіж приставала добре до його могутньої постати і була надзвичайно чиста й акуратна. Гадаю, що засоби були в нього тоді невеликі, але він ні в кого не позичав, що таке властиве Росіянам за кордоном.

Я почувала, що Зібер самотній, що його гнітить туга. І дійсно, в житті цього суворого вченого була зовсім незвичайна драма, яка підточувала його сили. Може вона й довела його до такого сумного кінця. Цією драмою було безмірне, болісне, незадоволене кохання Зібера до його власної жінки.

Микола Іванович був одружений з Надією Олимпіївною Шумовою. Їй тоді було років двадцять-пять, двадцять вісім. Вона не була красунею, але надзвичайно приваблювала своїми м'якими манірами, добрістю, розумом. Вона всім подобалась. Надія Олимпіївна жила постійно у Швайцарії,—вона була студенткою-медичкою бернського університету, і в Париж приїздила тільки на короткий час на Різдвяні та Великодні вакації. Ці візити були якимсь сумним святом для Зібера. Задовго перед її приїздом він починав страшенно хвилюватись, боявся всяких нещасливих випадків, залізничних катастроф, тощо; втрачав сон і апетит. Надія Олимпіївна завжди приїздила зо своєю старшою сестрою, Катериною Олимпіївною Шумовою, теж студенткою-медичкою бернського університету. Сестри жили вкупі і палко любили одна одну. Катерина Олимпіївна мені не подобалась. Вона була негарна, маленька, худенька особа, з незлагідною, вдачею. Здавалось, вона нікого не любила, крім своєї сестри, на яку мала великий вплив. Приїжджаючи в Париж, сестри не розлучалися, жили в одній кімнаті. Бідний Микола Іванович ревнував свою жінку до сестри, а Катерина Олимпіївна, як видко, не дуже любила його і ставилась до нього задиркувато. Із цього виникали нові вибухи, роздратовання Зібера, згризоти його жінки і сцени Шумовій. Зустрічаючись бувало з ним на сходах або в коридорі, я звичайно по виразу його лиця догадувалась, що „одержано листа від Наді", або—що „давно нема листа". Дожидав він приїзду жінки завжди турбуючись, задовго перед поїздом виїздив зустрічати її на вокзал, а приїде вона,—він турбується ще більше. Надія Олимпіївна теж, як видно, мучилась. Звичайно наші спільні розваги або спільні ж обіди похмарювалися й псувалися через ці турбування. Але сестри виїздили, і Микола Іванович журився, ходив сам не свій. Бувало, як тільки я помічаю, що Зібер світом нудить, я зараз же запрошую його до нас на вечірній чай. Він це любив, мабуть, тому, що міг розмовляти зо мною про свою жінку, знаючи, що я їй симпатизую, і що я не полюбляю його суперницю—Шумову. З приводу чаю мені пригадується кілька кумедних закордонних анекдотів. Здається, з нашого гуртка тільки ми одержували чай безпосередньо з Росії. Нам його присилала моя мати. Але коли посилка запізнювалась, доводилось иноді купувати його потроху в Парижі, а там чай не продавали запечатаним, як у нас, а держали його в бакалійних крамницях у відкритих банках, і можна було купити його на кілька су. Чай, звичайно, був поганий, витхлий. Був у нас у Парижі один знайомий Росіянин, на прізвище Перепелкин, великий любитель і, мабуть, знавець чаю. Я не дуже долюблювала Перепелкина. Він часто приходив до нас на чай і журився, коли російський чай витрачувався. Якось він приходить до нас, а Федір Герасимович і каже йому: „сьогодня жінка почастує вас добрим чаєм, ми вчора одержали посилку з Росії". Перепелкин зрадів.—„І не думаю", вирішила я сама собі: „стану я для Перепелкина розпечатувати новий чай. Треба перше

кінчати французький, не викидати ж його". Але, звичайно, мовчу, готую чай. Коли наш гість випив першу шклянку, я з самим невинним виглядом питаю: „Ну, як, знаходите ріжницю". А Перепелкин відповідає: „А як же, треба мати коров'ячий язик, щоб не помітити ріжниці, прекрасний чай". Я ледве не зареготалась. Потім я призналась чоловікові у своєму вчинку, він мене трохи полаяв за недостачу гостинности, але й сам сміявся. А я з того часу прозвала Перепелкина „Коров'ячий язик", про що він, на жаль, ніколи не дізнався.

Виїжджаючи з Парижу, я подарувала трохи чаю хозяїну наших мебльованих кімнат, теж „любителю". Він зрадів. „Est-il dejà sucré, madame?" (Чи він уже з цукром?) спитав він мене. Мої літа й тут виявились, і я серйозно відповіла: „Ще ні, але вам залишається тільки перетерти його з дрібним цукром". „Oui, oui, c'est ça, mersi bien, madame!" (Так-так, добре, дякую вам!). Але Федір Герасимович вмішався, зіпсував мені всю музику і не дав французу спробувати добре приготований російський чай, пояснивши йому, що ліпше класти цукор тоді, коли чай вже готовий. А мене й на цей раз не похвалили.

Коли Федір Герасимович працював в Ляйпцигу, його професор-Німець почав якось вихваляти російський чай і висловив жаль, що в них такого не можна дістати. Федір Герасимович виписав із Росії фунт чаю високого сорту і підніс професорові. Старий був дуже радий. Через кілька днів він каже Федору Герасимовичу: „Коли б ви знали, як моя жінка вам вдячна за чай. Знаєте, ми пересипали ним всі скрині й комоди. Який чудовий аромат!" І професор з насолодою понюхав рукав свого сурдута.

Затуживши за родичами, за Росією, а особливо за своїм малесеньким сином, я залишила Федора Герасимовича і всю нашу компанію в Парижі і в червні 1877 р. повернулась до Росії.

Нікого з нашого парижського гуртка мені не довесь більше побачити. Потім з великим жалем я дізналась, що Микола Іванович Зібер захворів психично і вмер ще молодим. Недарма він, бідолашний, так болісно ревнував свою жінку і до Берна: вона там зоставалась багато років, працюючи в університеті, а після смерти Миколи Івановича одружилась з бернським професором, поляком Марцелієм Ненцким; а коли 1891 р. петербургзький інститут експериментальної медицини запропонував Ненцкому катедру, Надія Олимпіївна разом з ним приїхала в Росію. В Енциклопедичниму словарі згадуються численні праці професора Ненцкого— „у співробітництві з п. Зибер". Катерина Шумова була потім ординатором у одній з великих лікарень Петербургу, здається. „Николая-Чудотворца".

Приблизно через рік після весілля ми з чоловіком роз'їхались у ріжні сторони: він на роботу в Ляйпциг, а я до родичів, бо чекала пологів. Для мене це була кошмарна подорож: гроші з Росії дуже запізнились; я знала, що наближається час пологів, що залишатись мені недосвідченій і безпомічній за кордоном неможливо, і ми обидва дуже хвилювались. Нарешті гроші прийшли і я виїхала. До того часу я не тільки ніколи не їздила сама, а навіть не знала, як купують квитки, як здають багаж. А тут ще Федір Герасимович, також через недосвідченість, вибрав якийсь невідповідний потяг, з багатьма зупинками, пересадками, з кількома купівлями квитків. Пам'ятаю, що десь на Угорщині мені довелось кілька годин чекати потягу вночі на якійсь маленькій станції. В неясно освітленому вокзалі піячила компанія чоловіків, які здивовано дивились на молоду самітню подорожню. Зо мною вони починали розмову якоюсь незрозумілою мені мовою, а я так їх боялась, що, забравши свій ручний багаж, холодної, вохкої, темної ночи, сховалась десь за вокзалом. Коли

нарешті підійшов потяг, я змучена, схвильована, вся тремтячи, сіла в темний куток порожнього вагону. На мене звернув увагу старий кондуктор. Він часто заходив до мене, питав, чи не голодна я, чи не змерзла, пропонував лягти й заснути і взагалі так по-батьківськи поводився зо мною, що я взяла його за обидві руки, міцно стиснула їх і заплакала. Він говорив по-німецьки, і ми розуміли один одного. Багато років я пам'ятала лице і кожне слово цього прекрасного старого.

Нарешті я добралася до Будапешта. Я знала, що там мені треба пересісти і взяти нового квитка, але я жахнулась, коли довідалась, що мені треба їхати на другий вокзал, і мені пояснили, що це далеко. Ні жива ні мертва, я сіла в закритий фіякр, не розуміючи ні носильника, ні візника. Було це пізнього вечора. Мені здавалось, що переїзду нема кінця, вулиці порожні, погано освітлені, ми переїздимо якусь широку річку, очевидячки Дунай. Раптом візник спиняється і якісь люди підходять до вікна фіякра і чогось від мене вимагають. Я знов жахаюсь. Нарешті якось зрозуміла, що вимагають з мене платню за переїзд через міст. Але скільки? Я вийняла кілька дрібних монет, положила їх на долоню і простягнула людям, що кричали. Вони щось взяли, і ми поїхали далі. На новому вокзалі мені не вистачило австрійських грошей, довелось тут же міняти російські, не знаючи курсу. Після розміну я побачила, що з грішми у мене погано, що я тільки доїду до кордону—до Волочиська. Так і сталось. Що було робить? Сидіти на вокзалі і післати телеграму родичам. Але я вже почувала себе не зовсім здоровою, і я знала, що кожна година для мене має значіння. Носильник порадив мені звернутись до буфетчика, і я вважала його за доброчинця, коли він за великий відсоток під заставу золотого браслета дав мені грошей на квиток 3-ї класи й на багаж до Жмеринки, моєї останньої станції. Там мене повинні були чекати коні. Потім батько вислав гроші буфетчикові і я дістала свого браслета.

Я телеграфувала батькові, сіла в вагон і заспокоїлась. Одна тільки думка була — доїхати додому. Але потроху я почала відчувати голод, а грошей у мене зовсім не залишилось. Я почувала слабість мене трохи нудило. На якомусь вокзалі я хотіла випить води, потім сіла до столу і побачила, що якийсь пан їсть чудовий біфштекс з картоплею.—Що коли б я розповіла йому про своє становище і попрохала його замовити й для мене такий біфштекс?—Але мені було соромно. От пан скінчив свою вечерю, а вся картопля зосталась. Ах, коли б мені взяти її. Але я, звичайно не взяла. Ще день без їжи, знов вечір і нарешті Жмеринка. Я бачу нашу стару служницю, вона побачила мене—все в порядку. Вона переказує мені розпорядження матері — ночувати в дамській кімнаті на вокзалі й їхати тільки тоді, коли стане зовсім видно. Ще зупинка! Ще вокзал! Ні за що! Ми поїдемо зараз. Служниця вмовляє мене, старий візник—Андрій каже, що ніч темна, нічого не видно, що дуже грузько, що ми будемо тягтися цілу ніч (35 верст)—дурна молода жінка нічого не хотіла слухати. Мені вже й їсти не хотілось, я випила тільки шклянку чаю на прислані гроші і ми їдемо, себ-то плентаємося ходою по гидкій дорозі. Не вважаючи на обережність нашого заслуженого Андрія, на половині дороги коляса перекидається, служниця валиться на мене, речі падають у грязь. Служниця верещить, візник жахається, мені соромно, і щоб заспокоїти наляканих слуг, я кажу що зовсім не забилась. „А колясу не поламано, можна їхати далі?“ — Хвала Богові, коляса ціла. Але ось ми й дома. Глупа ніч. Батька нема, він поїхав у повіт. Мати спить. Старший брат, наче відчуваючи мої дорожні переживання, виїхав на зустріч мені у Волочиськ, але наші потяги розминулись, а яким щастям

була б для мене зустріч з братом у Волочиську. І другий брат, що скінчив цього року київський університет, тут, і молодший, військовий, якого я теж дуже любила, приїхав у відпуск, — яке щастя. Насилу ми достукались, ніхто нас не ждав. Мати побачивши мене, ледве не зомліла. „Тобі їхати такої темної ночи, такою страшною дорогою. І ти це допустила? На віщож тебе посилали?“ з гнівом звернулась вона до служниці. Але я почала прохати матір ні на кого не гніватись, бо це тільки моя вина — вони не згоджувались їхати. Нарешті все заспокоїлось. Мене відігріли, нагодували і поклали в ліжко. Другого дня приїхали батько і брат, весь день минув у розмовах, всю мене охопило родинне тепло. Про свої пригоди я ще мовчала. Пам'ятаю, що другого ранку мати покликала нашого старого Андрія і, даючи йому карбованець „на чай“, сказала: „Ти повинен був умовити молоду пані не їхати вночі, але спасибі, що віз обережно, аджеж ви могли перекинуться, а ти бачиш, яка вона“. Андрій взяв заслуженого карбованця, потупивши очі. Потупилась і я. Це був гарний день. Пам'ятаю, що я все гризла гарбузове насіння й балакала. Мати показала мені цілу купу матеріялу, заготовленого на придане новородженому і сказала мені, що коли я відпочину, ми візьмемось за шитво. Але спочити мені не довелося. Другого дня ранком я сказала матері, що мені нездужається. „Очевидно, я надто багато з'їла насіння“. А ввечері у мене вже був син. Дитина народилась зовсім здорова і не передчасно. Тоді мої батько й мати вжахнулись. „Адже це могло статися з тобою у вагоні, або на якомусь вокзалі!“ Тільки чимало часу опісля мати дізналась про подробиці моєї подорожи і потім часто повторяла: „Видно, милостивий до мене Бог, коли я не знала, що моя дитина проїздить половину Европи сама, з такими невдачами і за кілька день до пологів“.

Це було в половині жовтня, а на Різдво приїхав Федір Герасимович, щоб познайомитись з сином. Телеграма про його приїзд спізнилася й ми зустріли Федора Герасимовича на половині дороги, в селянських санях і не досить тепло одягненого. Але я везла з собою купу теплої одежи. Федір Герасимович переодягся і сів у наші сани. Всю дорогу він охороняв якусь велику коробку. В ній, як виявилось, був ошатний оксамитовий капелюш, який він купив для мене в Ляйпцигу. Капелюш, здається, був не зовсім підхожий, бо мати потихеньку сміялась і говорила: „Гарний був би для сорокалітньої дами“, але це мене дуже зворушило, і я пишалась цим капелюшем. Чоловік привіз мені тоді між иншим і альбом із знімками Дрезденської картинної галереї. В Дрездені Федір Герасимович побував уже без мене.

Кого й чого тільки не пережив цей альбом, але він і досі зберігається у мене — півстоліття...

Федір Герасимович пробув з нами тижнів три і за цей час побував і в Київі. При ньому на святах ми й охрестили нашого хлопчика. Його хрещеною матір'ю була бабуня, а хрещеним батьком гімназіяльний й університетський товариш Федора Герасимовича Дмитро Федорович Подоляка, судовий слідчий Полтавської губерні, що приїхав спеціяльно ради хрестин до нас.

Не задовго перед тим з'явилось оповідання М. І. Костомарова „Юрій Кудеяр“. Це оповідання мені надзвичайно сподобалось, і ми вирішили, коли у нас народиться син — назвати його „Юрій“. Так і зробили.

Після від'їзду Федора Герасимовича життя моє проминало дуже тихо й одноманітно. Я багато читала, займалась музикою, гуляла. Свого маленького сина я дуже любила, але зовсім не вміла глядіти його, навіть боялась до нього доторкнутись. Коли мамка була занята, і мене

відривали від книжки або від роялю, мені здавалось це досить нудним, і я питала: „А хіба Юлія або хто инший не може посидіти з ним? Адже коли він плаче, я нічого не можу з ним зробити“. За те моя мати віддалася внукові зо всією жагою бабунь.

Мене засмучувало, що я не могла сама годувати маленятко, не могла тому, що через кілька місяців, весною, повинна була вернутися до чоловіка за кордон. Але все частіше я почувала, що мати може перемогти жінку, що я може й не поїду. Але моя мати впевняла мене, що не можна молодому подружжю розлучатися на рік, що дитині й без мене буде добре у них, та й мені хотілось до чоловіка, і в травні я поїхала до нього у Відень.

Багато сліз я пролила, розлучаючись з родичами і з дитиною. А він, що ніколи ще не бачив сліз, здивовано дивився на моє лице і ловив їх рученятами.

За кордоном я весь час думала й сумувала за своїм Юрієм. Листи моєї матері, повні оповідань про нього, його фотографічні картки не тільки не заспокоювали мене, а хвилювали ще більше. Нарешті через рік я не витримала і, не дожидаючись чоловіка, виїхала в Росію. Цей раз мій приїзд обійшовся без неприємностей.

Хлопчик мій бігав, лепотав, був чарівний. Тільки „мама“ ніяк не міг вимовити, а називав мене „папа“.

До цього часу вже осипалось чимало пелюсток з квітів моєї молодости, розвіялось багато ілюзій, і мене відразу охопила материнська жага, обожування сина. Але всі дивувались, що й дитина відразу гаряче полюбила мене, наче й він нудьгував у розлуці. Моя бідна мати навіть трохи ревнувала його до мене.

Я знов почала жити таким же тихим життям, як і в перший приїзд. Але було лито, довгі прогулки, купання, і дома вже жила й моя молодша сестра, що скінчила тоді курс у тій же гімназії, що й я.

Я мало їздила до знайомих, бо повітове товариство задовольняло мене ще менше, ніж раніш.

Але я вже не знайшла в Литині й улюблених друзів моєї молодости. Але про них мені хочеться сказати докладніше, а для того треба вернутись за багато років назад.

II.

Років за вісім до того часу, що я описую, в Литин приїхало два поміщики Симбірської губерні, брати Микола і Володимир, які відограли не малу ролю в історії моєї молодости. Вони чомусь захотіли ліквідувати свої справи на батьківщині і купили землю в Подільській губерні. За порадою і вказівками вони звернулись до мого батька, як повітового начальника. Батько, що завжди охоче робив послуги, зайнявся їх справою; вона закінчилась удачно і небавом брати купили два маєтки—старший в десяти верстах од Литина, а молодший—в чотирьох. З того часу й почалось знайомство, яке перейшло в дружбу між їх сім'ями й нашою. Пам'ятаю, що хоч у Володимира був чудовий сад, я ніколи не любила їздити туди. Тай яка ж могла бути приємність, коли два хлопчиськи завжди смикали мої довгі коси, а маленька дівчинка плакала без упину, побачивши чужих, і не можна було ні бавитися з нею, ні пестити. А це я страшенно любила. Очевидно, материнський істинкт був надзвичайно розвинений, і я навіть якось хоробливо любила маленьких дітей, особливо дівчаток. Мати й гувернантки казали: „що за мати буде з Милі“. Особливо я любила двох дітей, з яких одно випадково попало до нас у хату. Дівчинка дуже швидко звикла до нас,—бавилася, лепетала, сміялася,

а я страшенно покохала її. Яким горем було для мене те, що Маничку доручено було не мені, а нашій тьоті, маминій сестрі, і що вона спала не зо мною, а з нею. Але весь мій вільний час я віддавала маленькій гостійці, й, здається, ніколи так пильно не вчилася, як тоді, щоб швидче позбутися уроків і належати їй.

Як я горювала, коли мати її, вернувшися з Петербурга, взяла її від нас.

От такою ж любов'ю я любила потім маленьку дочку Миколая Лізочку, приїзд якої завше був для мене святом. А коли на вакації приїздили його старші діти—син Володя, років чотирнадцяти, київський гімназист, і дочка Раїчка з одеського інституту, в моє життя, і без того привільне, вливався новий струмок радощів і розваг. Володя був моїм першим коханням. Але моє кохання скоро прохололо. Потім мене повезли в Одесу в пансіон, де мене охопило нове й нелегке життя, і коли я дізналась про смерть бідного Володі, що вмер у Київі, застудившись, я звичайно, дуже жалкувала за ним, але до розпачу не дійшла.

Років за два до того Микола одружився з нашою гувернанткою. Це ще більше зблизило наші сім'ї.

Становище гувернанток у нашому домі було зовсім особливе, я ніколи потім такого не бачила. Гувернантки ставали членами сім'ї, їх розважали, обдаровували, возили в гості. Коли в нас бували гості, а бували вони часто, нас—дівчаток доручали бабуні або покоївці, а гувернантка весь час сиділа у вітальні.

Від гувернанток вимагалось більше, ніж тепер од вчительок: вони повинні були знати, крім предметів, ще й музику, і мови, і мати гарні маніри (тому здебільшого вони нічого не знали). Але, як дістати їх було досить трудно, і не кожна згоджувалась їхати в „провінцію", то їми дорожили. Майбутня дружина Миколая, наприклад, більше була придатна на ролю „дами", ніж на обов'язки педагога. Вона була з аристократичної, але збіднілої сім'ї, добре вихована і знала французьку мову, якої й нас навчила. Навчила вона мене теж дуже добре писати диктури, які проте виправляла за книжкою. Цим і обмежились мої знання, набуті від неї. Та ще з нею я вивчала... катехізис. Вивчила зо всіма текстами, які навіть у гімназіях випускали, і звичайно, без жодних пояснень. Про зоологію, ботаніку, фізику я не мала ніякого уявлення. Але й ці знання мені здалися: я відразу вступила до 5-ої класи гімназії, де катехізис тільки починався, тому мені ніколи не доводилось готувати лекції з закона божого, а моє знання текстів зворушувало батюшку. Дуже знадобилась і диктура.

Після одружіння вчительки катехизису наш московський родич прислав нам гувернантку з Москви—Варвару Олександровну Солоницьку. За два роки вона добре мене підготувала до гімназії, і взагалі я їй багато в чому завдячую. Вона була вже немолода, негарна, розумна, серйозна, трохи насмішкувата. Вона ніколи не пестила мене, але я почувала, що вона мене любить, шанувала її і була їй дуже віддана. І мої батьки ставилися до неї з великою пошаною. Гадаю, що вона вивезла добрі спомини з нашого дому. Ми з нею читали, багато розмовляли, грали в чотири руки, робили далекі прогулки. При ній я ні в кого не закохувалась, мене цікавило те, що відповідало моїм літам.

Ми з нею зустрілись у Москві, коли я вже була матір'ю трьох дітей, котрих я представила Варварі Олександровні, і ми обидві були дуже задоволені з цієї зустрічи.

З нашими гувернантками ми жили дружно і любили їх, за винятком першої. Вона вступила до нас, коли мені було років вісім. Цю гувернантку я ненавиділа всіма силами своєї дитячої душі. Вона теж жила

у нас два роки. Не розумію, як мої батьки, такі дбайливі й люб'ячі не помічали, яке псування характеру робиться на їх очах, скільки горя вливається в душу дитини, до того-ж ще нервової й надзвичайно вразливої. Я ненавиділа її вигляд, її голос, її ім'я—Агафія Якимовна. І вона терпіти мене не могла, але намагалась скрити це від моєї матері, хоч я була безумовно хорошою дитиною. Ласкою можна було зо мною все зробити. Але це була надзвичайно зла істота, не строга, не запальна, а дійсно—зла. Вона була молода дівчина, здається, двадцяти років, граціозна, але мала якесь чудне, як я тепер розумію, асиметричне обличчя. Вона була трохи глухувата і дуже боялась, щоб цього не помічали. Зо вступом до нас Агафії Якимовни мене вперше виселили з материної опочивальні, де ми з сестрою завжди поміщались. І от бувало я лежу ввечері в ліжку, дивлюсь на ненависну гувернантку, а з опочивальні чую материн голос, сестриччину цокотню, і мені так сумно, наче я вже стала не членом сім'ї, а чужою для всіх.

Педагогічні засоби мого ворога були надзвичайні: бібули тоді ще не вживали, а користувались звичайним жовтим піском, який хтось із слуг сушив і просіював. Мені подарували велику зелену солянку, і це була моя пісочниця. Засипати карлючки піском було дуже весело, літери ставали такими великими, опуклими, а пісочок так гарно тріщав, коли перегортати сторінку, і я цим иноді захоплювалась і намагалась насипати як найбільше піску. Тоді моя вихователька схоплювала зшиток і витрушувала пісок на мою голову. У мене було довге, густе волосся, яке мати завжди сама розчісувала й заплітала. Хоч я й намагалась зараз зчистити пісок з волосся, але мати якось побачила рештки його й спитала: „Чому це в тебе пісок у волоссі. Це ви мабуть пустуєте й кидаєте його одна в одну?“ Я пояснила, в чім справа, але мені, здається, не повірили. Тоді я вирішила доказати, а нового випадку чекати довелося недовго. Тоді я не зчистила піску, а понесла його показати в цілості. Мати розпустила моє волосся, старанно його вичисала і знов одіслала мене в класову кімнату. Але покоївка мені потім розповідала, що коли, скінчивши вчення, я побігла в сад, мати покликала до себе гувернантку і, дуже сердячись, говорила про її вчинок.

З цією гувернанткою я почала вчитися музики. Цього навчання я терпіти не могла й боялась. У великій залі, осторонь од других кімнат, я почувала себе ще більше у владі моєї мучительки. Кожна невірна нота, кожна моя помилка доводила її до лютости. Вона била мене по руках, щипала їх. Майже кожен раз я плакала, а потім вона ще казала матері, що я лінюсь, граю дуже неохоче, і мене соромили, картали. Одного разу, коли мої руки попухли й посиніли від щипання, я, плачучи, вискочила з-за роялю. Агафія Якимовна догадалась, що я хочу поскаржитись матері, і схопила мене за сукню, щоб не пустити, але я, як в'юн, вислизнула з її рук і кинулась до матери, показуючи їй свої руки і палко заявлюючи, що ні за що більше не стану „вчитися музики“. Мати заспокоїла мене, відіслала в дитячий покій, а сама пішла в залю.

Судячи з настрою мого ворога в цей день, вона мало приємности мала від цієї розмови з моєю матір'ю.

До чого дитина може ненавидіти, показує таке: моя мати не любила гуляти пішки, тому ми часто їздили коляскою, звичайно, в супроводі гувернантки. Нам—дітям не дуже подобались ці катання, що відривали нас од гри і взагалі були нам зовсім нецікаві, але відмовлятися від них нам чомусь не дозволялось. І от, помітивши, що мати завжди сідає в коляску з лівого боку, я почала залазити туди раніш, щоб сидіти навпроти матері. А коли сестрі захотілося й собі роботи так і вона за-

хоплювала моє місце, я просила її не перешкоджувати мені, дуже слушно поясняючи, що вона ж не так ненавидить Агафію Якимовну, як я, і тому їй легше сидіти проти неї. Сестра це розуміла й поступала мені. Вона була молодша за мене, ще не вчилась і не залежала від гувернанток.

Якось повернувшись із свого відпуску, Агафія Якимовна привезла мені конфет. Ми були настільки виховані діти, що я прийняла дарунок і подякувала за нього, але навіть не покоштувавши цукерок, оддала їх покоївці. Коли вона здивувалась, що я оддала їй всю коробочку, я сказала: „це від Агафії Якимовни, і я не стану їх їсти".

Мабуть завдяки їй, у моїх дітей ніколи не було ні бонн, ні гувернанток, а я сама, чи добре, чи погано виконувала ці обов'язки. Може не завжди добре, за те вони й уявити собі не могли б таку Агафію Якимовну.

Певно, за мудрим материним розпорядженням, нам після лекцій надавали велику волю, яка нам, особливо літом, давала багато радощів. Не пам'ятаю ні одного випадку, щоб ми зловживали нею.

Коли я дивлюсь на міських дітей з їх „Купецьким садом" або „Володимирською гіркою", з їх грою в „Раю-раю, пропускаю", або в „Пропало", мені стає сумно за них, і я пригадую велику ріжноманітність наших забав. Тут були й виправи в невідомі країни, і танці дикунів при місяці після прочитання „Путешествия Ливингстона в Африку" (я довго думала, що „тубільці" це окреме плем'я дикунів), і живі ілюстрації до віршів і байок, і будування дивовижних халупок у кущах, над якими ми багато працювали, за те й любили. За нашим садом був великий шматок землі (а можливо він тоді лише здавався мені величезним), так звана „левада"; частина її була під городом, частина під засівом вівса й сочевиці для коней. Ця левада—це був цілий маленький світ і додала нам чимало здоров'я. За нею тяглось—безкрає чуже поле (ми жили в кінці міста), на яке нам самим ходити було заборонено. Звичайно, не без того було, щоб ми не перебирались через глибоку канаву, коли нас дуже вабили гарні маки й волошки, або коли нам треба було колосків. З двох других боків левади були чужі садиби, теж відділені канавами, а на цих канавах росло багато чудових вишень-шпанок. А скільки було любих польових квітів на цих канавах і на межах, скільки запашних трав. Яких надзвичайних жуків, метеликів, коників ми знаходили. І нам і на думку не спадало проколювати їх шпилькою або обливати етером (я і тепер вважаю це жорстокою і цілком марною забавою). Ми тільки милувалися ними і спостерігали, оскільки розуміли, їх життя. А чого тільки не споживали наші шлунки! Сира морква, огірки, горох, вишні, сливний клей, а потім свіжий чорний хліб, який ми здобували в людській.

Чи можу ж я не сказати кілька слів про „клей", про це наше „Золоте руно". Це була б з мого боку чорна невдячність! Як тільки ми не поламали собі рук або ніг, здобуваючи його на деревах. Міські діти мабуть і не знають, що це таке. Це сік вишневих дерев, що виливає з шпарок кори дерева; на повітрі він твердне, немов смола, і повертається у масу янтарного кольору. Тепер мабуть він здався б мені не смачнішим, від, наприкл., каруку, але тоді!.. Ой, тоді клей заміняв нам навіть гроші й ми чудово розріжняли його - чим він ясніший тим він краще,—і ми безугавно шукали його.

Коли гувернантка приходила до нас на кілька хвилин, щоб подивитись, чи цілі ще в нас голови на плечах, ми зустрічали її дуже привітно, садовили на траві і частували ласощами з левади. Але коли Варвара Олександровна, остання моя гувернантка, від великої щирости й добро-

совісности задумала супроводити нас на леваду й сидіти там весь час з книжкою або з рукоділлям, ми втрачали добрий настрій, хоч вона нам не заважала, а ми й без неї не робили нічого недозволеного. Але на щастя це тревало недовго; певно мати їй сказала, що це непотрібно.

Але коли для нас була така дорога наша воля, то ми й уміли терпити її наслідки. Скаржитись на те, що ми опіклись, впали, забилися, вважалося в нас за сором. Та ніхто з старших і не звернув би на це великої уваги.

Нас взагалі не балували, не балували й забавками. Пам'ятаю як побачивши доміно у знайомих дітей, я палко побажала мати таке саме, мріяла про нього цілі тижні. Коли б у Литині можна було його дістати, може б мені й купили, а виписувати звідкись, звичайно і не подумали. Але я добрала способу здійснити свою мрію: я дістала картону, нарізала чотирикутників таких завбільшки, як камені доміно, ретельно зробила чорнилами очки і через кілька днів мала доміно. І як я любила свій виріб, що коштував мені такої праці.

Але ляльок у мене завжди було багато, бо я їх палко любила, трохи чи не так, як потім своїх дітей, і так берегла, що вони „жили" в мене годами.

Зараз після вечірнього чаю батько, як і всі чоловіки всіх російських повітових міст, виїздив „на карти", що відбувались по черзі у литинських громадян. Мати не любила виїжджати і звичайно проводила вечорі дома. Вона з тіткою нашою займалася рукоділлям, гувернантка голосно читала, а в дитячій кімнаті клекотіло своє життя—до вечері, після якої ми повинні були не гаючися готуватися до сну.

За моєї пам'яти проминули всі засоби освітлення; тільки „лучини" я ніколи не бачила, з каганцем мене познайомили тяжкі двадцяті роки, а моє дитинство почалось за часів лойової свічки. Тепер, коли мені потрібна лямпа в 32 свічки, я не можу собі уявити, як ми малювали, вирізували тощо при одній лойовій свічці, і це здавалося нам цілком достатнім. У дорослих горіло дві свічки, і стояли щипці, щоб зрізувати ґноти або знімати „нагар", як це називалось. Иноді для цього й до нас заходила якась добра душа, але здебільшого про нас забували, і тому ми теж потребували собі щипці. Потім з'явилися стеаринові свічки, і нам засвічували одну, попереджаючи, що її треба берегти. Нарешті хтось із поміщиків—поляків привіз батькові з-за кордону дві гарні лямпи, що в них наливали олію, але яку, не знали. Усі литинські знайомі дивувались з цього чуда. Опісля до цих лямп приробили горілки для гасу, і помалумалу і в кухні,—і в людській з'явилися маленькі лямпи, і слуги бувало зверталися до тьоті, що завідувала хазяйством, з проханням „пані, дайте, будь ласка, пляшку гасу".

Ще раз за мого життя довелося мені зустрітись з „виховательлкою", подібною до моєї першої гувернантки, в особі класної дами пансіону фрейлейн Вільгельміни Генцельман. Це була стара панна, огидлива навіть з обличчя, шпигунка, виказчиця, зла й до того дурна. Вона ненавиділа нашу молодість нашу життєрадісність, яку навіть вона не могла знищити, наші надії на майбутнє; вона мстилася над нами за своє мизерне, нікому не потрібне життя. Але моя Агафія Якимовна, може понівечила тільки дві-три дитячі душі, а через руки Генцельман їх пройшло десятки, коли не сотні. Скільки сліз було пролито через неї, скільки отруєно годин дитячого життя! Як жива, стоїть вона передо мною й тепер. Мені здається, я ще чую иноді її шалений стук линійкою по столу і пронизливі крики: „Ruhig!" (тихше) від котрих я, нервова дівчина, скорчувалася і почувала фізичний біль. Часто бувало, що замісць вчити завдання

хтось з учениць захоплювався цікавою книжкою. Генцельман зараз це помічала і крадькома, мов шакал, наближалась до учениці. Добре, коли бездротяний телеграф вчасно попереджав злочинницю, тоді справа обмежувалась диким виттям шакаля. А коли ні, то Генцельман удачно підкравшись зненацька виривала книжку і винувата учениця діставала більшу чи меншу кількість німецьких віршів, які треба було вивчити напам'ять. Хоч як ми були зайняті, скільки б завдань у нас ні було, ми повинні були вчити ті вірші, і не легко було випросити у неї відкласти вчення віршів до вільнішого часу. Ми завжди їй були винні, як лихварові. Може ці вірші були й гарні, бо вона їх завдавала з німецької читанки, але як ми їх ненавиділи. Так вселяла в нас Генцельман любов до своєї рідної літератури.

Коли пансіонерки переходили у випускну класу вони починали користуватися де-якими вільностями і майже звільнялись від ярма класних дам. По перше, після того, як учителі уходили, пансіонерки мали право вчитися в окремій кімнаті, бо роботи було багато, а шум спільної класи втомлював і перешкоджав. Для них не було обов'язково вистоювати церковні служби, які де-кого надзвичайно втомлювали. Нарешті випускні учениці могли пізніше лягати спать. Я гадаю, що каторжний, який виходить на поселення, радіє не більше як раділи ми, випускні пансіонерки. Як я мріяла про той щасливий час, коли я стану недосяжна для Генцельман. Але коли я перейшла у випускну класу, Генцельман уже не було. І доля ніби то захотіла компенсувати дітей; шакала замінила добра, німка, фрейлейн Ремі, товариства якої я сама шукала. Вона пропонувала мені вчитися в її кімнаті, поки вона занята в пансіоні, і я з подякою прийняла це. Я була тільки одна пансіонерка випускної класи.

І серед класних дам, що не жили в пансіоні т. зв. „гімназіяльних" приходили і залишалися тільки при вчителях, а иноді й викладали в молодших класах, було де-кілька дуже милих. Не можу не пом'янути добрим словом сестер Маляровських, сестер Орбинських, а головне незріявняну Емилію Івановну Ланґ. Всі три роки мого перебування в гімназії вона була моєю класною дамою, і я гаряче любила її. Вона була вже немолода, розумна серйозна жінка, заміжня. Вона власне і керувала гімназією, бо наша начальниця була до того зовсім не здатна. І мадам Ланґ любила мене. Наші вчителі здебільшого були порядні й знали своє діло. Де-які з них були навіть відомі тоді, наприклад, Леонид Смоленський, дуже добрий, але дуже строгий учитель географії, Георгій Омелянович Афанасьєв, учитель історії (опісля директор київського державного банку), Олексій Олександрович Андрієвський, що був потім учителем російської мови в Київі, і Олексій Іванович Маркевич, приват-доцент, а потім екстраординарний професор одеського університету де він викладав російську історію. У нас же він викладав російську мову й літературу. Всі ці особи були добре відомі в українських колах того часу.

Я любила Маркевича більше за всіх учителів. Крім того, що вчителі літератури завжди бувають баловнями долі, і „обожать" їх майже обов'язково, але Маркевича гаряче любила і вся наша гімназія, і комерційна школа, де він був учителем. Він мав надзвичайний хист читця і був дуже популярний в Одесі. Здається, все місто знало його оригінальну постать. Не вважаючи на свої літа (йому не було тоді й тридцяти років), він був дуже товстий, мав характерну голову зубра, яку він тримав похиленою трошки наперед, з густим кучерявим волоссям. Він мав звичку читати на вулиці, читати в театрі підчас антракту. Дехто вважав це за позування, але я гадаю, що просто він був дуже занятий і до того ж не звертав уваги на те, як инші будуть на це дивитися. Сміх у нього був надзвичайно приємний. Це була людина дуже добра й з великим гумором

Траплялося, що ми гімназістки, як то кажуть ні сіло, ні впало, — вирішаємо перемінитися місцями в класі. Входить Олексій Іванович своєю важкою, повільною ходою, сідає на катедру і посміхаючися, — мовчки дивиться на нас, а потім каже: „Велике переселення народів". Вся класа сміється і всім стає весело. Коли він увіходив у класу з книжкою в руках, учениці надзвичайно раділи: значить, він читатиме. Пам'ятаю, наче це було вчора, як він якось увійшов з книжкою товстого журналу (здається „Современника") і серйозно сказав нам: „Сьогодні в нас лекції не буде. Я прочитаю вам те, що краще за всякі лекції". І прочитав що-йно надруковану поему Некрасова „Русскія женщины". І як прочитав. Вся класа обливалася сльозами. Я ніколи потім не могла взяти в руки цю чудову поему без глибокого зворушення й досі пам'ятаю цілі уривки з неї. Я надзвичайно вдячна Маркевичу й горда з того, що я була його улюбленою ученицею. Він навчав мене любити літературу, цінити й розуміти стиль, всьому поклонятися прекрасному. Наша гімназія була приватна, тому випускні іспити на атестат ми повинні були складати при шкільній окрузі та вибирати „спеціяльний" предмет. І тому що я дійсно любила цей предмет, і щоб хоч чимсь виявити свою подяку Олексію Івановичу, я вибрала російську мову й літературу. Учителям було приємно, коли вибирали їх предмет. На таких учениць вони звертали особливу увагу, приносили їм книжки, керували їх працями. Я і без того кожного разу, як виїздила на вакації, одержувала від Маркевича чимало прекрасних книг. Пам'ятаю, з одною з них трапилася біда, що дуже багато дала мені прикрости. Це був товстий том „Поэзій Славянъ", що давав мені багато насолоди, бо я все своє життя пристрасно любила поезію. І от цю книгу хтось нехотячи обілляв водою, і на богатьох сторінках залишилися жовті плями. Страшенно це було мені прикро, я хотіла купити новий примірник, але не могла знайти. Довелося повернути книгу в такім вигляді. На мої збентежені перепросини Олексій Іванович сказав: „Ото дурниці, хіба в книзі ціниться папір". Його книги були переважно розтріпані, бо він охоче давав їх усім, хто хотів читати, вважаючи, що для того книги й існують.

Олексій Іванович відвідав мене в Київі першого року, коли ми повернулися з-за кордону. Він знайшов, що я схудла й невесела — я тоді хорувала. Милуючися моїм маленьким сином (Маркевич не мав дітей, але дуже їх любив), він сказав: „А всеж таки шкода, що з вас не вийде того, що повинно було вийти. Поспішили ви". Так, я знаю, що з мене повинно було вийти, тільки я не знаю, щó повинно було вийти.

Ол. Ол. Андрієвський, якому Олексій Іванович, що був дуже обтяжений роботою, передав у нас лекції російської мови, залишивши собі тільки літератару, був безперечно знаючий і добросовісний учитель, але він викладав свій предмет сухо, не цікаво, завжди зводячи його до слов'янської мови, крім того в нього була сильна українська вимова з наголосом на „о", і коли читав він зразки російської літератури це заважало і йому, і їм. По класах часто ходили фрази Андрієвського: „Беѣлец, Норская леѣенда Лермонтова. Ніхто не любив його лекцій.

Г. О. Афанасьєв був блискучий учитель історії, але я, на жаль, вже не застала його. Він залишив нашу гімназію, зоставивши найкращу пам'ять про себе, того року, як я вступила. Такий важливий і цікавий предмет за моїх часів викладав у всіх класах зовсім молодий учитель. Може він був і знаючий і дбайливий, бо не тільки задавав і питав завдання, але й розповідав, і читав, але все це робив страшенно мляво, до того ж і голос він мав дуже неприємний, писклявий. Учениці позіхали, позіхав иноді й учитель.

Я повинна ще згадати про одного порядного вчителя-француза мосье Роде. Він дуже добре знав свій предмет, ставився до діла добросовісно і серйозно, і я йому крім перебування закордоном повинна дякувати за знання французької мови. Його привіз із Парижу помічник куратора Дабіжа як гувернера своїх синів, а потім дав йому посаду вчителя в одеській гімназії.

Зо Смоленським у мене якось справа не йшла на лад. Він взагалі був ущіпливий і дражливий і я часто зазнавала це на собі. Він надавав великого значіння знанню мапи і малюванню мап на пам'ять на дошці. Я ніколи не вчилася малювати, про що потім все життя дуже жалкувала. Малювання в нас закінчувалося в четвертій класі, а я вступила до п'ятої. Крім того, я була короткозора. І от я бувало намалюю мапу, а Смоленський насмішкувато питає: „чи не потурбується панна Давидович пояснити нам, що вона хотіла відобразити своїм утвором?" Панна Давидович і сама знала, що її „мапа" не зовсім задовольняюча, але вона зробила все що могла. Тоді Смоленський викликає одну з тих учениць, що добре малювали, наказує стерти те, що я намалювала на дошці, і намалювати те саме, щоб украй забити мене. Але я сама завжди щиро захоплювалася мапами своїх товаришок.

Улюбленою вправою Смоленського були мандрівки. Після скінчення гімназії я дуже любила подорожувати, але з ним робити подорожі я не побажала б і ворогові. Він наказував повернутися спиною до класової дошки і пропонував, наприклад проїхати від Томська до Полтави, називаючи всі губерні та всі міста, через які треба було проїхати, відзначаючи всі ріки та все варте уваги подорожника. Мої мандрівки були звичайно фантастичні: то я їду якимись манівцями, то перелітаю через кілька губерній, а все варте уваги залишається без уваги. Смоленський не полюбляв мене, і я, з якою панькалися инші учителі, дуже засмучувалась його відношенням до мене. Він, здається, думав, що я недбайливо ставлюсь до його предмету, і дуже помилявся. Він захоплював нас своїми оповіданнями, і навіть поганенькі учениці заслухувались його. Ми майже не користувались підручниками, а за його оповіданням складали записки. Пам'ятаю, в перший рік після мого вступу до гімназії, після однієї мандрівки з надзвичайним маршрутом і повної несподіваних пригод в дорозі, Смоленський з досадою звернувся до класи з запитанням: „Як вона вчиться других предметів?" „Вона—перша учениця", почулось у відповідь, і Смоленський поставив мені 4, про що радісні телеграфістки зараз же сповістили мене. Але бісеня гордощів, що завжди сиділо в мені, примусило мене піднятись з місця і голосно, спокійно сказати: „Мосьє Смоленський, прошу вас, поставте мені таку нататку, яку я заслужила". Він зараз же закреслив 4 і поставив мені 3—.

Тепер я повинна сказати про наше начальство. Наша гімназія містилась на Олександрівському проспекті в приватному домі Овчиннікова, навпроти Покровської церкви, і називалася гімназією Юлії Федоровни фон-Гауеншільд; її вважалося в Одесі за порядну гімназію. В дійсності ця гімназія належала дочці пані Гауеншильд, (і всі це знали), Марії Федоровні Кларк, жінці англійського пастора, але як вона не мала права відкрити школу, то й скористалася з материного прізвища.

Пані Гауеншільд тільки доглядала хазяйство. Вона майже не вміла говорити по російськи. Їй було тоді вже сімдесят п'ять років, але вона була ще бадьора і з своїм блідим, шляхетним обличчям і срібним волоссям була дуже привабна. Вона любила згадувати, що її чоловік був консул на Іонічних островах, але чи російський, чи австрійський, я так і не знаю; певно вона забувала про це сказати.

Пані Гауеншільд дуже любила квітки, і в день її народження, пансіонерки, багато дарували їх їй, а вона нас частувала шоколадом і пундиками. Я її любила не менш, як мадам Ланґ, і думаю, що коли б не моя любов до цих двох прекрасних жінок і не їх ніжність до мене, я б захиріла в пансіонській атмосфері. Вона і дві класні дами, Французка й Німкеня, завжди обідали, вечеряли й пили чай з пансіонерками.

Під той час, я, як деякі недокрівні дівчата, залюбки гризла крейду. Мадам Гауеншільд якось дізналась про це, покликала мене в свою кімнату і з жахом спитала, чи це правда. Я звичайно, призналась. А вона з матерньою трівогою почала переконувати мене ніколи більше не робити цього, бо я загублю себе: в шлунку в мене з крейди зробиться тинк, і від того станеться смерть. Старенька щиро цьому вірила. Звичайно, я не могла відразу відстати від цієї звички, але всіма силами намагалась зменшити вживання крейди, і робила це не з страху перед тинком, а щоб виконати бажання мого друга.

Її дочка ні в чім не походила на матір. Мадам Кларк було тоді літ сорок. Вона була досить висока, занадто гладка, негарна, але досить показна, з гарними синіми очима. Вона непогано співала, добре знала кілька мов, цеб-то розмовляла ними, і більш нічого не знала. І все за неї робили инші: мати хазяїнувала в пансіоні, мадам Ланґ і учителі вели справу в гімназії, а мадам Кларк гарно вбиралася, гарно годувалася (о, вона не обідала з пансіонерками!), мала гарненьке помешкання, кожне літо проводила за кордоном. Вона ніколи не мала дітей, але це не примусило її полюбити чужих. До всіх нас вона ставилась байдуже, і ми їй відплачували тим же. На іспитах вона бувала завжди, на лекціях дуже рідко, а в пансіон з'являлась що-вечора. Вона сідала за столом класних дам і починала балакати з ними, иноді кликала до себе якусь з учениць, щоб передати листа, спитати про щось, або зробити реприманд, а потім виїздила в театр або в гості. І хоч би, маючи з нас стільки користи, вона й нам зробила хоч колись щось приємне! Але все, що вона робила, робилося з користи, робилося для себе. Наприклад, нас иноді брали в театр або в цирк, але це робилося тому, що m-me Кларк визнавала лише ложі,—от же треба було комусь оплатити решту місць у ложі. І оплачували ми, навіть, мені здається—простіть, люди добрі!—оплачували з лишком. Ми иноді їздили на танцювальні вечірки в инші пансіони, але для того вибирали так мовити показніших пансіонерок, що гарно танцювали, цокотіли по-французьки, наче для реклами свого пансіону. Але нам ніколи не впоряджали ніяких розваг.

У нас не було ніякого приміщення для хворих; хворі залишались в спільних дортуарах. Цікаво, що з нами зробили б при пошесних хворобах, але на щастя ми не хворіли серйозно.

За те, коли ми хоч трошки нездужали, до нас запрошували лікаря, або вірніш, нас запрошували до нього, бо огляд звичайно відбувався в помешканні начальниці. Звичайно приводилося кілька хорих: у одної був нежить, у другої зав'язаний палець, у третьої позавчора боліла голова, тощо. За це на рахунок кожної пансіонерки записувався карбованець, а рахунки потім пред'являли батькам. Якось моя мати приїхавши за мною на Різдво, сказала мені: „Ти була хора і нічого нам про це не писала". Я здивувалася „Я не була хора!" „Але мені пред'явили рахунок за кілька твоїх візитів до лікаря".

Того часу кожна приватна гімназія в Одесі повинна була виховувати своїми коштами кількох дівчат Болгарок. Їх, здається, набирали в Болгарії з бідних родин для того, щоб, скінчивши курс, вони ставали вчительками на своїй батьківщині і вчили там російської мови. Всі ці

„Женіки“, „Теофани“, „Ради“, були подібні одна до одної: всі досить незграбні, з негарними, простими обличчями, і мало здібні. Правда, що їм повинна була утрудняти навчання ще мало знайома їм російська мова. Майже всі вони були добрі плохенькі дівчата, завжди занадто великі для своєї класи. Вони міцно тримались одна одної і між собою завжди говорили по-болгарськи. Нам було жаль цих Болгарок, таких самітних: ніхто до них не приходив і ні до кого вони не ходили. Певна річ m-me Кларк і на думку не спадало брати їх в театр чи на вечірки.

Чоловік нашої начальниці, пастор сер Томас Кларк, користувався великою пошаною не тільки своїх парафіян, а й усіх, хто знав його, а ми ставилися до нього з захопленням. Він зовсім не говорив по російськи, а з нами, коли зустрічався, говорив по-французьки. Майже нікого з нас він не знав на прізвище, але для кожної в нього був привіт, якийсь милий жарт, запитання про наші сім'ї, про домівку, що нам було особливо приємно. Після зустрічи з ним кожна поверталася до класи сяючи й усміхаючися. Він був з тих людей, про яких кажуть, що вони корисні вже тим, що живуть. Містер Кларк був середнього зросту, худорлявий, рухливий дідок із зовсім сивим волоссям і рум'яним лицем, завжди одягнений в довгий чорний сурдут, справжній тип Англійця. Він був на багато старіший за свою жінку.

В гімназії я весь час вчилася добре і дуже вдатно складала іспити: мені щастило. Добре, що колишня система іспитів уже одійшла в забуття, але тоді вона була й трагічна, й комічна разом. Іспити починалися в перших числах травня й трівали більш, як місяць. Ще за довгий час до них мадам Ланґ із заклопотанним обличчям, із аркушом паперу та олівцем у руках, раз-у-раз ходила до „учительської“ й радилася з учителями що до програму і термінів іспитів. Нарешті всі там приходили до згоди й нам давали розклад іспитів, який ми жадібно розглядали, обмірковували й переписували. Розклад іспитів посилалося й попечителеві. Навчання закінчувалося, починалася підготовка до кожного предмета, поділеного на білети. Це був тяжкий час і ще тяжчий в Одесі, де в ці місяці звичайно стояла страшна спека, а до того ж у нас не було ні садочка, ні подвір'я, ні навіть питної води стільки, скільки її було треба. Воду цю діставали з „цистерни“, цеб-то криниці, але цеї води було дуже мало в спеку, а до того ж вона мала солонкавий присмак, що ще збільшував спрагу. Зубрили ми з раннього рана до пізньої ночи, цілий час хвилювалися й нерви розстроювалися страшенно. На підготовку до іспиту з курсу цілого року давалося від 2-х до 4-х—5-и днів,—в залежности від важности предмета. Нарешті наступав день іспита. Учениці втомлені, але нервово роздражнені, займали місця в класі (чи в залі) разом із своєю класною дамою, й трепетно чекали. Приходив учитель, звичайно з асистентом, якого він же й запрошував. Це здавалося нам надзвичайно страшним. Лякав навіть великий стіл, вкритий зеленим сукном, якого не було на протязі року. Але от увесь ареопаг посідав на свої місця. Серед них і чепурно вбрана мадам Кларк. Провадяться якісь розмови на півголос, пророблюються якісь формальності і... викликається за абеткою дві учениці. Їм пропонують взяти білети, які лежать на сукні, звинені в рурочку. Бліді, тремтячими руками вони беруть білети. Велике значіння надавалося у нас тому, щоб у цей момент сказати нечутно: „Пом'яни, господи, царя Давида й всю кротость його“, але з переляку більшість учениць забували це. Учениці поверталися на свої місця, щоб „обміркувати“ білети. Товаришки, самі ледве живі від переляку, все ж таки цікавилися: „Ну, що

в тебе? А царя Давида ти не забула?—„ой зовсім забула!“—„Ну як же ти так!“—„Обмірковувати“ можно було, поки попередня відповідала.

Найбільше я не любила математики. У нас вчили її в мінімальному розмірі, алгебри, наприклад, ми зовсім не вчили. Аритметичні завдання я робила добре, але геометрії терпіти не могла. Я завжди любила історію і цікавилась нею, де-що читала, крім підручників, але хронології не могла подолати. І от іспит з геометрії. Звичайно більш здібні учениці охоче допомагали слабшим: я допомагала з літератури, мов; мені з математики та фізики. „Ну як ти з геометрією?“ питають мене учениці ранком в день іспиту.—„Провалюсь напевно, я нічого не знаю. Знаю тільки теорему що „сума кутів, що лежать навколо одної точки рівняється чотирьом прямим“. Іспит з асистентом, та й наш учитель досить строгий. Підхожу до столу з почуттям людини, якій не може бути порятунку... беру білет... „Сума кутів, що лежать навколо одної точки“... Чи не сон це? Сівши обдумувати, я встигла протелеграфувати подругам про свою теорему, класа здивована. Підхожу до дошки, відповідаю спокійно, без зупинки, скінчила жду. „Добре“, каже асистент. „Чи не вгодно ще запитати?“ питає вчитель. „Ні, досить!“ О я цілком з цим згоджуюсь і повертаюсь на своє місце з „пятьоркою“, яка цілком оцінює мої знання з геометрії.

На другий рік нова щаслива несподіванка. Я дуже не любила історії церкви, тільки було що вивчу, зараз забуду. А підчас іспитів, вже втомлена і схвильована, я зовсім переплутала і позмішувала всі вселенські собори, причини що їх викликали, наслідки, міста, де вони відбувалися, звичайно роки. „Все мені зіпсує цей іспит, кажу я, не можна навіть просити перемінити білет, бо я все однаково не знаю, за винятком митрополита Филипа. О за нього мені й пятьорки було б мало“. Я з великою пошаною ставилася до особи Филипа, любила читати про нього. І знов білет—„Митрополит Филип“. — „Митрополит Филип походив з роду бояр Количових і за Іоанна Грозного кермував від... до...“. Тоді я навіть роки пам'ятала. „Чим кермував?“ — не без лукавства питає асистент, якась духовна особа з хрестом і орденами на грудях. „Російською церквою“, відповідаю я, і особа усміхається і киває головою. Мене ні разу більше не переривали, і я з запалом розповіла весь розділ про улюбленого мученика-героя і дістала „прекрасно“, від асистента і ласковий погляд од нашого батюшки. „Ну, й щаслива ж ти, Давидович!“ шепотіли круг мене,—„але ти відповідала надзвичайно добре!“ Тоді ж підчас іспитів, себ-то під час переходу до випускної класи був у мене ще тріумф, який я трохи більше заслужила. Його було занесено в літопис нашої гімназії.

Тоді куратором шкільної округи в Одесі був Голубцов, людина стара й хвора і тому його майже не бачили. Справами округи, особливо тими, що стосувалися до середніх шкіл керував його помічник князь Дабижа, дуже популярний в Одесі. Це був гарний чоловік, середніх літ, привітний, дуже коректний, з манірами великого пана. Говорили, що Дабижа буває на іспитах тільки з тих предметів, які він сам добре знає, і тоді любить задавати питання. Розуміється, це було дуже страшно. Але за моє двохрічне перебування він був у нас всього один раз і тільки оглянув дортуари. І от був у нас іспит з російської історії, минув він у буденній обстанові, навіть без асистента, і рано закінчився. Пішов наш учитель історії, розійшлися приходящі учениці, а з пансіонерок у цій класі була тільки я. Був страшенно гарячий день. Швиденько поснідавши, я роздяглася і почала вмиватися. Не встигла я закінчити свій туалет, як в дортуар вбігла дуже схвильована мадам Кларк зо словами: „Давидович, ma chère, вам зараз доведеться складати іспит

удруге, вбирайтесь швидче". Я дивилась на неї, нічого не розуміючи. „Ради Бога, поспішіться. Приїхав князь Дабижа, а іспит уже закінчено, всі розійшлися. Дізнавшись, що є одна пансіонерка він хоче проекзаменувати її. Не бійтесь, тільки швидче, швидче".— „Мадам Кларк, але ж це неможливо. Складати іспит мені самій у куратора?. Я ні за що не зважусь!" — „Але ви розумієте, що це необхідно для гімназії, що ж я йому можу сказати? Ви дуже добре відповідали сьогодні,ходімте, ходім же"!

Я ніколи не бачила її такою переляканою. Вона сама застьобувала мені сукню, надівала фартук, і ми бігцем понеслися по коридору. Весь пансіон уже хвилювався. Я розуміла, що через безглуздий випадок мені дісталась відповідальна роля. Вхожу в залю, роблю низький реверанс і зупиняюсь, почуваючи, що вирішується моя доля. За столом сидить князь і мадам Гауеншільд у чіпку з білими стрічками. Вона ніколи до того часу не бувала на іспитах, бо не знала російської мови. Але моя нервовість, мука всього мого життя, иноді робила мені й великі послуги; завдяки їй я могла в потрібний момент напружити свою волю, свою енергію, до високої ступени. От таке напруження волі я відчувала і в цей момент. Князь ласкаво підізвав мене до столу, сказав, що дуже жалкує, що йому доводиться удруге утрудняти мене. Я вже настільки заспокоїлась, що могла усміхнутись і пролопотіти: „прошу". Він спитав мене, який білет мені достався сьогодні, пропонував повторити його, не давши мені закінчити, пропонував розказати другий за програмою, що лежала на столі, і цього я не закінчила, він задав нове питання і ще, і ще. І я вже думала: „коли ж одначе це скінчиться? Адже в нас принаймні трьох проекзаменували б за цей час".—Нарешті я почула бажане: „досить. Мені зостається тільки подякувати вам за зроблену мені приємність"—додав джентельмен-куратор. — „Ви непевно історію вибрали як спеціяльний предмет?" Я трохи збентежилась, подумала, чи не обов'язково мені тепер брати історію, і тихо відповіла: „Ні, я беру російську і французьку мову".—„Он як" здивувався він, а мадам Кларк, що весь час мовчала, сказала, звертаючись до Дабижи: „Вона по всім предметам однаково добре вчиться" (Ну, подумала я, а геометрія?). Це перша учениця в класі і взагалі „прекрасна дівчинка".—З якого часу я стала „прекрасна дівчинка". А мій „дурний характер", „упрямство", „непочтительность" і т. ин., чим мені так часто докоряли. Куратор відпускає мене, я знов кланяюсь і йду до дверей, а далі несусь, як коза, ледве не збивши з ніг пансіонерок, що стояли за дверима. Вони дожидали мене з таким почуттям, з яким дожидали б приятеля, котрого повели в участок—чи вернеться він звідти. А він не тільки повертається, але ще й в ролі тріумфатора. Вони за дверима вже все знали, оточили мене й почали розпитувати. Я не встигала відповідати. Нарешті куратор від'їхав, і в класу увійшла мадам Кларк. Вона розказала всім про мій великий успіх, сказала мені кілька ласкавих слів. Але от увіходить служниця і просить мене до мадам Гауеншільд. Вона дожидає мене в їдальні і пропонує мені поснідати, хоч я вже снідала після першого свого іспиту, і дала такий сніданок, якого в нас не бувало й на Великдень. Старенька весь час сиділа біля мене й вихваляла мене. Мені звичайно це було приємно, але я знов таки думала, що й це випадковість. А коли б в моїй ролі була поганенька учениця? А коли б Дабижа от так екзаменував мене з геометрії?—Недалеко б я поїхала з своїми „чотирьма кутами". На другий день мене кличуть в учительську кімнату. Мадам Кларк уже все розсказала учителю історії. О, він тепер не позіхає, а з великим зацікавленням розпитує, про що мене питав куратор, чи не збивалась я в хронології, дякує мені. Инші вчителі слухають, усміхаючись.

Розуміється, і приходящі учениці нетерпляче чекали випуску і мріяли про нього, а пансіонерки тим більше. І це залежало від безглуздо строгого режиму в нас і надзвичайно неконфортабельного, негігієнічного стану нашого пансіону.

Нас утісняли в усьому: ми не мали права читати навіть ті книги, що рекомендували нам учителі, поки їх не перегляне начальниця, яка в цьому нічого не розуміла. Ми не могли (не прибільшуючи) вийти за хусткою чи за книжкою до другої кімнати, не діставши дозволу на це від Генцельман. Стояти коло відчиненого вікна, навіть не вихиляючися з нього вважалося таким злочином, що про нього доповідалося мадам Кларк. А у нас же були дівчата років 17-ти, 18-ти. Приміщення гімназії й пансіону було дуже тісне й зовсім не пристасоване для школи. Будинки, в яких потім виховувалися мої діти, ніби цілими століттями були відділені від мого. У нас навіть не було рекреаціонної залі, а просто середнього розміру кімната, в якій ніде було повернутись. Класи дуже погано провітрювались, і повітря наприкінці лекцій ставало неможливе. Для тридцяти пансіонерок було тільки два дортуари, з них один маленький і напівтемний. Лікарні не було, не було ні одної ванни, і нас ніколи не водили в лазню. Ми милися в ваннах лише вдома на Різдво, на Великдень та влітку. Не було ні саду, ні двора, тільки годину нас водили по Олександрівському проспекту. Зимою в нас було холодно, літом нестерпуче душно, і дошкуляв кухняний чад із кухні. Особливо тяжко нам було, коли ми поверталися з вакацій.

А проте платня в нашій гімназії була досить велика, особливо як на той час; за пансіонерку платили триста карбованців на рік, цеб-то власне за девять місяців, виключаючи вакації й свята, при чому все було своє — не тільки одежа і шкільні приладдя, але й ліжко, й постіль й умивальник, і навіть ложки. Ці речі після випуску поверталися ученицям. Лікар і лекції музики оплачувались окремо, при чому за ці лекції ми платили за рік, а наш бідний німець одержував платню за кожну лекцію. І йому вираховували не тільки вакації, але й всі свята.

В цьому відношенні інститути стояли вище. У них завжди були прекрасні приміщення, лікарня, лазня, сад.

Але всьому буває кінець. Настав і випуск. Минув і страшний іспит при окрузі, при чому Дабижа впізнав мене і сам екзаменував. При ньому ж я давала свою „пробну лекцію“ французької мови. І атестат, і диплом уже в нас, вже моя мати приїхала за мною й живе у Кримській гостинниці, нас тільки ще затримували покупки й замовлення. Я живу з матір'ю, але що-дня я й инші випускні для чогось являємося в гімназію, наче ми ще не наговорилися одна з одною. Нас дуже цікавить, що вчителі подають нам руку, розмовляють і жартують з нами, що класні дами відносяться до нас, як до гостей. Але як ми перемінились! Ми скинули свої форменні сукні, на нас тепер світле весняне вбрання, капелюші з квітами, в руках гарненькі парасольки, адже ж ми вже „баришні“. Всі ми такі веселі, щасливі, гарненькі. А все ж таки десь глибоко в душі ворушиться чи трівога, чи сум, чи жаль, що вже назавжди відходить цей період нашого життя, в якому все ж було чимало гарного.

Моя мати, знаючи, що я люблю мадам Ланґ, і бажаючи виявити їй свою подяку за її відношення до мене, запросила її погостювати в нас у Литині. Мадам Ланґ прийняла запросини і приїхала до нас на вакації. Для мене перебування у нас мадам Ланґ було справжнім святом.

У вечір від'їзду ми з матір'ю, як справжні провінціялки, приїхали на вокзал задовго до відходу потягу. У нас не було знайомих в Одесі,

ніхто нас не провожав, і ми сиділи вдвох за окремим столиком, обкладені ріжними пакунками. Коли дивлюсь і не вірю своїм очам: до мене направляється Маркевич. „Мені хотілось ще раз побажати вам всього кращого“, каже він мені. і я зворушена майже до сльоз. Вчора мадам Ланґ мені сказала, що Маркевич питає, яким потягом я виїжджаю завтра. Я сказала яким, але мені й на думку не спадало, що він збирається провожати мене. Я познайомила його з моєю матір'ю, і він зостався з нами до відходу потягу. Кілька днів тому він уже вшанував мене тим, що попросив мою фотографію і подарував мені свою (вона зберігається в мене), тепер він освітив останнім промінем мою відлітаючу молодість.

І так рано відійшов з цього світу цей прекрасний учитель-друг. А як би він мені був потрібен у житті!..

Отже з гімназією й пансіоном скінчено, починається нове життя. Що то буде? Але поки все дуже добре. Усі такі ласкаві до мене. Уже підчас наших покупок в Одесі я зрозуміла, що мені готують сюрприз— окрему кімнату. Люб'яча дбайлива мати достачила в неї все, що мені потрібно, і в кімнаті дуже затишно. Одночасно зо мною скінчила курс в інституті й Раїчка, з якою я вже подружилась за попередніх вакацій. Ми бачимося дуже часто, то вона до мене приїздить, то я до неї, нас відділяють тільки чотири верстви.

Бідна Раїчка до цього часу втратила не тільки брата, а й батька і тепер живе у свого дядька Володимира, де всі, особливо дядько, її опікун, дуже добре до неї ставляться. У неї є тепер і добрий товариш репетитор її двоюрідних братів, київський студент-юрист Дмитро Миколаєвич Максіянович.

Тоді незаможні студенти дуже часто брали посади репетиторів на виїзд, так звані „кондиції“, щоб заробити й мати змогу продовжувати й закінчити університетський курс. Товариші надсилали їм лекції, а самі вони являлись в університет тільки на іспит.

Максіяновичу було тоді двадцять три роки, він був гарний, тактовний; я мала до нього симпатію, і весь час нашого знайомства ми були друзями!

Як тільки в мене була якась неприємність, я зараз прошу коней у батька або в матері і їду до Раїчки. Там ми забираємося в парк, я розказую про своє горе, вона втішає мене, я заспокоююсь повертаюсь додому і знов усе добре.

Проте три роки в пансіоні зробили своє: те, що я останнього року вважала за втому, біль голови, серцебієння, приступи слабости—продовжувалися й дома; і один з перших моїх виїздів був до Миколи Івановича Пирогова. Знаменитий хірург, київський ех-куратор у приневільній відставці, жив тоді у своєму маєтку „Вишня“ під Винницею і мав колосальну практику. Хворі приїздили до нього з кількох губерень—і не тільки з хирургічними, але з ріжноманітними хворобами. Я пам'ятаю, як удачно він лікував маю матір в якої були каміні в печінці, від чого вона дуже страждала й лежала иноді цілими тижнями. Хоч мати не мала можливости їздити на води, Пирогов зовсім її вилікував.

Хворих у Пирогова було надзвичайно багато. Дехто навіть наймав помешкання у Вишні або в Винниці.

Мені в гімназії доводилося чути про Пирогова від Маркевича, і тому я з побожним почуттям увійшла разом з матір'ю в кабінет великої людини.

У великій кімнаті з силою книг і хірургічних струментів, трохи відділений параванчиком од дверей, у великому кріслі напівлежав Пирогов, простягши ноги, вкриті пледом, на стілець, що стояв перед ним. Він не

змінив пози й побачивши, що увійшла знайома дама, але приязно привітався з моєю матір'ю, спитав про її здоров'я, про батька.

Пирогов був одягнений у простору домашню одіж, на голові в нього була маленька чорна оксамитова шапочка, яку він завжди мав на собі. Він був уже дуже старий, зовсім сивий, вид у нього був суворий, не то сумний, не то втомлений. Я боялась його не менше, ніж асистентів на іспитах, і ледве могла відповідати на його запитання, але він, на щастя, більше звертався до матері. Пирогов сказав, що я недокрівна, нервова, перевтомлена, призначив цілковитий спокій, купання, наказав пити багато молока та довго й часто лежати на канапці.

Це було 1874 року, а як раз через чотири роки, коли наш трьохлітній первачок захворів на обкладки, мій батько покликавши двох місцевих лікарів все ж таки поїхав до Пирогова, як до останнього порятунку. Пирогов звелів негайно приготувати ліки в своїй аптеці, дав батькові подрібні вказівки, але попередив, що дитина навряд чи перенесе хворобу, бо ще занадто мала.

Батько ледве не змордував коней, повертаючись, але, під'їжджаючи до дому, зустрів обох лікарів, що виходили від нас, і по їх обличчях усе зрозумів...

У листопаді 1881 року М. І. Пирогов помер у своєму маєткові від пістряку піднебення. Він сам вияснив свою хворобу, сам слідкував за її розвитком. Що до моєї хвороби, то добрі умовини життя, чудове повітря, а головно молодість, швидко повернули мені здоров'я. Часто гостювала у нас моя подруга Раїчка, приїздили ще двоє дівчат Милошевичевих старші за нас. Вони жили ще в більшій глушині, ніж Литин. Їх було, здається чотири. Хоч я не дружила з ними, але бувала рада їх приїзду. Тоді в нас починалась гучна молода веселість. Приїжджала Раїчка приходили молоді люди, ми грали в чотири руки на роялі, уряджали ріжні гри, шаради — і сміялись, сміялись. Наші веселощі тривали й тоді коли ми розходилися по наших кутках. Не тільки наші кімнатки з кузиною були заняті дівчатами, що залишалися на ніч, але й дивани в вітальні. Але всі гости залишалися у нас із кузинкою, доки не почуємо гуркоту екіпажа. Це вертався з гостей батько й треба було вгамуватися. По неділях у нас завжди бували гості. Батько суворо заборонив мені приймати в своїй кімнаті чоловіків—не то що на самоті, про це я й не подумала б, а навіть і з панночками. Навіть Федір Герасимович, коли вже був заручений зо мною, не відразу одержав дозвіл входити в це „святилище". Але як компенсацію в наше розпорядження віддавали залю, а столи для гри в карти переносили в кабінет і в сумежну кімнату, де ночували гості чоловіки. В цій залі й вечеряли, коли гостей було багато. Дуже любила я, коли молодь улаштовувалась за окремим столом, і тоді у нас було надзвичайно весело.

Але минуло літо, настала осінь, чудова, ясна. Промайнула й вона, пішли дощі; обсипався наш сад, дні стали короткі, похмурі, але найбільше дошкуляла грязюка, та жахлива грязюка сіл й містечок, про яку городяни не мають тямки. Ми з сестрою в перших хоробро боролися з нею і що-дня ходили на прохід, вибираючі сухіші стежечки під парканами, та й ті скоро зникли, і довелося засісти в кімнатах. Почали збиратись хмарки і на моєму небосхилі. Я почала нудитися, почала нездужати, і я все частіше думала, чи варто було так мріяти про закінчення гімназії, щоб перемінити її—на що?

Мені уявлялось життя моїх міських гімназіяльних товаришок: щасливі, вони мають усе: і товариство, і театри і лекції, а я безглуздо нидітиму в Литині. Пробувала я заговорити про курси, але з приводу цього по-

чиналась справжня драма, батько насуплювався і переставав зо мною розмовляти, мати плакала, я затаювала злобу проти них. Що вабило нас до курсів—наука? Скажу одверто, що вона в цих пориваннях до курсів для мене принаймні грала третєстепенну ролю; вабило життя, воля, нові враження, нові ще незнані радощі.

Я завжди дуже любила коней і палко бажала вчитись їздити верхи, але не було підхожого коня, а головне, родичі вважали, що мені ще „занадто рано їздити верхи". Але в перший же раз, коли я приїхала до родичів місяців через три після мого одружіння, відношення до мене батька зовсім змінилось. Я відразу одержала всі права громадянства, могла робити, що хотіла, говорити й сміятися, з ким мені хочеться, ходити куди й коли хочу. Батько навіть купив для мене чудового верхового коня, арабського білого жеребця, якого я полюбила як людину. Я назвала його Альманзором на честь героя - мавра з поеми Міцкевича. Альманзор також любив мене. Бувало почує мій голос, на подвір'ю і починає тупцювати й іржати в стайні до того моменту, поки я не прийду до нього й не попещу його. Я так часто ходила до Альманзора,що мати навіть сердилася й запевняла мене, що всі мої сукні тхнуть стайнею. Що дня по обіді я носила йому хліб, шматочки солодкого печива,— Альманзор був великий ласун,— але більш усього він любив шкоринки від кавунів. Але коли я якось спробувала почастувати його кочанчиками від кукурузи, він понюхав їх і страшенно образився: він одвернувся від мене, прекомічно встромив голову в ясла й не хотів піднести її не зважаючи на всі мої голублення та компліменти; довелося піти за солодкими пиріжками. Але це була наша одинока „сварка". Я запевняла, що „на обличчі" Альманзора бувала й усмішка, коли повернувшися зо мною з катання, він повертався до мене за своєю грудочкою цукру, й здивовання, коли я робила вигляд, що в кешені амазонки її немає, й розчарування, коли замісць мене, на нього сідала моя сестра.

Розумний Альманзор був надзвичайно: коли я зіскакувала з нього то завжди давала йому грудочку цукру і Альманзора ніколи не можна було увести поки він не дістане своєї нагороди. Але до катання він ніколи її не вимагав.

Зараз після одружіння я почала в Київі вчитися верхової їзди в манежі мосьє Франсуа, десь біля університету, і їздила, як шалена. Мій бідний професор завжди супроводив мене в Литині, але не маючи ні відповідного коня, ні відповідного одягу та, крім того, зовсім не вміючи їздити, він викликав чимало веселих жартів і сміху, але це ні трохи не бентежило їздця.

Коли я другого разу виїхала за кордон надовго, батько продав мого Альманзора...

Щоб розважити мене, мати вирішила повезти мене й Раїчку на баль у Винницю. З нами повинні були їхати й панночки Милошевичі. Обдумування туалетів, їзда до швачки (за тридцять верст), думки про перший баль, справді захопили нас.

Винниця була справжнім великим світом порівнюючи з нашим Литином. Дійсно це було гарне, мальовниче місто на березі річки Бога, з добре забрукованими вулицями, з гарними будинками, з великими крамницями, де можна було все дістати. Такий розквіт Винниці залежав від того, що вона лежала на шляху між Київом і Одесою. Там завжди було багато військових, інженерів, а тому був і клуб, де уряджалися балі, вистави й концерти, бо часто приїздили артисти і здається, не жалкували за те.

Коли я вже була заміжньою, я знала кілька професорських родин з Одеси, які що-літа приїздили у Винницю: прекрасне повітря, цілюще,

як кажуть, купання в Бозі, сила садів і дешевої садовини і крім того міські вигоди,—робили життя там літом надзвичайно приємним.

Того часу начальником Винницького повіту був приятель мого батька Лев Олександрович Бахталовський, немолодий, нежонатий жуїр. Коли ми зібрались на баль, то хоч у Винниці були гарні гостиниці, але Лев Олександрович розкричався при першому натяку, що ми не в нього спинимося, і вся наша компанія, здається з десять чоловіка, увалилися до нього. Квартира була величезна, і хозяїн оддав дамам кращу її половину, приставив до нас досвідчену покоївку.

Звичайно, поява цілого гурту молоденьких панночок, гарненьких, гарно вбраних, а головне, зовсім ще не знайомих Винниці, викликало сенсацію, і ми мали великий успіх. Лев Олександрович підводив до нас стільки кавалерів на танці, що ми майже не сідали. Моя бідна мати мусила сидіти в клубі майже до світанку, бо як тільки збирались нас увозити, наші кавалери оточали її і прохали ще залишитись, і ми звичайно й собі прохали ще залишитися. Наші танцори дуже прохали, щоб ми приїхали на великий баль, що був призначений на Різдво, і ми пообіцяли.

А потім знов сірі литинські будні, знов поривання кудись, здебільшого—„в Москву! в Москву!“, як у Чехівських сестер, які знову завдавали прикрости родичам. Коли б я була розумніша, дипломатичніша, а головне терпеливіша, я певна, що помалу все уладналося б. Але, вміючи бажати, я ніколи не вміла виждати і це чимало шкодило мені в житті.

Нарешті подорож до Київа за зімніми покупками і за-для театрів, вирішила всю мою долю. Я, дурненька дівчина, яка раділа, що її обминули принаймні два одружіння, через три місяці одружилась. Я тепер розумію, що инакше й не могло бути. Федір Герасимович був симпатичний мені, я розуміла, що він надто вищий за моє коло, що він кохає мене і введе в те життя, до якого я поривалась. А двохрічня подорож за кордон!.. За кордон, який уявлявся мені якимсь чарівним світом. А перспектива волі!.. О, ця жіноча воля! Здається, ключі від неї заховано так само далеко, як і ключи від жіночого щастя. А може ключі одні й ті самі. Хоч ні, бо коли не буває щастя без волі, то воля без щастя буває.

Але бурі неначе шукали мене. Федір Герасимович, звичайно, попросив у моєї матері дозволу показати мені Київ, і коли у моїх дам бували не цікаві для мене господарські покупки, я вважала за краще не супроводити їх.

Правду кажучи, не багато цікавого було в тодішньому Київі, особливо зимою. Досить сказати, що за уваговартість вважали будинок Мезера на Хрещатику (проти пошти) через його великість—і будинок професора Линниченка (проти Фундукліївської вулиці), завдяки красі його архітектури. Після Одеси Київ здавався мені досить таки мізерним. Але оглядати його все ж таки було весело.

Мати заборонила мені заходити в цукерні або в кавярні, можна було тільки гуляти вулицями. Пам'ятаю, що мене дуже зацікавила Лавра, і що ми потихеньку так пустували в печерях, гасячи свічки один у одного, що навіть молодий послушник, який нас супроводив, не міг не усміхатися.

Але ось ми йдемо якось поуз університет, оглянувши його з'окрема, і бачимо, що назустріч нам швидко йде гарно вбрана, красива, але вже не дуже молода дама. Вона, здавалось, була дуже схвильована і підійшовши до нас гидко вилаялась. Я здивувалась: невже київські гарно вбрані дами лаються на вулиці! Я хотіла щось сказати з цього приводу своєму сопутнику і побачила, що він дуже збентежений. Ну, думаю, це

не дивно: йде людина з молодою дівчиною, хоче, щоб їй було приємно, а тут така неприємна вулична сцена. Ми спустились на Хрещатик і гуляли там, весело балакаючи, коли раптом Федір Герасимович майже брутально схопив мене під руку і трохи не силоміць посадив у сани першого візника, що попався. Я здивовано глянула на Федора Герасимовича, він був блідий, губи йому тремтіли. Я страшенно злякалась, подумала, чи не починається в нього якийсь припадок. В цю хвилину я знову побачила схвильовану даму: вона швидко збігла з пішоходу і кинулась до наших саней з мого боку. Поки Федір Герасимович шарпнувши візника, крикнув йому „ступай", дама встигла майже голосно сказати мені: „Бідна дівчина! Нещасна дівчина!" Я глянула на неї. О, на цьому спотвореному від злости обличчі було все тільки не жалість до мене. Я була страшенно збентежена, майже приголомшена. Візник уже їхав, але все оглядався на нас і питав: „Куда прикажете?" Я попрохала Федора Герасимовича одвезти мене в нашу гостиницю: мені хотілось скоріше під материне крильце. Дорогою ми не вимовили жодного слова.

Я швидко пробігла по сходах, але швейцар зупинив мене і передав мені ключ. Ах, значить, матері ще нема. Хоч би він пішов собі! Але Федір Герасимович ішов за мною і разом зо мною увійшов у кімнату. Не скидаючи пальта, він сів у крісло. Я скинула хутрянку й шапочку і теж сіла оддалік. Ми обидва мовчали. Федір Герасимович виглядав страшенно пригніченим, а я не знала, що мені треба робити або що говорити. Нарешті Федір Герасимович спробував почати якісь пояснення. „На що ви говорите? Це ж ваша справа, мене це не обходить".—Я сказала це, щоб трохи заспокоїти його, але вийшло навпаки. Становище було настільки тяжке, що я попросила Федора Герасимовича піти, поки не повернулась моя мати. Вона здивувалась, побачивши мене саму, але я сказала, що втомилась і хочу відпочити перед вечірнім спектаклем. Але відпочиваючи, я багато думала про те, що сталося, але чомусь затаїла його. Звичайно, я зрозуміла, що це таке, та мені здавалось, що порядна любляча жінка не могла так поводитися і мені не було шкода її. Пригадувалась мені й зустріч у Київі з Федором Герасимовичем. Він прийшов увечері, коли ми всі сиділи за чаєм. Постукавши і відчинивши двері, він зупинився на порозі – і остовпів, а ми здивовано дивились на нього. Потім все роз'яснилось. Ще підчас першого свого приїзду в Литин, Федір Герасимович почувши, що ми збираємося до Київа, просив сповістити про наш приїзд, і от мій брат—студент пішов сказати йому, що ми приїхали; але не заставши Федора Герасимовича дома, сказав про це його приятелю—Гвоздику (вони жили в одному помешканні). Гвоздик, як видно, вже знав, що цей приїзд щось значить для Федора Герасимовича й пожартував з нього, сказавши, що приїхали якісь його полтавські знайомі—старенькі і спинились в отелі „Масею". І зненацька, відчинивши двері кімнати, Федір Герасимович замісць них побачив свій „предмет". Хоч вигляд він мав тоді... ну, скажемо — „не професорський", але дуже приємний для мене. А до того ж щире почуття чи щире страждання мене завжди дуже зворушували.

Отже мстива дама допомогла Федору Герасимовичу так, як не зміг би цього зробити найкращий його приятель, і виїжджаючи з Київа, я вже майже звязала себе обіцянкою. Скоро після того Федір Герасимович приїхав до нас на кілька день і виїхав уже зарученим, хоч і не офіційно.

Він приїхав у Литин за місяць до весілля й оселився у свого приятеля, але всі дні й вечорі приводив у нас. Ми з ним багато розмовляли,

гуляли, читали найбільше Шекспіра та Островського, яким тоді дуже захоплювався Федір Герасимович.

У мене в кімнаті, за моїм письмовним столом, він написав свою публічну лекцію „О комедии Островскаго — Шутники“, яку прочитав у Київі перший місяць після одруження. Ця лекція мала успіх. Я все більше прихилялася до свого нареченого, цінувала його. На Різдвяний баль ми не поїхали, бо Федір Герасимович уже мав право не побажати цього і він з цього скористав. Мене це не дуже засмутило, але другий випадок засмутив мене значно більше. Ми цілою сім'єю збиралися поїхати до знайомих, щоб сповістити їх коли призначено весілля. Я була гарно вбрана у тільки що пошиту голубу шовкову сукню. Перша шовкова сукня в моєму житті! Вона мені дуже подобалась, тим більше, що всі казали, що вона мені до лиця. За сніданком я була весела, багато цокотіла і сміялась; коли зненацька, наливаючи каву, я перевернула цілу шклянку кави на мою нову сукню. Мати дуже розгнівалась і, звернувшись до Федора Герасимовича, сердито сказала: „От, маєте! Тепер уже ці приємності спадуть на вашу голову“. А він відповів: „Відчуваю, відчуваю. І як це ви так...“

Я глянула на нього і мій погляд, як видко, його збентежив. „Ви можете уникнути цього, ще не пізно“, промовила я і пішла в свою кімнату. Я думаю, що в моєму погляді був не тільки гнів, але й здивовання, і образа, і докір, що в таку все-ж таки складну для мене хвилину, коли я була засмучена і попсуванням гарної дорогої сукні, і засоромлена тим, що не змогла зберегти дорогу річ, і збентежена гнівом матери, в цю хвилину в мого нареченого не знайшлось нічого иншого для мене.

Коли скоро після цього він постукав до мене, я відповіла, що переодягаюсь і увійти не можна. Я справді скинула попсовану сукню, наділа буденну, взяла книжки і спробувала читати. Прийшла моя мати, що вже значно заспокоїлась і здивовано подивилась на мене. „Що ж це ти? Поспішай. Коні давно дожидають“. — „Я не поїду“, тихо відповіла я.— „Як не поїдеш! Чому? Ти можеш надіти другу сукню?“ — Я не поїду тому“... Я не скінчила, але мати зрозуміла. „Міла“, звернулась вона до мене без гніву, але якось серйозно й сумно: „чи ти подумала над тим що збираєшся робити. Це ж стосується не тільки тебе одної. Подумай“.

Так, я наділа другу сукню, і ми поїхали, але пам'ятаю, що цей день був не радісний для мене. Мою гарну голубу сукню вдалося потім урятувати, але на блакітному одягу моєї молодости залишилась маленька темна плямка, невеличкий надрив. Сказано було тільки таке невинне слово, як „почуваю“, а проте воно ледве не змінило зовсім долі двох людей... Мені скажуть: чого тільки не утне навіженне дурне дівча, а я й тепер певна, що це була б не дурість.

III.

Приступаючи до цієї частини моїх записок, я почуваю деяке замішання: досі мені доводилось говорити про осіб, або зовсім невідомих Київу, або давно померлих. Тепер я згадую про тих, у кого може ще залишились родичі і близькі друзі, і їм не все буде приємне з того, що я пишу. Наперед прошу в них вибачення. Але річ в тому, що коли кожний людський документ має певний інтерес, то лише при умові повної щирости і правдивости того, хто оповідає або пише. Цим я весь час керуюсь, навіть ризикуючи дістати за це дорікання.

Заслужений професор Федір Герасимович Мищенко, спершу доцент київського університету, а потім звичайний професор казанського, народився 17 лютого 1848 р. в м. Прилуках, Полтавської губерні. Він

походив з небагатої купецької сім'ї. Раніш сім'я була заможна, але тяжка хвороба голови її (алкоголізм) не тільки поклала край добробуту, але була причиною багатьох тяжких пригод, і не в одному тільки поколінню.

Сім'я була численна, щось з десятеро дітей виросло, а кілька вмерло дітьми. Нещасна мати, що завсіди була або вагітна або годувала немовлят, дбала з усієї сили, щоб зберегти для дітей хоч крихти достатку і продовжувати торгівлю (бакалійну); але це було їй, звичайно, над силу.

Коли я одружилась з Федором Герасимовичем, його батька й матери вже давно не було на світі, але він завжди з великою любов'ю згадував про матір, якої він був улюбленцем. А в мене на все життя залишилось гірке, майже вороже, хоч мабуть і несправедливе почуття до його батька. Звичайно, він „не знав, що творив", свою недугу він може й сам одержав у спадщину від когось із предків, але все ж ця недуга заподіяла багато горя не тільки жінці й дітям, але й невісткам і онукам, бо так чи инакше відбилася на здоров'ї і на вдачі майже кожного члена сім'ї. Власне алкоголізм в чистій формі наслідував тільки один із синів, а Федір Герасимович, навіть менше, ніж всякий нормальний чоловік, але спадковість його відбилась дуже некорисно на його вдачі. Майже всі сини старого Мищенка пішли по торговій части; доля ж Федора Герасимовича визначилась зовсім випадково. Його, як і старших братів, восьми років оддали до прилуцької міської школи, де видатні здібності хлопчика звернули на себе увагу учителя Полякова. Він полюбив маленького Федю, пильно доглядав його, керував його роботою й читанням і навчив його, що він повинен багато й пильно працювати і розвивати свої здібності, пророкуючи йому блискучу будущину; він же настоював, щоб родичі, коли Федя скінчить школу, одвезли його в Київ у гімназію. Тільки завдяки світлій особі цього вчителя Фед. Гер. провів своє життя не за прилавком, а дав науці й суспільству те, що він дав.

Батько, здається, поставився до намовлянь Полякова байдуже, але мати зробила все, щоб одкрити широкий шлях улюбленому синові. Федора Герасимовича помістили в київську 2 гімназію й оселили в гімназічному пансіоні на так званій „Общей квартире", де він і пробув увесь гімназічний курс. І тут він одразу визначився своїми здібностями і працьовитістю і небавом за „отличные успехи" його було переведено на казенний кошт. Скінчив він гімназію із золотою медалею, зараз же дістав посаду репетитора в сім'ї директора банку Виноградського. Там був він мов-би вихователем двох його старших синів, проводив ввесь час після лекцій, поділяючи його, той час, між власною работою і репетируванням хлопчиків, там же й обідав, але ночував на своїм помешканню, бо по скінченню гімназії він негайно взяв на своє піклування молодшого брата Якова, що був потім учителем грецької мови в київській 1-й гімназії.

Фед. Гер. був середнього зросту, худорлявий, з попелястим волоссям, з невеликими сірими короткозорими очима. Хоч ніс, губи й особливо чоло—велике, опукле, гладке—були гарні,—він все ж був негарний. Псували його обличчя ластовиння, рудий колір бороди й рання лисина. Здоров'є Фед. Гер.. на мою думку, було завжди не погане, але з-за молоду йому все здавалось, що він хворий, і це його хвилювало. Він любив лікуватись, часто ковтав ліки за власним розсудом, найбільше ковтав хини. Невеличка хворість робила його вередливим, дражливим. За нашого подружнього життя тільки раз, 1882 року, Федір Герасимович був серйозно хворий на тяжку форму запалення легенів. І цікаво, що як-раз підчас цієї тяжкої хвороби мій чоловік був дуже терплячий, лагідний і

вдячний за мій догляд. Був він ще хворий на жовтяницю, але це вже спричинив якийсь бенкет випивання, про які я ще говоритиму.

Одягався Фед. Гер., як і більшість учених того часу, дуже погано й недбало, навіть переважав їх в цьому. Рівнятися з ним міг хіба тільки Володимир Боніфатієвич Антонович. Мені, молодій жінці, дочці польки, це „разгильдяйство" в одежі було дуже неприємне. Я ніколи не могла погодитися з старим пальтом, що було хатнім одягом Федора Герасимовича, з одежою, що лисніла від сидіння підчас праці на дерев'яному кріслі і т. под. У Казані, де наш добробут покращав, де було багато знайомих і доводилось вести більш світське життя, а одяг Федора Герасимовича мало змінився, мені доводилось навіть вживати жіночі вивертки: я йшла до його кравця, ми з ним обмірковували новий одяг „для пана професора", старанно вибирали матеріял, завжди високої якости, причому я вибирала мій улюблений синій колір. І от одного чудового ранку кравець з'являвся перед здивованими очима Федора Герасимовича з пакетом, загорнутим у чорний люстрин і виймав звідти готовий до примірювання костюм. Після попередньої зловіщої тиші, в кабинеті, викликаної сюрпризом, звідти чувся крик, і янгельські-тихі репліки нещасного кравця, після чого Федір Герасимович біг шукати винуватницю, що ховалась в дальню кімнату. Я або, так як кравець, удавала голубину лагідність, вказувала на чудову якість матеріялу, на те, що цей костюм буде до лиця, або в свою чергу теж починала кричати, що ні за що більше не стану являтися в товаристві з таким нечупарою-чоловіком. А коли діло дійде до крику, то річ тільки в тому, хто кого перекричить, а як жінку неможливо подолати на цій арені (що чемно визнають за нею й чоловіки), то кінець-кінцем Федір Герасимович з лютим лицем одягався в принесений костюм і божився всіма богами свого грецького Олимпу, що це останній раз, що ніколи більше він не стане платити за одежу, яку не він замовляв і т. д. Кравець мовчки і поспішно черкав крейдою і мабуть тихенько підсміювався з гніву свого пана професора, якого він дуже шанував і любив.

Перші роки нашого спільного життя Федір Герасимович усякими способами намагався, і не без успіху, щоб я одягалась простіше, і я, хоч з великою неохотою, робила це. Вбиралась я взагалі скромно, але завжди дбала про естетику, а тепер проти неї повстало переслідування. Моїй матері це не подобалось, а литинські дами, що знали й любили мене з дитинства, навіть обурювались. Але що було робити, коли, якщо я вбиралась до лиця, у Федора Герасимовича починався припадок хандри. Навіть за кордоном, де жінки всі більш-менш гарно вбрані, діло не змінялось. Пам'ятаю, як в Парижі я купила собі гарненький капелюх, що був мені до лиця. Він зустрів такий прийом з боку мого чоловіка, що я ні разу не наділа його і обливши його слізьми, оддала переробити. Коли його удосталь було спотворено, він став підхожий для мене, але я зненавиділа цей капелюх. Так тяглося років три ще й у Київі, але нарешті мені це надокучило. Я замовила собі сукню за своїм смаком, перемінила зачіску, купила гарний капелюх. Ця несподіванка спочатку здивувала, потім розсердила Фед. Гер., але я не звернула жодної уваги і з того часу набула назавжди волі що до туалетів.

Але кумедно, що при такій недбалости в одягу Фед. Гер. дуже любив краватки. Кожну краватку, що йому дарувала я, моя мати й сестра, він приймав з задоволенням. Иноді навіть сам купував їх собі, особливо підчас подорожи в Москву або Петербург, і краватки були завше дорогі, закордонні. Правда, вони звичайно лежали в коробці в одній із шуфляд письмового стола, бережно загорнуті в папиросний папер. Другою його

втіхою були письмові приладдя. Він любив мати їх багато на своєму письмовому столі й гарної якости. Подарувати йому колосальну палицю лаку, гарний оливець, або ручку—це значило врадувати його. Тому нашим дітям легко було придумувати подарунки для батька.

Федір Герасимович дуже любив товариство, був дуже привітний, і до нього добре ставилися всі, хто знав його. Він охоче допомогав усім, хто звертався до нього, чим тільки міг. Скільки пропадало грошей, що він „позичав" тим, хто не мав змоги віддати. Він ніколи не відмовляв студентам, що зверталися до нього з просьбами дати книги з його досить великої бібліотеки. Коли в нього не було потрібних книг, він брав їх на своє ім'я з університетської професорської бібліотеки, яка була значно багатша, ніж студентська.

Мені й тепер боляче й соромно згадувати про такий факт: коли Федора Герасимовича було звільнено, і наше матеріяльне становище стало занадто тяжке, за не повернуті студентами книги на нього бібліотека зробила начот в п'ятсот з лишком карбованців, цілком оплачений грошима, що було одержано за його переклади. Не вважаючи на нагадування й листи, ні одної книги не було повернуто.

Вдачі Фед. Гер. взагалі був веселої, але часто бувало в нього припадки хандри, дуже тяжкі для близьких, та думаю і для нього самого. Ці припадки траплялися невідомо з якої причини, і їм не можна було ні запобігти, ні розважити його. Тоді він ставав похмурий, сумний, ні з ким не розмовляв, або в раздратованні вибухав гнівом. Прислуга тоді дбала, щоб не попадатись на очі, діти боялися й затихали, я нервувалася й хворіла. А тому, що цією властивістю відзначались і його брати, то я мала підставу вважати це за дарунок одержаний у спадщину. О, ця хандра дуже охмарювала моє життя і не збільшувала моєї симпатії до свекра...

Гаряче відданий науці, Федір Герасимович при тому відзначався великою працьовитістю і надзвичайною працездатністю. Я гадаю, що за всю свою професорську діяльність він ні одної лекції не прочитав без старанної підготовки. Хоч як пізно він лягав на передодні, хоч як-би він себе не почував, він ніколи їх не пропускав. І при тому він міг працювати при всяких обставинах: гри дітей в його кабинеті, рояль, гучні бесіди або сміх в сусідній кімнаті, а ні трохи не заважали йому, аби тільки не звертались безпосередньо до нього підчас роботи. Федір Герасимович міг правити коректу або робити виписки навіть у вагоні. Але працюючи багато і правильно, Федір Герасимович дуже любив і товариство і був дуже гостинний. В Казані бувало так, що крім місцевого гуртку знайомих всі учені, літератори, екземенатори, що приїздили з Москви й Петербургу, конче попадали до нас то на обіди, то на вечори, і я часом, особливо коли загострювалася моя малярія, утомлювалася і ремствувала на те, а Федору Герасимовичу доводилось надолужувати нічною працею. Щоб у нього було більше відпочинку, я вмовляла його стати членом казанського клубу, де збиралося „все місто" цеб-то власне його непрекрасна половина, але мені в цьому не пощастило. У мого чоловіка була рішуча антипатія до клубів. За все наше спільне життя в нас ні разу не грали в карти, хоч в Казані грали у всіх. В товаристві Федір Герасимович ніколи не грав, але коли бував у Литині і потім у селі, то охоче грав у „рамс" або „кончинку" з моїми батьками і матир'ю і мабуть був приємним партнером, бо гра завжди супроводилась веселими жартами і сміхом.

Із своєї закордонної командировки Федір Герасимович повернувся в кінці літа 1877 року і приїхав у Литин до моїх родичів, де я дожидала його з сином.

Він поїхав у Київ, найняв помешкання, і ми переїхали туди вже „со чады и домочадцы“, бо моя мати надала мені й прислугу. У куховарки нам дали нашу „славнозвісну“ Юлію, а в покоївки молоду дівчину— українку, що була нянькою нашого хлопчика. Але Юлія, як виявилось, не була на високому рівні, хоч я й зросла при ній, але це зовсім не перешкоджало їй експлоатувати і обдурювати молоду недосвідчену хазяйку при всякому слушному випадку.

Ми оселились на теперішній Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, що тоді називалась „Большой Жандармской“, не далеко від рогу Володимирської. Жандармська вулиця доходила тільки до Тарасівської, а далі тяглися приватні сади та городи. Наш будинок був типовий для того часу: дерев'яний, півтораповерховий, потинькований з незмінними п'ятьма чільними вікнами. Тепер на місці цеї садиби стоїть шестиповерховий будинок. При будинку був флігель, чистий дворик і невеличкий фруктовий сад. Тепер такі будиночки зустрічаються тільки на околицях, а тоді з них складалось усе так зване „Новое Строеніе“, цеб-то вся частина Київа нижче університету. Тодішні квартири крім великих порівнюючe будинків, на головних улицях, не мали ніяких вигод, не було ні водопроводів, ні каналізації, воду що дня привозив водовоз. Кухні бували завжди в підвальному поверсі, що звичайно було дуже незручно для хазяєк. Дзвоники, що проводились у кухню, часто обривались, і тому придумали инший спосіб кликати служницю: у передпокою майже кожної квартири стояла товста палиця і цією палицею, коли треба було, стукали в підлогу. Можна собі уявити, як трудно було за таких умов заводити хазяйці свої порядки і стежити за їх виконанням. Хоч ні про які напади на помешкання тоді не було чутно, та й прості крадіжки траплялися рідко, але я не можу згадати без усмішки, які засоби робились, щоб охоронити себе від злодіїв. Звичайно в таких будинках тільки одна квартира виходила на вулицю, а тому мала свій окремий „парадний хід“, здебільшого з ґанком. І от цей парадний хід, до якого вела шкляна галерія і сходи в кілька ступінів на ніч замикалися величезним гаком, а потім ще двері засовували товстющим дрючком. У помешканнях з вікнами на вулицю завжди були зовнішні віконниці. Як тільки смеркало, служниця тягла драбину, подібну до тієї, якою користувалися лихтарники, і зачиняла віконниці, прогоничі від них проходили в кімнату через віконні рями і загвинчувались там особливими гайками. А щоб вдень з прорізів для прогоничів не дуло, дбайливі господині закривали їх спеціяльно для цього зробленими подушечками, що мали вигляд ковбасок. Ці зовнішні віконниці так впливали на мої нерви, викликали таку нудьгу, що я незабаром перестала їх зачиняти. Всі дивувалися такій відвазі, але нас не обкрадали.

Майже всі наші знайомі жили на Новому Строєнії в більш-менш таких же самих будиночках. Кімнати хоч були маленькі й невисокі, але затишні й веселі.

Хоч в Одесі я жила в пансіоні й не знала громадського життя, але помічала велику ріжницю в уличному житті обох міст. Київ і тоді вважався за „інтелігентне“ місто і в цьому відношенні вважав Одесу за нижчу за себе, але він був тихий, вуличний рух рано припинявся, вулиці кепсько освітлювались, крамниці з'осереджувалися тільки на Хрещатику. Мітниці ниток, жадної дрібниці не можна було дістати ніде, крім Хрещатику. Але не даремно говорили про Київ, що це „американське місто“. Через кілька років він змінився до непізнання, а років через двадцять він уже вражав своєю красою — і красою своїх будівель не тільки столичних жителів, але й чужоземців. Справді, Київ надзвичайно розростався

і забудовувався. Батько мій ще пам'ятав, як він полював в лісі під Київом, на тому місці, де тепер університет, а я пам'ятаю, що в Київі не було жодного скверу, навіть Миколаївський сквер було тільки насаджено, обгорожено високим червоним парканом, але ще закрито для публіки. Але виростали цілі вулиці, цілі квартали. Міське управління цьому всяким способом сприяло: пустирі продавалися по найнижчій ціні, але з умовою щоб були забудовані. Терещенковської вулиці тоді не було, і місця там продавалися, здається по 8 карб., за квадратовий сажінь. Банки відкривали широкий кредит під початі будівлі. Так утворились Терещенківська, Гімназічна, Нестерівська, Пироговська вулиці і багато инших. „Красный Крест" купив городи, що були продовженням Вел. Жандармської вулиці, щоб збудувати амбулаторію та „Общину сестер милосердія" і негайно проклали вулицю, провели водогін і почали будувати Благовіщенську церкву. Цю вулицю з'єднали з Мало-Жандармською й почали називати Маріїнсько-Благовіщенською. Місто дістало нову гарну частину, повну зелені й садів, забудовану новими, гарними будинками, переважно особняками.

Улаштувавшись у новому гнізді, ми почали заводити знайомості. У Федора Герасимовича вони були й університетські й навіть ще гімназичні, а я нікого в Київі не знала і трохи турбувалась, як буде. За кордоном я знала богатьох, але там приятельські відносини зав'язувалися легко й просто й до того ж переважно з чоловіками, а тепер будуть дами. Чи сподобаються вони мені й як поставляться до мене? Я пригадала перший час після мого одружіння в Київі. Чоловік познайомив мене тоді тільки з де-якими професорськими родинами: ми бували у Модестових, Іконнікових і Терновських. І от у перший же місяць мого нового життя у Модестових було призначено велику танцювальну вечірку, і звичайно вони запросили й нас. Але я попрохала Федора Герасимовича, щоб він поїхав сам, бо я почувала, що буду там видовищем. Хоч і з тяжкою бідою, але це мені вдалося. Я вирішила провести вечір у жінки його брата на Жилянській вулиці, куди він і одвіз мене. Але, жахлива річ, через якусь годину він з'явився за мною, кажучи, що мадам Модестова й слухати не хоче, щоб я не була в них, що буде дуже сердитись і т. инше. Я була зовсім пригноблена, але не зважалась через свою впертість поставити чоловіка в дурне становище. Довелось їхати на другий кінець міста, щоб причипуритися і приїхати на вечір пізніше за всіх, коли всі вже зібрались, наче на показ. Жіноче чуття підказало мені, що не слід занадто вистроюватися, і я наділа дуже гарну чорну шовкову сукню, а до волосся приколола мої улюблені троянди. Ой леле, скільки жіночих поглядів оглянуло мене з ніг до голови! Скільки кисло-солодких усмішок зустріло мене! Хазяйка, звичайно, була дуже занята своїми обов'язками, а дами майже не розмовляли зо мною, хоч здається спостерігали кожну рисочку в мені. Чоловіки поставилися більш прихильно; я багато танцювала, але весь час мені було якось ніяково. Київські дами зіпсували мені той вечір!

З того часу минуло більш як піввіка, а я й тепер з подякою пригадую як ласкаво поставилась до мене тоді Людмила Павловна Кістяківська і Володимир Степанович Іконніков. Л. П. Кістяківська жива й досі, й мені завжди дуже приємно зустрічатися з нею. Иноді я нагадую їй як вона мене пожалувала й відігріла мене. В. С. Іконніков був потім моїм професором на вищих жіночих курсах, я відвідувала його, хворого, до кінця його життя і завжди мала до нього тепле почуття. Першим моїм знайомством у цей новий період була сім'я Юрія Юрієвича Цвітковського, учителя воєнної гімназії. Він був жонатий з англійкою, гарною

освіченою жінкою, яка цікавилась громадським життям. Завдяки їй, я стала членом „Общества дневныхъ пріютовъ для дѣтей рабочаго класса“, де небавом почала вчити дітей й чергувати, при чому з дурного розуму тягла з собою і свого маленького синка, якого легко могла заразити серед стількох дітей. Але тоді все минулося щасливо, а заразився він на обкладки і помер, коли жив у добрих умовинах, на свіжому повітрі в Литині.

„Общество Дневныхъ пріютов для дѣтей рабочаго класса“ улаштовувало лекції, музично-танцювальні вечорі, лотереї якими завідували дами-члени. Тоді в Київі я вперше побачила... електрику. На користь нашого „Общества дневныхъ пріютовъ“ улаштовано було в Ботанічному саду гуляння; головною принадою його було електричне сонце, що його ніхто ще не бачив. Хтось із професорів улаштував його в одному з вікон університету, що виходило на головну алею, і публіка цілим натовпом дивилась на це чудо, хоч „сонце“ було просто велика й дуже ярка, лямпа, подібна до тих, які ми тепер бачимо на автомобілях. Скоро після того був баль в залі Думи, і в афішах сповіщалося, що залю буде освітлено електрикою. Скільки балачок було з приводу цього! Дами хвилювалися, що при електричному освітленні зміниться колір туалетів, а головне в поганому вигляді побачать обличчя дам, бо буде помітно кожну зморшку, кожну цяточку.

Тоді ще не було Купецької залі, а думська заля з своїм газовим освітленням й тіснотою мала досить мізерний вигляд. Підчас велелюдних зібрань, наприклад, студентських балів або балів на користь жіночих курсів, там можна було задихнутися, а зо стелі від пару падали краплі. Але не вважаючи на тісноту приміщення, одну кімнату завжди призначалося під так звану „мертвецьку“, де надто п'яні студенти справді уявляли з себе мертві тіла, а то й ще гірше. Коли в „мертвецьку“ з цікавости заглядали професори, то хозяї-студенти зустрічали їх дуже привітно й щиро гостили їх, звичайно, спиртовими напоями, а коли професор був популярний, то йому тут же робили й овацію. Кістяківський, Мищенко та Антонович не раз, несподівано для них, опинялись у такій ролі. Але все ж таки ці гидкі „мертвецькі“ були сумним явищем.

Головою „Общества дневныхъ пріютовъ“ була тоді Клавдія Івановна Дитятина, жінка багатого купця, дуже мила й освічена. Таким робом коло моїх знайомих все ширшало, але з того було мало користи: на моє велике здивовання і навіть жаль, у тодішньому українофільському колі вважалось за цілком неприпустиме підтримувати дружні стосунки, бути „знайомими домами“ з особами не з українофільського кола.

Одним з перших наших знайомих була сім'я професора Володимира Боніфатієвича Антоновича; з жіночою половиною цієї сім'ї мене звязувала тісна приязнь все життя. Тепер, на жаль, з цієї половини залишилась тільки старша дочка, Ірина Володимировна. Залишилась, але сказати, що вона „и понынѣ здравствуетъ“, ніяк не можна... Тоді була хазяйкою дому перша дружина Володимира Боніфатієвича Варвара Івановна. Дві його дочки, Ірина й Ганна, були тоді ще гімназістками, а два сини, Іван і Дмитро зовсім дітьми, і душею дому, центром, круг якого гуртувалось завжди численне товариство, була сама Варвара Івановна. Володимир Боніфатієвич цікавився тільки чоловічою половиною своїх гостей, яких і забирав до свого кабінету, з жінками ніколи не розмовляв, не звертав на них уваги і запевняв, що жінок він так само не вміє розріжняти, як і салдатів; всі вони для нього однакові, як палі частоколів. Але, здається, це було не зовсім так...

Одягався Володимир Боніфатієвич ще чи не гірш за професора Мищенка, і зовсім не мав показного вигляду, і це було причиною одного

інциденту, про який тоді багато говорили в товаристві. Того часу кращим лікарем у Києві вважали професора Покровського. Він був заможня людина, завдяки своїй величезній медичній практиці. І от якось Володимир Боніфатієвич звернувся за порадою до Покровського. Професори не були знайомі між собою, і Покровський вважав його за майстрового. Оглянувши, вислухавши й вистукавши пацієнта, він поставив діягноз: „Пьешь, братъ!“—„Нѣтъ, профессоръ, я не пью“,—була відповідь.—„Ну, разсказывай! видно что пьешь, отъ этого и болѣешь“. Приготувавшись писати рецепта, Покровський спитав про прізвище хворого.—„Професор Антонович“, відповів Володимир Боніфатієвич.—Другого дня Покровський у своїй шикарній кареті приїхав прохати вибачення у товариша.

Варвара Івановна була розумна, енергійна, діяльна жінка. Не вважаючи на дуже невеликі матеріяльні засоби (Вол. Бон., як доцент, одержував тоді лише 1200 карб. річно) і на велику сім'ю, вона вміла не тільки дуже добре вести хазяйство й бути гостинною хазяйкою, але навіть на місці маленького старого будиночка, де вони жили, збудувала инший, більший і кращий, що існує й досі на розі Кузнечної й Жилянської вулиці.

Але Варвара Івановна визначалась деякою різкістю й нецеремонністю, за що від чоловіків вона дістала прізвище „Мамуня“. Її трохи боялися. Але коли у Антоновичів збиралися гості, там завжди було дуже весело. Постійним відвідувачем цих вечорів був слухач Володимира Боніфатієвича і Федора Герасимовича студент Дмитро Іванович Багалій, потім ректор харківського університету, нині академик. Як тепер, бачу маленьку постать цього чорненького юнака, завжди у вишитій сорочці з червоною застіжкою. Ми, молоді дами, завжди приставали до нього, щоб він нам заспівав пісню про „удовицю“. Ця „удовиця“ була дуже каверзна і невдячна особа, що зрадила свого коханця, не вважаючи навіть на всю його щедрість, і цей коханець, дорікаючи зрадниці, кінець кінцем вимагає: „віддай свічки, віддай стрічки, віддай сир, віддай масло, віддай усе, що поїла“. Дмитро Іванович дуже добре й надзвичайно серйозно виконував цю кумедну пісеньку, і ми реготалися.

Сестра Варвари Івановни, Олександра Івановна одного часу голова „Общества дневныхъ пріютовъ“, була жінкою відомого професора—кріміналіста Олександра Федоровича Кістяківського. І Федір Герасимович, і я дуже його любили й шанували. Знаменитий учений, прекрасний професор, бездоганна людина, він був і надзвичайно милим гостем українського товариства. Добре пам'ятаю його величну постать, його чудову голову патріярха, з великою сивою бородою. Він був дуже добра і м'яка людина. У Кістяківських було тоді шість синів підлітків, але не було дочки; їм обом дуже хотілось її мати.

Михайло Петрович Старицький приїздив до нас звичайно у день, щоб поговорити про свої літературні праці, бо Федір Герасимович був членом редакції газети „Заря“. Старицький завжди дуже довго засижувався, і біля під'їзду його постійно чекав візник, хоч їх можно було знайти на кожному кроці. Як-що він приїздив до нас, коли нас не було дома, то прислуга так про нього говорила: „приїздив той пан, що його завжди чекає візник“.

Пам'ятаю мляве, нецікаве, хоч і молоде подружжя Антеповичів. Олексій Данилович Антепович був найпоганіший з усіх чоловіків нашого гуртка. За те, що він був надзвичайно негарний, його прозвали „конячою головою“. Коли він був бідним студентом, він, як репетитор, їздив з якоюсь родиною в Італію і дуже любив вставляти в свою розмову італійські слова, а дам звичайно називав „carissima signora“.

Натомість повним життя, веселости і чисто українського гумору був Єлисей Киприянович Трегубов. Він був учителем у воєнній гімназії, учителем і вихователем у колегії Павла Галагана, працював з ранку до ночи, страшенно втомлювався і все-таки життя в ньому било джерелом. Веселий, привітний, добродушний, він оживляв усіх круг себе.

Пригадую собі такий випадок. Усім моїм знайомим хоч було відомо, що я нічого не п'ю, і це добре знав і Трегубов, але підчас якогось многолюдного зібрання у них він став мені наливати за вечерею лікеру. Я схопила рукою пляшку, щоб перешкодити цьому, а Єлисей Киприянович голосно зовсім серйзно, навіть сердито сказав: „Та ну-бо, не пхайте, я вам і так доволі наллю". Всі навкруги сміялись, а я все-таки почервоніла Він взагалі був дуже дотепний, і ніхто не говорив такою прекрасною українською мовою, які він. Видно було, що це дійсно його мова, що він нею мислить. Весь час ми з ним приятелювали, потім ми не бачились багато років, і знов я побачила його, але вже тяжко хворого; він дуже змінився й не видужав від цієї хвороби: у нього був пістряк шлунку.

Надзвичайно освіченою, світлою людиною, незмінним другом був для мене Володимир Павлович Науменко. Коли вмирав Федір Герасимович у нас зовсім не було грошей. Я послала до Володимира Павловича і зараз же одержала потрібну суму з його особистих коштів. Коли доля почала вже гратися зо мною, і мені потрібнні був заробіток, я вирішила готуватися до вчителювання. Володимир Павлович широко відчинив мені двері своєї гімназії, і там я ознайомилась і з його навчанням і з навчанням його прекрасних учителів, і це потім дало мені шматок хліба. Від нього ж я діставала й корисну перекладну роботу. Коли мені потрібна була порада або позичка, я спокійно йшла до нього, знаючи що він мені не відмовить.

Багато б і ще можна було сказати про Володимира Павловича Науменка, але кожний спомин про нього викликає в мене такий гострий біль, що я почуваю себе параліжованою...

А ось і другий бездоганний лицар—Вільям Людвигович Беренштам, теж дуже близька людина й Федору Герасимовичу і мені. Він теж був учителем у київській воєнній гімназії, і його, як, П. Іг. Житецького, і Ю. Ю. Цвітковського, потім було заслано в Петербург. Але через кілька років і Беренштам, і Житецький повирнулись до Київа і тут закінчили своє життя.

Освічений, надзвичайно жвавий, чутливий, з шляхетною й чистою душею, Вільям Людвигович був чарівна людина. Мене вабив до нього і трагізм його долі. Цей чоловік, який, мені здається, міг би дати щастя кожній порядній жінці, не зазнав особистого щастя. Ззамолоду він одружився з любови, мав чотирьох дітей, але жінка його тяжко захворіла; хворість її, показалася, була така, що від неї не можна було видужати, і довелося її помістити до лікарні в Москві; там вона пробула багато років і там вмерла, коли Вільям Людвигович був уже старою людиною. Ні удовець, ні нежонатий усе своє життя ніс на собі однім всі турботи про родину, яку дуже любив. Обтяжений своєю громадською й педагогічною діяльністю, він не міг тримати дітей дома і не хотів помістити їх у пансіон, і от доводилось улаштовувати їх на приватних квартирах, у знайомих. Скільки турбот і неприємностей чинило це батькові, і тяжко бувало дітям. То доводилось виділяти братів од сестер, бо чотирьох не можна було помістити в одній сім'ї, то діти не добре вживалися зо своїми випадковими вихователями, і гаряче батьківське серце постійно боліло за них. Його дочки, Ганна і Марія Вільямовни, і тепер живуть у Київі. Марія Вільямовна була замужем за сином Оле-

ксандра Федоровича Кістяківського, відомим професором-юристом Богданом Олександровичем Кістяківським, але на жаль, рано повдовіла. Два сини Вільяма Людвиговича, Володимир і Михайло, ще за старого режиму були в Москві видатними адвокатами по політичним справам.

Незвичайна була й смерть Вільяма Людвиговича. Він жив тоді в нашому будинку, де займав зо старшою дочкою невеличку затишну квартиру вікнами в сад. Федір Герасимович був тоді вже тяжко хворий, спараліжований і тільки переходив до свого крісла на ліжко—і то тільки з сторонньою допомогою. Але Вільям Людвигович не переставав провідувати хворого товариша, намагаючись завжди чимсь розважити його.

Здається, це було в лютому 1904 р. Настав день народження Вільяма Людвиговича, сподівалися багато гостей, бо друзів і шанувателів у нього було багато. Мені не хотілось бути серед сили незнайомих людей, та й моя мати тоді гостювала в мене, і я пішла вдень поздоровити його. Вільям Людвигович був, як завжди, принадно милий і привітний і покартав мене за те, що я не прийду ввечері. А перед вечером прибігли сказати мені, що Вільям Людвигович помер... Не пам'ятаючи себе, нічого не тямлючи, я кинулася в його квартиру. Там усе вже було готово для святкування. Чулися дзвінки за дзвінками, гості все надходили, а хозяїн лежав уже холодний і непорушний. Це прекрасне серце втомилося жити.

Не можна було затаїти цю смерть от Федора Герасимовича, і хоч він уже мало реагував на те, що діялось навкруги, але ця звістка дуже схвилювала його. У день виносу Вільяма Людвиговича він наказав, щоб його крісло на колесах поставили на пішоході. У мене й тепер ця картина перед очима: коли труну винесли з воріт, тяжко хворий, старий чоловік гірко заплакав, провожаючи свого улюбленого друга, за яким небавом і сам пішов.

Видатними членами українського гуртка були Житецькі—Павло Ігнатович і його двоюрідний брат Іродіон Олексієвич.

Павло Ігнатович учений філолог, був одним із найосвіченіших членів гуртка. Він теж читав лекції в київській воєнній гімназії і в колегії Павла Галагана. До його думок взагалі ставилися уважно. Але він визначався суворістю і деякою брутальністю, і тому я трохи боялась його. Не любила я й бувати у Житецьких. Його жінка, добра Варвара Семенівна, завжди була втомлена хазяйством і чотирма зайди-головами хлопчаками, трималася якось не зовсім вільно, а хазяїн зовсім ігнорував нас, жінок, і зовсім не звертав на нас уваги. Але ці дрібниці не перешкоджали йому бути гарним, бездоганно чесним чоловіком.

Іродіон же Олексієвич, тоді студент-медик, своїм зовнішнім виглядом являв тип справжнього нігіліста. Він мав довге патлате волосся, носив ополистий бриль, великі сині окуляри і плед на плечах, а в руках була завжди товста сучковата ломака. Спочатку я особисто дуже зблизилась з ним і з його молодою жінкою-учителькою Олександрою Андрієвною, і вони, здавалось добре ставилися до мене. Але потроху я почала помічати охолодження до мене з боку їх обох. Не почуваючи з свого боку жадної провини, занадто горда, щоб нав'язувати кому-небудь свою дружбу, я теж віддалилась від них, і так продовжувалось до самого заслання Іродіона Олексієвича. Пам'ятаю, як він якось пустив мені „шпильку": у нас було якесь зібрання. Хоч я сама нічого не пила й не розуміла толку в винах, але приїхавши перед тим із Франції, я знала, що білі вина подають охолодженими, а червоні, нагрітими, і до вечері нагріла червоне вино. Покоштувавши його, Іродіон Олексієвич подивився на мене насмішкувато й єхидно сказав: „з якого це часу в українофілів

подають нагріті вина?“—„А чому ж і українофілам не пити їх нагрітими, коли це вважається за смачніше? — відповіла я. Ну, хіба це не позування?—Потім я дізналася, що молоді Житецькі розлюбили мене за те, що я була не досить демократична. Може це й не було наклепом.

Здається, 1880 р., Іродіона Олексієвича було заслано у Вятську губерню за участь у бурхливій студентській історії, підчас якої вчинено образу ректору Матвєєву. Олександра Андріївна поїхала до чоловіка тільки через кілька місяців—уже з новородженою дочкою.

Багато років опісля ми зустрілись з Іродіоном Олексієвичем при досить несподіваних обставинах. 1896 року я розійшлася з своїм чоловіком, виїхала з Казані й оселилась у Київі з молодшим сином. Треба було улаштуватись, шукати заробітку. Зовсім випадково я дізналась, що Іродіон Олексієвич тепер великий „сановник“ у Петербурзі. Він був головним контрольором у контролі прибутків південно-західних залізниць. Не дуже то сподіваючись на успіх, я написала йому, не пояснюючи зміни в моєму родинному становищі, а тільки прохаючи служби в Київі. Він усе зрозумів, зараз відписав, а через два місяці я вже служила при київському управлінні південно-західних залізниць помічницею представника контролю. Таких представників контролю було декілька на лінії і в Київі. Цю посаду я займала багато років і дійшла з 25 карб. до 40. Як начальник Іродіон Олексієвич не був щедрий і від служачих вимагав праці. Жив він постійно в Петербурзі, а разів два на рік приїздив у Київ. Пам'ятаю, з яким хвилюванням я дожидала його першого приїзду; адже ж усе так змінилось тепер. Та й всі кругом хвилювались, дожидаючи таку—„особу“. І от у кімнату, де я звичайно працювала зо своїм ближчим начальником, увійшов досить гладкий пан середнього росту, з великою бородою, з надзвичайно симпатичним лицем і прегарними променистими очима. Це був Іродіон Олексієвич. Його супроводило з очевидною пошаною кілька вищих службовців з Управління. З зовнішнього вигляду Іродіон Олексієвич так змінився на краще, що я ледве чи пізнала б його. Ми встали зо своїх місць, і я почувала, що бліднішаю. Він привітався з моїм начальником, потім швидко підійшов до мене, і взявши обидві мої руки, поперед усього примусив мене сісти і сам присів до мого столу. Він почав розпитувати про моє здоров'я, про те, чи не занадто важка для мене служба і т. п., а потім звернувшись до мого начальника, сказав, усміхаючись: „Ви вже, будь ласка, дозвольте мені забрати її у вас на сьогодні“, — а після цього занявся справами. Хоч і до того до мене дуже добре ставились всі мої товариші по службі, що добре знали, хто я була раніш, не вважаючи на те, що я нікому не говорила про своє минуле, але таке поводження зо мною „особи“ ще збільшило ласкаве й привітне поводження їх зо мною. Але можу сказати по совісті, що я ніколи не зловживала цією високою протекцією, а виконувала свої обов'язки добросовісно й пильно, щоб ніхто не міг навіть подумать, що я „бариня“, яка не вміє працювати.

Іродіон Олексієвич справді повів мене до себе (він тоді спинився в мебльованих кімнатах Іваницького на Золотоворотській вулиці), і ми з ним годин дві пробалакали, як бувало за часів його студентства. Так, хоч тепер не було ні патлатого волосся, ні пледа, ні дрючка, але це був той самий Іродіон Олексієвич, з яким колись ми приятелювали. „Ну, а на коли ж ви запрошуєте мене до себе“, спитав він, коли я зібралась вийти. „Прошу, коли хочете“. — „Так завтра ввечері я п'ю у вас чай“.

Моя дочка була тоді на вищих курсах у Петербурзі, і я, приїжджаючи до неї, завжди бувала в Іродіона Олексієвича і приймала його у себе.

Він водив мене у свій контроль, що містився тоді на Фантанці у колишнім палаці коханки Миколи І Нелідової. Кабінет Іродіона Олексієвича був увесь у дзеркалах, вставлених у стіну, з чудовою наліпкою й позолотою. Але квартира в нього завжди була простенька і взагалі він зберіг прості звички. До кінця його життя ми були з ним великими приятелями. Звичайно, я нагадала йому і про їх охолодження до мене і навіть про нагріте вино, і він дуже сміявся. „А знаєте, мені потім говорили, що ви були тоді трохи закохані в мене", сказала я якось. Він широко відкрив свої гарні очі.—„Ні, ніколи, запевняю вас".—Тут уже я сміялась, бо він так гаряче заперечував це, наче на нього звалювали тяжкий наклеп.

На Іродіона Олексієвича часто ремствовали його підлеглі службовці за те, що він вимагав од них багато праці і добросовісного відношення до справи, але навіть його вороги визначали, що сам він був першим і найщирішим робітником. Надзвичайна праця, а може й тяжкі переживання ззамолоду надірвали його здоров'я, і він мусив залишити посаду ще не старим чоловіком. У нього стався щось наче нервовий параліж— віднялися ноги.

Останній раз я була в нього в рік його смерти (не пам'ятаю точно року його смерти, бо не маю здібности пам'ятати числа). Він жив тоді в Гатчині, у дуже бідному помешканні, вже зовсім хворий. Хоч Іродіон Олексієвич і одержував пенсію, але на неї він повинен був утримувати жінку, повдовілу дочку й онуку. А заощаджень жадних не було. У житті цієї прекрасної людини було своєрідне нещастя — якась надзвичайна любов до своєї єдиної дочки – Надії. Діставши звістку підчас заслання про народження дочки, Іродіон Олексієвич дав їй це ім'я, сподіваючись на краще майбутне. Надія Іродіонівна була розумна, дуже здібна, але негарна й надзвичайно розпещена дівчина. Егоїстична, як усі божки, вона дбала тільки за себе, була неврастенічна, завжди вважала себе за тяжку хвору і тим приводила в розпуку обожуючого її батька, хоч лікарі й заспокоювали його. На постійне лікування, на постійні курорти витрачався ввесь заробіток Іродіона Олексієвича. Мені якось довелося бути в Петербурзі, коли його жінка й дочка на рік виїхали за кордон, звичайно, для лікування. На цей час він улаштувався в двох невеликих кімнатах своєї квартири, а останні здав у найми і жив тільки на ті гроші, що за них одержував (кілька десятків карбованців на місяць), а платню навіть не приносил ся додому і негайно цілком відсилалося сім'ї.

Останнє наше побачення було надзвичайно тяжке. Я ледве стримувала сльози, розуміючи, що передо мною вже скінчена людина, і що ніколи більше я його не побачу... І справді, через кілька місяців він умер...

Ще член гуртка – Микола Виталієвич Лисенко, якого чомусь називали „бідний Коля", може за його меланхолічний вигляд і за маніру держати голову на бік. Але він, здається, був помігніший і цікавіший на своєму музичному полі, ніж на суспільно-політичному. Його щорічні концерти приваблювали масу публіки, а члени „Громади" всіляко сприяли їх успіху.

Мало пам'ятаю Олександра Івановича Петруняку-Лоначевського й добре пам'ятаю подружжя Косачів – Петра Антоновича та Ольгу Петрівну, уроджену Драгоманову, чорнооку Українку, завжди в чудовім народнім одягу. Два покоління жінок користали з її багатого збірника українських узорів, який потім став раритетом — і довго не було його в продажу.

Закінчуючи галерію тих „громадян", яких я найбільше пам'ятаю, не можу не згадати ще про одного, про якого напевне ніхто більше не згадає, — про Костянтина Васильовича Жученка, приятеля й товариша

по університету Федора Герасимовича. Жученко багато років служив судовим слідчим в м. Лубнах, Полтавської губерні і тільки приїздив у Київ; він завжди відвідував зібрання, коли вони бували того часу, і щедро давав гроші на справи. Начитаний, освічений, надзвичайно порядний, закоханий в музиці й мистецтві, сам не аби-який пейзажист, Жученко був дуже негарний, і, крім того, нудний. Бувають такі нещасні люди, яких всі поважають, але намагаються триматись від них оддаля. Звичайно, він був нежонатий. Певно, за винятком матері, жодна жінка не любила його. Мабуть, завдяки таким своїм властивостям, Жученко був несміливий і цурався товариства. Але яка це була добра й делікатна людина! Це тьмяне, самітне життя закінчилось трагічно сумною, самітньою смертю. Жученко все життя тяжко хворів на очі і під кінець він був уже на пів-сліпий. Не вважаючи на мої кількаразові настирливі просьби дозволити мені приходити читати йому голосно, він через свою делікатність завжди від цього відмовлявся. Але я все ж таки частенько провідувала його, приносила йому ріжні новини, розказувала про прочитане, і це бувало йому приємно. Але він почав дуже хворіти: у нього була якась тяжка внутрішня хвороба. „Людмила Феофиловна“, сказав він якось мені, „прошу вас про одно,—не дайте мені вмерти, як собаці, самітньому“. Я почала вмовляти його, щоб він дозволив мені помістити його в яку-небудь гарну лікарню (у нього були де-які гроші), де за ним буде потрібний догляд, не такий, як в його мебльованій кімнаті з поганою прислугою. Костянтин Васильович уперто відмовлявся. Якось його служниця прибігла сказати мені, що Жученко помер. Але я вжахнулась, коли від неї ж дізналась, що він двічи присилав за мною, щоб я одвезла його в лікарню, а що вона ніби-то не дозвонилась у мою квартиру. Вона звичайно й не думала приходити по мене. Дізналась я теж, що коли вона увійшла в його кімнату, то він був уже мертвий і на пів сидів на ліжку. У помешканні журлива картина: його сусід по кімнаті і священник голосно і жваво розмовляли і сміялись, а з боку стояла труна з небіжчиком. Ні свічок, ні квітів... Костянтин Васильович був майже страшний: чудно піднята голова, відкриті очі, на пів розтулений рот... Прийшов якийсь молодий чоловік, знайомий, що взяв на себе клопоти про похорон, привів з собою бендюжника, труну закрили, поставили на бендюги, і ми вдвох пішли за священником. Це й був весь „кортеж“. І могила без пам'ятника, без хреста, відразу загубилась на кладовищі, перестала існувати для всіх. Так умирають самітні.

В українофільському гуртку було два роди періодичних зібрань: щомісячні зібрання „Громади“ и що-тижневі словарні. Членами „Громади“, потайного політичного товариства, були не всі українофіли, а тільки виборні. Серед них були й заможні люди, або такі що мали звязки з багатими людьми: власниками цукроварень, поміщиками. На кошти їх було послано за кордон, до Женеви, Михайла Петровича Драгоманова, що видавав там журнал „Громада“. Директиви для цього журналу і взагалі для діяльности Драгоманова розроблялось і обмірковувалось на громадських зібраннях, иноді дуже бурхливих, Часто бували незадоволені Драгомановим, думки членів розходилися, і суперечкам не було кінця.

Не пам'ятаю, щоб у громадських зібраннях брали участь жінки. Влада дуже косо дивилася тоді на українофілів, про існування „Громади“ владі було добре відомо, бувало чимало трусів і арештів, але всеж таки захопити її не щастило. Але як трудно було оберегати ці зібрання від прислуги з її „двоюрідними братами“ і від сторонніх відвідувачів. Для прислуги придумувались більш-менш підхожі пояснення. Зібрання відбу-

вались у кожного з членів по черзі, і пам'ятаю, як колись у нас, коли вже більшість членів зібралась, прийшов „у гості“, один з професорів, якого ніяк не можна було ознайомити з цією справою. Як було вийти хазяям з такого становища? Не приняти гостя не можна, коли квартира ярко освітлена, а в передпокою повно кожухів та пальт. Розуміється, поява професора викликала помітне замішання, та й він очевидячки догадався, що люди зібрались не спроста, бо скоро пішов. Ці зібрання надзвичайно втомлювали хазяйок і слуг, бо тяглися до пізньої ночи, а потім обов'язково закінчувались вечерею. Бідна втомлена й сонна хазяйка все ж таки клопоталась, щоб її вечеря була не з гірших.

Словарні зібрання, на яких розроблявся матеріял для досить відомого українсько-російського словника, що вийшов потім, були далеко цікавіші для нас—жінок. Активну участь в них брали, як пам'ятаю, три жінки: Ольга Петрівна Косач, Ольга Петрівна Цвітковська до їх переїзду в Петербург і Марфа Осиповна Дунина. Працювали звичайно в одному кутку кімнати за великим столом, заваленим картками, а жінки сиділи в другому кутку або в сусідній кімнаті з якимсь рукоділлям. Здебільшого вишивали українськи сорочки за узорами О. П. Косач. Иноді у дам бувало так весело, що чоловіки намагались утікти від своїх карточок і приєднатись до них. Вечері не занадто пізні, теж бували веселі. Словарні зібрання теж призначались у всіх по черзі. Иноді з'являлись приїзжі, не громадяни, велись цікаві розмови, співали українських пісень, багато сміялись. Тут звичайно виступав Дм. Ів. Багалій зо своєю „удовицею“, що „їй раз таке теля припер, що мало сам не вмер“. Раз якось підчас дуже велелюдного й чудного зібрання в помешканні Мик. Вит. Лисенка, де було й багато молоди (здається святкували Шевченкові роковини), з'явилася поліція і всіх переписала. Але инших наслідків цей наступ не мав. Але розуміється, веселість гостей похмарніла, вечірку було зіпсовано.

Треба таки сказати, що наші українофіли любили попоїсти і випити. Пили недороге вино, пиво, а більш за все горілку. Раз якось на словарному зібранні, здається, у Панченків мені стало дуже гаряче і я, підійшла до столу, що його вже було злагоджено до вечері, налила майже повну шклянку з великої карафи, що стояла там, і піднесла шклянку до вуст,— коли якийсь невідомий мені гість схопив мене за руку зі словами: „постійте, ви здається, думаєте, що це вода!“ Коли я подякувала йому, він сказав, усміхаючись: „я бачив, що ви збераєтесь спорожнити шклянку враз, і злякався за вас“. І справді щоб воно було!

Так, вони пили, але п'яним я нікого не бачила. Тільки раз підчас їзди човном по Дніпру Панченко випивши, ледве не перекинув був нашого човна, він ще не хотів повертатись додому і почав боротися з гребцями, а в човні була й маленька дочка Трегубових. Човна так хитало, і вода навкруги так бурхала, що перелякана дівчинка почала голосно плакати. Насилу вдалося Трегубову вирвати весла з розпаленого ескулапа.

Я завжди дуже любила ходити пішки й любила виїздити по-за місто для далеких прогулянок. Але поїздивши два-три рази з українофілами я рішуче відмовилась од такої приємности. Уже з самого початку кількість „горличок“ пляшок, що стреміли з кошиків завдавала мені суму. Приїздимо, наприклад, у Видубецький монастир, витягаємо наші пакунки і замовляємо монахам великий самовар. Дами пропонують попереду погуляти, чоловіки настоюють, що раніш треба закусити, так і робимо.

Дістаємо пиріжки, тартинки, курчата, яєчки, котлети,— все це досить швидко зникає, а ще швидче одна по одній спорожнюються пляшки

ріжних форм і розмірів. Манахи, яких наші чоловіки ввічливо частували, вже осовіли і злегка похитуються. Тепер починаються розмови: розводиться таке, що хоч святих винось. А купа порожніх пляшок усе збільшується. Про прогулку вже нічого й говорити. Я демонстративно забираю молодших дам, і ми йдемо гуляти недалеко. Жоден з чоловіків не зробив за день і десяти кроків. Надходить вечір, і вони, обважнілі, одутлі, втомлені від розмов, знов сідають в екіпажі досить натішившись поїздкою за місто. Дами незадоволені, я зла й сержуся на всіх чоловіків нашої компанії. А дома звичайно кожен чоловік одержить належне від своєї жінки.

Одного разу десь і Федір Герасимович, що взагалі пив дуже помірно, випив зайве, і в нього зробився гастрит і жовтяниця. Обличчя й руки потемніли, настрій кепський. Я повезла його до моїх родичів, щоб він там видужав (уже не в Литин, а в село Подільської губерні). Це було підчас вакацій. Коли йому значно поліпшало, раптом надходить лист з Київа з запросинами Федору Герасимовичу взяти участь у подорожі на Шевченкову могилу. „Збирається велика компанія“ — а я вже добре знала, що це визначає... Що тут робити! Відрадити чоловікові їхати мені не хотілось, бо він уже почав нудьгувати на селі, і йому було б добре розважитись, але він напевне повернеться звідти знов хворий. І от раптом мені прийшла думка, яка може тільки жінці прийти в голову. Я написала Павлу Ігнатовичу дуже чемного листа, в якому доручала йому мого хворого чоловіка. Я писала, що його звичайно примушуватимуть пити, але це йому тепер надзвичайно шкідливо, і висловлювала певність що Павло Ігнатович слідкуватиме за ним і не допустить цього. Не кажучи Федору Герасимовичу про зміст листа, я просила тільки передати його за призначенням. Він трохи здивувався, але взяв листа.

Ефект був надзвичайний. Павло Ігнатович був дуже задоволений, прочитав листа голосно підчас подорожи, й сказав: „Оце ж бачите, ви маєте мене за гіркого п'яницю, а отже добродійка Мищенкова не вам, а мені препоручила свого хворого чоловіка, що йому заборонено пити“. Весь час він, як дбайливий пестун, доглядав Федора Герасимовича—і все вийшло на добре.

Кожної зими до нас приїздила погостювати моя мати (батько звичайно приїздив на недовго). Вона познайомилась зо всіма нашими українцями, і вони ставились до неї з великою пошаною. Найбільше вона симпатизувала Трегубову та Беренштаму. Коли підчас її перебування бували громадські зібрання, мати не виходила, а підчас словарних зібрань вона виходила до дам і сиділа за вечерею. Мати завжди привозила багато смачних наїдків і питва, а Федір Герасимович і я любили „годувати“, тому ми зміняли словарні черги і влаштовували словарні зібрання при матері у нас. Українці виявляли велику увагу її годованим гусям і качкам, паштетам і чудовим польським ковбасам або бигосам, не кажучи вже про наливки.

Почуваючи себе добре в Київі, симпатизуючи нашим знайомим, моя мати, особливо в перші роки все ж таки багато де з чого дивувалась. Де-хто їй здавався трохи брутальним, де-хто надто нецеремонним: вона не розуміла, чому вони говорять „по-малороссійски“, коли дуже добре володіють російською мовою (майже всі розмовляли з нею російською мовою, а Антепович забавляв її своєю неподобною польською мовою); вона якось не могла вважати це за серйозне. Вона народилась і виросла в селі Волинської губерні, але все своє життя говорила тільки по-польськи й по російськи, по українськи говорили селяни й слуги, та й ті

намагались скоріше навчитись російської мови, а польську всі вони знали, як знала її і вся інтелігенція, за винятком хіба урядовців, яких не щодавно було прислано з „Росії“.

До переїзду в Литин з Камінця Подільського, де ми всі народились, — ми діти і говорили, і молились і вчилися тільки по-польськи, а старші брати вживали російської мови настільки, наскільки це потрібувалося в гімназії. І це не тому, що наша мати була Полька, а так було у всіх. Мені було років вісім, коли до мене взяли першу гувернантку, і батько наказав, щоб ми розмовляли і вчилися по-російськи. Скільки сліз я пролила! Як страшенно тяжко це було! Далеко тяжче, ніж потім у пансіоні говорити по-французьки й по-німецьки. Української мови я навчилась тоді ж дуже легко і швидко, може тому, що вчителькою була Маруся дівчинка-Українка, трохи старша за мене, яку взяли, здається, для того, щоб ми менше надокучали старшим. Ми з нею сприятелювали: вона робила таких чудових ляльок з трави, такі надзвичайні візочки з зелених яблук, (куди краще за наші забавки), знала стільки казок, яких не було в наших книжках, але не знала ні одного слова ні на якій мові крім української, і тому ми через кілька місяців почали говорити українською мовою майже так само добре, як і вона. Завдяки Марусі, я полюбила українську пісню й українську мову, але мову того часу. Коли мені було років дванадцять, я знала майже напам'ять не тільки Лермонтова, але й „Кобзаря“, і захоплювалась ними. А скільки при цьому казок і пісень! І не стільки з книжок, скільки знов таки від покоївок. Ніхто нам цього не забороняв і не перешкоджав, але й це було не серйозно, а дитяча забавка. Вчилися ми по-російськи, але говорили дома по-польськи. Пам'ятаю, що російські молитви з гувернанткою я теж вважала за не серйозне, нав'язане і кожного ранку бігала до бабусі у флигель і там горяче молилась по-польськи.

Але хоч усі тоді знали польську мову, не можна сказати, щоб поляки (а майже всі околишні поміщики були Поляки) знали російську мову. Коли мій батько, був урядовцем, то вони, через свою культурність й виховання, завжди у нас в домі намагались говорити по-російськи, але трудно було втриматися від сміху, слухаючи таку мову. Але зате майже всі Поляки знали хоч одну з чужоземних мов (здебільшого французьку), тільки вони бували за кордоном і багато з них виховувало там своїх дітей. Найчастіше вони їздили у Краків і у Львів.

Вже в дитинстві я помічала, що Поляки визначаються виборністю манір і своїм поводженням, особливо з жінками. Пам'ятаю, як колись до батька приїхав у справі російський поміщик з відомим прізвищем. Батько, як гостинна людина, запросив його до обіду. Гість увійшов у їдальню і не вважаючи на присутність дам — моєї матери, тітки, гувернантки — сів за стіл, не скинувши пальта, розклав на тарілці свої папери і прибирав їх тільки тоді, коли подавали страву, та весь час говорив з батьком тільки про справу. З ним до кінця поводились чемно, але коли він поїхав, мати обурювалась його поводженням, кажучи, що він поводився немов у трахтирі, і просила батька ніколи більше не запрошувати його на обід. Подібний вибрик був би зовсім неможливий з боку гостя-Поляка, чи він був магнат, чи останній оконом.

Підчас польського повстання 1863-го року мені було років шість, але я добре пам'ятаю постійні розмови старших на цю тему (ми жили тоді в Камінці-Подільськім), хвилювання матері, бабуні й тітки, батькове негативне відношення. Коли почалися переслідування Поляків, я цілком була на їх боці. Нам — дітям суворо заборонялося мішатися до розмов дорослих, та ще на таку тему, і тому я все затаювала в собі, а від того

ще більше працювала дитяча голівка. Усі польки за цих років носили тільки чорні сукні (żałoba) та великі хрести на грудях, але небавом це було суворо заборонено. Тоді вони почали носити сірі сукні і чомусь з широкою синьою окрайкою внизу, а хреста ховали в зборах ліфу. Я дуже раділа, коли тітка, що теж носила хрест, повернувшись додому розповідала, як він у неї відкрився, а православний священник, що проходив поуз неї, сказав їй: „Пані, закрийте ваш хрест, його можуть побачити, і ви накличете на себе неприємності". Я палко покохала того священника. Пошепки розповідали, що жінки-Польки, відвідуючи своїх ув'язнених чоловіків, синів і братів виносили під сукнями землю з того підкопу, що вони готували, не вважаючи на страшну небезпеку, і я глибоко шанувала їх геройство, і мені самій хотілось це робити. (В'язнів було так багато, що не вистачало місця в тюрмах, і їх тримали у приватних будинках). Хоч моя мати не була ні святоша, ні заядла Полька, але звичайно вона тоді страждала подвійно, бо була жінкою Росіянина і, боячись пошкодити йому, нічим не могла виявити своєї симпатії до Поляків. Але й вона й батько вважали цю справу Поляків за нерозважну і завжди говорили, що крім горя і нових утисків вона нічого не принесе їм. А я все ж таки знала на пам'ять і польські гімни, і патріотичні пісні, але вже розуміла, що ці знання ліпше держати про себе. Мене запевняли, що в одному з містечок Волинської губерні був навіть православний священник, женатий з Полькою-католичкою, і тоді шлюб православних з католиками зустрічався на кожному кроці. Мої батько і мати жили дружно, але може, саме завдяки вражінням того часу, у мене завжди було переконання, що не слід віддаватися за чоловіка не своєї національности, бо це неминуче веде до багатьох конфліктів і страждань, особливо для жінки, ще більше ускляднюючи й отягчаючи її родинне життя.

Щоб мене не обвинувачували у пристрасті до польської культури, я на доказ приведу деякі дрібниці, на мою думку, дуже характерні.

Ми з сином якось проводили літо в мого брата в Гродненській губерні. Хлопчик мій тільки що блискуче скінчив гімназію, і я, щоб зробити йому приємність, вирішила показати йому Варшаву. Місто зробило на нас найкраще враження, а найбільше дивувала й чарувала мене надзвичайна культурність населення. Не знаючи міста, я часто мусила звертатись до перехожих з проханням показати нам дорогу і вважала за краще звертатися до простих людей, уличних крамарів, робітників, і кожного разу вони зворушували мене. Спитаєш, наприклад, чоловіка, що швидко йде вулицею, яким трамваєм треба їхати, щоб приїхати до певного місця, і він не тільки негайно спиниться і чемно пояснить вам, але ще повернеться проведе до зупинки трамваю і піде ввічливо вклонившись, лише тоді, коли ви сядете у вагон.

Я любила сидіти в Саксонському саду і дивитися на публіку. Робітник сидить в зовсім пристойній, але недбалій позі на лавці й читає газету. Але як тільки до його лавки підходить жінка він зараз підбирає ноги і посовується, щоб дати місце жінці.

Якось побувавши в багатьох крамницях, я тільки ввечері в отелі помітила, що десь поділа свій парасолик. Він був гарний з срібною ручкою, і мені було шкода його. Другого дня я пішла шукати знов у вчорашні крамниці, але парасолика не знайшла. Пригадую, що я ще купувала газету на розі вулиці, йду туди й пояснюю газетнику, в чім справа. Він сидить на своєму стільчику і мовчки дивиться на мене з деяким призирством. „Ну, чи можна ж бути такою неуважливою", каже він, коли я скінчила, „адже ви залишили свій парасолик біля стіни на вулиці. Річ дорога, легко було б кому-небудь його „свиснути";

могли б і на мене подумати. Подождіть". Він увійшов у найближчу крамницю і приніс мій парасолик, що він його оддав туди на схованку. Я дала йому карбованця, але він рішуче відмовився взяти його, а коли я подала йому руку, щоб подякувати йому, він скочив з місця зняв бриль і поцілував мою руку. Цю ввічливість не надуману, не випадкову, а властиву населенню, я спостерігала і на вулиці, і у вагонах, і в театрах—в театрах в такий мірі спостерігала тільки у Поляків.

Мої спомини про Поляків уже відійшли „в туманну далечінь"; я давно не бувала в їх товаристві, не чула їхньої мови і тільки щоб не забувати її, читаю по-польськи.

Але от кілька років тому „зла відьма-доля" закинула мене в Чернигівську губерню в колишній маєток Василя Васильовича Тарновського-Качанівку. Ізнемігшись від голоду, що панував тоді в Київі, втративши 20 фунтів ваги і розстроївши здоров'я, я стала на службу в санаторію, що відкривалася в Качанівці. В числі службовців, на дуже маленькій посаді, був там Михайло Васильович Трифоновський, колись багатий поміщик Чернигівської губерні. Він уже помер. Цей добродушний гультяй, звичайно в минулому, був ходячою хронікою Чернигівської, Харківської й почасти Полтавської губерень. Він знав усі маєтки усіх поміщиків і підчас довгих прогулок по чудових околицях Качанівки я почула від нього багато цікавого про побут і звичай тамошнього дворянства. Ці звичаї вражали мене, а оповідач розказував мені про них зовсім просто, документально, добродушно всміхаючись. Дике свавільство, незвичайна одверта розпуста, почварні родинні відносини, це були звичайні явища і вони нікого не дивували й не обурювали. Гарем у сімейного чоловіка, сожиття батька з рідною дочкою, антипатія до одного з синів, який тому з раннього дитинства ріс у челядні, між тим як инші діти діставали освіту, шалене марнотратство,—все це вважалось за звичайну річ. Трифоновського й дивувало, й потішало моє ставлення до цих явищ—хоч би й в минулому. „Чого ви так обурюєтесь? Хіба у вас було инакше?".

Так, мені здавалось, що у нас було инакше.

Гадаю, що всі старі українофіли, яких уже так мало зосталось, з теплим почуттям згадують сім'ю Миколи Филиповича та Олександри Станиславовни Толочинових. Микола Филипович був професором київського університета і відомим гинекологом. Олександра Станиславовна письменниця. Її літературний псевдонім-Шабельська. Не треба змішувати з петербурзькою Шабельською,авторкою колись модних бульварних романів.

Хоч Толочинови не належали до українського гуртка, але вони мали теж багато приятелів, і двері їх гостинного гарного будинку (на Олександровській улиці, проти музею) підчас якихось урочистих або велелюдних зібрань, широко відчинялись для українофілів.

Цікава причина, через яку Київ втратив цього прекрасного професора-клініциста. Олександра Степановна написала великий роман з київського життя під заголовком „Горе побѣжденнымъ", в якому вона виводила тодішніх професорів, що були банківськими й думськими орударями. Розумна, прямодушна, палка, вона не побоялась освітлити багато темних і поганих громадських справ. Роман цей підняв великий гомін, всі пізнали героїв, а головне герої сами себе пізнали і розлютувалися і почали мститися над Миколаєм Филиповичем. Йому перешкоджали, забалотовували, і здається 1885 р. на велику втіху харківського університету, він прийняв там катедру і зостався в Харкові до кінця свого життя, набувши слави знаменитого гінеколога.

Мені дуже хочеться згадати тут ще про одних Українців того часу. Це були дуже маленькі, дуже непомітні люди, але ж вони були такі чарівні, такі своєрідні, в такій мірі вже з другої доби, що й досі кожний спогад про них викликає у мене зворушливий смуток і напевне у багатьох викличе добру усмішку.

В однім із сел колишньої Волинської губ., в кількох верстах від нашого села, що лежало на межі трьох губерень Київської, Подільської та Волинської, жив родич мого батька—Афанасій Петрович Давидович „со чади і домочадці". В ті часи, про які я пишу, і дядько й його жінка (яку ми всі звали „тьотя Дуся", бо вона до всіх осіб жіночої половини роду людського зверталася не инакше, як „Дуся") були вже старі. Але потім я вже ніколи не зустрічала таких стареньких. Уже не кажу про те, що сама зворушлива любов найніжніша приязнь та піклування панували між подружжям (шкода, що ім'я тітки було не Пульхерія), але дядько, що не дістав певна річ майже ніякої освіти (лише нижчу) був людина дуже розумна та жива духом, що цікавилася всім на світі. Хай на його столі лежали лише „Нива" „та Сынъ Отечества", але він читав їх від початку до самого кінця, бо цікавився друкованим словом, потребував його. Його цікавили розмови із селянами, і з школярами і з студентами, а Федір Герасимович (який також любив старого дядька) був його улюбленець і з ним він так охоче розмовляв. Говорив він, як і „тьотя Дуся" лише по-українськи. Дядько дуже добре ставився до селян і вони також любили його. Навіть конокради, яких сила була в тих околицях, і які дуже бешкетували і не жалували ні поміщиків, ні свого брата-селянина,—у нього ніколи не крали коней.

І діти, і ми з чоловіком, дуже любили їздити до них. Дядько вже дуже здалека помічав наш екіпаж та коней і з ясним усміхом сам одчиняв ворота, а на ґанку нас чекали обійми „тьоті Дусі". Привітавшися і розпитавши про родичів, тітка зникала і ніякі сили не могли її затримати. Певна річ ми вже знали в чім тут справа.

Наговорившися до схочу про політику, якою дядько дуже цікавився, та про суспільні та церковні справи, які також дуже його цікавили, дядько вів нас перейтися й оглянути його господарство,—невеличке, але яке завше було у взірцевім порядку,—а також гарненький квітничок з простенькими квітками та садок з овочевими деревами. І квітник і садок без жалю плюндрувався для гостей: звідкись з'являвся кошик і зажирав найкращі овочі, а букет у дядькових руках усе збільшувався. Я дуже любила не тільки мед, але й бджіл, і завжди просила повести нас на пасіку. А з ґанку вже кликала нас тьотя Дуся пити чай. Ми верталися з великим апетитом і старі раділи, бачучи наше відношення до їх сільського частування.

Хоч і в їх будиночку було кілька хат, але чомусь опочивальня і їдальня містилися в одній. Як я любила цю кімнату і як добре її пам'ятаю. Два великі деревляні ліжка з перинами і на кожнім принаймні по пів-тузену подушок у ріжнобарвних пошивках, багато ікон із лампадками, на шворочках сушиться зілля, меблі самі простенькі, але за те стояло кілька великих скринь, на яких так приємно було сидіти, чистенькі доріжки-килимки домашньої роботи. Перед розчиненими навстіж вікнами в садок великий стіл із блискучим самоваром, а на тім столі наставлено булочок, коржиків, медівників, тут запашний мед, і вершки, і жовте масло. А які повидляники, які конфітури! Але тьотя Дуся вважала, що для „хорошого тону" потрібні й покупні ласощі, й тому тут завжди фігурували цукерки в папірцях і не першої молодости м'ятні пірники. Певна річ, не забувалося і про пляшки з домашніми наливками.

Коли ми нарешті виїздили в екіпажі вже чекали нас дарунки для всіх родичів, візник, якому раптом посоловіли очі, з якоюсь особливою пошаною кланяється „паночкові“ та „пані“ та і мій професор щось занадто став жвавий і чомусь дорогою часто скидав капелюха.

Коли ми на селі улаштовували якесь родинне свято, то запрошуючи наших старенських родичів, завжди намагалися заховати від них привід до свята, щоб уникнути подарунків. Але дядька нелегко було обдурити: він зараз же заглядав у святці, і з'являлися подарунки відповідно з тим якого віку і хто саме цеб-то чоловік чи жінка був причинець свята: чи квіти та овочі, чи пляшки з наливкою та старкою (старою горілкою).

І от якось влітку у нас був великий обід з приводу дня мого народження. Небезпеки не було ніякої—бо ж дні народження в святцях не зазначені,—а про Людмилу в цей день і згадки не було. Приїздять наші старенькі так чепурно одягнені, тьотя Дуся в „добротній“ сукні з шлейфом та в чепурнім чіпку з кокардами. Дядько обережно витягає з брички кошик із кількома пляшками і приязно поцілувався з Федором Герасимовичем,—подає йому того кошика. Показалося, що в святцях на цей день знайшовся один із Федорів, що їх є сила на рік. Так несподівано Федір Герасимович дістав подарунок замісць мене.

Кожний гість, якого любив дядько мусив хоч раз побувати в коморі. Цим звичайно закінчувалося оглядини садиби. „Біжи но до пані за ключом“,—кричав дядько комусь із наймитів, і той намагаючися заховати усміх, біг додому. Дядько відмикав велику колоду, відсував тяжкий засів і вводив гостей. Комора була рублена (тесова), солідно збудована й дуже чиста. Коли я увійшла в цю комору мені здалося, що вона пуста і я мимоволі кинулася в бік, коли побачила в куті велику дубову труну, оздоблену басаманом, і здивовано глянула на дядька. „Чого ти, серце, злякалася? Це моя домовина, подивися, правда славна“. „Але, дядю на що вона, ви ж ще бог дасть, десятки років проживете“.—„Хай собі стоїть, хай чекає. Як я умру, то у старої, бач, і так буде чималий клопіт, то нехай хоч домовиною не турбується. Та ще як би зробили без хазяїна, а тут я сам доглядав, і робота добра і дошки сухі“. Ні натяку на позу, просто звичка робити все старанно, сумлінно, а головно й тут думка про свою дружину, бажання полекшити її турботи.

Через кілька років дядько успокоївся в своїй домовині.

Старий був домосід і рідко коли кидав своє господарство, але тітуся була дуже рухлива й товариська дама: проїхати кілька десятків верст за для якихось іменин чи весілля для неї нічого не важило. Вона дуже цікавилася жіночими туалетами й сама любила чепурно одягатися. Коли я приїздила з Київа вона завжди мене розпитувала: „Ну, дусю, яка там у вас перша мода. А наш проклятий Мошко! Дала йому таку добротну матерію, що аж любо дивитися, казав, що пошиє сукню чого-нибудь особенного, а пошив дурень, звичайну кофту“.

Так оцю саму тітусю ми з Федором Герасимовичом запросили погостювати до нас у Київ, бо вона в нім ніколи не була, хоч залізнича станція була від них у п'ятнадцяти верстах, а до Київа було всього годин із сім залізницею.

Щоб хоч трохи віддячити стареньку за їх прихильність та постійну привітність до нас я віддала себе цілу в розпорядження старенької. Я показувала їй у Київі все, що тільки могло її зацікавити, а її цікавило абсолютно все, і вона не знала зовсім втоми. Ми не тільки оглянули Лавру, але й всі головні церкви, побували в театрах, у цирку, в місцях для гулянь — і все її захоплювало. Розумна, спостережлива, чутлива вона пильно стежила за собою, щоб не зробити чогось незруч-

ного, незвичайного. Вона швидко помітила, що своїм одягом відріжняється від Киянок і спитала мене: „скажи мені, дусю, по щирости, чи тобі не сором ходити за мною, я ж не так одягнена, як тут одягаються?“ А одягалася старенька для вулиці в „добротну“ вовняну сукню, але з шлейфом, у капелюх, який можливо і був модний років десять назад, і одягала чорні рукавички, кінчики пальців у яких закручувалися чи через те, що їх дуже рідко коли одягалося, чи від того, що рукавички були занадто великі. Мене зворушував цей костюм і я запевняла стареньку, що все добре, я підколювала шлейф, трохи змінювала форму капелюха й ми далі оглядали місто. Хоч вона любила ходити пішки й могла ходити дуже багато, але завжди прохала мене брати візника за її кошт, боячися, що я втомлюся.

Старенька купувала для дома для себе й дядька, для всіх членів родини і завше давала мені до рук свій величезний гаманець, коли треба було купувати якісь жіночі речі, вона завжди прохала щоб я купувала їх на свій смак і щоб речі були „добротні“. Коли я торгувалася, вона смикала мене за сукню й шепотіла. „Не торгуйся, дусю, не торгуйся, не треба, я заплачу, скільки потрібно“. І цілий час треба було стримувати стареньку, щоб вона так не розпещувала дітей й не розпускала слуг. І до того постійне піклування, щоб нікому не заважати, нікого не турбувати. Це був живий образ делікатности. І дивна річ—ні один із дітей дядька й тітусі не був подібний до батьків і лише один із онуків дістав у спадщину від старенських їх доброту, чутливість та делікатність...

Не треба й казати, яку кількість сільської провізії, скільки тих пляшечок привезла з собою старенька. І от мені захотілося „почастувати“ нею наших українофілів, показати їм мою стареньку тітусю, а їй показати їх. От ми й улаштували в себе поза чергою словникове зібрання. Я навмисно не попередила стареньку, що всі наші гості говоритимуть „по малоросійському“, цеб-то на одинокій мові, якою вона користувалася все своє життя. Стареньку це страшенно вразило, „Такі вчені, такі розумні“,—і говорять лише мовою її та її старого. Тьотя Дуся оживилася, очі їй заблищали, вона була весела, дотепна. Але й наші Українці були просто таки чарівні: вони всі на перебій упадали коло неї, розважали її, пояснювали їй, що таке словник, навіть зверталися до неї за де якими вказівками. А за вечерею старенька була справжньою героїнею: я сказала що всі наїдки та напитки привезла вона, й наші приятелі не жалували ентузіязму в похвалах, а їх апетит та згага були надзвичайно приємні сільській господині. Пили не тільки за здоров'я дядини, але й дядька. Ця вечірка дуже зворушила нашу гостю, і вона довго говорила про неї, розпитуючи то про одного, то про другого з гостей, що вона на тій вечері бачила. Уявляю собі, скільки вона розповідала про це все дружині, бо й дядько почав цікавитися українофілами, прізвища яких тітуся попереробляла на свій лад: „Трегубенко“, „Антоненко“, „Хороша людина, хороша, а що за голова“,—казала вона то про одного, то про другого. „А які вчені, які розумні!“

IV.

1881-го року в нас народилась дочка, здорова, гарна дитина. Я сама годувала її і взагалі палко віддалась своїм матернім обов'язкам. Федір Герасимович усе більше віддавав час громадській і газетній праці. Про докторську дисертацію він щось мало думав і все залишався магистром і доцентом. Мені ніяково було натискати на нього, але наші приятелі особливо Науменко, Трегубов і Павло Ігнатович Житецький, настирливо радили йому забезпечити своє становище в університеті. Нарешті доктор-

ську дисертацію було написано, Фед. Гер. подав її і влітку 1881 р. вдатно оборонив її.

За тих часів у київському університеті завзято боролись між собою дві партії, професорів дільців, що держали в своїх руках і банки, і міське управління, і головну газету південно-західнього краю „Кіевлянинъ"; до цієї партії належали: проф. Ренненкампф, Гогоцький, Ергардт, Пихно, Субботін, Меринг та инші. Ця партія була численніша й сильніша за другу, яка складалась із скромних наукових працьовників, як Антонович, Іконніков, Хржонщевський, Лучицький, Фортинський, Толочинов та инші. Федір Герасимович належав до другої партії і мав чимало ворогів у першій партії. Здається головним чином йому не прощали його українофільства і лібералізму. Проти його призначення екстраординарним професором боролися, не соромлячись навіть дуже поганих засобів. Наприклад, підчас балотування, коли стало очевидно, що більшість на боці Федора Герасимовича, Ренненкампф „ненавмисне" упустив скриньку і розсипав балотировочні шари; об'явили, що голосування не відбулось і відклали його. Але це так обурило навіть багатьох пристойних людей з ворожого табору, що при наступних виборах проф. Мищенко одержав більше білих шарів, ніж гадалося при перших.

Університетські товариші Федора Герасимовича попередили його перед повторними виборами, що після закінчення засідання вони негайно прийдуть повідомити його про результат. Ми наготовили легкостравну закуску до чаю і весь день чимало нервувалися. У мене тоді гостювала моя мати, але ми їй нічого не сказали. Годині о дев'ятій вечора почули біля наших парадних дверей гучні дзвони. Ми з чоловіком догадалися в чому річ, а мати перелякалась. „Що це таке? Матінка що це?" Федір Герасимович кинувся зустрічати гостей, а я пояснила матері, в чім річ. У передпокою чутно було гучні, веселі привітання, а потім уся весела компанія увійшла в їдальню. Перед вів професор Никанор Адамович Хржонщевський, дуже популярний тоді лікар-терапевт і великий оригінал, що дуже прихильно ставився до Федора Герасимовича. — „Ну, професорша, давайте ручку, я хочу перший поздоровити вас з новим званням!"

Наша маленька вечеря була дуже весела. Згадували „не навмисне" розсипані шари і казали, що вони безперечно зробили послугу Федору Герасимовичу. Ці вибори були не тільки питанням честолюбства, з ними було звязано й поліпшення матеріяльного становища: доцент одержував 1.200 карб. щорічно, екстраординарний професор—2 тисячі карб. А у нас тоді було вже двоє дітей, через півтора роки після дочки народився син.

За цей час, довелося вже кілька разів переміняти помешкання, а це з дітьми та з бібліотекою Федора Герасимовича, що все збільшувалась було дуже клопітно а до того ще кожне нове помешкання мало якісь нові невигоди. І от я почала мріяти про власний будинок, хоч би невеликий, але такий, де б усе відповідало нашому смаку й потребам дітей. Мені вдалося захопити й чоловіка моїми замірами. Ми вирішили не купувати будинку, а будувати його самим.

Того часу щойно прокладали на місці садів та городів нову вулицю від рогу Тарасовської і Вел.-Жандармської. Початок їй зробила будова двох дерев'яних одноповерхових домів для лікарні і „Общины сестер милосердия Красного Креста" і гарної церкви Благовіщення, що її спорудили головним чином коштом одкупщика І. Толлі. Потім з'явилися гарненькі будиночки в садках приватних осіб, між ними і де-кількох професорів. Нам пощастило купити гарне місце в триста квадратових сажнів,

друге від рогу Тарасовської вулиці, у нашого знайомого інженера Якубенка, що потім купив величезну дільницю землі на Лук'янівці, де тепер Якубенковський провулок.

Правду кажучи, наша чи, певніше, моя витівка була досить таки легкодумна, бо наших грошей, цеб-то мого маленького посагу вистачило тільки на купівлю землі, а що робити далі? Але молодість і віра в свої сили—велике діло. Дістали грошей, щоб купити частину матеріялу та на першу платню робітникам, улаштували для них гарні закладини, цеб-то частування з маленькими дарунками-хустками, що ними вони були дуже задоволені і потім обрали депутацію з поміж себе, щоб подякувати нам. Було відправлено молебня, ми з Федором Герасимовичем були найпривітнішими хазяями, наші маленькі діти, звичайно, теж були з нами. Я раділа, що на дільниці, де було посіяно гречку для бджіл (Якубенко, що жив поблизу і кохався у бджільництві), піднісся височенний хрест і вже лежали купи дощок, і стояли стовпики нашої гарної київської жовтої цегли.

Робота закипіла. Був липень, до зими треба було закінчити будинок і покрити його дахом. Щоб бути ближче до будови, ми оселились на розі Тарасовської і Караваївської вулиці у маленькім і невигіднім помешканню в будинку колишнього заслуженого професора О. М. Новицького. Цей флигель на вулицю існує й досі. Старий професор і його жінка вмерли скоро обидва, поки ми там жили, а будинок й чимала дільниця землі припали його синові Ізмаїлу Орестовичу, що був учителем у Динабургу. По смерті батька він перебрався у Київ і чимало років був тут фабричним інспектором. Із одною з сестер Ізмаїла Орестовича був жонатий Б. Л. Беренштам. З сім'єю Новицьких нас десятки років звязувала найтісніша дружба. Ізмаїл Орестович був українофілом і громадянином. Його жінка Ольга Івановна, уроджена Полетика, до самої своєї смерти була найліпшою моєю приятелькою. Новицькі були люди заможні, займали у своєму домі велике помешкання і були надзвичайно гостинні. У них не переводились чужі люди, завжди хтось приїздив, хтось гостював. У них же кілька років жили всі четверо дітей Вільяма Людвиговича Беренштама. У цих то милих людей, власне ще у його батьків, ми й оселилися на час, коли будуватиметься наша хата. Наші приятелі дуже цікавилися майбутнім будинком, особливо ті, що вже самі мали нерухоме майно. Федір Герасимович, певна річ, вів переговори з архітектором і з робочими, але не можу сказати, щоб він у будівництві виявив особливі здібності. Навпаки, істотні помилки було зроблено як раз тому, що доводилося поступатися своїми замірами. Так, напр., це він хотів, щоб будинок був півтора, а не двох-поверховий, як я не просила його, як не доводила, що це безглузда економія, що нема сенсу на рівнім немов стіл місці робити сутерени, які завжди будуть оплачуватися дешевше. Ніщо не допомогло, і от мов за кару, як раз у цім сутереннім помешканню нам і довелося жити, бо верхня, через зміну умовин життя, була нам задорога.

Ми стали жити дуже економно, відпустили одну служницю. Я з дітьми ходила на будову, садовила дітей на дошках, а сама ходила й дивилась, як іде справа. Нам попалися дуже добрі артілі робочих. Все був народ захожий—„кацапи". Вони приходили в місто на провесні і верталися в Росію на початку зими. Кожна артіль мала свого підрядчика, що наймав робочих на весь сезон, але звичайно вони працювали в одного хозяїна по багато років.

Тоді ж я дізналась, що за кращих людей серед робочих вважають теслярів, потім — мулярів, а за гірших — малярів, що здебільшого бувають гіркі п'яниці.

Нарешті стіни було побудовано, покрито дахом за сухої й ясної осени, вікна й двері забито, і я з жалем розлучилась до весни і з будинком, і з приятелями-робочими.

Уже й садок було намічено і де-що вже було посаджено. А скільки мрій було в нас з чоловіком щодо нашого майбутнього житла. Федір Герасимович більш за все мріяв про свій кабінет з особливим прибудуванням для бібліотеки, що йому придумав архітектор, а я про велику веранду в садок, де так гарно буде мені з дітьми.

І раптом одержано звістку, що міністр Делянов не затвердив обрання Федора Герасимовича надзвичайним професором. Нас це, звичайно, дуже засмутило. Але недурно є приказка: „Придет беда—растворяй ворота",—цим тільки почались наші пригоди.

Тоді—1883 р.—у Київі чимало шуму зробила велика розтрата, що зробив скарбник Свиридов в „Обществе Взаимного Кредита". Тоді цей банк у місті вважали за головний, і між членами правління було чимало і професорів-дільців.

Почався суд над Свиридовим, і Федір Герасимович не тільки попав у присяжні засідателі, але його було обрано й старшиною присяжних, що складалися з селян, крамарчуків, дрібних службовців. Справа тривала кілька днів, і за весь цей час присяжних не випускали з суду,—там вони й ночували. Приходили кур'єри по білизну і постіль.

Я більшу частину дня сиділа в суді на розборі справи Свиридова. Звісно і сам факт досить говорив за себе, та й взагалі Свиридов був поганенька дрібна людина. Хоч мені здавалось, що виправдання в данному випадку неможливе, але не тільки я, а й приятелі Федора Герасимовича дуже хвилювались, особливо І. В. Лучицький, Ол. Фед. Кістяківський і Н. А. Хржонщевський. О. Фед. Кістяковській майже кожного вечора заходив до мене і не ховав своєї трівоги. „Коли Свиридова виправдають", казав він, „це буде загибель для Федора Герасимовича, бо він мав нещастя попасти в старшини. Склад присяжних мало інтелігентний, тому будуть думати, що все залежить од старшини. Виправдання вважатимуть за бажання з боку Федора Герасимовича звести особисті рахунки з ворогами-професорами, що заволоділи банком, за помсту за своє незатвердження".

— „Та хіба такого негідника, як Свиридов, можуть виправдати?"— „Чого доброго можуть, бо банківські верховоди дуже не популярні і мають багато ворогів". Я дуже хвилювалась і раптом сказала Олександру Федоровичу про свій баб'ячий намір: „Я що-дня буваю в суді одвезу чоловікові сніданок і в пиріжок запечу записку, що Свиридова повинно обвинуватити". Але Олександра Федоровича охопив такий жах од мого „карного" заміру, що він узяв з мене слово не робити цього.

Сидячи в залі суду, я пронизувала очима Федора Герасимовича, намагаючись вплинути на нього навіянням, але даремне: хоч старшина був за обвинувачення, але більшість присяжних висловились за виправдання на підставі принципу: „Грабуй награбоване".

Цікаво, що Свиридов, який так кокетував на суді своїм арештанським халатом і ніби так трагічно кутався в нього, просто з судової залі з приятелями поїхав у ресторан, де зараз почався банкет. Але „кончился пир их бедою": тієї ж ночи, там же, за наказом прокурора, Свиридова знов було заарештовано ніби то у якійсь иншій справі й одвезено до в'язниці. Потім присуд про виправдання було скасовано, справу знов розглядали, і Свиридова заслано до Сибіру.

Справа скінчилась майже вночі. Я повернулась додому страшенно обурена, а скоро після мене приїхав і Федір Герасимович. Я не здер-

жалась й зробила йому таку бурхливу сцену, що мені й тепер соромно. Я дорікала йому, що він не має енергії, що він не тільки не вміє впливати на других, але сам підпадає чужому впливу, що виправдання Свиридова—ганьба, і що за цю ганьбу потерпить сім'я і т. и. Мені соромно тому, що я тоді не думала наскільки він сам пригнічений і до того ж змучений цими днями свого ув'язнення.

Наслідки не примусили себе чекати, навіть багато знайомих казали, що від старшини залежало дати справі другий кінець, що можна було вплинути на мало розвинених присяжних. У деяких колах заговорили навіть про підкуп, але Федір Герасимович був настільки бездоганно чесна людина, що цей гидкий наклеп скоро замовк, та всеж таки боляче вразив нас обох.

Незадовго до того ми почали справу, щоб заставити наш будинок в „Обществе Взаимного Кредита". Так звичайно робили: закінчену начорно будівлю заставляли в банку і на одержані гроші закінчували її. Питання було тільки в розмірі позики, але позику завжди видавали. Та хоч будинок був на моє ім'я, банк відмовив мені в ній. Нові клопоти й турботи. Наближалась весна, з дня на день ми дожидали повороту наших робочих, треба було закінчити будівлю, а грошей нема. Нарешті заставили будинок у другому банку, земельному, і робота пішла швидко. При першій можливості ми туди перейшли, хоч зовні роботи ще продовжувались.

Ледве ми встигли сяк-так улаштуватись і потішитись власним кутком, як грянув новий грім: Федора Герасимовича звільнили за „неблагонадійність".

На цей раз становище здавалось безпорадне, хоч ми й мужньо зустріли цей новий удар. Але не даром кажуть, що поки людина жива й здорова, то не буває безпорадного становища. Я пропонувала Федору Герасимовичу поки-що перебратися в село до моїх родичів, де життя майже нічого не буде нам коштувати, і де так добре буде дітям. Треба тільки зробити все можливе, щоб заплатити тим, хто довіряв нам, цебто доставникам і робочим. Федір Герасимович згодився, і я негайно написала до родичів, що вже були дуже засмучені і справою Свиридова, а ще більше звільненням зятя, і одержала від них зворушливу відповідь.

Був ще один вихід—продати будинок, що було б дуже легко, бо він вийшов гарний та вигідний, але хоч я й дорікала собі за витівку будувати дім без грошей, але нам було занадто шкода віддати цей улюблений твір, що коштував нам стільки праці й турбот. Крім того, це визначило б вернутись до „розбитого корита" між тим як ціни на нерухоме майно й землю в цій частині міста все підвищувались.

Ми почали готуватися до переїзду. Завдяки позикам Олександра Федоровича Кістяківського і Костянтина Васильовича Жученка (хай буде їм пером земля) ми розплатились з усіма боргами, до них ще добавився борг професорській бібліотеці в п'ятсот карбованців за книжки, що Федір Герасимович брав для студентів і що їх студенти ніколи не повертали. Але цей борг він міг сплачувати тільки частинами із свого поточного заробітку. Обидві квартири ми найняли сяк-так, бо здавати довелося нашвидку.

Хоч наші приятелі й жалкували, що ми виїжджаємо і зворушливо нас провожали, але вони ухвалювали наш від'їзд, думаючи, що Федору Герасимовичу не слід поки-що залишатися у Київі, що вороги не дали б йому спокою.

Нам було дуже гірко залишати і Київ і багатьох Киян, а Федору

Герасимовичу ще й діло майже всього його життя. Але я бажала спокою. Гадаю, що й він також.

Виїхали ми з Києва пізньої осени, зовсім не в сільський „сезон", і я не могла собі уявити, що буде робити Федір Герасимович у цілком нових для нього умовинах життя, без суспільства, з яким він так зжився, позбавлений улюбленої праці.

Батьки прийняли нас справді по-батьківському й улаштували нас зо всіма вигодами. Ех-професор мав порядний й великий кабінет, я з дітьми містилася у сусідній кімнаті, а для біганини та шумних іграшок унучатам уло віддано велику залю. Цеї зіми жила тут моя сестра й невістка з двома дітьми такого ж віку, як і мої. Було до того ж багато книг, рояль, передплачувалися газети та журнали.

Та не встигли ми як слід улаштуватися, як Федір Герасимович уже знайшов собі працю: він задумав перекласти цілу низку класиків—Страбона, Геродота, Фукідіда, Полібія. Написав з приводу цього до де-кого з москвичів, сам до Москви поїхав і знайшов для них видавця—відомого міліонера чаєторговця Кузнецова. Як би Делянов не звільнив Федора Герасимовича, ніколи б він не взявся за цю грандіозну та марудну працю, яка принесла велику користь науці й зробила відомим Федора Герасимовича, як наукового робітника.

От же і на селі Федір Герасимович багато і систематично працював і, як видно, не нудився від нового життя. Завдяки своїй веселій товариській вдачі, він знаходив утіху і в товаристві наших мало цікавих сусідів, які ставилися до нього дуже добре. Весною й літом підчас спочинку професор любив працювати в саду. Зимою за для моціону він розчищав для прогулок стежки, занесені снігом. Вечорами він часто грав у карти з моїм батьком і матір'ю і, мабуть, був приємним партнером, бо з кімнати картівників раз-у-раз чутно було сміх і гучні, але веселі суперечки. Гра була в рамс або в кончину і, здається, не на гроші.

Я теж намагалась заповнювати свої дні і була за роботою з ранку до вечора: більш ніж раніш, займалася дітьми, почала вже учити читати свою доньку, читала дітям голосно, шила, помагала чоловікові в його працях, цеб-то иноді переписувала їх, иноді писала під його диктовку, правила коректу, при чому мені навіть дозволялось трохи виправляти стиль перекладача.

Крім того, ми з сестрою взялися лікувати селян. Ні вона, ні я нічого в цьому не розуміли, але ми вирішили, що ліпше це, ніж нічого. В селі не було не тільки лікаря, а навіть фершала і від них, і від аптеки нас відділяло трохи не десять верст. І от ми накупили чимало ліків, звичайно простіших, найбільш уживаних, і почали пильно студіювати прекрасний лічебник професора Флоринського, Пацієнтів вистачало, бо селяни, особливо жінки, дуже люблять лікуватися, а в нас ця приємність діставалась їм безплатно. Нас навіть визискували: не можна було добитись щоб нам повернули пляшечки й слоїки, що ми їм давали з ліками.

У нашій сім'ї завжди врочисто й пишно улаштовували у свят-вечір різдвяну вечерю. Сторонніх, крім ближчих друзів, не запрошували, а звичайно приїздили родичі. Меню різдвяних вечерь завжди було однакове, а кількість страв була просто сміховинна, але що зробиш: такий вже ритуал польської „вілії" (свят-вечора). Перед материним кувертом завжди ставили тарілочку з „оплатками", яких вживають католики підчас причастя. Це тоненькі листочки виготовлені з муки й води, печуть їх в особливих формах, як вафлі, і на них витискують священні образи. Їх купують у костьолі. Перед початком вечері всі підходили до матери, і вона давала кожному шматочок оплатка з відповіднимн побажаннями, як

це буває у православних підчас великодних розговин. Перед вечерею мати ходила у кухню і також там ламала з слугами оплаток, і до цього обряду з однаковою побожністю ставилися і католики і православні.

Чи проводили ми з Федором Герасимовичем Різдво в Київі, чи в Казані, чи навіть за кордоном, материн оплаток завжди знаходив нас. Без нього і свято нам було не свято. Останній шматочок її оплатка зберегався в мене багато років і загинув уже тоді, коли загинуло все... Я так любила цей зворушливий звичай, що завела його і в своїй сім'ї. Поляки у своїх різдвяних листах звичайно обмінюються оплатком.

Коли всі сідали на свої місця, приносили дві миски: в одній була юшка, у другій—пісний борщ, з грибами ушками, потім драглі з линів, потім з'являвся величезний майонез із риби, предмет гордощів кухаря і дитячих радощів, після нього рибні котлети, після них надзвичайний „соус" із коропа (обов'язково) з медом, родзинками і мигдалем, після нього смажені карасі й навага, чудові рум'яні пончики з варенням, рижова кутя з мигдалевим молоком у великих глечиках і нарешті наша чудова макова кутя з медом і горіхами, а кінець-кінцем — узвар. І обов'язково треба було хоч покоштувати кожної з цих страв. Такий же розкішний бував у матери й великодній стіл.

На селі ми прожили три роки. За цей час ми кілька разів їздили в Київ, щоб розважитись і побачитись з приятелями. Федір Герасимович разів два-три побував у Москві, а одно літо ми прожили в Чернигівській губ., в поганенькому місті—Мглині, у заміжньої сестри Федора Герасимовича. Це був досить нудний візит родичам. Дорога до Мглина зробила на мене враження, і я її добре запам'ятала. Залізницею ми доїхали до Новгород-Сіверська, там нас чекав присланий чоловік з колясою і поштовими кіньми. Їхали ми до Мглина два дні, по дорозі ночували в Новозибкові у брудному готелі.

Мене цікавили села, що попадалися по дорозі, сірі рублені, сумні, зовсім не схожі з нашими, та розкішні гаї, яких я ніколи не бачила. Щоб побачити верховину дерев, треба було дуже закинути голову. Земля в гаю була вкрита, наче зеленим мережевом, чудовими величезними папоротями. Грибів було багато ріжноманітного роду, і я їх чимало набирала.

Повернувшись із Мглина, ми ще рік прожили в селі і почали збиратися в Київ уже на постійне пробування. Робота Федора Герасимовича була вже цілком забезпечена і давала нам змогу знов почати самостійне життя.

Ранньої осени, здається, 1887 року ми переїхали назад до Київа. Оселились тимчасово у Панченків, що також збудували собі невеличкий затишний будинок у саду, на тій самій Маріїнсько-Благовіщенській вул., і почали клопотатись про ремонт и впорядкування нижньої квартири нашого дому. В тій квартирі до того жили Антеповичі, що показали себе дуже неохайними і недбалими пожильцями. Після Казані, коли вже змінилось моє сімейне становище, я знов оселилась у цій скромній, але вигідній квартирі і завжди її дуже любила.

Верхній поверх, теж після невдатних пожильців, зайняв з сім'єю приятель Федора Герасимовича В. С. Курбанов, учитель воєнної гімназії, і його родич, військовий лікар В. П. Саницький, гарні люди, з якими у нас відразу стали найкращі стосунки.

Ці кілька років у Київі були мабуть найкращими в моєму сімейному житті.

Ми поновили всі давні знайомства, прибавилися й нові. Тоді саме ми особливо сприятелювали з сім'єю Новицьких, ми з нею були майже

однолітки, наші діти теж, і ця дружба продовжувалася до кінця їх життя. Заробітку Федора Герасимовича, що працював над перекладами і писав в київській газеті „Заря“, вистачало на наше скромне життя, всі ми були здорові, а діти ще були того благословенного віку, коли вони доставляють самі тільки радощі і дозволяють покладати на них найкращі надії. Але, цей вік триває дуже недовго: з того часу, як діти стануть на ноги і до шкільного періоду. Тоді все зміняється: у дітей з'являються свої гризоти, невдачі, часто надсильна праця, — все це любляча мати переживає гостріше, ніж вони самі. До того ще діти часто підпадають під новий, иноді небажаний вплив, стають потайнішими, віддаляються від батьків. Але поки-що в нас усе було добре.

Та й за цей час я перенесла горе — несподівану смерть батька, що вмер після короткої і, як здавалось, не тяжкої хвороби. Умер він, як видно, від розриву серця і навіть не у себе дома, а в гостях у своїх друзів. Виїхав він з дому зовсім здоровий і більше вже не повернувся. Коли він захворів у гостях, до нього поїхали моя мати й сестра, і через кілька днів він помер. Нас викликали телеграмою, ми виїхали того ж дня, залишивши дітей в селі на догляд тітки і повернулися до них уже після похорону батька, якому дав навіки притулок Литин, що його так любив. Це сталося в травні, а через місяць ми приїхали на все літо до осиротілої матері.

Але Федора Герасимовича не переставала вабити професорська діяльність, і він вирішив добиватись поновлення своїх прав. Він поїхав у Петербург і без особливих труднощів одержав катедру в Казані. Той же міністр Делянов, що звільнив Федора Герасимовича, як компенсацію, призначив його, хоч і доктора, але бувшого доцента, відразу звичайним професором, проминаючи „надзвичайну“ професуру.

Знов надто неспокійний і клопітливий період—збори в дальню путь.

Коли я пригадую ту величезну енергію, яку я виявила тоді, мені здається, що я тепер тільки снасть тієї жінки, що була тоді. Знов послала дітей до бабуні і цілком узялася за ріжноманітніші справи. Частину речей треба було продати, другу — упакувати і забирати з собою, при тому надзвичайні клопоти були з бібліотекою Федора Герасимовича. А будинок! Що робити з ним? Ми вже знали, що таке будинок без хазяїв. Треба було на кілька років найняти певним людям верхній поверх і доручити цим пожильцям і нижній. Нам пощастило: помешкання взяв професор П. І. Морозов, що прожив там вісім років. Він і його дружина робили цю справу добре, як справжні хазяї, і про будинок у далекій Казані можна було не турбуватись. Я говорю про свої клопоти, бо Федір Герасимович як раз тоді захворів на жовтяницю, був слабий і дуже дражливий і не допомогав, а скоріше перешкоджав.

Коли нарешті з справами і зборами було скінчено, і ми приїхали в село, щоб провести з родичами кілька тижнів перед нашим переселенням, я так утомилась, що, на велике незадоволення моєї матери, вибрала для себе найвіддаленішу кімнату, де б я могла виспатись і відпочити без жадної перешкоди. Федір Герасимович швидко одужав. Гіркість розлуки з родичами і з Київом і страх перед чужиною в значній мірі зм'якшувались задоволенням за чоловіка і жадобою нових вражінь. За останні роки я занадто „погрязла в семейных добродетелях“, нічого не бачила. крім чернигівських гаїв, хотілось побачити нові місця, нових людей.

Ми виїхали в Казань в кінці літа 1889 року.

ОЛЕКСАНДЕР РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ.

З ЖИТТЯ ОДЕСЬКОЇ ГРОМАДИ 1880-х РОКІВ.

I. Капітуляція революційного народництва.

В 1879 р. „Громада“ зіткнулася з владою, яко революційна партія. Погром одеської і київської організацій знищив найбільш людні й активні осередки українського революційного народництва. Тільки Єлизаветградський гурток, що зібрався коло Михалевича, ще продовжував напрямок революційного народництва 1870-х років до 1884 року.

Режим Лоріс-Меликова і „Верховной Распорядительной Комиссии“ не поліпшив стану — Громада втратила значіння революційної організації, скорившися силі.

В 1880 р. на слідстві в „Верх. Расп. Комиссии“ Іщенкова („Гапка“), як каже Клеточников[1]), назвала 200 членів Старої і Молодої Громади 1876—1879 рр. Коли ми пригадаємо, що Народня Воля 1879—1880 рр., як свідчить Лев Тихоміров, мала не більш від 500 членів, то можливий той висновок, що Громада 1876—1879 рр. дійсно являла собою доволі могутню політичну партію, а в 1880 р., після погрома 1879 року, тільки руїну.

Після 1 березня 1881 р. Громада побачила, що влада перемагає взагалі революційний рух. Найближчий спільник Громади, Народня Воля, почала кидати свої позиції.

Громада почала капітуляцію перед владою з 1879 року, а в 1881 р. виявила повний розклад політичного напрямку, окрім Єлизаветградського гуртка.

В Одеській Громаді той розклад виявивсь досить ясно. Ми знаємо й початок перелому з прохань Андрієвського[2]) з вишневолоцької в'язниці; коли він зрікався всякої політичної партії, він не хотів себе вважати „политическим преступником“. Ще ясніше капітуляцію Громади видно з листа Петра Климовича з тверської в'язниці до одеського градоначальника Гейнса 7 листопаду того ж 1879 року[3]). Лист Климовича написаний в 1879 р., але звязаний з переломом 1881 р. Климович передусім виправдує себе за передачу грошей заарештованим Андрієвському, Шульгину, Семенюті й Борисову. Окремо він спиняється на Семенюті. Він каже далі: „Отсюда (з факта передачи грошей) дѣлается заключеніе, что я принадлежу къ преступной партіи, что я посланъ этой партіей оказать пособіе арестантамъ, даже освободить ихъ, и меня сажаютъ въ острогъ? Одна принадлежность къ преступной партіи чего стоитъ? Меня обвиняютъ въ принадлежности къ преступной партіи, но спрашивается — какой?“.

Климович досить певний, що уряд не вважає українофілів політичною партією, або запевняє Гейнса, що нема ніякої українофільської партії. Він запевняє Гейнса категорично: „неосновательно подозрѣніе въ принадлежности къ несуществующей преступной партіи“. І ось тут Климо-

[1]) „Воспоминания Короленко-Ивановской“, Збірник „Кандальный Звон“, видання т-ва політкаторжан, Одеса, 1925 р.

[2]) Див. „Україна“, 1926 р., кн. V, стаття „Одеська Громада 1870-х років“.

[3]) Архів Одеського Градонач., Стол Распоряд 1881 р., справа № 1278.

вич каже про відношення до засланих, яких він в згоді з урядом визнає за партійних: він одмежується од Семенюти (Народня Воля), Гернета (конституціоналіст), Шеміота і Виноградського (народники одеських гуртків). Знайомство з ними він характеризує як випадкове: „Я отрицалъ знакомство съ Семенютою еще въ первомъ показаніи". Він наводить навіть докази непартійности алегорією: „Я стою на твердой скалѣ. Паденіе я почувствую тѣмъ сильнѣе, больнѣе, что я стою на твердой скалѣ". Очевидячки, Климович розуміє під скелею в цих обставинах брак політичного змісту в українофільськім народництві.

Однак Климович визнає, що якийсь гріх може ще залишитися за його однодумцями—українофіли не мало говорили про себе й свої ідеї. Цей гріх він в данному разі, виправдує так: „Каждый изъ насъ имѣетъ не одно, а по крайней мѣрѣ три мнѣнія по одному и тому же предмету—одно для себя, другое для знакомыхъ, а третье для начальства, этимъ и объясняется та шаткость убѣжденій, которая нерѣдко обнаруживается съ перемѣною обстоятельствъ. Древніе почитали одну добродѣтель—virtus (мужество); в новѣйшее время люди, далеко не имѣющіе добродѣтелей древнихъ, считаютъ это понятіе недостаточнымъ, но я думаю, что въ нашу эпоху мужество состоитъ въ заявленіи своего мнѣнія". Українофіли мали змогу виявити virtus, і на протязі 1870-х років висловити свою думку. А на протязі 1879—1881 рр. „Феміда з червоним шклом"—вираз Климовича—налякала Громаду і Громада опинилась в стані розкладу[1]). На сцену вийшла звичайна людина, людина не історична, але ж вона почувала трохи і суд історії. Климович пише: „Обыкновенный человѣкъ, не надѣющійся на отдѣльный судъ исторіи, долженъ стараться, чтобъ она высказала благопріятный отзывъ о его времени. Вы единственный человѣкъ, знающій меня хоть немного, не какъ фанатика и утописта, но какъ стремящегося къ приктически полезному и необходимому въ данное время. Въ данномъ случаѣ я прошу только суда".

Гейнс листа залишив у себе. Тотлебен і Панютин рішили справу Климовича тим, що здали його в салдати, хоч він і був один син в сім'ї. Потім настала Лоріс-Меликовська доба і Климович на прикінці 1880 р. повернувся до Одеси. Лист тоді відіграв свою ролю: Климовича звільняють з під догляду поліції. Климович одержує закордонний пашпорт і 3 січня 1881 р. їде до Женеви. Поліція повідомила градоначальника, що Климович пашпорт взяв до Відня на півроку, а виїхав до Женеви на постійне життя. Справді бажав чи ні Климович постійного життя за кордоном, напевне не відомо, а все ж його подорож до Женеви, до Драгоманова має не мале значіння. Сам М. П. Драгоманов тоді був на роздоріжжі між „Громадою" (збірник) і „Вольним словом", коли сама Громада на батьківщині ніби його покинула і сама розпорошилася. В грудні до нього приїхав В. Б. Антонович[2]). Приїзд Климовича стався після того через місяць. В. Г. Мальований приїхав до Женеви пізніш. Климович приїхав як представник Одеської Громади, що була в стані розкладу. Громада ще тримала звязок з революційними гуртками (Л. А. Смоленський в жіночим гуртку Віри Фігнер), а члени її розпорошились по Сибіру та по ріжних кутках на батьківщині після заслання. Климович привіз одну певну відомість про життя Громади—вість про розпорошення, розклад, капітуляцію перед владою.

Тепер ми подивимось на молодих пропагандистів-семидесятників,

[1]) Про перелом взагалі громадської думки див. Акад. М. Грушевський „Місія Драгонова" в „Україні", 1926 р., кн. 2—3, с. 27.

[2]) Спомини Ірини Антонович. „Україна", 1926 р., кн. IV.

які не тільки теоретично підтримували спільність з революційними течіями, але і самі дійсно вели пропаганду революційного народництва на селі. Яка еволюція зробилась була з ними, нам відповідь на це дають біографічні відомості щодо Дмитра Гр. Татарова та Мих. Сидоренка.

Дм. Гр. Татаров походженням був з села Пастирського, Чигиринського повіту Київської губерні, з духовного стану. 1879 р. скінчив курс одеського університету, природничого факультету. За 1874—1879 рр. він близько стає до Одеської Громади, а разом, за жандарськими джерелами, він опиняється в гуртку південних бунтарів Івана Мартиновича Ковальського[1]), згодом в гуртку Сергія Чубарова[2]) як активний пропагандист-народник[3]). Пропаганду провадив він, очевидячки, між селянами свого села Пастирського, як свідчать відомості про слідство жандарського полковника і товариша прокурора. Вони приїздили до Пастирського і на допиті за неписьменних селян підписався один письменний— паламар Михайло Богдан[4]). Це була доба наївного „хождення в народ" і Татаров, очевидячки, своїм сусідам селянам не здавався пророком. 1879 р. одеський генерал-губернатор Тотлебен заслав Татарова до Східнього Сибіру. Татаров опинився в Єнисейській губерні, в Канській окрузі, в селі Масеєво засланий на два роки (1880—1882 рр.) політичним засланцем. Тут починається злам настрою і поглядів. В листі до свого батька, із Масеєва до Пастирського, Татаров пише після довгого тяжкого шляху етапами Сибіру: „Ни холод Севера, ни дали Востока мне не страшны. Я уверен почти, что все будет недолговременно и рано или поздно ворочусь к Вам и буду на старости Вам таким же любящим сыном, каким был и есть. Если что имеете послать мне, писать — пишите смело по адресу сообщенному мною Вам в предыдущем письме". „Смело писать" я говорю, конечно, только в смысле адреса: письма мои и Ваши проходят через цензуру. Повторяю Вам вторично, что я никакой вины за собою не чувствую, и есть не более не менее, как жертва времени. Я настолько усвоил в себе привычку к умственным научным занятиям, что я ни за что бы в свете не променял ее на все блага мира сего. В ссылке я не затеряюсь, не пропаду. Буду также продолжать свои занятия научные, как я бы это делал на родине. Я смотрю на ссылку, как на командировку с какою либо ученою целью. Это было бы равносильно тому, как если бы послали меня за-границу для усовершенствования в науках года на два".

Практичний батько негайно взявся рятувати засланця. Передовсім він обійшов всіх своїх сусідів селян і вони склали приговор такого змісту: „1880 г. апреля 27 дня мы нижеподписавшиеся Киевской губ. Чигиринского уезда Телепинской волости села Пастырского крестьяне собственники удостоверяем, что Димитрий Гр. Татаров, когда бывал на каникулах в доме своих родителей, то никаких пропаганд не распространял между обществом села Пастырского и никто от него не слышал ничего противозаконного".

[1]) І. М. Ковальський покараний на горло 1878 р. в Одесі.

[2]) Гурток Чубарова заарештований був після демонстрації з приводу смертного присуду в справі Ковальського на Гулевій вул. в Одесі 1878 р. Чубаров лічився головою— „диктатором" гуртка, але 1879 р. викази зрадника Курицина виявили владі, що Чубаров має тільки значіння другорядне, а на чолі руху бунтарів стоїть Дмитро Лизогуб, що об'єднує київських, харківських, одеських і миколаївських народників-терористів. Татаров мав звязки з Дм. Лизогубом ще з Київа, таксамо і з Вас. Кравцовим (спільна робота в Південно-Зах. відділі. Географ. Т-ва) і Григ. Попком.

[3]) Арх. Од. ген. губ., 1879 р, справа № 126.

[4]) Ibidem.

Далі йдуть підписи: за 71 неписьменного підписали 6 письменних селян, ледве підписуючи своє прізвище, а кінець-кінцем один тільки „письменний“ паламар Богдан свідчить, що він і перед жандарським начальником і товаришем прокурора показав теж саме. Староста поклав свою печатку.

Ясно, що „пропаганди“ з того моменту були б неможливі. Капітуляція революційного народництва очевидною була і для самих селян.

Прохання надіслано до міністра Лоріс-Меликова, а Татаров 1882 р. повернувся, дійсно, ніби із закордонної наукової „командировки“.

Заслання грало ту ролю, яку в ньому бачив недавній народник-пропагандист: воно було „науковою командировкою“ для всіх—Андрієвського, М. Ковалевського, Татарова, Якова Шульгина—всі вони почули заклик до наукової праці, заклик нести неписьменній селянській громаді попереду всього освіту, щоби, як в Пастирському, було не 6 письменних, що ледве підписувались за 71 неписьменного, а навпаки. Культурницька течія взяла гору в процесі розвитку громадської думки.

Михайло Сидоренко, за жандарськими джерелами, належав до гуртка Заславського (1875 р.)[1]) і Ковальського (1876—1877 рр.); пропаганду соціялістичних ідей він поширював між робітничою молоддю, що йому було і зручніше, як синові кондуктора на залізниці. В другу половину 1870-х років він одночасно належав і до Одеської Громади. На засланні в Сибіру він прожив теж два роки і 1882 р. знову повернувся до Одеси. Вже 1880 р. його мати клопоталася повернути його до університету. 1882 р. він знову почав наукову працю і в 1886 р. скінчив природничий факультет. Рада університету ухвалила залишити Сидоренка при катедрі, але на перешкоді стала його політична неблагонадійність. Тоді сам Сидоренко звернувся з листом до ректора Ярошенка, прохаючи про реабілітацію. Жандарі згадували про участь Сидоренка в революційних гуртках 1870-х років. Ярошенко свідчив про аполітичність Сидоренка підчас перебування в університеті 1882—1886 рр. і кінець-кінцем Сидоренко лишився при катедрі[2]).

В Одеській Громаді 1880-х і 1890-х років Сидоренко відомий як діяч суто-культурницького напрямку, без жадної політичної домішки.

З 1887 р. в Одесі ціле десятиліття не стрівається жадних офіційних відомостей щодо українського руху, окрім цензури і театру. За 1885—1887 р.р. в одеській в'язниці сидів відомий діяч Єлизаветградської Громади Опанас Іванович Михалевич[3]). Ніяких відомостів про зносини ув'язненого з одеською Громадою за ті часи не лишилося в офіційних документах, споминах старих членів Громади і в літературі. Може Громада і не знала де ув'язнено було цього революційного українського народника 1870-х років? Не чути, не видко.

Злам настрою, нові риси доби 1880-х років характеризують нову фазу розвитку громадської думки.

Революційне народництво кидало боротьбу. Культурники взяли перемогу завдяки умовам того часу.

Після 1 березня 1881 р. культурницький напрямок запанував остаточно. В листі Климович кладе межу між собою і Семенютою, Гернетом і инш. Це не випадково. В 1879 р. одеський генерал-губернатор одержав такі інформаційні відомості: „У Желябова часто бывали: Семенюта, Маркович, Андриевский, Чендацкий, Бемер, Гернет“[4]).

[1]) „Южно-Русский Рабочий Союз“, Процес в Сенаті 1877 р.
[2]) Арх. Одес. ген.-губ., 1885 р., спр. № 60, секр.
[3]) „Єлизаветградський гурток“, „Україна“, 1927 р., кн. 4.
[4]) Арх. Одес. ген.-губ, 1879 р., справа № 100.

Після 1 березня 1881 р. знайомство з Желябовим для Громади стало ознакою належности до політичної партії. Климович і Андрієвський в 1879 р. одмежовуються. Для очей Феміди з червоними окулярами (як казав Климович) знайомство з Андр. Ів. Желябовим важить, як належність до революційної партії. Після 1 березня 1881 р. органи влади в Одесі і слідство Стрельникова про революційні гуртки перевіряє відношення до Желябова. Пимена Семенюту, що належав після заслання до революційних гуртків Народної Волі й близько стояв до українофілів, знову тягнуть до слідства в справі гуртка Адама Біловеського 1881—1884 рр. (Нар. Воля)[1]). Ім'я О. Х. Гернета знову з 1881 р. з'являється в слідстві по пропаганді у флоті в Миколаєві (справа по доказах матроса Клюшникова, що виказує разом на Гернета і Мальованого)[2]). Влада в 1879 р. не знала імени Марковича, заарештувала Михайла Марковича, чорногорського громадянина. Він був засланий до Архангельської губерні, а потім висланий за кордон. І ось в 1884 р. виявилося, що Михайло Маркович, як він і доводив, не винен, а дійсно брав участь в 1878 році в демонстрації підчас оголошення вироку суда в справі Івана Ковальського Богдан Маркович[3]).

Богдан Опанасович Маркович, син бувшого Кирило-Методієвця українського етнографа Опанаса Васильовича й української письменниці Марії Олександрівни Марко-Вовчок (Маркович), був вихованцем української культурної сім'ї, але російська течія літературної діяльности матери і студенські роки життя в Петербурзі тягли його до обох культур — російської і української, а звідсіля до революційних Землевольчих і Народовольчих гуртків. На півдні він близький був до гуртків бунтарів. В 1878 р. скінчив Петербурзький університет, брав по весні участь в студенських розрухах петербурзького університету, а в літку 1878 р. перебував нелегально в Одесі. Тоді і опиняється він в гуртку Желябова разом з Андрієвським, Семенютою і Гернетом. Михайлу Марковичу жандармерія закидала (як виявилось в 1884 р. помилково) знайомство з Заславським, Ковальським, Лизогубом і Василем Кравцовим – в дійсності в усьому цьому завинив в рр. 1875—1878 Богдан Маркович. 16 листопаду 1884 р. Богдана Марковича заарештовано в Ростові, в його помешканні зроблено труса і разом з ним було заарештовано утікача з харківської в'язниці народовольця студента Івана Аслановича Манучарова, що стріляв підчас арешту в поліцію. Манучарова одеський військовий суд присудив до смертної кари, але підчас затвердження вирок змягчено—його заслано на каторгу до Сибіру. Слідство далі виявило, що Богдан Маркович їздив в-осени 1884 р. до Новочеркаську і стрівався там з „некиим" Щербиною[4]). Коли ми пригадаємо, що в Новочеркаську під той час перебувала українська трупа з Ів. К. Тобілевичем (Карпенко-Карий), тоді ясно буде який гурток збирався коло Богдана Марковича. Після 1878 р. Богдан Маркович жив на Кубані, в Ростові й иноді приїздив до Ставрополя, де перебувала його мати Марія Олександрівна. В Ростові Богдан Маркович читав якісь лекції. В Майкопі заснував школу, а в ній вчителем опинився брат засланого Павла Д. Лобановського, що улаштував робочу касу в Ростові, а потім ховався од поліції в Ставрополі[5]).

Кінець-кінцем самого Богдана Марковича взяли під догляд поліції, але ім'я його матери, як української письменниці, нагадувало владі ту

[1]) Арх. Одес. ген.-губ., 1881 р., справа № 162. [2]) Теж, 1881 р., № 81.
[3]) 1879 р., № 119, т. II і 1884 р., № 421. [4]) Арх. Одес. ген.-губ., 1884 р., № 421.
[5]) Арх. Одес. ген.-губ., 1883 р., спр. № 178.

близькість українофілів до революційних партій, від чого так відмежовувалися Климович і Андрієвський.

Імени Желябова лякалась навіть його жінка Ольга Семенівна Желябова, дочка Семена Яхненка. Яхненки з Семиренками володіли Городищенським заводом (Кондрат Мих. Яхненко ще за часи кріпацтва улаштував на заводі школу з 7 учителями. Т. Г. Шевченко зі сльозами дякував йому за школу, коли побачив її в 1859 р. і на заводі читав „Сон"— „Кіевская Старина" 1889 р., лютий), цим осередком українофільської народницької пропаганди 1860—1870-х років. За 1876—1879 р.р. Ольга Семенівна виявляла себе революціонеркою більш, ніж її чоловік, Андрій Іванович. В списках Тобілевича осіб, призначених до заслання 1879 р. зазначене її ім'я, а нема імени самого Желябова[1]). В 1879 р. в сім'ї Желябових народився син Андрій і Ольга Семенівна виїхала з дитиною до Тирасполя, а чоловік її до Петербургу, де вже перейшов на нелегальний стан. Здається, що вони більш не стрівалися. Желябов присвячує себе справі революції, Желябова—сім'ї, вихованню сина. Після 1881 р. Ольга Семенівна опинилась в тяжкім стані з іменем „жены казненного государственного преступника крестьянина Таврической губернии Желябова", як її називали в офіційних документах. В 1884 р. Желябова захотіла змінити прізвище своє і сина на Яхненко. Вона подає прохання і в 1885 р. одержує його затвердження[2]).

Лев Семиренко на початку 1880-х років теж лише дуже віддалено і обережно тримається Громади. Він не допомагає матеріяльно, Городищенський завод не збирає більш українських народників. Коли він иноді і допомагав „Кіевской Старинѣ", ми не бачимо ніякого сліду звязків його з Одеською Громадою. Коли він одружився з Альбрандт, він далеко одходить од Громади.

В 1881 р. Л. А. Смоленський був під слідством в справі жіночого гуртка Віри Фігнер, а в 1882 р. в справі гуртка артилеристів, що організував був тойже гурток. Слідством 95-ти притягнено студента Івана Руденка за знайомство з тими ж гуртками[3]). Всі ці слідства і процеси нагадували про звязок українофілів з революційними колами 1881—1884 рр., а українофіли того часу хотіли, щоб Феміда з червоними окулярами як-небудь не побачила їх.

Члени Громади 1870-х років, після заслання, хотіли повернутися до Одеси. В листопаді 1880 р. генерал-губернатор Дрентельн не дозволив повернутись Е. І. Борисову, а дозволив поворот Семенюті[4]). Теж не одержав дозволу Андрієвський. Обидва повернулись на батьківщину—на Київщину. Туди ж прибув в 1882 р. Мик. Вас. Ковалевський. Дм. Егор. Татаров з Сибіру повернувся в село Пастирське Чигиринського повіту, П. Г. Дзюбинський—на Поділля, Л. З. Добровольський і Ф. А. Щербина—на Кубань[5]). Щербина в 1882 р. хотів жити в Одесі, але поліція за ним доглядала і він повернув на Кубань[6]), радив і Смоленському їхати на Кубань. Учитель Юр. В. Хандожевський після заслання перебуває на батьківщині, на Чернигівщині, під доглядом поліції до 1885 р.[7]). Мих. Дм. Сидоренко в 1881 р. повернувся до Київа і тільки після звільнення з-під догляду поліції в 1882 р. приїхав до Одеси[8]).

В Одесі М. Ф. Цомакіон перебував під доглядом поліції в 1880 і 1881 роках, М. П. Боровський в 1880-му році.

Андрієвський з Київа хоче виїхати до Одеси. В 1881 р. одеський ген.-губ. відповідає відмовою. Він нагадує в відповіді київському гене-

[1]) Те ж, 1879 р., № 100. [2]) Арх. Одес. ген.-губ., 1884 р., № 360. [3]) Те ж, 1881 р., № 95. [4]) Арх. Одес. ген.-губ., 1880 р., справа № 119, т. III. [5]) 1882 р., № 3. [6]) 1882 р., № 492. [7]) 1885 р., № 195. [8]) 1881 р., № 23, том II.

рал-губернаторові доповідь попечителя учебної округи Лавровського, який каже, що Андрієвський коли був учителем 2 гімназії висловлювався негативно про існуючий лад; жандарі нагадували гурток „вольноопределяющихся“, що одержував від Андрієвського якісь книжки антиурядового змісту [1]). Андрієвський залишився в Київі. Йому пощастило: в 1879 р. його ворог, попечитель С. П. Голубцов, сварився з Панютиним і Тотлебеним після деяких студенських вибухів в одеськім університеті. Тотлебен написав листа міністрові графу Дмит. Толстому з проханням звільнити Голубцова з посади попечителя учебної округи, як невідповідного. Звільнено раніш Тотлебена, але кінець-кінцем і Голубцова переведено до Київа [2]).

І ось в Київі стрінулись Андрієвський з Вятки і Голубцов з Одеси, обидва з образою на Тотлебена й Панютина. Не на довгий час ми бачимо Андрієвського в Василькові у свого старого батька. Андрієвського призначено за редактора неофіційної частини „Губернскихъ Вѣдомостей“, а потім він повернувся і до педагогічної діяльности, в році ж 1885 їде навіть інспектором гімназії до Златополю підчас попечительства того ж Голубцова.

Борисов в 1889 р. в Одесі грає непомітну ролю секретаря газети „Одеск. Вѣст.“, в Єлизаветі так само був він невидатною людиною в гуртку Левицького, в Херсоні коло Русових; захоплений роботою по виданнях Земського Збірника, він кинув соціяльні та національні проблеми, що цікавили його за одеських молодих часів його життя і діяльности в Громаді 1870-х років [3]).

II. Видання „Каталога Систематическаго Чтенія“.

Непохитними семидесятниками були Ол. Ол. та Софія Фед. Русови. Русови приїхали до Одеси після розгрому Київської Громади в 1880 р. В Одесі Русови шукають діяльности, вони в звязку й з народовольцями. В 1881 р. Русов одержує дозвіл редагувати газету „Новая Рѣчь“, але ж нічого з того не вийшло за браком грошей. В 1882 р. проф. Ол. С. Трачевський клопотався про дозвіл видавати газету „Южная Звѣзда“, але Головне Управління в справах друку звернуло увагу на його політичну характеристику (читав історію французької революції в жіночім гуртку Нар. Волі). Видання теж не здійснилося [4]). Соф. Фед. Русова поставила на чергу питання про видання „Каталога систематическаго чтенія“ (російською мовою).

Русови поділяли погляди Драгоманова того часу. В 1881 і 1882 рр. М. П. Драгоманов редагує в Женеві „Вольное Слово“, що друкувалося російською мовою. В № 43 „Вольного Слова“ 1882 р. Драгоманов писав: „Что до россійскихъ украинофиловъ, то мы беремся документами доказать, что одинъ тотъ кружокъ, къ которому мы принадлежали (очевидячки—Київська Громада), распространилъ вчетверо больше великорусскихъ книгъ среди русиновъ въ Австріи, чѣмъ всѣ славянскіе вмѣстѣ. Мы дѣлали и дѣлаемъ это съ прямымъ разсчетомъ, т. к. чѣмъ болѣе австрійскіе русины знакомятся съ живою русскою литературою, тѣмъ болѣе переходятъ къ украинскому движенію“.

Революційні гуртки 1870-х років починались з самоосвіти. Русови і скла-

[1]) Біографія Андрієвського, „Киевская Старина“, 1902 р., вересень. Тут зазначається, що А—й народився в Каневі, одержав освіту в 2-й київській гімназії і київ. університеті, а листування про його заслання і поворот додому в офіційних документах свідчить, що батько його був священиком в Василькові і „родиною“ названо Васильків.

[2]) Арх. Одес. ген.-губ., 1881 р., № 230.

[3]) Біографія Е. І. Борисова надрукована в „Київській Старині“ за 1900 р., червень.

[4]) Арх. Одес. ген — губ., 1882 р., № 657, і 1881 р., № 7.

дають каталог російських і українських книжок, щоб поліпшити самоосвіту. Ці книжки друкувалися легально, але частину з них потім заборонено було цензурою, тому й весь каталог став нецензурний. Цензура й жандарі відчули його значіння й мету. В 1881 р. бувший студент київського університету Болеслав Перро склав невеличкий каталог під тою ж назвою. Його родич Андрій Туркевич (за участь в польськім повстанню 1863 р. з Київщини висланий, а тепер був під доглядом поліції в Одесі, де працював за службовця в митниці)[1]) дістав через цензора Уточкина дозвіл друкувати каталог. І-е видання надруковано в друкарні „Труд", тільки 500 примірників. Соф. Фед. Русова вхопилася за думку поширити й переробити цей каталог і з Ол. Ол. вони за зиму 1881—1882 р. скінчили роботу. Той же цензор дав дозвіл. Видання йшло під фірмою видавництва Распопова і надруковано було 3600 примірників в квітні 1883 р. Распопов дав обов'язок Русову ціну на продаж не підвищувати далі від 50 коп.

Два студенти, що належали до революційних гуртків в Одесі (Мик. Мих. Овчинников та Ол. П. Воронков) поширювали каталог. До жовтня 1883 р. розповсюджено було більше 2 тис. примірників. 27 жовтня жандарське управління заарештувало каталог і виявило авторів. Перро вже опинився за кордоном в Кракові, а Овчинников і Воронков—під слідством в справі революційних гуртків. Русови—Олек. Олек. перебував в Херсоні, де одержав тоді посаду секретаря Земського Статистичного Комітету, а Соф. Фед.—в Єлизаветі, а потім в Катеринославі[2]), де її заарештовано.

Слідство вважало Софію Фед. за „главную пособницу и инициаторку составления каталога" і жандарське управління пропонувало заслати її до Східнього Сибіру на 5 років, а Олек. Олек. в місцевості, що не були в стані охорони,—на 2 роки. Але міністр юстиції визнав обвинувачення в розповсюдженні книжки політичного змісту хоч і дозволеної цензурою, а потім забороненої. Тому всіх—Русових, Овчинникова і Воронкова призначено під догляд поліції[3]). Після розвязання справи Єлизаветградської громади Соф. Федоровну звільнено з в'язниці.

В грудні 1885 р. відомості поліції з Таврической губ. доводили про крадіж деяких речей з помешкання Софії Федоровни в Алешках і жандарі виявили, що вона там перебуває без дозволу. Її переведено до Херсону, де був тоді Олекс. Олек. під доглядом поліції. Їй не дозволялося залишати міста і навіть на виїзд на 2 місяці за 12 верст до містечка Білозерки літом 1888 р. вимагали дозволу генерал-губернатора.

З виїздом Русових з Одеси перелом в житті Одеської Громади можна вважати закінченим. Доба революційного народництва минула. Громада навіть не була політичною організацією. Вона цуралася революціонерів і соціялістів. Перемогу взяла культурницька течія.

III. Словарники.

З 1883 р. Одеса опинилась в ліпших умовах, ніж Київ, для культурних українських сил. Закон 16 жовтня 1881 р. давав генерал-губернаторам право дозволяти й припиняти вистави українського театру. В 1883 р. київський губернатор Дрентельн зовсім припинив в 5 українських губернях український театр. В 1881 р. одеський генерал-губернатор

[1]) Арх. Одес. ген.-губ., 1882 р., справа № 35.

[2]) Обіжником міністерства внутр. справ 1883 р. № 355 їй заборонено було перебувати в місцевостях, що були на становищі охорони, як Одеса.

[3]) Арх. Одес. ген.—губ., 1884 р., справа № 104 і № 48.

князь А. М. Дундуков-Корсаков, після клопотання його начальника канцелярії С. П. Тухолки, дозволив вистави у всіх губернях Степової України. Після Дундукова Гурко і Рооп трохи обмежили дозвіл, вимагаючи, щоби українські п'єси ставили разом з російськими. Степова Україна на де-кілька літ зробилась для українського театру тим культурним П'ємонтом, де почався його розвиток. М. П. Старицький в 1883 р. тому й їде до Одеси і 10 років його театральної діяльности присвячено Одесі. Старицький не перебував в Одесі ввесь час і ділив життя між Одесою та Київом, але культурницький вплив його на Одеську Громаду почувався. Старицький належав до культурників Старої Громади, не поділяв революційного народництва, ні соціялістичного напрямку, він був тільки народник в літературі і театрі. Він в Одеську Громаду несе інтереси не політичного значіння, а інтереси літератури та театру. Громада, після розпорошення, знову єднається коло них. Старі сили Громади в 1883—1888 рр. розпорошилися, нові ще не зібралися. Вона була в тому стані, що її не можна вважати за певну організацію. До переїзда з Уманя до Одеси Михайла Федоровича Комарова Громада не ставить собі жадної певної мети. Комаров приїхав з Уманя з великими в'язками матеріялу для складання словника. Одеська Громада збирається коло цієї культурної роботи. Вона має своїм завданням її скінчити. Словник—робота народників-етнографів цілого покоління. Стара Київська Громада ставилась до цієї мети серйозно ще на початку 1870-х років. Політичні течії, перемога політичних і соціяльних проблем Молодої Громади 1876—1879 рр. не давали змоги продовжувати цю роботу в Київі. М. П. Старицький, Олена Пчілка і Мих Фед. Комаров, здається, більш від инших трималися ідеї складання словника. Комаров переїхав до Уманя і там в обставинах провінціяльного глухого кутка, де він був нотарем, сміливо продовжує працю такого великого наукового значіння. Коло нього складається невеличкий гурток „уманських словарників" з української інтелігенції: лікар Юр. Мойс. Крамаренко, лікар В. Галенко, лікар Л. Гр. Сікорський, учитель Корній Пелехович, учитель А. Прогаленко, лікар П. Стаховський і Захар Краковецький (нотар). Сили невеличкого гуртка не дозволили скінчити фундаментальної роботи, що вимагала сил великого культурного центру. В 1888 р. Мих. Фед. Комаров переїздить до Одеси і тут ці умови дають змогу закінчити почату в Київській Громаді працю. Одеса тягнула до себе молодь з сільської інтелігенції, з усіх кутків Степу і навіть инших губерень України до вищої освіти, до університету. Вони осідали тут і після школи, шукаючи інтелігентного заробітку. Ось ці кадри Громади з'явились кадром „словарників", як звали працьовників гуртка Комарова, що розробляли матеріял для „Словаря".

Таємний обіжник міністра внутрішніх справ 16 жовтня 1881 р. № 4016 трохи змінив „правила" таємного указа 1876 р. про заборону української мови. Він дозволив українські театральні вистави за згодою генерал-губернаторів, разом з російськими. Він дозволяє навіть видання словника, але з російським попсованим офіціяльним правописом. Головний зміст цього обіжника той, що він вважає українську мову за „нарѣчіе".

Обіжник 1881 р. з одного боку трохи поліпшив стан українського друку і театру, а з другого виявляв погляди Каткова і Івана Аксакова на українську мову, як на „малороссійское нарѣчіе" російської мови.

В 1881—1882 рр. шукання проблем мови і культури ставилося гостро і не тільки по цей бік кордону. У Львові процеси Площанського (редактора „Слова"), Наумовича, Штундера і Залуського, а перед тим В. Барвінського і Качали (процес Гниличек) обидва були дискусією на

питання в справі української мови. 34 засіданя суда присвячено суперечкам. Драгоманов написав три статті в „Вольнім Слові“ з приводу їх [1]). Площанський хотів писати мовою, що її пристосовано для інтелігенції, Наумович вважав народню мову не здатною для розвитку і мріяв про слов'янську, Барвінський і Качала стояли за народню. Драгоманов висловився за розвиток народньої української мови. „Московскія Вѣдомости“ (М. Н. Катков) і „Русь“ (Іван Аксаков) називали нову українську літературу „выдуманным языком“.

Драгоманов палко відповідав: „Украинофилы развивают существующий живой язык двадцатимиллионного населения... Безцеромонная ложь и уверение, будто украинофилы относятся враждебно к Росии и к русской литературе“.

Українська мова без словника, без фонетичного правопису з загрозою русифікації друку правописом на підставі обіжника 16 жовтня 1881 р. вимагала серйозно ставитись до думки ще Старої Громади про складання словника.

В помешканні М. Ф. Комарова, в Одесі, що-тижня, усякий четвер, збиралась купка „словарників“. Приносили матеріял, обмірковували, складали картки. З села, здебільшого учителі, теж надсилали його багато [2]). Мих. Фед. Комаров взяв на себе редакційну роботу. Попечитель учебної округи Сольський одного разу викликав одного з словарників, Ант. Вас. Крижановського, і запитав:—„Я чув, ви десь таємно збираєтеся, та ще „малороссійскій“ словарь складаєте? Дивіться, що робите!..“

В 1892 р. І-й том (з чотирьох) був закінчений. Закон 1881 р. забороняв видавати в Росії „словарь“ фонетичним правописом. Можна було друкувати тільки за кордоном, щоб не попсувати великої ваги роботи. Звязки самого М. Ф. Комарова зі Львовом давали змогу друкувати там. Мих. Фед. писав статті в львівських виданнях „Правда“ і „Зоря“. У Львові перебував Драгоманов. „Словарь“ надіслано було до редакції „Зоря“.

В 1893 р. перший том надруковано, як додаток до „Зорі“. До 1898 р. вийшли з друку всі чотири. Титул був: „Словарь російсько-український. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. У Львові. З друкарні Т-ва імени Т. Шевченка“.

т.	I.	А.—К.	видано	1893 р.—320	стор.
т.	II.	К.—П.	„	1895 р.—286	„
т.	III.	П.—С.	„	1896 р.—286	„
т.	IV.	С.—Я.	„	1898 р.—242	„

„М. Уманець“—відомий псевдонім М. Ф. Комарова. „А. Спілка“—як каже А. В. Крижановський—„Одеська“, як тоді иноді писали [3]). З кого ж складалася та „Спілка“, що поруч з Комаровим збудувала цей великий культурний пам'ятник живої народньої мови? Фотографія того часу та спогади Ант. Вас. Крижановського виявляють купку одеських словарників. Це були:

1) Комаров Мих. Фед. Народився 1844 р. в м. Дмитрові Павлоградського повіту на Катеринославщині. Скінчив 1867 р. харківський університет (юридичний факультет). За студенських часів був учителем народньої школи в селі Гавриловці і записував народні думи та пісні. В 1865 р. надрукував думу про Саву Чалого в „Екатериносл. Губерн.

[1]) „Вольное Слово“ 1881 р., №№ 26 і 28, 1882 р., № 43.

[2]) Багато подавали матеріялів—Борис Грінченко, Іван Нечуй-Левицький та инші письменники й етнографи. М. Ф. Комаров листувався мало не зо всіма письменниками України тої доби. [3]) Див. Словарь акад. Кримського.

Вѣдомостяхъ". Народня література відчинила йому багацтва народньої мови, і не тільки вона одна, а й письменство зацікавило його не менш. В 1883 р. в додаток до альманаху М. П. Старицького „Рада" Комаров дає свій „Покажчик нової української літератури". За 1865—1913 р.р. він надрукував 105 статтей і книг[1]). Українська література серед „словарників" дала свідомого представника в його особі.

2. Крижановський Ант. Вас. Народився 1852 р. в селі Івахни Липовецького повіту, Київської губ. Скінчив київську Духовну Академію 1877 р. по „словесному" відділу, коли там історію літератури викладав Мик. Іван. Петров (історик українського письменства). З 1878 р. Крижановський був в Одесі вчителем письменства. В складанні словника з'єднав знання живої народньої мови з теорією наукових підстав мовознавства. Крижановський, як каже його біограф, „пройшов скорбний шлях вчителя, але бадьорий і радий палко ставився до роботи"[2]).

3. Смоленський Леон. Анаст. Відомий вже діяч революційного народництва 1870-х років. Учитель історії. Писав дисертацію на катедру історії варшавського університету, але політична діяльність не дозволила йому вийти на шлях науки і він залишився робітником більш революційного напрямку. Про нього казали, що коли Комаров мозок, то Смоленський—нерви Одеської Громади.

4. Бібік Андрій, псевдонім—Бобенко. З селян, вихованець Одеської Громади 1870-х років, учень Смоленського, потім учитель народньої школи і жіночої гімназії. Поет. В 1889 р. вірші його в збірнику „Розмова" (заборонено для друку) не могли побачити світу, також і в 1892 р. в збірнику „Запомога" і тільки в 1913 р. його твори видані Б. М. Комаровим в збірнику „Перевеслі" видавництва „Сніп".

5. Боровський Мих. Петр. Народився на Полтавщині, скінчив університет в Одесі (природничий відділ). В 1876 р. в його помешканні відбулися збори Громади в час приїзду Драгоманова. В 1880—81 р. був за це під доглядом поліції. Секретар Товариства Сільського Господарства (Общества Сельського Хозяйства Юга Россіи), надрукував силу статтей з агрономії. Потім змінив агрономію на педагогічну діяльність[3]).

6. Климович Петро Тит. Народився 1855 р. в м. Орлику Кобиляцького повіту Полтавської губ. В 1878 р. скінчив університет в Одесі (юридичний факультет). Займався адвокатурою, потім був членом правління Товариства Взаємного Кредиту.

7. Погибко Опанас Ів. Скінчив університет на природничому факультеті в Одесі; в 1881 р. в університеті призначено його під догляд поліції за студенський рух. Перебував він під доглядом і в р. 1882[4]). Працював у виноградарстві (боротьба з філоксерою). Належав до Громади з студенських часів.

8. Грінчевський Кост. Микол. Скінчив університет в Одесі. Вчитель історії Комерційної школи Файга. Належав до гуртка Смоленського.

9. Іващенко Кость Антон. Скінчив Феодосійський вчительський Інститут. Учитель і інспектор вищої народньої школи („Городского училища"). Один з палких педагогів народньої школи і непохитний член Громади.

---

[1]) Біографія М. Ф. Комарова і перелік друкованих праць див „Извѣстія Одесскаго Библіографическаго Общества", 1913 р., квітень. Біографія теж в Словарі акад. Кримського.

[2]) „Одесскій Листокъ", 9 січня 1918 р.—з приводу 40-ліття педагог. діяльности.

[3]) Біографія М. П. Боровського „Кіевская Старина", 1901 р., коли він вмер інспектором народніх шкіл в Ірбіті. [4]) Арх. Одес. ген.-губ., 1882 р., справа № 35.

10. Ніщинський Петро Іван. Народився в селі Неменка Липовецького повіту на Київщині, син дячка. Учився в київській семінарії і скінчив університет в Атенах (Греція). Український композитор під псевдонімом Петро Байда. Переклади з Гомера і Арістофана дали йому славу найкращого перекладача на українську мову класичних поем (Іліяди і Одисеї розміром гекзаметра) і класичної трагедії. Ніщинський з'єднав в своїй поетичній душі образи з класичної поезії Гомера з образами українських народніх пісень, що він перекладав на музику ритму і співів. За доби 1870-х років він лишився чистим культурником. Хвиля революційного народництва котилася не зачепивши його ані жодною краплею. Він відвідував зібрання революційної течії Громади 1870-х років, але не брав участи в її діяльності. 1880-ті роки практично дали змогу прийняти участь в громадській справі—в складанні „Словника Уманця і Спілки". Помер р. 1896 в м. Ворошилові на Поділлі, де він останні дні свого життя відпочивав на хуторі.

11. Ящуржинський Хрисанф Львович. Народився в с. Молодецьке Уманського повіту. В університеті вчився в київському і варшавському. Надрукував декілька статтей з етнографії. Брав участь в Одеському „Обществѣ Исторіи и Древностей". Учитель дівочого інституту. З 1870-х років тримався культурницької течії в Громаді.

12. Сидоренко Мих. Дмитр. Професор університету, природничого відділу, вже відомий в Громаді 1870-х років. Після заслання повернувся до Одеси 1882 р., закінчив університет і потім залишився тут і на катедрі.

До цього списку передмова до „Словаря" називає померлих:

13. Десятин-Лук'янов Т. († 1883 р.).

14. Ухач-Огорович К. († 1886 р.).

15. Зіньківський Трохим Аврамович—згадується в передмові „Словаря", як померлий 1891 р. Зіньківський (псевдонім „Певний", і „Звіздочот") син міщанина з Бердянську. Народився 1861 р. Скінчив 2 класову школу. З військової служби вступив в Одесі в Юнкерську Школу і навчався 1880—1882 р.р. за роки вчителювання Л. А. Смоленського, де став його учнем в галузі історії. 1886 р. склав іспит на атестат гімназії і вступив в Воєнно Юридичну Академію (1886—1889). Почав друкувати переклад з Щедрина „Заяць" („Зоря" 1886 р. № 16). Рукопис „Моншер-козаче" заборонено цензурою 1891 р. і надруковано у Львові („Правда", 1892 р.), „Національні питання в Росії" надруковано у Львові 1896 р.[1]). В 1889—1891 р.р. Зіньківський був в приятельських стосунках з Комаровим і Б. Грінченком.

16. Назаревський В. († 1891 р.). Належав до одеських „словарників". Скінчив Ніжинський Інститут. Служив в канцелярії попечителя Одеської округи[2]).

---

[1]) Біографія—„Правда" 1891 р., т. III, вип. VII; висунули його в передні лави українських культурників. Звільнений зі служби за шлюб без дозволу, він мріяв про громадську діяльність, але смерть од сухот припинила життя. В збірнику „Запомога" Б. Грінченко присвячує Зіньківському свою п'єсу „Беатриче Ченчі":

Тобі не судилося віку дожити,
Але й після смерти ти будеш світити
Своєї душі молодої красою".

(Рукопис „Запомога" 1892 р Одес. Кр. Іст. Арх.). Твори Т. А. Зіньківського видано у Львові 1901 р. З приводу видання творів А. Будилович в статті „Генезисъ россійскаго украиноманства", „Рус. Вѣстникъ", 1903 г., № 8 зазначає, що національне почуття розвивалося під впливами Смоленського, Грінченка і Комарова.

[2]) Взято з Бібліографічного словника українських авторів (рукопис), що в 1902 р. склав і хотів видати Мих. Ф. Комаров (зберігається у Богд. Мих. Комарова).

До цього списку треба додати з київських часів: М. П. Старицького і Олену Пчілку — тоді список „словарників“ буде досить повний, окрім кореспондентів, серед яких Борис Грінченко займає перше місце. Всі вони вийшли з українського села, здебільшого з вищою освітою, з'єднались в великій культурній праці — складання словника живої української мови. За 20 років (1873—1892) коло складання словника єднаються кращі культурні сили і вони досягають мети, що ставила Стара Київська Громада, коли виходила на шлях праці невеличким гуртком.

IV. Цензурні умови і літературні змагання.

М. П. Старицький 10 років присвячує справі улаштування українського театру в Одесі, але це його приватна справа. Чим допомагала йому Громада, не знаємо. Здається, нічим. Він був директором театра, він був і драматург. Закон 1881 р. (обіжник 16 жовтня) дозволив українські вистави, що заборонено було указом 1876 р. Але не одна Одеса була після 1881 р. осередком розвитку українського театру. Елизаветградська Громада вийшла попереду [1]) на цей шлях, прямувала до народніх мас, захопила ініціятиву і зібрала кращі сили. Та й справа народнього театру сама за себе стояла. Євген Іван. Борисов, після заслання, вітаючи в 1882 р. видання творів М. К. Кропивницького („Збірник творів“ т. I, Київ, 1882 р.), каже: „Тільки велика потреба побачити на сцені українське життя, почути українську пісню, українське слово — збирали до театру публіку дивиться і слухати одні й ті ж п'єси десятиліттями, а деякі („Наталка-Полтавка“) десятки літ, півстоліття“. Закон 1881 р. трохи полекшив видання нових п'єс. Борисов каже, що він бачив 1873 р. рукопис Кропивницького „Дай серцю волю“ і тільки 1881 р. п'єса побачила світ. На протязі 1880-х і 1890-х років Одеса видала не мало друкованих творів українською мовою [2]), але стан був дуже важкий. Українські рукописи переглядали.

В рр. 1884—1888 Одеська Громада майже й не жила як організація. Біограф Комарова Л. Ковальчук каже, що гурток інтелігенції під назвою „Громада“ зібрався коло нього [3]), а цей факт можна вважати дійсним тільки з початку 1889 р. Умови для культурної роботи в Одесі були багато кращі в ті часи аніж у Київі. Це мабуть спонукало переїхати до Одеси М. Ф. Комарова, а також М. П. Старицького з його театральними підприємствами. На деякий час Одеса йде попереду Київа. Ця доба 80-тих років виховала перші культурні сили для майбутнього розвитку літератури і громадської думки. Вони шукали дверей до світу. Нова література мусила переступати через цензурні заборони. І ось в той час одеська цензура все ж таки була більш м'якою для української літератури. Згідно з законом 1876 і 1881 рр. всі українські твори письменства могли побачити світ тільки з дозволу Головного Управління в справах друку в Петербурзі, а попереду їх ще переглядала місцева цензура (в Київі або Одесі). В Одесі обов'язки перегляду українського письменства прийняв помічник одеського „отдѣльнаго цензора по внутренней цензурѣ“ С. Д. Ржевського В. М. Масалов. Ця людина, як свідчить архів одеської цензури, не ставилась вороже взагалі до українського письменства і не підкреслювала в своїх висновках „політичного сепаратизму“

[1]) „Заграничный Вѣстникъ“, 1882 р., лютий, сс. 527—535. (Журнал видавав В. Корш в Петербурзі).

[2]) Див. перелік у статті К. Копержинського „Українська книга 1880-х років в Одесі“, „Праці Одеськ. Центр. Наук. Бібліотеки“, 1927 р., вип. I.

[3]) „Извѣстія Библіограф. Об-ва при Новорос. Ун-тѣ“, 1913 р., квітень.

або „бойового націоналізму“. Масалов дав висновок дозволити такі кардинальні видання Одеської Громади, як—„Вінок на памятник Богдана Хмельницького“ (1888 р.), а потім його заступник Гілевич погоджувався на „Розмову“ (1889 р.) і „Запомогу“ (1892 р.) і захищав свій висновок перед Головним Управлінням в справах друку. Але Головне Управління, за підписом його начальника Феоктистова, звичайно відповідало: „запрещается печатать безусловно“. В 1892 р. Феоктистов, не задоволений одеською цензурою, підтверджує заборону перекладів на „малорусскій языкъ“ (він вже не називає, як до того—„нарѣчіе“) і додає: „предлагаю съ особою строгостью и вниманіемъ разсматривать всѣ оригинальныя малорусскія произведенія, подвергая исключеніямъ и запрещая при малѣйшемъ къ тому поводѣ въ цѣляхъ чисто государственныхъ“ [1]).

Листування між одеською цензурою і Головним Управлінням в 1887 р. виникло вперше з приводу перекладу Одисеї Гомера членом Одеської Громади П. Ніщинським.

Ніщинський переклад зробив гекзаметром—доволі близько до оригіналу, як знавець класичної грецької мови і присвятив книгу памяті М. І. Костомарова, епіграф взяв з Шевченка:

Учітеся, брати мої, І чужому навчайтесь,
Думайте, читайте. І свого не цурайтесь.

Передмова Ніщинського, на думку Масалова, не мала нічого „противоцензурного“. Більше 4 місяців Головне Управління переглядало, а потім Феоктистов коротенько повідомив: „запрещается безусловно“.

Переклади на українську мову взагалі стрівали вороже відношення з боку Головного Управління в справах друку: 1884 р. заборонено „Пісню землі“ з Вагнера переклад В. Чайченка (Б. Грінченко), 1888 р. „Страшна месть“ з Гоголя і „Ліс“ Салова (переклади Андрія С. Давидовського), 1889 р. „Князь Ігорь“ з „Слова о полку Ігореві“, переклад В. Чайченка (Б. Грінченко) і „Баба Мотря“ з польської мови оповідання М. Виговської. Ще треба додати переклад з Короленка „Ліс шумить“ в збірнику „Розмова“.

Феоктистов вороже ставився до альманахів та збірників. 1884 р. з Одеси на перегляд цензури доставлено було рукопис збірника М. П. Боровського [2]) „Нива“. В січні 1885 р. дозвіл було одержано, тільки частину було викреслено: оповідання „Злодій“ (72—95 сторінок), пісні що зібрав Шишковський (108—119) і „Де-що про Руданського“ [3]) (127—131), але збірник все ж мав дозвіл иншу частину друкувати. 1886 р. в українському альманахові „Перед світом“ заборонено саму назву і половину його змісту. Того ж року „Ластивочка“ мусила вийти з підзаголовком—збірник творів на „малороссійской“ мові і без частини матеріялу (викреслено „Деревенські контри“). 1887 р. заборонено передрукувати збірник П. Куліша 1860 р. „Хата“. 1888 р. заборонено „Лірник“—збірник укр. пісень. 1889 р. „Розмова“ не могла побачити світу. 1891 р. заборонено „Молодыкъ“—Пісні та думки Я. Жарка. Того ж року М. Комарову заборонено видати вірші В. Кулика. Але трохи й проходило через цензуру окрім збірників: 1885 р. надруковано „Дума про Ганджу Анды-

[1]) Арх. „Одес. отдѣльн. ценз. по внутр. ценз.“, 1890 р., справа № 192, аркуш 88.

[2]) Р. 1883-го М. П. Боровський покинув посаду секретаря в товаристві Сільського Господарства, де він працював з 1874 року, і хотів в 1884 р. одержати посаду в Херсонській Земській Управі (Арх. Т-ва Сільського Господарства, справа 1875—1883 р., № 34). В Херсоні в Управі Статис. Комітетом керував тоді О. О. Русов і закликав до себе з початку Боровського, а потім Б. Грінченка, який там і працював 1885—1887 рр.

[3]) Здається В. Ковальова, який р. 1886 надрукував в галицькій „Зорі“ № 6 про листування з ним поета С. В. Руданського. М. Ф. Комаров в альм. „Запомога“ називав Ковальова „приятель Руданського“. „Запомога“, с. 654 в рукопису.

бера"; 1886 р.—„П'яниця" Ганни Барвінок; 1888 р.—„В недолі сон" і „Довгоязика Хвеська" Романовського; „Москаль, змій і царівна" казка М. С. Кононенка; 1889 р. Грінченкові пощастило одержати дозвіл аж на 3 твори: „У неволі", „Івась Удовиченко" і „Сестриця Галя", а М. Ф. Комарову на збірник приказок „Нива". В 1890 р. Самійленкові дозволено видати „З поезій", а Гр. Кернеренкові—„Дніпрові хвилі"; в 1891 р. дозволено альманах Александрова, за винятком „Складка № 2". Феоктистов згоджувався друкувати казки, иноді пісні й думи, легко давав дозвіл на водевілі і комедії, але припиняв всі капітальні твори красного письменства і переклади творів так званої класичної світової літератури. Він провадив лінію—припинити розвиток найбільш „інтелігентної" верстви української культури. А Одеська Громада планово завойовувала ці верстви—складала словник, збирала альманахи кращих творів, робила переклади і скільки можна було вони виходили в світ. Громада з 1886 р. показувала себе „Перед світом", але і в 1892 р. ще не змогла „Словарь" друкувати на батьківщині, але везла його за кордон [1]).

Культурний рух дав ознаки відродження. В лютім 1889 р. М. Ф. Комаров доставив до цензури свій рукопис на 718 сторінок під назвою „Розмова. Одеській литературно-етнографичний збирныкъ на 1889 рикъ".

Зміст рукопису збірника каже, що Одеса на деякий час концентрує кращі сили української сучасної літератури.

1. „Мартин Боруля". Комедія І. Карпенка-Карого (І. К. Тобілевич). 2. „Багата Кутя". Оповідання А. Бобенка (Бібік). 3. „По Італії". Вірші А. Бобенка (Бібік). 4. „Пройшла зима біловолоса". Вірші А. Бобенка (Бібік). 5 „Хата". Оповідання В. Чайченка (Б. Грінченко). 6. „Космополити". Вірші—В. Самійленка. 7. „Конвалія". Вірші—Лесі Українки. 8. „Забавний вечір". Оповідання—Олени Пчілки. 9. „М. К. Заньковецькій". Вірші—А. Бобенко. 10. „Циган". Байка—В. Чайченка (Б. Грінченко). 11. „Вона співа". Вірші—В. Чайченка (Б. Грінченко). 12. „В. А. Д.—М". Вірші М. Кононенка. 13. „Село". Повість—К. Подоленка (псевдонім). 14. „У діброві при долині". Вірші—А. Бобенка (Бібік). 15. „Криють хмари сине небо". Вірші—А. Бобенко (Бібік). 16. „Ліс шумить". Оповідання В. Г. Короленка, переклад Насті Б. 17. „Кобзарь". Вірші—Я. Щеголев. 18. „Лялька". Вірші—Я. Щеголев. 19. „В концерті". Мрія—І. Нечуй (Левицький). 20. „Хрестонос". Оповідання—Дніпрова Чайка. 21. „Ворошиння". Вірші—Я. Щеголів. 22. М. И. К-чу". Вірші—А. Бобенко (Бібік). 23. „Подорож до моря". Вірші—Лесі Українки. 24. „Орел". Вірші—М. Кононенко. 25. „Пугач". Вірші—М. Кононенко. 26. „З Добролюбова". Вірші—М. Уманець (Комаров). 27. „Фармакологія". Вірші—В. Самійленко. 28. „Мачуха і пасинок". Байка В. Чайченка (Б. Грінченко). 29. „Вітер віє, хвиля плеще". Вірші—В. Чайченко (Б. Грінченко). 30. „Каторжна". Оповідання—В. Чайченко (Б. Грінченко). 31. „Закувала зима люта". Вірші—А. Бобенко (Бібік). 32. „Пий кубок злиття, поки п'ється". Вірші—В. Чайченко (Б. Грінченко). 33. „Смерть Кобзаря". Вірші—О. Перебенді (Кониський). 34. „Біжать, летять за днями дні". Вірші—К. Ухач-Охоровича. 35. „Осінь". Вірші—К. Ухач-Охоровича. 36. „Нова збірка народніх малоруских приказок, прислів'їв то що" Впорядкував М. Комаров.

В яких тяжких умовах билася українська література, свідчить те, що більшість авторів (мало не всі) користується псевдонімами. Ми не будемо спинятися на оцінці цих творів, бо це заведе нас в галузь історії українського письменства. Тільки зазначимо факт складання збірника в той час, коли в Одесі взагалі прокинулась культурна робота Громади, коли одеські „словарники" з'єднались за своєю працею, коли в Одесі утворився культурний український осередок.

Головне Управління в справах друку забороняє „Розмову". Неврожай 1891 р. закликає в Росії радикальні літературні кола допомогти голодним. Заворушилися й українські. До цензури доставляється великий рукопис

[1]) Р. 1881 М. І. Костомаров передав 4000 карбованців до Російської Академії Наук на премію за „лучшій словарь малорусскаго нарѣчія". Правопис фонетичний. Перший термін конкурсу призначено на 1891 р., але тільки 1897 року Академія затвердила статут премії. Тільки Академія мала змогу друкувати фонетикою, але 1892 року даремно б було надсилати з Одеси „Словарь" до Академії.

українського збірника під назвою „Запомога—Малорусскій литературный сборникъ. Въ пользу пострадавшихъ отъ неурожая. Составилъ М. Комаровъ. Дѣйств. членъ Одес. Славянскаго Общества имени Кирилла и Мефодія и Одес. Общ. вспомоществ. литераторамъ и ученымъ". (Ці два товариства брали участь в розповсюдженні 10 тисяч примірників). В передмові Комаров підкреслював, що мрія видати збірник виникла давно, але з деяких причин, здійснити її можливо було за недавні часи. Збірник за планом мусив бути більше, ніж складено, тому, що треба було швидче приступити до друку і не чекати деяких статтей. Збірник досить великий—789 стор. Він вміщає матеріял дуже багатий. Зміст його був такий:

1, „Недорід". Вірші—Я. Щеголева. 2. „Недоля та надія". Вірші Одарки Романової. 3. „Захисток".—Я. Щеголева. 4. „П'ять злотих". Оповідання М. Коцюбинського [1]). 5. „Бабусина казка".—Я. Щеголева. 6. „Розносяться чорні хмари".—Я. Журченка. 7. „Як чоловік науки добував". Оповідання—О. Кирпатого (Катрухин Ол. Мих.). 8. „Розсердилось море".—А. Бобенко. 9. „Бивалоє".—Б. П-кій. 10. „Надсону".—Я. Журченко. 11. „В степу".—Вірші А. Галки. 12. „Чернець".—Вірші А. Галки. 13. „Тепер в кінці свого життя".—Вірші А. Галки. 14. „Перед ніччю".—Вірші А. Галки. (Олек. Павлов. Галкін). 15. „Одна дія з нової драми".—І. Карпенка-Карого. „Артиста" (Тобілевича). 16. „Галима". Поема—В. Чайченка (Б. Грінченко). 17. „Греза". Вірші—В. Чайченко (Б. Грінченко) 18. „Золота бандура". З народнього оповідання—Я. Щеголева. 19. „На півночі коло моря".—А. Бобенко (Бібік). 20. „Дід Євмен".—О. Кониський. 21. „Чайчини діти".—Вірш Я. Щеголева. 22. „Зимній шлях"—Я. Щеголева. 23. „У синому небі"—А. Галки 24. „Хатина"—О. Романової. 25. „Поезія в прозі".—Теж. 26. „Конка"—Теж. 27. „Панас плохий". Оповідання—Д. М. (Дмитро Маркович). 28. „Ніч під Івана Купала"—Я. Щеголева. 29. „Зірчини чари". Поема—Дніпрової Чайки. 30. „Порадь мене мати". Вірш—О. Л. (Ольга Лурье). 31. „Т. Г. Шевченко—друг сім'ї".—А-р. (Андрієвський О. О.). 32. „Сон". Вірш—В. Чайченко. 33. „Наткнулася коса". Вірш—О. Л. (Ольга Лурье). 34. „Сиротини"—її-ж. 35. „Ось знов". Вірш—А. Галки. 36. „Спомин". Вірш—А. Галки. 37. „Він довго спорив". Вірші—А. Галки. 38. „Добрі люди". Вірш—А. Галки. 39. „Сестри". Вірш—А. Галки. 40. „Пісні". Вірш—А. Галки. 41. „За річкою Вербовою". Вірш—А. Галки. 42. „Івашко"—О. Романової. 43. „Народныя преданія и пѣсни о Кармелюкѣ"—В. Боржковський. 44. „Додаток до народніх малорусских приказок і згадок". М. К. (Комаров). 45. „Малороссійскіе козаки на Ладожскомъ каналѣ". Стаття Е. Раданової. 46. „В степу". Вірш—Г. Гнащенка (Журік-Журин-Журенко Гр. Ігн.). 47. „Шевченко и Бѣлинскій"—С. Кулябка (С. Мик. Кулябко-Корецький). 48. „Хлопець-сиротина". Вірш—М. Кононенко. 49. „В хаті"—Я. Журченко. 50. „Не зрозуміли". Комедія на 4 д. Д. Марковича. 51. „Місяшна легенда"—Лесі Українки. 52. „Човен". Вірш—Я. Журченка. 53. „Беатриче Ченчи". Поема—В. Чайченка. 54—58. „Пісні"—Я. Журченка. 59. „Де-що про життя та пісні Степана Руданського".—М. Комарова. 60. „Пісні та думки"—С. Руданського. 61. „Приказки С. Руданського". 62. „Байки С. Руданського". 63. „З скорбних пісень"—О. Перебенді. 64. „Свадьба малорусская, как мифически-бытовая драма"—Х. Ящуржинський.

Ми не будемо аналізувати літературні багацтва обох збірників [2]), зазначимо тільки, що нова українська література шукала шляху вийти на світ хоч би через збірник в голодний час, хоч би через філантропію, тільки б що-небудь пересунути через тин цензури.

Головне Управління в справах друку заборонило друкувати обидва альманахи. Псевдоніми показані мною згідно з рукописом М. Ф. Комарова „Бібліогр. словник українських авторів".

З „Розмови" починається знайомство М. Коцюбинського з Одеською Громадою. В 1894 р. він хоче тут друкувати своє оповідання „На віру" (написане, як свідчить його примітка на рукопису, ще 1891 р.) [3]). Цензура забороняє і твір мусить чекати слушного часу. Сам Коцюбинський з'являється на зібрання Громади у М. Ф. Комарова, Л. А. Смоленського

[1]) Потім автор дав назву „П'ятизлотник".

[2]) Про появу М. М. Коцюбинського в Одесі 1892—1895 рр. я чув од Є. Б. Орловської, батько її Б. М. Орловський знав добре головних діячів Громади. Сам Коцюбинський зазначає службу в одеський Філоксерній Комісії. Він працював тоді в Південній Бесарабії, а центр Комісії був в Одесі (див. автобіографічні замітки в книзі акад. С. Ефремова, „Коцюбинський", ст. 171).

[3]) Арх. Одес. Цензури. Відділ рукописів.

і П. Т. Климовича, але між Климовичем з одного боку, та Комаровим і Смоленським з другого виникали тоді деякі суперечності. Коцюбинський приєднався до Комарова і Смоленського і докоряв Климовичеві, що він відійшов від народницьких принципів.

V. Політичні жести Громади і розходження з позицією 1870-х років.

Не можна казати ніби Громада 1880—1890 рр. грала політичну ролю в житті. Проте, не можна минути і деяких, скажемо, політичних жестів: позиції М. Ф. Комарова в Одеському Слов'янському „Благотворительномъ Обществѣ" Кирила і Методія, Шевченківське свято 1895 р., змагання видання збірника „Запомога" в голоднечу 1892 р., коли уряд негативно ставився до такої філантропії і російської радикальної інтелігенції. Ці „жести" важко визнати за політичну програму, а все ж вони мають деяке значіння в освітлюванні ідеології громадян. Окрім того, вони робили враження злому в суспільстві після 1880-х років цілком ліквідаційних.

Шевченківське свято 26/II—1895 року відбулося в Одесі під стягом ідеї Кирило-Методієвців Шевченкової доби.

Іван Лукич Руденко завідував міською авдиторією народніх лекцій, проф. Олексій Ів. Маркевич (що належав до прихильних до Громади істориків і друкував свої статті в „Кіевской Старинѣ") теж мав відношення до авдиторії, як член Слов'янського Товариства.

Слов'янське товариство („Славянское Благотворительное Общество Кирилла и Мефодія") взагалі було твором слов'янофілів, як В. Григорович, проф. одеського університету; позиція останніх була однобічна: вони агітували за вільність балканських Слов'ян, а самі були московськими централістами, ось чому й Драгоманов в 1882 р. в „Вольнім Слові" відповідав Івану Аксакову на статті його газети „Русь" і називав тактику слов'янофілів „лицемерною".

В Одесі ще в 1888/9 і 1889/90 рр. на літературних вечірках Слов'янського товариства не було зачитано або співано жадного твору з української літератури [1]).

В 1891 р. М. Ф. Комаров писав в галицькій „Правді" (IV, ст. 230—237) „Про лібералізм Славянського Благотворительного общества" і доводив непевну позицію його. Однак свято 1895 р. все ж таки в Одесі відбулося під стягом Слов'янського Товариства. Голова Товариства Павло Зелений написав листа до градоначальника і дозвіл було дано. На афіші титул: „Концерт Славянскаго Благотворительнаго Общества 26 февраля 1895 года". В титулі афіші імени Шевченка нема, але з 14 номерів: (7 п'єс українських, 3 російських, 1 польська і 2 чеських) більшість була звязана з іменем поета.

I отдѣленіе:

1. Біографія Т. Г. Шевченка, прочтетъ проф. А. И. Маркевичъ. 2. Народ. пѣсня „Ой що-ж бо то та-й за воронъ", хоръ. 3. Гуммель. „Квинтетъ", струнный оркестръ. 4. Думы Шевченка. Прочтетъ А. И. Маркевичъ. 5. Лысенко „Садокъ вишневый коло хаты". Пропоетъ М. Ф. Юльченко.

II отдѣленіе.

1. Мицкевичъ—„Панъ Тадеушъ". Отрывокъ прочтетъ И. М. Васильковскій. 2. Лысенко—„Огни горять". Пропоетъ К. П. Соболевскій. 3. Рубинштейнъ—„Ноченька" (изъ Демона), Хоръ. 4. Некрасова „Въ больницѣ". Надсона „Умерла моя муза". Прочтетъ М. И. Тимофеевъ. 5. Лысенко—„Сюита". На фортепьяно Ф. Д. Шишко. 6. Лысенко—„На городі коло броду". Пропоетъ И. Н. Соколовскій. 7. а) Чешская народная пѣсня—„Бывале Чехове", Хоръ. б) Нищинскаго—„Закувала та сива зозуля", Хоръ [2]).

[1]) Арх. Одес. Цензури, 1895 р.
[2]) Арх. Одес. Градонач., Распоряд. стол., 1895 р., справа № 2170а.

Коли додамо, що в Одесі за переписом 1897 р. було 22 тис. Поляків, а з 1882 р. існувало чеське просвітне товариство („Чешская бѣседа“)[1]), то ця зміна (на хвилинку) течій керуючих в Слов'янськім Товаристві мала вже і масовий вплив на одеську публіку, хоч він і не досягав мети, що ставить собі Г. Б. Кернер:

Обниме брат брата й заплакана мати
Погляне на них та й всміхнеться.

Складання збірника „Запомога“ робило враження політичного виступу тому, що і в російській інтелігенції про допомогу голодаючим агітували і турбувались більш радикальні кола суспільства і серед письменників Лев Толстой, Вол. Г. Короленко та взагалі радикальна преса.

Друкування І-го тому Словаря у Львові надавало теж значіння факту розвитку українського руху, бо самий псевдонім Комарова був відомий не тільки в українській літературі, а і в цензурі. Можемо зробити і висновок: в 1889—1892 рр. Громада з'єдналась, зібрала, скупчила сили, робила тільки виключно культурну роботу, а в 1892—1895 рр. вже дає ознаки перелому і, досить несміливо, боязко, а все ж виступає на шлях політичний.

В 1895 р. Громада шанує В. Б. Антоновича, що приїздив до Одеси. Антонович ще в Старій Київській Громаді з часів Драгоманова виявляв течію культурницьку. Він був ідеологом Громади 1880-х років як в Київі, так і в Одесі. Тому Одеська Громада святкує його ювілей, шанує його приїзди. Між подорожжю до Одеси Драгоманова в 1876 році і Антоновича 1895 р. та ж сама ріжниця, як між революційним народництвом 1870-х років і культурниками 1880-х р. Фотографія, що залишилась у А. В. Крижановського, дає нам реєстр осіб, що особливо його шанували. Попереду всього „словарники“: М. Ф. Комаров, А. В. Крижановський, М. П. Боровський; потім—не словарники: А. О. Неміровський (лаборант університету), А. С. Синявський (учитель), В. В. Ковалев (маляр), І. Лук. Руденко[2]) (учитель), Є. В. Вернер (асистент університету), Г. А. Андрієвський (урядовець міської думи, брат Олексія Олександ. А-го), А. А. Гармашова (учителька), А. Околович, Ф. І. Янченко, Є. О. Крижановська (дружина Ант. Вас.) і Олек-ра Вол. Климович (дружина Михайла Климовича, покійного члена Громади 1870-х років. І окрім того три представники польської колонії (або польських українофілів): А. О. Длуський (адвокат), Фома Милятицький, А. І. Шидловський (учитель)[3]). Таким чином Громада виявляла досить великий рівень освіти, інтелігентности і зовсім втратила всі революційні звязки порівнюючи з 1876 р. Антонович, Старицький, Комаров з старої Київської Громади принесли програм культурників і одеські „словарники“ в глухий час 1880-х і на початку 1890-х років довели до кінця роботу цілого покоління.

---

[1]) Арх. Одес. ген.-губ., 1882 р., справа № 655.

[2]) Через Руденка з Одеською Громадою мав зносини його родич поет А. Галка.

[3]) Випадково не було Л. А. Смоленського, Петра Климовича. На фотографії ж, що залишилась у М. Ф. Комарова, деякі зміни: там були Смоленський, Климович і дружина Комарова, але відсутні де-кілька першого варіянту. Потім до Громади того часу належав художник Амвросій Анд. Ждаха, що дав малюнки до книжки М. Ф. Комарова „Антон Головатий“.

Треба пам'ятати і тих, що формально не належали до Громади, але вважались українофілами і багато друкували в „Київській Старині“ історичних студій як от професор Олексій Іванович Маркевич (Маркович). Він мав вплив на студенство і поширював інтерес до української старовини; хоч Маркович всі великі наукові праці і написав на теми московського періоду Російської історії. З польських українофілів ще треба згадати Б. М. Орловського (бувшого члена гуртка Заславського 1875 р.), з ним близькі були: Климович, Коцюбинський, Смоленський.

Соціяльні проблеми десь заховались, як і взагалі вони ховалися в 1880-тих роках.

За часів революційного народництва 1870-х років Одеська Громада близько стояла до народньої маси, за 1880-тих років цей звязок вона втратила. Фед. Ант. Щербина „ходив в народ". Він студіював побут і форми артіли. Російські народники-письменники описували побут в белетристичних творах. Щербина цікавився ним з науково-дослідчою метою і його книга „Южно-Русскія артели и артельныя формы хозяйства" (1880 р., Одеса) є документальне свідоцтво течії українського народництва. Щербину заслано 1878 р. „за пропаганду среди рабочихъ въ 1876 году", але пропаганду він здається не ставив своїм завданням, а може бути тільки радив дещо з боку організації та юридично допомогав артілям. Щербині ставили в вину знайомість з Заславським („Южно-Русскій рабочій союз" 1876 р. в Одесі). В 1879 р. Мих. Дм. Сидоренко теж іде в заслання „за пропаганду среди рабочихъ и знакомство съ Заславскимъ". Сидоренко ще далі стояв од соціялізму, але ж факт розвитку революційного народництва вимагав тієї близости до робітничої маси і зацікавлености її інтересами.

В 1878—1884 рр. в Єлизаветградській Громаді перекладають російських письменників народників, що описували побут артіли.

Пізніше там же Мик. Вас. Левицький ставить завданням своєї громадської діяльности в 1890-х роках утворення артілів. Левицький підходить до артіли природнім шляхом; він, як адвокат, на селі і в повітових містах—Єлизаветі і Олександрії стрівався практично з артілями в житті, і з обов'язку свого мусив допомагати їм.

З 1882 р. Щербина не приймає участи в Одеській Громаді і працює на Кубані. Одеська Громада кинула розвязання соціяльних проблем, кинула і артіль. Питання культурної просвіти народа для неї стали програмом на 1880—1890 роки.

Може артіль—запитає читач,—і в житті зникла? Ні, артіль, за 1880-ті і 1890-ті роки, як свідчать архівні документи про дозвіл організованих артілей [1]), навпаки, досягає великого розвитку. Левицький, український Оуен в артілі і кооперації, йде в ногу з вимогами життя. Він зрозумів значіння моменту тоді як Одеська Громада не знаходила діячів щоб продовжувати роботу, і не втратити спадщини Щербини. Дві форми колективізму—виробнича артіль і споживче товариство—почали рости. Одеська Громада не помічала цього явища, коли Єлизаветградська на протязі майже чверти століття дивиться на колектив в житті, як артіль і кооператив, як на головну мету своєї громадської діяльности.

Тепер ми візьмемо конкретно відомості за артілі того часу, коли Щербина в Одеській Громаді друкував свою книгу, а Єлизаветградська поставила ці питання на чергу. По Степовій Україні, де обидві ці купки працюють—артіль з давніх давен живе.

Катеринославська губерня. Статистика 1879 р. нараховує артілі теслярів, каменярів, столярів, робітників на лісних пристанях по Дніпру і рибалок. Число людей не вираховано, але і фабрично-заводська промисловість не велика: на 479 підприємствах було 16372 робітників [2]).

Херсонська губерня (окрім Одеси).—Число артілей теж не вираховано, а число робітників фабр.-зав. на 151 підприємстві—4805 робітників [3]).

Одеса має 81 артіль і 1804 чол. членів, а фабрично-заводських підприємств 226 і на них 7675 робітників [4]). Відношення в Одесі ясне—

[1]) Арх. Одес. градонач. 1880—1890 рр., свідчить, що за 1880 роки зріст артілів йде мляво, а в 1890-х збільшується. [2]) Арх. Одес. ген.-губ., 1879 р., справа № 10.
[3]) Теж, № 21. [4]) Арх. Одес. ген.-губ., 1879 р., № 21.

число артілів відноситься до фабрик як 1 : 4. Приблизно по всьому краю артіль захоплює і коло 25% робітників. Звичайна кількість членів 15—20. Одна тільки скупчує 146 чол. На чолі артіли стоїть „хазяїн“, але артілі теслярів всі без „хазяїна“. Теж без „хазяїна“ всі великі артілі (майстрі ріжного цеху). Без хазяїна 38% всіх робітників артілей [1]). Між артіллю і „хазяїном“ виникали суперечки і судові процеси. Неписьменні робітники звертались за юридичною допомогою до адвоката (Левицького), або до студента (Щербини), коли вони бачили, що їх експлоатує хазяїн. Артілі переходили до форми виборчого правління. На протязі 1880—1900 р. ця остання форма бере перемогу. Вона вимагає письменних старост і юридичної допомоги не менш хазяйської. В Одесі 1881 року артіль вантажників прохала затвердити свій статут і тільки 1885 р. він був затверджений, а 4 роки його розглядали й зміняли ріжні канцелярії [2]). При таких умовах Левицький і Щербина відповідали вимогам життя.

Коли підвести підсумки діяльности Одеської Громади 1880-х і початку 1890-х років, то можна сказати таке: Громада зреклась революційного народництва і соціялізму 1870-х років, втратила звязок з революційними партіями. Вона ставила метою нанаціонально-культурні завдання і виконувала в цьому напрямку велику роботу. До маси підходила тільки шляхом літератури, наукової розвідки і театру, цеб-то більш впливала на розвиток інтелігенції, ніж народніх мас. Вона збирала культурні сили і несміливо виходила на шлях політичної партії в умовах перелому цілого життя.

Додаток.

УКРАЇНСЬКА МАРСЕЛЬЄЗА.

Повний текст перекладу „Марсельєзи“ Л. Ан. Смоленського.

В статті О. О. Рябініна-Скляревського подано тільки перший куплет „Марсельєзи“, в перекладі Л. Ан. Смоленського. Дружина покійного Олена Самійлівна прислала нам повний текст, і ми подаємо його тут.

Вперед, вперед, сини родини,
Славутній день вже наступив:
Супротив нашої країни
Злий ворог прапор розпустив (2)
Чи вам не чуть, які по селах
Усюди стони роздались;
На наших крівних невеселих
Ворожі списи піднялись...
До зброї, громадо! Ставаймо в ряди!
Щоб вражою кров'ю залить борозди!
Чого шука оця ватага
Врагів обурених на нас?
Кого ляка її зневага?
На кого пута ці? На нас! (2)
На нас, бездольні сограждане,
Хотять той сором навести,
Щоб знову взять нас у кайдани
Та під неволю підвести.
До зброї, громадо! Ставаймо в ряди!
Щоб вражою кров'ю залить борозди!

О, ти свята любов родини,
Ти нашу помсту уміцни,
Слободу нашу многоцінну
І нашу честь відборони. (2)
Під нашим прапором побіда
Да з'явиться на поклик твій,
І міцно нас на многі літа
Слободним духом ти обвій.
До зброї, громадо! Ставаймо в ряди!
Щоб вражою кров'ю залить борозди!
Ой, тріпотіть ви людоїди
І ви ганебні зрадники!
Ось, ось час помсти наш приїде,
На вас знайдуться местники! (2)
Піднимуться і стар і молод,
Не забракує юнаків;
Напустять вам у серце холод
І потрощать вам всі кістки.
До зброї, громадо! Ставаймо в ряди!
Щоб вражою кров'ю залить борозди!

---

[1]) Арх. Одес. ген.-губ., 1879 р., № 21.
[2]) Теж, 1882 р., № 323.

АНДРОНИК СТЕПОВИЧ.

З АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ 1880-х РОКІВ.

Лист Ів. Як. Рудченка до Ів. Ів. Ничипоренка.

Лист Івана Яков. Рудченка, відомого українського письменника етнографа, до директора Колегії Павла Галагана Ів. Ів. Ничипоренка, що ми друкуємо тут, властиво говорить сам за себе, так що з нашого боку зовсім не доводиться підкреслювати його інтересу не тільки для змалювання діяльности Гр. Павл. Галагана у селянському питанні та характеристики особи і поглядів другого такого ж визначного діяча, як Ів. Як. Рудченко, але і взагалі аграрної політики російської адміністрації в правобічній Україні. З цього погляду особливо важна друга половина листа, де накреслена робота Галагана в третій, останній період його діяльности, 1882—8 рр. У цей період головним чином і утворилось та зміцнилось особисте знайомство автора листа з Галаганом. Перший період діяльности Гр. П—ча накреслений у листі порівнюючи коротко, бо він був менше відомий автору листа. Доповненням до цеї частини його може служити моя невеличка стаття у першому томі „Юбілейного Збірника на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського", с. 332—341: „До діяльности Временной Комиссіи по прекращенію обязательныхъ отношеній крестьянъ къ помѣщикамъ въ Югозападномъ краѣ". Про другий період—„время учрежденія в Кіевѣ Гр. П—чемъ Коллегіи" автор листа говорити одмовився, як про ще менше йому відомий.

Згаданий на початку листа „Петя"—це син Ів. Як—вича, вихованець Колегії Павла Галагана, який скінчив курс її 1891 р. Він потім служив в Петербурзі по відомству міністерства фінансів. Ф. П. Сабанеєв був разом з відомим А. Ф. Ворониним—членом „Временной Комісіи по прекр. обязат. отнош. крест. къ пом. въ Юго-зап. Краѣ"; потім він був „правителемъ дѣлъ канцеляріи начальника Югозападнаго Края" кн. Дундукова-Корсакова. Його син Іван Хведорович теж учився в Колегії. Потім це був дуже відомий в Одесі доктор-хірург і директор міської лікарні. 1917 р. він був вибраний директором Колегії П. Г., але пробув на цій посаді не довго—усього один тиждень, одмовивсь од неї, і знов поїхав до Одеси.

Нарешті звертаю увагу на самий стиль цього листування між двома свідомими, але сановитими Українцями 1880-х років, як на інтересний культурний документ свого часу.

1 ноября 1888 г. Г. Херсонъ.

Глубокоуважаемый Иванъ Ивановичъ.

Полмѣсяца назадъ Петя передалъ мнѣ Вашу просьбу, быть можетъ, не вполнѣ точно имъ редактированную—сообщить Вамъ коротко: въ рѣшеніи какихъ вопросовъ принималъ участіе негласно покойный Григорій Павловичъ Галаганъ, во время Управленія краемъ А. Р. Дрентельна.—Нельзя сказать, чтобы на этотъ вопросъ легко было отвѣтить;—но, тѣмъ не менѣе, я считаю нравственнымъ долгомъ передъ памятью незабвеннаго Гр. П—ча сообщить все, что я такъ или иначе знаю о

дѣятельности вообще на пользу Югозападнаго края дорогого для насъ покойника.—Какъ видите, я выхожу изъ рамокъ и періода и интимности: имя Гр. П—ча слишкомъ замѣтными нитями вплетено въ политическую жизнь этого края за послѣдніе 25 лѣтъ. Дѣятельность его ожидаетъ опытной руки историка. Я же хочу попытаться дать Вамъ хотя слабые наброски этой плодотворной во многихъ отношеніяхъ дѣятельности.

Дѣятельность Гр. П—ча по Югозападному краю началась вслѣдъ за послѣднимъ польскимъ мятежемъ, въ 1863 году, и съ того времени, можно сказать, непрерывалась до самыхъ послѣднихъ дней покойника. То усиливаясь, то ослабѣвая, она можетъ быть подраздѣлена на три періода.—Первый—съ половины 1863 г. по февраль 1865 г., когда Гр. П—чъ занималъ мѣсто вице предсѣдателя Кіевской Временной Комиссіи, учрежденной для исполнительныхъ распоряженій по обязательному выкупу помѣщичьими крестьянами инвентарныхъ земель. Второй — со времени учрежденія въ Кіевѣ Гр. П — чемъ Коллегіи, когда покойникъ, въ качествѣ потрясеннаго смертью единственнаго сына отца, какъ частный человѣкъ, пожелалъ увѣковѣчить память своего безвременно угасшаго сына.—И, наконецъ, третій—со времени назначенія Гр. П—ча въ 1882 г. членомъ Государственнаго Совѣта до послѣднихъ дней — періодъ дѣятельности Гр. П—ча на поприщѣ государственномъ.

Относительно второго періода я знаю очень мало и, во всякомъ случаѣ, не мнѣ писать о немъ. Вѣроятно, въ Вашихъ рукахъ есть готовый живой матеріалъ, и Вы воспользуетесь имъ лучше меня. — На мой взглядъ, эта дѣятельность Гр. П — ча, какъ частнаго человѣка, можетъ и будетъ служить будущимъ поколѣніямъ образцомъ — что и какъ можетъ сдѣлать вѣчную себѣ память частный человѣкъ, которому судьба даровала громадныя средства. Это образецъ — достойный русскаго мецената.

Но по моему мнѣнію, во сто кратъ плодотворнѣе дѣятельность Гр. П—ча перваго и послѣдняго періода. Ею онъ на вѣчныя времена связалъ свое имя съ политическою судьбою всего Югозападнаго края и его туземнаго обывателя—русскаго крестьянина.

Первый періодъ. Польскій мятежъ 1863 года окончательно раскрылъ глаза правительству на политическое положеніе Югозападныхъ губерній. Онъ убѣдилъ его, что сила русскаго имени и русской власти заключается не въ рукахъ мятежнаго верхняго слоя Поляковъ, а внизу—въ средѣ местнаго русскаго населенія, нѣсколько уже вѣковъ сряду ведущаго борьбу за права свои на землю и даже на свое русское имя.—Такому убѣжденію обязанъ былъ высочайшій указъ 30 іюля 1863 г. объ ускореніи прекращенія въ Югозападномъ краѣ обязательныхъ отношеній между помѣщиками и населенными на ихъ земляхъ временно-обязанными крестьянами, посредствомъ выкупа сими послѣдними земель ихъ надѣла. Для приведенія этого закона въ исполненіе, Гр. П—чъ высочайшею волею позванъ былъ на должность вице-предсѣдателя Кіевской Временной Коміссіи, просуществовавшей почти съ половины 1863 г. по 4 Апрѣля 1865 года. Несмотря на короткое время своего существованія, Комиссія подъ руководствомъ и непосредственнымъ участіемъ покойного Гр. П—ча почти окончила выкупное дѣло во всѣхъ трехъ губерніяхъ.—Неутомимой дѣятельности ея мѣстное русское крестьянство обязано тѣмъ, чѣмъ оно нынѣ владѣетъ: изъ раба оно превращено въ земельнаго собственника и навѣки застраховано отъ такихъ или иныхъ вліяній верхняго налетнаго польскаго слоя. — Въ теченіи этого времени Комиссія работала напряженно, неутомимо: — до-

статочно просмотрѣть громадный (теперь очень рѣдкій) том постановленій ея, многія изъ которыхъ писаны собственноручно Гр. П—чемъ, по самымъ разнообразнымъ земельнымъ вопросамъ, имѣющимъ то или же иное отношеніе къ крестьянскому вопросу. — Нѣкоторые изъ этихъ вопросовъ, разсмотрѣнные или намѣченные Комиссіею еще тогда, получили разрѣшеніе только въ самое послѣднее время. — Изъ законодательныхъ актовъ, имѣвшихъ наиболѣе существенное значеніе, при существованіи Комиссіи и часто при ея посредствѣ и разработкѣ, даны были следующие: 1) Выс. утвержд. 8 октября 1863 г. Правила о порядкѣ обращенія уставныхъ грамотъ въ выкупные акты въ Кіевской, Подольской и Волынской г.; 2) Выс. утв. 10 августа 1863 г. положеніе Главнаго Комитета объ устройствѣ сельскаго состоянія — о размѣрахъ крестьянскаго надѣла, подлежащаго обязательному выкупу и о выкупѣ вакансовъ; 3) Выс. утв. 4 Апрѣля 1865 года Полож. Гл. Комитета—объ устраненіи затрудненій, встрѣчаемыхъ при изысканіи и возстановленіи границъ инвентарнаго надѣла крестьянъ; 4) Выс. утв. того ж 4 апрѣля 1865 года Полож. Гл. Комитета — о выкупѣ крестьянскихъ фруктовыхъ садовъ въ помѣщичьих лѣсахъ; 5) Выс. утв. 2 сентября 1864 г. пол. Гл. К-та— о пониженіи выкупныхъ платежей за землю, отошедшую въ собственность крестьянъ; 6) Выс. утв. 4 апрѣля 1865 года полож. Гл. К-та— о правѣ пастьбы на поляхъ общаго сѣвооборота (толока) въ неразмежеванныхъ имѣніяхъ Югозападнаго края (писанъ весь журналъ рукою Гр. П—ча); 7) Выс. утв. 28 апреля 1865 года пол. Гл. К-та — о порядкѣ обращенія прежнихъ выкупныхъ договоровъ въ выкупные акты. (Законъ, вернувшій правду въ дѣлѣ, формально укрѣпленномъ бывшими польскими мировыми посредниками), и 8) Неограничившись бывшими крѣпостными, Временная Комиссія коснулась и другихъ классовъ сельскаго населенія, находившихся въ обязательныхъ отношеніяхъ къ помѣщикамъ—вопроса о вольныхъ людяхъ. — По выс. утв. 25 іюля 1864 года правиламъ объ устройствѣ вольныхъ людей Западныхъ губерній, живущихъ на владѣльческихъ земляхъ, — люди эти раздѣлены были на два разряда. Къ первому отнесены всѣ тѣ вольные люди, въ число которыхъ помѣщики, послѣ извѣстнаго рескрипта 20 ноября 1857 г. объ улучшеніи быта крестьянъ, записали своихъ крѣпостныхъ,—чтобы не дать имъ обязательнаго надѣла. Къ такимъ людямъ примѣненъ законъ о выкупѣ земель и они тогда же стали собственниками. — Ко второму разряду вольныхъ людей отнесены были всѣ вольные люди, бывшіе въ этомъ сословіи до 20 ноября 1857 г. По правиламъ 1864 г. имъ отданы земли въ арендное содержаніе на 12 лѣтъ, съ пониженіемъ арендной платы,—съ тѣмъ, что правительство обѣщало устроить и ихъ по началамъ выкупа. — Однако, имъ долго пришлось ожидать этого. Многіе изъ нихъ были выселены и разбрелись. А остатокъ удалось А. Р. Дрентельну надѣлить уже почти передъ своею внезапною смертью — по закону 1888 г. (число і місяць в оригіналі не проставлені. *А. С.*).

Я остановился только на самыхъ крупныхъ законодательныхъ вопросахъ, въ коихъ Гр. П—чъ принималъ участіе, при ихъ разработкѣ, въ теченіи того горячего времени, въ которое онъ былъ вице-предсѣдателемъ Кіевской Временной Комиссіи. — Массы мелкихъ, часто техническихъ, но тѣмъ не менѣе существенно важныхъ, постановленій Комиссіи—повторяю—можно найти въ громадномъ томѣ ея трудовъ. Болѣе же существенные вопросы (числомъ 70) сведены въ изданную членомъ Комиссіи А. Ф. Ворониным книжку „Сборникъ Правительственныхъ распоряженій по устройству быта крестьянъ-собственниковъ Югозападнаго края". СПБ. 1865 г. стр. 57—109. — Этотъ почтенный дѣятель,

состоя вмѣстѣ съ Ф. П. Сабанѣевымъ, членомъ въ Комиссіи подъ предсѣдательствомъ Гр. П—ча, — былъ ближайшимъ помощникомъ и другомъ его въ это горячее время.—Я же объ этомъ ничего не знаю.— Пишу отчетъ свой, так сказать, по писаннымъ памятникамъ, и, потому быть можетъ, упускаю многое очень важное, неписанное.—Но и то, что записано, дастъ Вамъ представленіе о Гр. П—чѣ, какъ государственномъ дѣятелѣ, имя котораго неразрывно связано съ будущею судьбою русскаго крестьянина въ Югозападномъ краѣ. Да, онъ ему обязанъ тѣмъ, что сталъ изъ раба хозяиномъ собственной земли! — Этимъ, на мой взглядъ, однимъ разрѣшенъ вопросъ о политическомъ притязаніи поляковъ на чужую имъ землю и на чужой имъ народъ.

Третій періодъ.—Къ этому періоду относится мое личное знакомство съ Гр. П—чемъ, нерѣдкое обсужденіе совместно общихъ вопросовъ, касающихся Югозападнаго края, и вообще тѣ счастливые для меня дни, въ которые я узналъ и оцѣнилъ этого рѣдкой доброты человѣка, дарившаго меня, несмотря на разность положеній и лѣтъ, своимъ особымъ вниманіемъ.

Въ концѣ 1881 года мною составлена была, по порученію А. Р. Дрентельна, особая „Записка о землевладѣніи въ Югозападномъ краѣ.—Обзоръ законодательства и фактическаго положенія".—(Кіевъ, 1882; in folio, 180 печ. страницъ).—Въ запискѣ этой я пытался по первоисточникамъ изложить въ стройномъ порядкѣ исторію нашей русской дѣятельности въ краѣ по земельной реформѣ, ея результаты и указать недоконченность поземельной системы. Записка эта передана была покойнымъ Алекс. Романовичемъ Григорію Павловичу, который тотчасъ же выразилъ желаніе „возобновить" со мною знакомство, начавшееся случайно нѣсколько раньше въ Отдѣлѣ Кіевскаго Геогр. общества, въ 1874 году, во время состоянія въ немъ предсѣдателемъ Гр. П—ча. Я тотчасъ же отправился къ жившему тогда въ Кіевѣ Гр. П—чу—и съ тѣхъ поръ наше знакомство и даже временами оживленная переписка не прерывались почти до послѣднихъ дней его.

Непосредственнымъ результатомъ „Записки о землевладѣніи" было возбужденіе цѣлаго ряда капитальныхъ вопросовъ, касавшихся Югозападнаго края и преимущественно аграрныхъ реформъ его.—При моихъ неоднократныхъ, нерѣдко весьма продолжительныхъ бесѣдахъ съ нимъ, я могъ уловить общую мысль, которая легла въ основу взглядовъ какъ его, такъ и Ал. Р—ча Дрентельна, на задачи русской политики въ краѣ. Начало этой мысли выражено въ представленіи Ал. Р—ча (21 января 1882 г, № 320) м-ру вн. дѣлъ по вопросу о землевладѣніи:—В чьихъ рукахъ находится земля, въ тѣхъ рукахъ заключается и сила.—Силу эту можно укрѣплять и развивать не пришлыми в край, хотя бы самыми преданными дѣлу русскому, людьми, а только подъемомъ независимости и благосостоянія мѣстнаго русскаго населенія.—Этими общими принципами Гр. П—чъ былъ проникнутъ вполнѣ: внѣ ихъ онъ не понималъ русскаго дѣла в краѣ.— Близкія отношенія Гр. П—ча къ Ал. Р—чу, вступившему въ управленіе краемъ слишкомъ поздно, помогли тому, что идеи эти были положены въ основу всей политики этого государственнаго человѣка.

Первымъ пущенъ былъ вопросъ о землевладѣніи, — иначе говоря: о затрудненіи полякамъ, евреямъ и иностранцамъ захватывать поземельную собственность въ краѣ.—Представленіе объ этомъ Ал. Р-ча (21 янв. 1882 г. за № 320) подняло в С.-Петербургѣ цѣлую бурю, а въ польской заграничной прессѣ (Dziennik-ѣ Poznansk-омъ, Gazet-ѣ Narodoveй и Czas-ѣ) вызвало проклятія, ругательства, посылавшіяся по адресу

„новаго управителя Руси“ и его вѣрныхъ „слугъ за проектированье“ цѣлаго ряда мѣръ, направленныхъ къ грабительству у поляковъ и евреевъ поземельной собственности“ (Dz. Pozn. N 109 и слѣд. 1882 года). Въ высшихъ петербургских сферах вопросъ этотъ возбудилъ также живое вниманіе, подогрѣваемое, кромѣ того, еще депутаціями отъ крупныхъ помѣщиковъ юго- и сѣверо-западнаго края, ходатайствовавшихъ передъ новымъ министромъ гр. Толстымъ—о недачѣ хода всѣмъ представленіямъ Д-на по этому предмету. Къ счастью русскаго дѣла въ краѣ ходатайства эти разбились о государственную мудрость гр. Толстого и К. П. Побѣдоносцева, съ которыми по этимъ вопросамъ Гр. П-чъ находился въ безпрерывныхъ личныхъ сношеніяхъ, живя уже въ Петербургѣ, въ качествѣ члена Госуд. Совѣта.—Возбуждаемый въ январѣ 1882 г. вопрос этотъ, послѣ продолжительной крайне томительной переписки, едва только въ 1884 году внесенъ былъ гр. Толстымъ въ Комитетъ Министровъ.—Вопросъ этотъ, какъ пробный шаръ въ дѣлѣ русской политики въ Западномъ краѣ, раздѣлилъ сановный Петербургъ на два противуположные лагеря; одинъ, съ гр. Толстымъ и Побѣдоносцевымъ во главѣ, стоялъ за реформы, предложенныя Дрентельном; другой (съ Николаи) — противъ нихъ.—Григ. Павловичъ въ это время жилъ жизнью этого вопроса. Пользуясь своимъ положеніемъ и многочисленными связями, онъ неутомимо, вполнѣ безкорыстно, обращался то къ одному то къ другому изъ вліятельныхъ лицъ и министровъ—и грудью отстаивалъ необходимость изданія закона.—Дѣятельность Гр. П-ча не ограничивалась и верхами: онъ сводилъ насъ, работниковъ, съ такими же второстепенными вліятельными дѣятелями (Саблеромъ, Хвостовымъ и т. п.)—и радѣлъ объ этомъ вопросѣ, какъ рѣдко кто радѣетъ о собственномъ личномъ дѣлѣ.—Вопросъ дѣйствительно былъ важный: имъ русское правительство возвращалось какъ бы за 20 лѣтъ назадъ—и, перебравши принятыя имъ мѣры, само провѣряло себя и ставило вновь русское дѣло на активную почву. — Сознавая всю важность этого вопроса, Гр. П-чъ дѣлалъ для успѣховъ его все, рѣшительно все, что могъ. — Не будучи членомъ Комитета Министровъ гдѣ вопросъ этотъ назначенъ былъ къ слушанію на 13-е ноября 1884 года, Гр. П-чъ поочередно велъ переговоры со всѣми министрами,—и даже удостоилъ меня познакомить съ К. П. Побѣдоносцевымъ за нѣсколько дней до рѣшенія самого вопроса.

Только благодаря такимъ усиліямъ, вопросъ этотъ прошелъ въ Комитетѣ Министровъ въ интересахъ русскаго землевладѣнія въ Западномъ краѣ. Черезъ нѣсколько дней мнѣ Ал. Р-чъ передавалъ, что „государь доволенъ такимъ разрѣшеніемъ“ этого важнаго вопроса — и на какомъ то разводѣ изволилъ милостиво обратиться къ Ал. Р-чу: — „доволенъ-ли онъ“.—Получивши утвердительный отвѣтъ, его величество милостиво изволилъ сказать:—„По этому вопросу у русскаго человѣка не может быть двухъ разныхъ мнѣній“.—Законъ утвержденъ былъ 27 декабря 1884 года.

Первая удача въ рѣшеніи важнѣйшаго вопроса для Югозападнаго края,—дала бодрость всѣмъ намъ: вести и всѣ другіе вопросы, намѣченные въ представленіи А. Р. Др-на 21 января 1882 г. № 320.—Если вопросъ о землевладѣніи (27 декабря 1884 г.) имѣлъ значеніе отрицательной мѣры,—то гораздо важнѣе были мѣры положительныя. — Къ числу ихъ относятся: вопросъ чиншевой, о вольныхъ людяхъ, объ иностранныхъ поселенцахъ въ краѣ, о земельномъ сельскомъ кредитѣ и т. д. Всѣми этими вопросами Гр. П-чъ одинаково горячо интересовался и отдавалъ себя на служеніе имъ; но оказалъ найбольшую услугу въ чиншевомъ вопросѣ.

Чиншевой вопросъ возникъ также еще въ 60-хъ годахъ, вслѣдъ за выкупомъ крестьянами ихъ земель. Генералъ Безакъ, въ общихъ чертахъ, проэктировалъ также разрѣшить его по началамъ выкупа; но это ему не удалось. За тѣмъ, въ 1876 г. вновь возникъ вопросъ этотъ въ очень острой формѣ на Волыни: — въ Луцкомъ у., въ м. Колкахъ, пришлось въ 1874 г., по указу сената, выселять чиншевиковъ, при чемъ, при помощи войскъ, разрушено было изъ 320 дворовъ — 270! Вѣковое мѣстечко было разрушено, а русскіе обыватели его — чиншевики — мѣщане разбрелись по міру... Бывшій въ то время губернаторъ Грессеръ, у котораго я въ то время состоялъ чиновникомъ особыхъ порученій, во всеподданнѣйшемъ отчетѣ за 1884 годъ, яркими красками изложилъ это вопіющее дѣло и картину разрушенія посредствомъ войскъ русскаго поселенія по требованію поляка—помѣщика Кожуховскаго. На этотъ всеподданнѣйшій докладъ обращено было высочайшее вниманіе — и чиншевой вопросъ снова былъ пущенъ въ ходъ. Кн. Дундуковъ-Корсаковъ успѣлъ только выхлопотать изданіе временныхъ правилъ (въ іюнѣ 1878 г.) о лучшемъ судебномъ разбирательствѣ чиншевыхъ дѣлъ, а затѣмъ собиралъ свѣдѣнія для окончательнаго разрѣшенія этого вопроса.— Но свѣдѣнія эти сведены были едва только при ген.-губ. Чертковѣ, который, въ декабрѣ 1879 г., представилъ проектъ разрѣшенія вопроса чиншевого, примѣнительно къ крестьянскому выкупу, а еще раньше — кн. Дундуковъ (въ ноябрѣ 1869 г.) о нормированіи чиншевыхъ отношеній въ мѣстечкахъ и о выкупѣ владѣльческихъ городовъ.

Вступивши въ 1881 г. въ управленіе Югозападнымъ краемъ, А. Р. Дрентельнъ потребовалъ доклада и по этимъ вопросамъ: при чемъ, соглашаясь въ принципѣ съ разрѣшеніемъ, на указанныхъ основаніяхъ, чиншевого вопроса въ городахъ и мѣстечкахъ,—по отношенію къ сельскимъ чиншевикамъ, 8 апрѣля 1882 г. высказалъ мнѣніе нѣсколько различное отъ своего предшественника: — онъ видѣлъ, что вопросъ этотъ можетъ быть рѣшенъ однимъ способомъ — выкупомъ, но выкупъ этотъ долженъ быть отличный отъ выкупа крестьянами надѣльныхъ земель, здѣсь нужно было выкупить чинши, а не самую землю, которая и безъ того находилась въ неотъемлемомъ владѣніи чиншевиковъ. Б. министръ внутреннихъ дѣлъ гр. Игнатьевъ также присоединился къ этому мнѣнію—и, по его почину, вь апрѣлѣ тогоже 1882 года, образована была, подъ предсѣдательствомъ тов. мин. Готовцева, особая комиссія изъ представителей отъ министерствъ, западныхъ генералъ-губернаторовъ и землевладѣльцевъ западныхъ губерній.

Не безъ вліянія Гр. П-ча Галагана попалъ и я въ эту комиссію, какъ одинъ изъ представителей кіевскаго генералъ-губернатора. — Комиссія работала съ 10 апрѣля по 10 мая 1882 года, при чемъ обнаружилось, что всѣ представители м-въ и ген.-губернаторовъ, а также отчасти и землевладѣльцы сѣверо-западнаго края, стояли за выкупъ; землевладѣльцы же югозападнаго края, уступая давленію даже своихъ собратьевъ, хотя и вынуждены были согласиться также за выкупъ чиншевыхъ земель,—но обставляли его такъ, что $^3/_4$ чиншевиковъ были бы выброшены за бортъ, а чиншевую выкупную ссуду проектировали по современнымъ цѣнамъ на землю.

Со вступленіемъ гр. Толстого въ управленіе м-мъ вн. дѣлъ, труды Чиншевой Комиссіи, съ особыми мнѣніями землевладѣльцевъ, посланы были на заключеніе ген.-губернаторовъ юго и сѣверо-западнаго края. Покойникъ А. Р-чъ также мнѣ поручилъ и окончательную разработку этого вопроса,—что и было исполнено в январѣ м. 1883 года. — Гр. П-чъ, будучи на праздникахъ въ Кіевѣ, помогалъ мнѣ своимъ совѣтомъ и под-

держивалъ въ трудной борьбѣ нашей за этотъ вѣковой вопросъ... 21 января 1883 г. за № 320, ген.-губ. представилъ м-ру вн. дѣлъ обширную записку и готовый проэктъ закона, вполнѣ разработаннаго и мотивированнаго - о поземельномъ устройствѣ быта чиншевиковъ.—При этомъ сельскихъ чиншевиковъ проэктировано устроить посредствомъ выкупа современныхъ чиншей ихъ съ выдачею правительствомъ ссуды въ опредѣленныхъ размѣрахъ за земли по мѣстностямъ. — Мѣстечковыхъ же чиншевиковъ большинство коихъ евреи, въ виду ихъ особаго положенія, рѣшено было не выкупать, а лишь регулировать ихъ отношенія къ владѣльцамъ и облечь в писанную форму платимые имъ чинши, неподлежащія затѣмъ измѣненію. Долго, очень долго пришлось ждать этому проэкту разрѣшенія.—И также нужно отнести къ государственной мудрости гр. Толстого то, что онъ, вообще считающійся большимъ противникомъ выкупа,—увидѣлъ въ чиншевомъ вопросѣ единственный исходъ — выкупъ. 23 октября 1885 г. имъ былъ внесенъ въ Государственный Совѣтъ законопроэктъ, основанный почти всецѣло на проэктѣ А. Р. Дрентельна; но съ значительными уступками владѣльцамъ—по вопросамъ: о разграниченіи и обмѣнѣ угодій и перенесеніи чиншевыхъ усадебъ,—о правѣ требовать прекращенія сервитутовъ, съ вознагражденіемъ, непревышающимъ 15% выкупной ссуды за участокъ,—и, наконецъ, о гарантіи казны въ покрытіи прежнихъ недоимокъ чиншевиковъ владѣльцамъ. .

Много поработалъ покойникъ Гр. П-чъ, въ то время сильно больной, надъ рѣшеніемъ этихъ вопросовъ.—Когда стало извѣстно что чиншевой проэктъ будетъ слушаться весною 1886 года, Гр. П-чъ началъ пропаганду въ средѣ своихъ товарищей—членовъ государственнаго совѣта,—за разрѣшеніе этого вопроса, въ самомъ безобидномъ (видѣ. *А. С.*), какъ для чиновниковъ, такъ и для владѣльцевъ.—На даваемыхъ имъ обѣдахъ, куда приглашались вмѣстѣ съ членами Гос. Совѣта и такіе люди, знавшіе близко чиншевой вопросъ, какъ б. правитель канцеляріи ген.-губ-ра Г. М. Раевскій,—Гр. П-чъ горой стоялъ за чиншевиковъ и горячо возражалъ противъ уступокъ, сдѣланныхъ гр. Толстымъ въ представленномъ имъ законопроэктѣ.—Когда же насталъ мартъ м. 1886 г., Гр. П-чъ велъ со мною оживленную переписку по этому предмету и настаивалъ на моемъ вызовѣ въ Петербургъ.—Б. министръ финансовъ Бунге на это не соглашался (я былъ въ это время управляющимъ Казенною Палатою въ Витебскѣ); даже А. П. Побѣдоносцевъ, чтобы не возбуждать страстей, не совѣтовалъ вызывать меня.... Тѣмъ не менѣе, вѣрный данному Ал. Р-чу слову, что гдѣ-бы я ни былъ, я прибуду въ Петербургъ къ разрѣшенію чиншевого вопроса, который и велъ въ теченіи 10 лѣтъ,—я испросилъ разрѣшеніе Н. Х. Бунге прибыть въ Петербургъ, подъ видомъ личныхъ дѣлъ. Я засталъ Гр. П-ча совсѣмъ больнымъ, приговореннымъ врачами оставить Петербургъ, но, тѣмъ не менѣе, бодрымъ духомъ, за особою Запискою, которую онъ набросалъ, какъ особое мнѣніе, въ Госуд. Совѣтъ по чиншевому вопросу.

Какъ только записка эта была готова,—Гр. П-чъ сдалъ ее въ Гос. С-тъ, а самъ вечеромъ выѣхалъ, совершенно больной, изъ Петербурга въ Кіевъ.—При разсмотрѣніи этого вопроса въ Гос. С-тѣ, Гр. П-чъ не присутствовалъ; но записка его сдѣлала свое дѣло:—ею спасены были сервитуты, отстранено было обязательное разверстаніе чиншевыхъ усадебъ и казна застрахована отъ гарантій за прежнія, нерѣдко весьма сомнительныя, недоимки, которыя считались владѣльцами за чиншевиками.—Законъ о выкупѣ земель сельскими чиншевиками высочайше утвержденъ былъ 9 іюня 1886 года.—Чиншевики же мѣстечковые ждутъ еще рѣшенія своей участи.

Вольные люди 2-го разряда, для которыхъ правительство еще въ 1864 г. обѣщало выкупъ, ожидали его до 1882 года.—Только 18 мая 1882 г., по почину б. ген.-губ. Сѣверозап. края гр. Тотлебена, состоялся законъ о выкупѣ земель вольныхъ людей. Законъ этотъ — плодъ добровольныхъ соглашеній съ владѣльцами администраціи — предположено было распространить и на Югозападный край. — Гр. П-чъ, видя, какъ законъ этотъ тяжелъ былъ для вольныхъ людей, говорилъ и А. Р-чу Дрентельну и всѣмъ, съ кѣмъ слѣдовало—о невозможности примѣненія этого закона къ Югозап. краю. — Чуткій къ доброму дѣлу, вѣрный рабъ намѣченной политикѣ, А. Р. отвѣтилъ отказомъ. Пошла переписка, длившаяся до настоящаго года, и только 21 марта 1888 года утвержденъ законъ о поземельномъ устройствѣ вольныхъ людей 2 разряда въ Югозап. краѣ на болѣе выгодныхъ для нихъ условіяхъ, сравнительно съ сѣверозападными губерніями.

Неменѣе жгучій вопросъ объ иностранныхъ поселенцахъ въ Югозап. краѣ также возбуждалъ особое вниманіе Гр. П-ча. Вопросъ этотъ поднятъ былъ еще въ 1870 году кн. Дундуковымъ - Корсаковымъ и, за тѣмъ, поддержанъ Чертковымъ.—А. Р. Дрентельнъ, уже какъ военный человѣкъ, не могъ оставить этого вопроса безъ вниманія. Гр. П-чъ горячо его поддерживалъ. Послѣ перевѣрки оказалось, что въ 1882 году на нашемъ югозападномъ пограничьи около 100 тысячъ нѣмецкихъ поселенцевъ, а Царство Польское — они „вѣнкомъ облегли". — Поэтому, 17 декабря 1882 г. за № 6538, ген. Дрентельнъ вошелъ одновременно и къ м-ру в. дѣлъ и къ Военному о необходимости преградить иноземную колонизацію на нашей западной границѣ. Гр. П-чъ душею отдавался этому вопросу—и въ началѣ 1883 года сводилъ меня съ И. С. Аксаковымъ, горячему протесту котораго противъ нѣмецкой колонизаціи русские люди обязаны были, кажется, первыми свѣдѣніями. — Какъ всегда, А. Р. Дрентельнъ не только возбуждалъ вопросъ, но требовалъ его детальной разработки и даже самого законопроэкта. — Послѣ длинной переписки, вопросъ этотъ, по настоянію государя, получилъ разрѣшеніе въ особой высочайше утв. Комиссіи, подъ предсѣдательствомъ тов. м-ра в. делъ Плеве (въ декабрѣ 1885—мартѣ 1886 г.)— о мѣрахъ къ прегражденію наплыва иностранныхъ поселенцевъ на западныя окраины.—Результатомъ трудовъ этой Комиссіи былъ сперва законъ—выс. утв. 14 марта 1887 г. Полож. Комитета Министровъ — о пріобрѣтеніи иностранцами въ собственность или въ срочное владѣніе и пользованіе недвижимыхъ имуществъ въ нѣкоторыхъ губерніяхъ западной полосы Россіи. — Этимъ закономъ воспрещено иностранцамъ пріобрѣтать и арендовать земли.—А, за тѣмъ, второй законъ: выс. утв. 15 іюня 1888 г., за мѣсяцъ до смерти незабвеннаго Ал. Р-ча Др-на,— мнѣніе Гос. Совѣта объ устройствѣ быта иностранныхъ поселенцевъ водворившихся въ Югозападныхъ губерніяхъ.—Къ сожалѣнію, Ал. Р-чу не удалось уже привести законъ этотъ въ исполненіе,—а другому дорогому намъ покойнику, Гр. П-чу, радоваться на плоды своихъ личныхъ усилій о русскомъ дѣлѣ въ западной окраинѣ....

Какъ горячо билось его сердце по всякому дѣлу окраинъ, въ особенности западныхъ, я могъ убѣдиться изъ послѣдняго письма его ко мнѣ въ Ревель. Узнавши отъ моего сына о томъ, что меня по высочайшешу повелѣнію послали въ Эстляндскую губернію, для изученія вопроса о земельной тамъ реформѣ, Гр. П-чъ, 1 марта 1888 г., своею слабѣющею рукою пишетъ мнѣ: „Боже Вамъ поможи, любезный и многоуважаемый землякъ, Въ Вашихъ теперешнихъ трудахъ на нашей трудной окраинѣ" .„Подвигомъ добрымъ подвизайтесь", для побѣды правды

родной русской надъ кривдою рыцарскою нѣмецкою. Послѣ этого привѣтствія передаю перо моему секретарю", etc. (Дальше письмо рукою секретаря). „И только конецъ рукою Гр. П-ча: „Жму Вамъ дружески руку и еще разъ желаю добраго успѣха".—По дорогѣ я заѣзжалъ въ Кіевъ и видѣлся съ Гр. П-чемъ. Мы очень долго толковали о „нашей трудной окраинѣ". Но покойному не довелось уже читать моего отчета о ней. Онъ только въ половинѣ сентября напечатанъ—и я, вѣроятно, черезъ нѣсколько дней буду двигаться на сѣверъ—„Защищать его въ особомъ совѣщаніи.... по дѣламъ дѣйствительно „нашей трудной окраины".....

Вотъ все, что я изъ болѣе важнаго знаю о дѣятельности нашего дорогого покойника.....

— „Подвигомъ добрымъ подвизайтеся для побѣды правды родной русской".... Вотъ завѣтъ намъ, который покойникъ, какъ никто, выполнилъ по отношенію къ своей родинѣ.... Миръ праху его. Да послужитъ и завѣтъ и примѣръ его намъ высокимъ примѣромъ....

„Простите за быстрыя каракули. Что сохранила память и сорвалось съ сердца,—то выводила рука. Воспользуйтесь чѣмъ знаете, какъ можете и какъ хотите,—только безъ моего имени.—Поклонитесь помнящимъ меня друзьямъ. Жму сердечно Вашу руку. Спасибо вамъ за вниманіе къ моему Петѣ.—Вашъ И. Рудченко.

ОЛЕКСАНДЕР ТУЛУБ.

МИХ. СТАРИЦЬКИЙ В БОРОТЬБІ З ЦЕНЗУРОЮ 1880-х РОКІВ.

(З матеріялів Київського Цензурного Комітету).

Ів. Франко в своїй статті: „М. П. Старицький“ [1]), оцінюючи з ріжних боків письменницьку й громадську діяльність цієї визначної постати тої незвичайної, гарячої і плідної доби 70—80 років минулого віку у Київі, між иншим зауважує, що навіть після ганебного указу 1876 р. М. Старицький не зложив своєї зброї, а, навпаки, своїм прикладом найкраще показав нестійність та фіктивність варварського указу і дав землякам доказ, що при відповідних заходах той указ добре можна обійти або по-просту знехтувати, розпочавши цілу низку видань власних і чужих творів.

„Але далеко важнійшим ділом—каже І. Франко—від усіх тих видань було опубліковане року 1883 поважного альманаха — „Рада“, зредагованого і виданого Старицьким. Серед богатого змісту цієї збірки досить буде назвати дві праці першорядної стійности: драму М. Старицького— „Не судилось“ та повість П. Мирного—„Повія“, щоб зрозуміти значіння цієї збірки для піднесення духа серед тогочасної української громади. Се був мов перший весняний грім по довгих місяцях морозу, сльоти та занепаду. Оцей перший том „Ради“ дає нам найкраще свідоцтво про те, що д. Старицький міг-би був зробитися дуже добрим редактором і видавцем, коли-б були дозволили обставини і коли-б його сили й матеріальні засоби не був забсорбував театр. Хоч і яку велику заслугу поклав Старицький коло здвигнення українського театру і коло поставлення першої української трупи на висоті взірцевої трупи, то всетаки в інтересах українського письменства й українських видавництв приходиться дуже жалувати, що завдяки театрові він перервав свою видавничу діяльність, так гарно розпочату в 80-х роках. Можливо, що знеохотила його до дальших кроків інерція земляків, із яких ніхто не мав охоти йти за його прикладом, та й сама марудність — боротьби з цензурою“.

Для ілюстрації тої боротьби з цензурою, яку доводилось М. Старицькому провадити в своїй видавничій діяльності 80-х років XIX віку, ми наводимо далі 8 документів — повідомлень головного управління у справах друку, які ми знайшли в справах київського цензурного комітету на протязі 1881—1894 рр., цеб-то після ганебного указу Олександра II від 18/30 травня 1876 року щодо українського слова.

Перш за все ці документи цікаві тим, що три з них (II, IV та VI) якраз торкаються видання альманахів „Рада“ (1883—84 рр.) і в них приводяться мотиви заборони ріжних статтів цих збірників. Далі з цих трьох документів ми вперше довідуємося про заборону цензурою друкувати в „Раді“ статті П. Куліша, історичної повісти М. Александровича (псевд. М. Олелькович), 7 віршів М. Старицького та одного вірша Антоненка з цікавими мотивами тих заборон. В останніх 5 документах є вказівки на заборону М. Старицькому друкувати 14 його віршів, одного оповідання і навіть романса (музика Горілова), та викреслення

[1]) М. П. Старицький—Ів. Франка —„Літер. Наук. Вістн.“, 1902 р., ч. 5, 6 і 7.

деяких місць в драмі „Не судилось“. На жаль, всіх цих заборонених рукописів в архіві ми не знайшли.

Документи ці такі:

I. 24 лютого 1881 року за № 859[1]) (на № 141) головне управління по справах друку повідомляє київського „Отдѣльного Цензора по иностранной цензурѣ“ (sic!), „что возвращаемая при семъ рукопись на малороссійскомъ языкѣ (въ четырехъ тетрадяхъ), подъ заглавіемъ „Зъ давняго зшытку. Збирникъ“,—можетъ быть дозволена къ напечатанію, за исключеніемъ указанныхъ Вами на стр. 50—мѣстъ, но съ тѣмъ однакоже непремѣннымъ условіемъ, чтобы при печатаніи, согласно п. 2 высочайш. повел. 18/30 мая 1876 г., не было допущено никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія. Начальникъ Главнаго Управленія Е. Феоктистовъ. Правитель дѣлъ В. Адикаевскій“[2]).

II. 4 березня 1882 року за № 1007[3]) (на № 127) „головне управління повідомляє „кіевскаго отдѣльнаго цензора по иностранной цензурѣ, для соотвѣтственнаго распоряженія, что возвращаемая при семъ рукопись на малороссійскомъ нарѣчіи подъ заглавіемъ—„Рада. Украйінська Збірка“[4]) можетъ быть дозволена къ напечатанію, за исключеніемъ указанныхъ Вами неудобныхъ мѣстъ на стр. 10, 11 и 20 и неприличныхъ выраженій на стр. 39 въ статьѣ „Бурлака“[5]), но съ тѣмъ однакоже непремѣннымъ условіемъ и т. д. — И. д. начальника Главнаго Управленія кн. Вяземскій. И. д. Правителя Дѣлъ В. Адикаевскій“.

III. 1 травня 1882 року за № 1194[6]) (на № 18) головне управління у справах друку повідомляє київського „отдѣльнаго цензора по иностранной цензурѣ, что возвращаемая при семъ рукопись на малороссійскомъ нарѣчіи подъ заглавіемъ: „Зъ давнего зшитку. — Пісні і думи“— М. Старицкаго не могутъ быть дозволены къ напечатанію, по своей крайней тенденціозности, слѣдующія стихотворенія: 1) „До молоді“[7]) (стр. 83), 2) „Чудова нічъ, блискочуть зорі“[8]) (стр. 83, на обор. 84), 3) „Бажання“[9]) (стр. 85), 4) „Украіне, мое рідне ненне“,[10]) (стр. 87), 5) „Охъ, нічі темні, не прозорі“[11]) (стр. 87), 6) „Вечірня“[12]) (стр. 87 и 88), 7) „Марусі“[13]) (стр. 90), 8) „Нива“[14]) (стр. 95), 9) „До Руд—а“[15]) (стр. 96), 10) „До Судді“[16]) (стр. 98), 11) „На страстяхъ“[17]) (стр. 99), 12) „Редакторові“[18]) (стр. 100), 13) „Обѣдъ на користь голодныхъ“[19]) (стр. 101 и 102), 14) „Щоденне оповідання“[20]) (перев. изъ Огарева)

[1]) К. Ц. Архів ім. В. Антоновича. — Справа № 10, 1881 р., стор. 2.—„Канцеляріи Кіевск. Отд. Ценз. по Иностранной Цензурѣ“.

[2]) Навіть дозволивши М. Старицькому „Гамлета“ — Шекспіра друкувати, головне управління у справах друку повідомляє київ. окр. цензора, що „рукопись на малороссійскомъ нарѣчіи подъ заглавіемъ „Гамлетъ Принцъ Даньскій. Трагедія въ V діяхъ В. Шекспіра можетъ быть дозволена къ напечатанію съ замѣною на стр. 184 и 268 словъ „Король“ и „Королевскіе“ собственными именами Короля. И. д. нач. Главн. Упр. князь П. Вяземскій. И. д. правителя дѣлъ В. Адикаевскій“ (Див. справу № 10—1881 року, с. 18). [3]) Ibid. Справа № 10 (1882 р., с. 2).

[4]) В „Журналѣ для записи вступающихъ на предв. цензуру рукописей за 1882 годъ“ на с. 4 звор., під № 72 записана „поступившей 25 января рукопись in 4°-„Рада“— українська збірка – 167 стр. отъ М. Старицького“. У графі „Время одобренія и обратной выдачи“—записано: „За исключеніемъ обозначенныхъ мѣстъ и соблюденіемъ русскаго правописанія—дозволено“. Розписки, хто одержав рукопис, немає.

[5]) „Бурлака“ — оповідання Бабенка надруковане у „Раді“ (Альманах) К., 1883 р., сс. 197—222. [6]) Ibid., справа № 10—1882 р., с. 29.

[7]) Надруковано в виданні: „Поезії М. П. Старицького“. К. 1908 р., сс. 179 — 180 (вірші року 1876). [8]) Ibid., с. 80 (без дати, вірш зредагований автором). [9]) Ibid., с. 168 (року 1880). [10]) Ibid., цього вірша немає в збірнику. [11]) Ibid., теж немає. [12]) Ibid., теж немає. [13]) Ibid., с. 33 (р. 1876). [14]) Ibid., с. 86 — 87 (без дати). [15]) Ibid., с. 18 (р. 1875). [16]) Ibid., с. 82 – 83 (р. 1878). [17]) Ibid., с. 214 (р. 1879) [18]) Ibid., с. 181 (р. 1879). [19]) Ibid., с. 90, під заголовком „Учта“ (без дати). Теж „Рада“, 1883 р., с. 359.

[20]) Ibid., с. 5 (р. 1864) під заголовком „Світова річ“ (з Огарьова).

(стр. 102 и 103). — Стихотвореніе это хотя по содержанію совершенно безвредно, но, какъ принадлежащее эмигранту Огареву, на основаніи высоч. пов. отъ 18 февраля 1871 г. не можетъ быть дозволено къ печатанію). Затѣмъ остальныя стихотворенія могутъ быть дозволены къ печати съ тѣмъ однако-же непремѣннымъ условіемъ и т. д."—И. д. начальника Главнаго Управленія кн. Вяземскій, За правителя дѣлъ С. Назаревскій".

IV. 24 серпня 1882 р. за № 3763 (на № 309) [1]) головне управління у справах друку повідомяє київського окремого цензора: „Вслѣдствіе представленія за № 309, имѣю честь увѣдомить ваше высокородіе для соотвѣтствующаго распоряженія, что въ прилагаемой при семъ рукописи на малороссійскомъ нарѣчіи, подъ заглавіемъ—„Рада. Украйінська Збірка", не могутъ быть дозволены къ напечатанію слѣдующія мѣста: 1) На стр. 188, в статьѣ, озаглавленной „Скажи місяченьку!" представляются неудобными: а) где автор, говоря о Іереміи Галкѣ (подъ этимъ псевдонимомъ были изданы малорусскія сочиненія Костомарова), что онъ слава Богу еще живъ, прибавляет: „а тильки такъ-же-жъ, як оце и я, помандрувавъ съ ридного края писля того, якъ его у Кіеви московською кашею трохи нагодовано [2]) та ще-де-що"...; б) на стр. 194 и 195, начиная отъ словъ: О, де-Пуле! О, Пихно!" и кончая словами „Та Богъ изъ нымы!"; в) на стр. 199 представляется неудобнымъ слѣдующее обращеніе автора къ Тарасу Шевченкѣ: „Спи, батьку, бо як прикинешься (sic!), то почуешь, як на тебе й на твою ридну мову собаки гавкають"...; г) на стр. 200, начиная съ 13 строки и 201 первые 4 строки, гдѣ авторъ дозволяетъ себе издѣвательство, имѣющее характеръ кощунства, надъ существующимъ у русскихъ обычаемъ, снимать часть скорлупы съ яицъ, назначенныхъ къ освященію въ праздникъ св. Пасхи, говоря, что Москали, подобно Ѳомѣ Невѣрному, желаютъ убѣдиться собственными глазами въ томъ, какъ благодать Божья проникаетъ въ средину яйца, и, наконецъ, д) на стр. 203, гдѣ авторъ ставитъ неумѣстный вопросъ: „наступитъ-ли время, когда и мы (т. е. украинцы), подобно парфянамъ, мидянамъ, римлянамъ и т. д., будемъ совершать богослуженіе на нашемъ родномъ нарѣчіи (т. е. малорусскомъ?)".—2) Стих. „Без світу" (стр. 143), „Памяти Т. Г. Шевченки" (стр. 146) и „Веснянки" (стр. 162, 163, 164, 166 и 167).—Вся остальная часть рукописи можетъ быть разрешена къ печати, но съ тѣмъ однако-жъ непремѣннымъ условіемъ, чтобы при печатаніи, на основаніи п. 2 высоч. повел. 18/30 мая 1876 г., не было допущено никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописания. За начал. Главн. Управленія Варадиновъ. И. д. правителя дѣлъ В. Адикаевскій.

V. 11 березня 1883 г. за № 1049 [3]) (на № 1798) головне управління у справах друку повідомляє київського „Отдѣльнаго цензора по иностранной цензурѣ", „что возвращаемая при семъ рукопись на малороссійскомъ языкѣ (sic!) подъ заглавіемъ — „Не суділось! Драма в V дѣйствіяхъ" М. Старицкаго [4]) можетъ быть дозволена къ печатанію, за исключеніемъ мѣстъ, означенныхъ краснымъ карандашемъ на страницахъ 7, 8, 9, 25, 52, 53, 163 и 211, но съ тѣмъ однако непремѣннымъ усло-

[1]) К. Ц. А, ім. В. Антоновича, справа „Канцеляріи Отд. Цензора" 1882 р., с. 10.
[2]) Оповідання Д. Мордовця „Скажи місяченьку!" (Рада, 1883 р., сс. 182—189).
[3]) Ibid., справа № 9—1884. сс. 37—40.
[4]) В „Журналѣ для записи вступающихъ на предв. цензуру рукописей за 1882 г." на стр. 44 (обор.) під № 676 від 22 листопаду записано: „Рукопись in 4⁰ къ зборнику „Рада"—„Не судилось"—Драма въ V діяхъ Старицкаго (тутъ-же рукопись in 4⁰ „Різдвяна Ніч", Опера въ V діяхъ—М. Старицкаго)". „Число страницъ—84". „Отъ г. Старицкаго". „Дозволено 25 ноября". „Росписка получателя"—„Лисенко".

віемъ и т. д. — Начальникъ Главнаго Управленія Е. Ѳеоктистовъ. Правитель Дѣлъ В. Адикаевскій".

VI. 6 липня 1884 р. за № 2268 (на № 723) головне управління у справах друку повідомляє київського окремого цензора з приводу другого збірника „Рада" так: „На представленіе за № 723, Главное Управленіе по дѣламъ печати увѣдомляетъ Ваше Превосходительство, что въ возвращаемомъ при семъ сборникѣ статей на малорусскомъ нарѣчіи, предназначенныхъ для сборника „Рада", должны быть исключены нѣкоторыя статьи, по следующимъ соображеніямъ:

1) Статья Кулиша — „Воскресенне Рутьского та Кунцевича въ Галычыни" (стр. 127 — 144), написанная по поводу обнародованія папою Львомъ XIII акта, коимъ всецѣло подчинивъ вліянію іезуитовъ „новиціат" (чи то семінарія) чыну св. Васылія въ Добрыни", святой отецъ выражаетъ надежду, что подъ руководствомъ іезуитовъ русскіе монахи Базиліане, по возможности, уподобятся святому Іосафатови Кунцевычеви и святопамятному Уніатскому Митрополиту Рутському. Помимо того, что статья эта не относится по содержанію своему къ беллетристическимъ сочиненіямъ, только и дозволеннымъ къ напечатанію на малороссійскомъ нарѣчіи, она страстнымъ изложеніемъ своимъ способна породить между поляками и русскими нежелательный, особенно в настоящее время, антагонизмъ, ибо авторъ выставляетъ дѣйствія поляковъ въ крайне непривлекательномъ видѣ, описывая тотъ страшный гнетъ, какому они подвергаютъ галичанъ".

2) „Иван Сирко" (стр. 157—190), Историческая повѣсть Александровича, передающая событіе того смутнаго времени, когда послѣ гетманства Хмельницкаго появились искатели приключеній, стремившіеся къ цѣли создать изъ Малороссіи независимое отъ Россіи государство. Изъ числа такихъ искателей приключеній былъ и Иванъ Сирко, родомъ съ Харьковщины, изъ Мерехвы. Авторъ, восхваляя подвиги неустрашимаго Сирка, добивавшагося самостоятельности Украйны, не скрываетъ своихъ враждебныхъ отношеній къ Россіи, ставя ей въ укоръ, что по Андрусовскому миру она „забыла силу и волю Украины". — „Усяк, хто мав розум,—говоритъ авторъ, — „бачывъ, що Москва зрадыла (продала) Украину и насміялась над своею присягою Хмельницкому, что Богданъ, приставши до Москвы, не вырятувавъ (не спасъ), а загубывъ свою отчизну" (стр. 167). Еще съ большею рѣзкостью высказывается нерасположеніе автора къ Россіи, когда онъ восторгается стремленіемъ Дорошенки къ освобожденію Украины отъ москалей, стремленіемъ къ воли и самостоятельности. Словомъ, вся повѣсть проникнута непріязнью къ Россіи.

3) Стих. Старицкого—„На роковыны"[1]) (стр. 191 и 192) исполнено мрачнаго отчаянія за нравственный гнетъ, испытываемый Украиной. Авторъ высказываетъ жалобу на то, что рѣдѣютъ „сіячи народни" (народные сѣятели), изъ которыхъ одни нашли смерть в „труни нечасовій" (безвременной могилѣ), а другіе „запродали свою святую виру напасныкамъ окраденого люду (народа)". Однако-жъ, говоритъ авторъ, между ними нашлись и такіе, которые не устрашились отъ предстоявшей борьбы, всюду возносили свѣтъ „без ляку" (боязни), но они „роскидани по нетрях (дебрямъ) несходымых" или томятся въ тяжкомъ одиночествѣ на чужбинѣ, они боятся только за родныхъ братьевъ, они скорбятъ о родной землѣ.

4) „На спомын Т. Г. Шевченка"[2]) — стих. Старицкого (стр. 192,

[1]) Поезії М. Старицького. К. 1908 р., сс. 177—178 (без дати), [2]) Ibid., сс. 107—108 (року 1881).

на обор. 193), въ которомъ высказывается надежда, что настанетъ время, когда спадутъ цѣпи вѣковой зимы, когда заговорятъ даже нѣмые, всѣ вмѣстѣ запоютъ новый искренній псаломъ и въ „спильном (общемъ) трудѣ одужаютъ (оздоровѣютъ) руки"..., что пророковъ своихъ, стяжавшихъ терновый вѣнецъ за народныя слезы кровавыя, отыщетъ народъ межъ нѣмыхъ могилъ и воздастъ своимъ мученикамъ (страдникамъ славу".

5) „На проводы"[1])—стих. Старицького (стр. 193—194), въ которомъ высказывается слишкомъ прозрачный намекъ на то, что надежда не осуществилась и что до сихъ поръ еще торжествуетъ лютый, ненавистный врагъ, что и доселѣ ночь, нѣтъ просвѣта, опускаются руки, молчатъ одурѣлыя дѣти издавна забитаго раба.

6) „Тяжко, важко по свиту блукати"[2]) — стих. его-же (стр. 194), проникнутое скорбью за брата, бѣдующаго на „власній землі" и которому въ его рабской слепотѣ помочь невозможно, такъ какъ самъ себя чувствуешь слабымъ.

7) „Нива"[3]) стих. его-же (стр. 194—195), подъ которымъ авторъ, по всей вѣроятности, разумѣетъ Украину, забитую горемъ и политую кровью, которая укоряетъ своихъ дѣтей за то, что они мирно спали въ то время, когда чужія руки истязали ее и засѣвали репяхомъ. — „Когда то",—говоритъ „нива", — я хорошо родила, на мнѣ выростала сила на страхъ и горе врагамъ, теперь я дичаю, не видя тому конца, такъ какъ меня никто не оретъ". —Правда, „Нива",—отвѣчаютъ дѣти, —„за слезами мы не орали, теперь-же примемся за работу, и если не мы, то, можетъ, внуки, дождутся этой жатвы"...

8) „Весна" (стр. 195—196)[4])—стих. его-же, въ которомъ изображена мрачная картина босыхъ и голыхъ бѣдняковъ, старыхъ и малыхъ, которые съ наступленіемъ весны бредутъ изъ селъ въ города для заработковъ на пропитаніе. Выставляя равнодушіе панства къ бѣдственному положенію этихъ тружениковъ, авторъ замѣчаетъ, что послѣднимъ оно не надбавитъ цѣны за ихъ раны и мозоли.

9) „На роковыны Т. Г. Шевченко"[5])—стих. его-же (стр. 196—197), въ которомъ говорится, что незабвенный кобзарь воспріялъ терновый вѣнецъ за любовь къ родинѣ и что за нее онъ умеръ на чужой сторонѣ. Авторъ, называя Шевченка заступникомъ рабовъ, замѣчаетъ, что настанетъ часъ, что, когда, не смотря на господствующую еще ночь и отсутствіе свѣта, темный людъ и въ потьмахъ проберется на ту гору, где покоится прахъ мученика.

10) Стихот. Антоненки—„На украинськи думки", въ которомъ высказывается надежда на возможность воскресенья прежняго козачества (стр. 3—4 малой тетрадки, приложенной къ сборнику „Рада").

Затѣмъ, остальныя статьи сборника „Рада" могутъ быть дозволены къ напечатанію съ тѣмъ однако-же непремѣннымъ условіемъ, чтобы при печатаніи не было допущено никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія. — Начальникъ Главнаго Управленія Е. Ѳеоктистовъ.—Зав. делопроизводствомъ Членъ Совѣта В. Адикаевскій".

VII. 7 липня 1886 року за № 1956[6]) головне управління у справах друку повідомляє київського окремого цензора „по иностранной цензурѣ", что, согласно заключенію Вашему, изъ числа возвращаемыхъ при семъ сочиненій на малороссійскомъ нарѣчіи — „Нещасне винчання або вовкулаки" и „Наши поетычни отклыкы"—не должны быть допущены къ

[1]) Ibid., сс. 34—35 (р. 1876). [2]) Ibid., сс. 160—161 (р. 1879). [3]) Ibid., сс. 86—87 (без дати). [4]) Ibid, с. 145—146 (р. 1876). [5]) Ibid, с. 36 (р. 1882). [6]) Ibid., справа № 10, 1886 р., с. 13.

напечатанію, два-же стихотворенія Велецкаго, текстъ къ опереттѣ „Черноморци"—Старицкого и сшив „Библіотека украинскихъ пысателивъ", т. 2, могутъ быть разрѣшены къ напечатанію, но съ исключеніемъ изъ послѣдняго разсказа - „Різдвяна ничъ"[1]) (Старицкого). Начальникъ Главнаго Управл. Е. Ѳеоктистовъ. Зав. Дѣлопроизвод. Членъ Совѣта Адикаевскій.

VIII. 7 березня 1894 року за № 1358 (на представленіе № 1146)[2]) головне управління у справах друку, „возвращая при семъ доставленныя при представленіяхъ за №№ 49 и 58 — 4 рукописи на малороссійскомъ нарѣчіи подъ заглавіями:

1) Вечерничныя и любовныя пѣсни Лубенскаго уѣзда, собранныя 1889—1893 гг.—В. В. Милорадовичемъ;

2) Якъ буря у лиси—Слова М. Старицкаго, музыка Горѣлова;

3) Баламуте—малороссійская народная писня, положенная на музыку Н. Романовскимъ.

4) Не згадуй[3]) — слова М. Старицького, музыка Горѣлова,— повідомляє, „что вторая и третья рукописи могутъ быть дозволены къ напечатанію; что-же касается 1-ой и послѣдней рукописей, то таковыя должны быть запрещены. Нач. Глав. Упр. Е. Ѳеоктистовъ. Зав. Дѣлопр. Членъ Совѣта В. Адикаевскій.

Далі 17 березня 1894 р. за № 204 (див. стор. 41 тої-ж справи) головне управління пише до київського та инших цензурних комітетів повідомлення „о запрещеніи Милорадовича и Старицького" і додає, що „подлежащія рукописи удержаны при дѣлахъ Кенцеляріи Цензуры на случай поступленія этихъ рукописей на просмотръ".

---

[1]) Відомостів про таке опов. М. Старицького немає.
[2]) Ibid. справа № 8—1894 р., с. 39.
[3]) Поезії М. Старицького. К. 1908 р., с. 132 (р. 1876).

НАТАЛЯ БРАКЕР.

ВОЛОДИМИР АМВРОСІЄВИЧ МЕНЧИЦ.

(1837—1916 рр.).

Пом'янувши в попередній книжці М. Федоровського, сим разом хочу нагадати иншого українського антика Єлизавету-Зінов'ївська Володимира Амвросієвича Менчица[1]). В газеті „Кіевская Мысль" за 1916 р. ч. 80, а за нею і в журналі „Историческій Вѣстникъ", за 1916 р. № 15 надруковано було таку замітку: „Помер в глибокій старості колись відомий працьовник в народознавстві Полудневої Росії Володимир Амвросієвич Менчиц. Разом з В. Б. Антоновичем і Драгомановим небіжчик брав гарячу і діяльну участь в працях по збиранню і записуванню пам'ятників народньої творчости, його ім'я займало почесне місце серед діячів тоді ще молодої плеяди народолюбців. Якийсь час В. А. займався розповсюдженням друкованих творів, улаштовував книгозбірні, книгарні і т. и. Але згодом В. А. мусив, через хворобу, покинути свою роботу, і жив у повній самотині, як суворий аскет, додержуючись принципів „опрощення". Помер В. А. на вісімдесятому році життя в Київі, і поховано його на Лук'янівському кладовищі".

Володимир Амвросієвич Менчиц був сином священика і народився значить 1837 р., правдоподібно, в містечку Вчорайшому Сквирського повіту. На цю думку наводить замітка В. М. Ястребова „Кое-что о местечке Вчерайше"[2]) що починається словами: „Мій знайомий В. А. М. був на своїй батьківщині...",—бо в ті часи в Єлизаветі, крім Менчица, не було особи з такими ініціялами, яка б цікавилася етнографічними та археологічними окремостями того краю. Учився він у духовній семінарії і в київській духовній академії. Тут він, як оповідають, допрацювався до галюцінацій та до нервової хвороби і, за порадою лікарів, мусив покинути академію на третьому курсі. Довго мандрував по Україні і за кордоном, жив також у Петербурзі, потім закінчив ці мандрівні роки осівшися в Єлизаветі книгарем; про ці мандрівні роки мало що довелось мені довідатися.

В статті Іг. Житецького „Київська Громада" за шістьдесятих років[3]) ім'я Менчица стоїть поруч з Я. Кухаренком і Д. Г. Лебединцевим серед тих осіб, що групувалися в Петербурзі навколо редакції „Основи" на початку шістьдесятих років. З цих часів походять його спомини про Костомарова записані Михалевичем[4]). Про заграничне пробування його між Українцями бачу згадку в листі Наталя Вахнянина до Данила Танячкевича з Сеняви від 12-го вересня 1868 р.[5]): „Я бачив Кулішеву у Відні... і Івана Білозерського бачив я там у вічі, і Імшенецького (з Борзни), Менчица, хоч мушу сказати, що окрім останнього, другі ще дуже у аристократизмі любують собі".

Менчиц мав велику і ріжносторонню освіту: опріч слов'янських мов, він знав ще й німецьку, французьку, латинську, грецьку й санскритську. Цю останню—в такій мірі, що вже в Єлизаветі, бувши не молодою лю-

[1]) Висловлюю щиру подяку за подані відомості про В. А. Менчица його старому приятелеві М. К. Крижановському. [2]) „Кіевская Старина", 1896 р № 7. [3]) „Україна" 1928 р. кн. I. [4]) Тамже, 1925, кн. III. [5]) Акад. Кирило Студинський: „До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860—1873". „Україна" 1928 р. кн. 2.

диною, він перекладав Веди. Листки цього перекладу валялися на поличках його книгарні і мабуть безслідно загинули. Він працював у галузі етнографії. Його записи становлять окрасу „Малорусскихъ преданій“ виданих Драгомановим; велика збірка переховується між матеріялами Етнографічної Комісії Укр. Академії Наук. Збирав він їх мандруючи пішки по селах або пристаючи до чумацької валки, і дуже він любив ці мандрівки.

„Пригадую я, пише один з його приятелів, з яким замилуванням розповідав він нам про те, як він за молодих літ ходив з чумаками (його батько, здається, мав чумачку) у Крим по сіль та на Дін по рибу, вивчаючи підчас тієї подорожі чумацьке життя та їхні звичаї. Переїзджаючи,—казав він,—через яке-небудь велике місто, де стрічалося багато панів та всякого начальства, чумаки зразу бувало приникнуть, стануть мовчазними, всього бояться, а вибравшись на широкі, безмежні, тоді ще мало залюднені степи Херсонщини та Катеринославщини, вони мов перероджувалися: ставали веселими, говіркими, вигадливими“.

І в Єлизаветі Менчиц не покидав цієї праці. В ті часи (вісімдесяті роки) пише його знайомий А. М. Грабенко, „більше всього його цікавили народні повір'я. Збирав він усякі трави, особливо „корисні“ від усяких хвороб і напастів. За цими повір'ями й травами, та, мабуть, ради ознайомлення з тодішніми настроями селянства він, запрігши свого коня, не раз виїздив з города на села, мандрував де йому до вподоби було, і привозив свій „гербарій“. Що він зробив з тим гербарієм, чи зосталися після нього які замітки, я не знаю, бо він рідко ділився з ким небудь про значіння того гербарія. Один тільки раз, пам'ятаю, коли зайшла мова про ці трави, і хтось спитав його, чи вони таки справді помагають, він сказав: „А що ви думаєте, справді? Та от недалеко ходить... місяців три чи чотири назад зайшла до мене в книгарню одна учителька й, вибираючи собі книжки для читання, страшенно трівожилася. Я й спитав її, чого? А вона: „Та життя остогидло. Хоч би заміж хто взяв, та може краще стало б.—Хоч би ви мені яких любощів дали... А що ж, кажу, я й дам, та тільки зробіть як слід, як я вам розкажу.—Давайте, Бога ради. Усе зроблю.—Я й дав, розказав, що і як робить.

— Ну і що ж?—запитав хтось із нас.

— Та нічого! усміхаючись, промовив В. А.—Через місяць чи два прийшла до мене весела й радісна.—Спасибі, каже, вам. Я вже замужем!—І що ж, питаю, чоловік любить вас?—І він мене любить, та й я його! Ще раз спасибі вам!“

Оповідач ручить за точну передачу змісту цієї розмови. Взагалі Менчиц надавав багато значіння тим „таємницям“, що криються в народніх повір'ях і тепер потроху виявляються... І дуже жаль, що після нього не залишилося, мабуть, нічого на письмі.

Під впливом цих ріжноманітних шукань та мандрівок склалася оригінальна духова постать Менчица. Це був віруючий філософ-мораліст типу Сковороди (приятелі так і звали його Сковородою), що кохався в тонкій діялектиці, і разом з тим природознавець, що любовно студіював природу, зокрема рослинну, що її переважно вживав при свойому безплатному лікуванні. З ранньої весни до кінця осени він блукав по околицях Елизавету, відшукуючи всякі зілля для своїх ліків. У широкому брилі, або просто з холодним компресом на лисій голові, у довгому балахоні, підперезаному ремінцем, за який застромлено кілька очеретин, з цілим оберемком цього зілля перед собою, він являв собою досить кумедну постать, що викликала смішки вуличних дітей, але він не звертав на те ніякої уваги.

Все життя й праця Менчица були перейняті любов'ю до народу, але народником у прямому розумінні цього слова його назвати не можна, бо він не ідеалізував селянства, хоч і щиро любив його.

Вважаючи освіту за першу народню потребу, він вирішив розповсюджувати книжки через книгарні й бібліотеки та через безплатне їх роздавання. Повернувшися з-за кордону він якийсь час жив у Катеринославі, де одружився і взяв за жінкою мало не 900 десятин землі. Але хутко він продав цю землю й поклав гроші у кілька книгарень—між ними в Єлизаветі, де й сам осівся наприкінці шістьдесятих або на початку сімдесятих років. Пам'ятаю, що вже 1872-го або 73-го року, гімназісткою, я купила перші свої власні „дорослі" книжки в книгарні Менчица в Єлизаветі.

Крім того, були в нього ще дві книгарні—в Херсоні та в Миколаєві. Одвідував він їх улітку оригінальним способом: їздив на власних конячатах, без фурмана; дорогою спинявся у степу, біля якої-небудь кринички, напасав і напував там коні, варив собі в казанку на таганчику куліш, як це й чумаки колись робили.

Розуміється, купець із нього вийшов поганий, і прикажчики хазяйнували по його книгарнях як хотіли, поки він оддавався своїй лікарській та освітній діяльності, мандрував по базарах та ярмарках, не так продаючи книжки, як роздаючи їх, або просто гостював по знайомих. У своїй книгарні він був більш промовцем та порадником, ніж крамарем; до покупців звертався, як до старих знайомих, і любив заводити з ними навчальні бесіди, особливо з селянами. Рекомендуючи книжки, він однаково звертав увагу як на світські так і на духовні, кажучи: „світські книжки дадуть знання, але без духовних не дістанеш морального виховання". Приятелі та знайомі частенько заходили до нього без діла—просто побалакати та дізнатись про книжні новинки. Було, коли не прийдеш до книгарні, хтось із місцевої інтелігенції сидить біля прилавка, а Менчиц стоїть за прилавком та промовляє. На бариші він не гнав і любив дарувати книжки (часом і дуже цінні) своїм приятелям. Раз один із них, учитель історії В. М. Ястребов, купив у нього задешево якусь стару книжку, і тільки вдома роздивився, що вона була дуже рідка й цінна. Він зараз повернувся до книгарні, щоб доплатити гроші або вернути книжку, але Менчиц ніяк на це не згодився, „бо, казав він, так ви її купили—це вже ваше щастя". Згодом його торгівля все занепадала, а надто після трагічної загибелі його доньки (її серед дня зарізав у книгарні її наречений), та ще й після того, як його жінка, що дістала в спадщину у Київі будинок й улаштувала там книгарню, позабирала найкращі книжки.

При Єлизаветській книгарні у Менчица була також бібліотека, книгами з якої користувались головним чином учні та учениці середніх шкіл безплатно. Запису виданих книжок він не вів, і тому багато їх пропадало. Коли хто небудь радив йому записувати, хто що бере, він оповідав: „Е дайте покій! Хто не хоче повернути якоїсь книжки, то записана чи незаписана вона—однаково не поверне".

Та любительське лікування було мабуть ближче його серцеві, ніж його крамниця і бібліотека. Він з охотою брався лікувати кожного своїми травами, і навіть сам ходив до знайомого купати в нього хвору дитину. І треба правду сказати, що його лікування частенько й помагало хворим.

За свої ліки й працю він ніколи нічого не брав, дарма, що тратився на горілку для настоянок свого зілля, а часом ще й давав бідним пацієнтам аптекарські ліки, що діставав від свого приятеля д-ра Михалевича, також великого народолюбця. До лікарів та їхніх ліків він узагалі ставився негативно, і був з ним такий випадок: захворів тяжко інспектор

гімназії Хв. Хв. Григоров. Коло нього поралося п'ятеро лікарів, а що він був самітня людина, то приятелі, а між ними Менчиц, по черзі пильнували його. Скликано консіліум на якому був і Менчиц. Після консіліума Менчиц і каже хворому: „Слухайте, голубчику, що я вам скажу. Нащо вам усі ці лікарі? Якщо ви вже хочете лікуватись, виберіть собі одного, який вам миліший, а тих проженіть, бо вони вам тільки дурно гроші переводять, та харчуються на ваш кошт". Знаючи чудернацтво Менчица, лікарі тільки зареготали на таку вихватку, і, наче й не було нічого, ходили до хворого. Але один Німець між ними с'ерйозно образився, і вже ні за що не хотів одвідувати його.

Менчиц проповідував життя, близьке до природи, і сам жив спартанцем: не признавав подушок та укривал, спав найбільше на свіжому повітрі, ходив босий і купався до морозів, бо, мовляв, „сама природа вказує людині, коли вже неможна купатися". Шукаючи холодного купання, він у одних знайомих скупався у криниці, залишивши таким чином своїх хазяїв і себе самого на кілька день без води й без чаю. Навіть останніми роками свого життя, переїхавши до Київа, за 4 роки до смерти він не хотів жити у будинку з сім'єю, а влаштував собі якусь халабуду у садку під барканом. Там він застудився, дістав бронхіт і з нього й помер у 1916 році.

Можливо, що у всьому цьому було трошки зумисного дивацтва, але певно це було безпосереднім висновком його світогляду й бажання визволити духа спід влади тіла. Бо цьому Діогенові не були чужими деякі людські хиби. Він любив попоїсти й часом закінчував хворобою своє гостювання по знайомих поміщиках. Любив він і почастувати своїми настоянками, при тому ж уперед розпитував кожного гостя, як він почуває свій живіт, і згідно з відповіддю, так чи инакше змішував їх у шклянці.

Всі його дивацтва та крайнє опрощення не шкодили Менчицеві користуватись загальною пошаною і мати багато знайомих по всіх колах громадянства. Інтелігенцію вабили його розум та освіта, своєрідна філософія, гумор та багаті спостереження, які він умів дуже складно передавати. До народу його близила простота, знання його життя й повсякчасна готовість допомогти йому.

В Єлизаветі Менчиц приятелював з головою українського гуртка д-ром О. І. Михалевичем і користувався в гуртку великою увагою. Він був у нашому гуртку, пише той же сучасник, підчас праці по складанню альманаха, що видали ми потім під заголовком „Степ". Брав він не жваву участь у цій роботі, а все ж таки це була видатна серед гуртка особа. До його висловів про склад альманаха ми прислухалися досить пильно, його оцінки, що він робив з приводу окремих статтів альманаху, ми цінували високо, бо бачили, що старий книгар добре розуміє справу, його вказівки мають велике значіння як з боку літературного, так і з боку практичного: чи буде мовляв книжка мати поспіх на книжному ринку.

Сам він мало писав. В 1870-х роках вийшли дві його брошури для народу, написані чудернацькою мовою—великоруською з домішкою українських слів для заохоти українських читачів. В останніх десятиліттях він уже нічого не писав, хоч в гуртку й похвалявся, що має ще написати „Повесть про убелившагося мужика", але про зміст цієї повісти не дуже багато розказував.

Але з Менчица була затайлива та сторожка людина, і навіть з приятелями він не висловлював своїх політичних поглядів, та ще й говорив він так, що не можна було розібрати, чи то справді, чи навмисне: дуже він любив користуватись парадоксом. Українець і український етнограф,

він не був виразним „українофілом“ і за своє життя в Єлизаветі не мав, здається, з цього приводу ніяких прикростей. А все ж таки арешт д-ра Михалевича та инших так налякав його, що як хто з приятелів навертавсь у той час до книгарні, він махав на нього руками з криком: „Ідіть, ідіть собі, а то ще й мене заарештують!“ Найбільше він приятелював з двома дідами: з К. Тобілевичем (батьком Карпенка-Карого) та з А. Лінкевичем. Обидва були дрібні поміщики. Часом вони збиралися втрьох за пляшкою настойки, і щиро балакали проміж себе. Але що й як там говорилося, ніхто того не знав.

Близький він був і до Карпенка-Карого,—цей не віддавав до друку своїх творів, поки їх не прослухає та не висловиться про них приятельський тріумвірат, що складався з Менчица, д-ра Михалевича та учителя гімназії М. К. Крижановського. Розуміється, й тут не обходилось без яких-небудь штук Менчица. Раз прочитано якийсь твір, і він залишився у Менчица. Минуло чимало часу, минули всі терміни подавати його до цензури й до друку, а Менчиц усе його не вертає та й не вертає. Наприкінці, заходилися гуртом його шукати, і артист Мова (зять Карпенка-Карого) дорікає Менчицеві: „Що ви наробили, В. А?. Іван Карпович не має дублікату, й загине твір, що має в собі Шекспірові риси! Менчиц аж за живіт узявся від реготу й одповів: „Далеко поліції до Шекспіра!“ (І. К. служив тоді у поліцейській управі). На щастя рукопис таки знайшовся десь за поличкою, поміж сухим зіллям.

Таким-то залишився в пам'яті своїх сучасників старий „Перебендя“. Так звав Менчица д-р Михалевич, порівнюючи його самотню старість із долею старого кобзаря, що всі його знають, і що „людям тугу розганяє, хоч сам світом нудить“—

Недоля жартує
Над старою головою,
А йому байдуже...

МИХАЙЛО ВОЗНЯК.

„ГУТАК“.

Недрукований початок повісти Івана Франка.

В архіві Ів. Франка в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в зшитку ч. 280 заховався початок Франкової повісти п. н. „Гутак“.

З етимологічного правопису рукопису й місцевого говору в повісті можна з великою правдоподібністю здогадуватися, що Франко почав писати її по „Петріях і Добощуках“, що друкувалися в „Друзі“ за 1875 р. в чч. 19—24 й за 1876 р. в чч. 1—7, 9—11, 13—15 і 17—20. Своє авторство зазначив тут Франко псевдонімом „Джеджалик“, а в „Гутакові“ власним ім'ям. Як „Петрії і Добощуки“ обіймали три частини, так „Гутак“ був задуманий на кілька книг. Можна навіть здогадуватися, чому Франко спинився на написаному початку задуманої повісти. Розвиток світогляду Франка повів за собою зацікавлення бориславськими темами у нього й на час між закінченням писання „Петріїв і Добощуків“ і початком творення бориславських оповідань припадає написання початку „Гутака“, себ-то на 1876 р. Тому, що для наукового студіювання Франка не зайвий і згаданий початок „Гутака“, а далі тому, що тема його взята з життя родинного села Франка—Нагуєвич у Дрогобицькому повіті, зокрема їх присілка Слободи, подаю ось тут текст початку „Гутака“ вповні в мові оригіналу, але в змодернізованому правописі.

ГУТАК,

повість із громадского і родинного житя нашого народа.

Написав Іван Франко.

КНИГА ПЕРША.

I.

Було в неділю. Церковця була повна людей. На крилосі ще Василь Грім, громадский писар і дяк ураз, дотягав захриплим голосом послідні викрутаси „Буди имя Господне“. Народ попадав на колінки, скоро пан-отець заперли царскі врата, і церков відразу наповнилася шепоту молитов, неначе в ню влетіла хмара шуршачої саранчі. А пан-отець Атаназій, входячи у ризницю, шепнули паламареви, що стояв під одвірком з гасильником у руках: „Закличте но ми Гутака“. Гутак стояв на самім переді край крилоса. Він набіжно схилив свою кучеряву голову і шептав: „Помилуй мя, Боже“. Його довге кручене волосє звисло му на чоло,— а говорячи устами молитву, схиленими очима шукав капелюха серед цілої купи чужих капелюхів, що лежали коло балясів церковних. Паламар перебив го у-пів молитви, саме на слові: „И избави мя отъ кровей, Боже“. Гутак з'існувся, коли почув чиюсь руку на своїм плечи,—но тутже шепнув: „Нанашуню,—Еґомость просили“. Гутак вишукав капелюх, перехрестився не кінчачи молитви і пішов у захристію.—Де той Гатараняк,—де він ся задів? шептав сам до себе паламар обзираючись по церкві. Гатараняка не було в церкві.—Угу на тебе, чудо чудне!—Паламар, з гасиль-

ником у руці, щез за престолом, а за хвилю усі люде почули штильгуканє кривобедрого Гатараняка. Се був звонар і грабар нагуївский. Заспаний, задиханий він поштильгукав на півперек церкви, розпихаючи людей та воркотячи сам до себе: „Пек ти, маро, щезай,—пропалабись!“ Люде оглядалися на нього і сміялися та шептали серед молитви, а опісля принималися знов бити чолом поклони о церковну підлогу, аж дудніло. Паламар, гасячи довженним гасильником світло на іконостасі, шепнув до Василя Грома: „Ну, ци не побліка, — налибоватий Гатаран запхався у кутик у ризници, накрився опаратами тай заснув, як під перинов. Ну, ци видів же хто таке“? Дяк зареготався на голос,—докинув ще й собі-ж: „ба,—може гадав, що спит на печи у просі!“, — покректав і почав на ввесь голос витягати послідний „пунт“ пісні о святім Дусі. (Се було якось по Зелених святах). Люде тимчасом один за одним вставали, тяжко здихаючи „до Бога“ і почали стріпувати з гунь та холошень порохи, що клячучи понабирали на себе. Хмара пилу, немов дим кадила, збилася від того вгору і зависла над їх головами. Сонце проблискуючи крізь шиби творило грубезні, косі стовпи немов зо срібла вилиті, немов діяментами та всіляким дорогим каменьом мережані. На звінници звони розпочали мірними розмахами своє жалібне: „Бамбилю, бамбилю! З гостини до дому“. І дійстно голос їх наче вигнав Неділю з церкви. Мир християнский нічим уже не стіснявся. Почалися жарти, бесіди, примівки. Всі всуміш розпочали тиснутися до дверей. Повстала глота. Кілька баб запищало,—котрась навіть крикнула: „Личмане якийсь—на! Ци ти сліпаки вилізли? Що ми по ногах допчеш“? Чоловіки реготалися грубим, різким голосом,—позволяли собі навіть дуже ховзких, „толочних“ жартів, а протисшися крізь двері, оберталися набіжно, клали хрест на собі і цілювали великий, чорний, дерев'яний гвіздь, вбитий в ноги розп'ятому Христу немалого розміру, що там висів високо на церковній стіні.

На цвинтари вся тота різнобарвна товпа розсипалася, мов горох, висипаний з мішка. Деякі баби, що ще перед хвилькою на церковнім порозі кляли або масно усміхалися на товсті дотепи, — тепер напруго червоніли на лици, мов бураки, підносили запаски ід очом, та похлипуючи йшли на могилки змовити пацір за якого-там небіщика. Другі знов поставали собі під липою, розглядали проходячих, виталися, — мущини махали капелюхами за кождим словом: „Гаразд, гаразд, бі-заплать вашеці! Кумум видів! А що помічники,—коби здорові? Ей, моя он дома! На якусь си марище ногу просадила, — та така вам біда, — поступитисі не може!“ Такі голоси, такі уривані бесіди гомоніли на цвинтари під грубезними, дупельнатими липами. Але головний пруд того потока з людских голов, хусток, шапок та гунь повалив далі не здержуючися,— перетисся крізь фіртку і доперва на ріни перед церковю розсипався доразу. Жінки, похитуючи головами та розмахуючи руками, купчилися разом, заводили бесіди про те, як-ді Тимишина Анна свого чоловіка била або як Гутак посварився із Яцьом Хохлач(ик)ом за три снопи жита,— розповідали собі на ухо, що то-ді Гутачка (другу-б їй руку вкулило) побила Кахнійові гусята на ріці, що їх потому здибали неживих аж ген „над ставом“. Гутачка, низенька, худенька жіночка з тонким, но досить різким голосом, ішла позаду з Громихов Аннов, матірю Василя, писаря. Вони розговорювали про єґомосцьового паничя, який то він ладний та людяний,—далі зійшли на Гутака. (Анна Громиха згадала про свого „небіщичка“ лиш одним глубоким зітхненєм: він уже десять літ, як помер,— царство му там небесне!

— От, видите, кумунцю,—почала Гутачка, поправляючи лівов руков на собі хустку, бо права їй доразу усхла і стриміла з боку, як патик,—

десь мому чоловікови на старости літ дорадили убиватисі о війтівство. Ци йому того треба? Я все своє: на що нам гризоти з громадою,—коли ми собі можемо супокійно продихати, при чім Бог дав? Тадже я добре знаю, що то за благодать. Он мій небіщик татуньо, дай їм там, Господи, душенці легко, війтували, війтували,—тай яка їм із того вдяка прийшла?

— Ей,—не гнівіт бо ви, кумочко, Бога! Що-ж ваш чоловік таке за старий? Тадже сам красний час, щоби в громаді лад робити. А так Богом а правдов сказавши, ліпшого і у громаді нема. Хто? Може оттой любенький Чапля? Та до чого тото потрібне?

— Та вже,—хиба що так! Та все-ж, видите,—я му не радила тай ні. Ба що,—каже,—еґомосць конечно: будьте, Гутаку, вітом,—ту в громаді треба доброї руки,—порядки всілякі порозводилися,—конечно будьте, тай будьте. Ну,—та що вже робити, сли так? Нема ради. Потому-би сказали: От, сякий та такий,—не хотів! Знаєте, які то в нас люде!

— О, тадже ви мині не скажіт! підхопила Громиха тай похитала головов, завитов у широку, білу перемітку.

Дотеперішний війт нагуївский, Максим Чапля, чоловічок низенький, грубий і досить пацаловатий, став собі велично серед зарінку перед церковю. В одній руці у нього була груба, черешньова палиця, котров ся підпирав. Повертаючися то сюди то туди, посвічував до сонця своїм товстим, червоним лицьом. Його маленькі очка позиралися довкола трохи непевно. Хоть сонічко весняне не дуже й припікало,—на його лици повиступав піт грубими каплями. Він виняв сину, квітчату хустку з-за пазухи і обтер си лице, зажив табаки із лубкової табачирки, пчихнув раз і другий голосно,—а опісля знов став поважно оглядатися навкруги. Поволи-поволи зачали довкола нього збиратися гідні - поважні громадяне у гунях, сягаючих понизше колін, з зеленими та синими вилогами, в сіраках із білої сірачини, а декотрі, хто старший, то і в кожухах. Знов почалися витаня. Піднявся гамір,—сміхи, посипались жарти.

— Ну, не знати но,—кого нам нині на віта навержут? говорив Хохлачик, котрого білий, проношений сірак різко відбивався від чорної гуні пана війта.

— Як то,—навержут? запитав той обертаючися. Хто-ж сміє громаді намітувати? Хто вам злюбится, того й виберете! Отто ми ладно,—аби чоловік і ту не мав свеї волі! Тадже на щось цісарске право маємо!

Хохлачик слухав тої бесіди якось сумно. А далі обернувся до людей—тай каже:

— Ей, Христос там має право, не я! От, добре то кажут: Панам весілє, а курці смерть! Таке то й наше! Що нам бідним—право? Щоби дійти свого права,—треба—дзінь-дзінь у кишени! А в нас на бідочку,—як утяв по пироги,—саме того Бог має!

Повстав регіт у громаді на Хохлачикову бесіду. Гомін що хвилі ставав живійший. Чоловіків що раз більше надходило. Максим Чапля стояв у осередку, обертався на всі боки все кокоїжачись,—відповідаючи сьому й тому. Далі витягнув, що моци, свою коротеньку шию, тай зачав на ввесь голос:

— Панове громада! пищав він,—три літа служив я вам вірно,—робив для громади, що міг робити.

— І волік до своєї хати, що міг зарвати! перебив котрийсь із тих, що стояли з самого краю.

— Тихо, тихо! Що то за бесіда? Згомоніли котрі богатші, „чеснійші“ ґазди, а пан Чапля пищав дальше:

— Гм,-гм! Три роки,—видите, мої любенькі,—то не еден день. Усі-

ляке тре було приймити. Біда не єдна прийшла,—тре було перебідити,—знаєте, мої любенькі. І в старостві, і на попівстві нераз сі чоловік наслухав тілько, що Господи. А ту ще й у громаді нераз! Знаєте, годі кождому догодити,—мої любенькі!

— Ой, любенькі, любенькі! крикнув хтось із другого кінця зарінка,—а в мене послідну коровицю любенько взяли—тай чорт матери їх знає, за що, тай за яке!

— Ну, що-ж то таке? крикнув Гутак із середини,—хто то там так ворота розпустив? Не може хоть на хвилю бути тихо? Тадже майте честь,—послухайте,—вислухайте цілої бесіди! Най вам сі не здає, щосте в коршмі! Тадже то громадска справа! Як прийде черга на вас говорити,—то вам прецінь ніхто каганці не позакладає! Вільно буде кождому.

— Так, так,—кумунцю мої солоденькі! Дай вам, Боже, прожити! Ая, ая! приговорював Чапля. На кождого черга прийде,—на щось чоловік волен у своїм слові!—І принявся знов пищати:—Видите, мої любенькі,—нині треба вам взятися до нового вибору. Така воля цісарска. Ну,—нині-ж ви собі ся порадьте,—щобисте потому не жалували, що от єсмо такого та сякого вибрали. Тадже на щось кождий має вільний голос. Може сказати: Того хочу, або тамтого. Ніхто вам не загородит.

— Так, так! крикнув з боку Хохлачик,—ци того, ци тамтого,—все бідному біда на голову!

Межи громадов зачалися знов голосні бесіди. Деякі жартували з поважної особи Максима Чаплі,—називали го повхом та міхуром,—другі знов живо бесідували о ділах громадских. До послідних належав Гутак. Він протискався помежи людьми, похитував пишно сивим кайстровим капелюхом, з-під котрого спливали його чорні кучері,—усміхався та всюди глаїв гамір то дотепними приказками, то знов поважно об'яснюючи, як що йде у громаді і як повинно йти. Гутак не був письменний. Но за то обдарений був тим здоровим, практичним розумом, котрим наш селянин нераз подивує й ученого. Хоть від роду йому не було більше сорока-п'яти літ, він богато затямив і пережив, бував не в одних буваличох,—тягався по судах,—і з усього умів щось скористати.

Десь колись уцитькано гамір, Чапля став на грубу плиту, щоби міг там ліпше видіти громадян,—і кінчив дальше:

— Та видите,—мої любенькі,—говорив Чапля, путаючи та зупинюючись потроха,—як кажу: всьо то добре,—дуже ладно: кождому голос вільний, ховай, Боже! Та лиш от,—видите, все то ліпше,—зрештов не знаю, як ви,—а по мойому все таки—ая,—як от на приклад тому,—пан староста з'їздит—ну, звичайне, часу там у нього не богато,—сейчас і наглит: Голосувати, голосувати! А як ще зачнете нараджуватися: єден сюди, другий туди,—то потягне довго,—і до чого воно подібне? Ци не волите туй таки розповісти, що кождому на серци,—згодитися на єдного або там як,—щоби,—видите,—потому не було путанини та крику?

Чапля пронер в потопі голов, скоро докінчив тої бесіди і зліз із плити. Декотрі крайні, що пильно вважали на нього, розреготалися, побачивши, як пропав маленький чоловічок. Знов гамір. Спори аж тепер на добре зачалися. Хто сам говорив і кричав,—тому ніяко було слухати других,—а хоть би хто й хотів був слухати, то біса якого міг розібрати у тій саламасі, у тій безладній мішанині грубих і пискливих, хриплих і звучних голосів. Кождий мав щось на серци,—кождому немало накипіло на души за тоті три літа, і кождий, рад, що хоть раз може виляти своє горе, говорив, кричав, махав руками, горячився не зважаючи, ци хто його слухає, ци ні. От, як на весні води зіпрутся на гребли і риют і прут і полочут, аж поки не впаде запора,—а тогди, без упину, бур-

хают, летят, пінятся, ломят усі завади кругом себе,—таке й наші Нагуївці тої памятної неділі.

Чапля, Гутак і писар Василь Грім стали враз посеред того бурливого моря тай розпочали стиха бесідувати,—звичайне, про ґосподарскі річи. Озимина гарно стелится, що твоє руно густе. Обвеснувати — обвеснували, дякувати Господу милосердому. От,—тепер Гутак дільниці городит, приймича на заробок висилає: шутер возити унятицкому поцесорови на греблю. А у Чаплі знов свій талан. У нього два сини дорослі, а він третій: у три фірі возят тертиці до Борислава. Грім,—чоловік молодий, ще неженатий,—от, два літа тому, як з войска вийшов (на згадку о войску розмашисто покручує свій чорний, „моцно нафіксований“ вус),—на зарібки йому ніяко їхати,—але у нього заробок дома, — він знає токарство, ба й стельмахує, —от до нього три-штири громади вози дают до роботи. Нічого, платня увіде,—а Грім, зганувши про своє ремісло, випалив навіть грубим, правдиво „воянцким“ дотепом, зареготався, аж у вухах залящіло і знов підкрутив вус.

А тимчасом гамір межи громадою троха-потроха притихав. Потворилися громадки, в котрих живо говорено,—та вже без крику. Тоті, що єднако гадали, ставали разом,—громадка з громадкою перестрілювалася словами,—молодші навіть сипали жартами і дотинками, що збуджали голосний регіт.—„На що нам далеко шукати за вітом,—ішла рація у одній громаді,—що нам Чапля так дуже завинив? Правда, чоловічок плохенький, податливий, ну,—від порційки також хреста не подожит та не відпекаєсі,—ба, та все-ж бо якийсь ще людяний. І погутариш з ним, як з чоловіком, і всьо якось—уже уладиш. А так виберем якого другого,—хто його знає, що за людина з нього вийде. Знаєте, громадский хліб бундюжит. Може от ми го ту маєм за не знати-якого чесного та доброго, а на війтівстві з нього вийде кат знає що! Ліпше вже—лишімся при старім. Золотих гір не дістанем,—та все-ж бодай яко — тако піде!“ У другій знов громаді старий Лялюк, сивий, як лунь, а ще кремізний і плечистий дід, розговорював про давні часи. „Гем-гем! Не так то було за моїх часів! Бувало,—гем-гем,—мандатор та атамани,—нагайка та казня! А нині,—гем-гем,—що за нужда! Панщину скасували, робіт, люде, що хочете! Рядітся самі своїм розумом!“ І довго пендючив старий на той лад, люде слухали, повитріщавши очи,—аж коли дід звів на тото, що найліпше то, як стара голова молодими орудує,—і що-ді на цілі Нагуєвичі нема понад нього старшого,—і що сили ще досить у нього й на трох таких молодиків, як ось тепер виводятся, і що на розумі Бог не скривдив стару голову,—то всі розреготалися,—а котрийсь таки голосно крикнув: „Еге-ге, та бо вам ся, діду, забагає печеного леду! От, волите де за комин запхатися та старі кости гріти,—не десь собов темлювати! Вжесьте своє переграли,—пора молодшим зачати!“ І всі лишили старого сміючись. Лялюк озирнувся, махнув гнівно рукою, — плюнув,—„Таке то! Дурному й пам'ять дурна! До них говори,—гем-гем, як до якихось розумних людей, а воно як скотина!“ Сказавши тото, старий Лялюк ще раз плюнув і відійшов у другу сторону.

Но ци сяк, ци так, а признати треба, що більша часть громадок говорила живо і поважно о тім,—кому би через тоті три літа верховодити в громаді. Богато обзивалося за Чаплею,—та другі кажуть: „ех,—досить навійтувався. То чоловік слабодушний,—своєї баби за много слухає,—нам не такого треба. От,—до ради,—ну, то що инчого,—най собі буде,—але війта нам не такого треба“. Тимчасом Чапля, Гутак і писар розійшлися в різні боки. То ту єден пристане до громадки, прислухаєся бесіді,—а там і своє слівце докине, — що-ді „не вибирайте того-там,—сей

з жидом руку держит“, — то там другий утихомирит крик, полагодит сварню, заглаїт,—а все натякає про такого війта, щоби умів добре лад у руках держати, — щоби умів і розважити і похрупостіти, як добрий отець у родині. Поволи, поволи ту і там все ставало голоснійше: Гутак, Гутак, — зачинали розговарювати о його житю і поведінці, — і щораз більше таких находилося, що його боронили і вихвалювали: „Дивіт — кажут, — яке в нього ґаздівство, які порядкі дома! Ну, то вже правду старі люде кажут, що хто у себе дома не вміє лад удержати, той го і в селі не утримає“. А там десь другий розмахнув руками та доказував, що-ді, „дивіт,—у Гутака нема ні родини ні нікого,—всього двоє їх,— жити є з-за чого,—не полакомлятся на громадске добро,—ще, де треба, то й свого наддадут!“ Люде слухали, — реготи і сміхи ставали щораз рідші. А Гутак собі ходит, мов і не знає, що про нього кругом казка йде. Йому ніби байдуже, хто буде війтом, а хто в раді, — коби лиш був гаразд у громаді. Лиш раз Гутак трохи обрушився. Десь у одній громадці почулися голоснійші, ба, крикливі бесіди. Гутак пішов у той бік своїм важним, повільним кроком. Се п'ять ци шість чоловіків обступили Хохлачика,—а той говорив, щораз дужше ся розпалюючи: „Люде добрі! Най вас Бог боронит від того чоловіка! Що ви хочете? Аби вас на пузі держав, як німину на припоні? Ну, ну, — виберіт си Гутака, — він вас буде буками та канчуками та штрофами вчити порядку! О,—я го добре знаю! Як він мене збавив здоров'я за якісь колеса,—а я ся Богом вічним клену, щом у тім чистий, як сонце праведне! Або Орина Задоріжна! Хиба не через нього вна і честь свою стратила і вбили ї мало не на смерть ось на тім місци, -і ще їй той поганин у живі очи відпер тоту кріваву, сиротинску материзнину,- одну коровицю тай прут поля! Гей, люде, люде,— дайте ви си покій з Гутаком. Нічого доброго він вам не вивійтує!“ Хохлачик горячився, скакав і не бачив, як го люде уцитькували. Аж вкінци обернувся і побачив Гутака за своїми плечима. В одній хвили прочув, що діло піде погано, — і аж одебелів. А Гутак осміхався. „Нічо,—каже,— нічо, куме Хохлачику! Ту вільно кождому говорити, що на ум прийде! Нічо,—говоріт здорові дальше! Я вам лиш хотів сказати, що Орину Задоріжну я сплатив з єї ґрунту при свідках, по праву. Ну,—а з тими колесами,—то вже там Бог нас святий розсудит,—він усе знає, чия правда, а чия кривда“. Гутак сказав тото і відійшов. Хохлачик, бідолаха, стояв, мов опарений. Він знав Гутака не від нині і дуже добре розумів, що то значит така ласкава бесіда. О,—Гутак лютий на нього, то певно. І не такий він, щоби борзо забув уразу, щоби дарував єї. Знав Хохлачик добре, — що стань Гутак війтом, йому прийдеся перетерпіти неодну нужду, сли навіть не згибати. „От, бідна буде жінка тай тота дівчище нещаслива!“ зітхнув жалібно. А далі отямився. „Е, що, — поставивємся раз до біди рогами,—то вже-ж їй заду не покажу! Що буде, то буде,— в тім Божа воля!“ Він оглянувся довкола себе, — але коло нього не було нікого. Посумнів якось, — звичейне, маркітно му стало, — тай загубився межи людьми.

Тимчасом сонічко вже геть-геть хилилося до полудня. Рідкі, синяві хмари гусли над западом,—холодний, вохкий вітрець зачав повівати. Пан-отець Атаназій, пообідавши гарненько у себе дома, убрали нову реверенду і біло-синій обойчик, взяли у руку свою сріблом ковану тростину і поволи, осторожно стали крутов стежечков сходити долі крутим горбом, на котрого вершку красувалася резиденція, а боком на відсони молодий, густий та добірний садок і пасіка. Не мало зачудувалися наші гідні — поважні громадяне, коли побачили, що пан-отець, перебравшися через вигідний перелаз, просто ідут до них. Пан-отець, — відколи настали

в Нагуєвичах, ніколи й непогадали занятися якими-годі громадскими виборами. А тепер що за диво? Підійшли ід зборови, поздоровили громаду,—тай так ласкаво всміхаючись і почали: „А що, парафіяне,—ви вже згодилися,—кого маєте вибирати?—„От, от, потроха! далося чути кілька голосів,—а хтось із дальших як стій і вирвався,—„та що,—каже,—хиба виберем назад Чаплю! Кого нам гіднійшого шукати?“.

— І то добре,—чому ні,—і то добре! приговорювали зпроволока пан-отець.—Максим Чапля чесний чоловік,—нема що казати, чому ні? Ну,—аякжежь,—а приймеся Максим Чапля ще уряду на другі три роки? Як?

Громадяне затихли. Їм і в голову не приходило розпитувати Чаплю або й кого другого. Аж писар перший наближився до пан-отця тай сказав: „Не знаю я, проше єґомосця,—хто то там ще говорив за нанашком Чаплею. Не против ньому сказано,—сохрань, Господи! Але він сам зрікаєся,—„не хочу, каже, — дайте, най і другий хто помоцюєся з тим тягаром!“ Так ми уже ту обговорювали сюди й туди,—і бачится,—всі пристали,—може там два-три найдеся, що ні,—а зрештов певно всі,—от на нанашка Гутака“.

Громада мовчала. Пан-отець поважно похитали головов, помовчали хвильку, а опісля сказали:

— Ну, так, так! То добре. Я й сам то хтів казати. Тепер, видите, часи не такі, як уперед бували. Тепер треба і сюди й туди побігати, і покрутитися, щоби до чогось довести. Конечно в громаді треба такого начальника, щоби потрафив і перед панами і всюди сказати розумне слово,—і запобігав і старався, тай притім щоби вмів лад у селі держати, як ся належит, щоби другі громади не сміялися. Так, так,—Гутак найліпший до того,—аякже. Добре, добре,—лиш уже на чім ту стало, того ся держіте всі,—ось і пан староста їде.

З-під пахучого, темно зеленого склепіння густої рябини і верб придоріжних викотилася парокінна бричка. Се їхав пан староста з Дрогобича, щоби рядити виборами в Нагуєвичах. Пан-отець побачили го перші, зняли капелюх, поклонилися, а за ними й уся громада. Староста велів фірманови зупинити бричку,—а пан-отець підійшов ближче.

— А, Księże Dobrodzieju, jakie zdrowie? крикнув староста, ще [1]) молодо виглядаючий, високий мущина, з великими бакенбардами, à la Франц-Іосиф.—Що-ж то,—додав ломанов рущинов,—ци вже й ви не зачали мішатися до виборів? Що то такого?

А, так щось, як видите, пане старосто! Вже нелад такий у селі, а тоті баввани як зачнутся сварити і тягати,—то вни все мусят зробити по глупому. Тре було конче аж мині вмішатися!

— Ну, а як там,—кого-ж ставите ви, кого вони? Ци можесте згодилися?

— Та так якось,—відказав пан-отець. Тут то в нас такі люде всі, що нема з чого й вибирати довго. А таки оден трафився порядний чоловік,—мосці добродзєю, з резоном, з практичним розумом,—ая, ая! Ну, тай на того, бачу, згодилася й громада. Хоть то, мосці добродзєю, бачится, не багато що й рахувати на їх згоду!

— Е, со tam! Ви ручите, що се чоловік порядний і придалий на урядоване?

— А вже-ж! Аякже! Чому-ж би ні? підхопив живо пан-отець.

— Ну,—то всьо піде добре! На щось я ту! А як го звут?

— Іван Гутак.

Пан староста записав собі назвище в маленькій книжочці, попросив

[1]) В рукоп. що.

пан-отця сідати побіч себе у бричку, бо до школи, де мали відбуватися вибори, було ще не близько,—тай помчали. Громада, гомонячи та бесідуючи, потюпала громадками за ними, збиваючи куряву на гостинци, мов стадо волів. Над усіх голоснійше говорив Василь Грім, ідучи поруч Чаплі та відказуючи, що-ді „чорт матери тим виборам! Там обід застигне, а ти ту о голоді кричи та вередися". Декотрі з громадян дійсно, бачится, туго поголодніли, понатискали капелюхи на голови тай помели долів селом, сміючись та приговорюючи до других.

— „Но, но,—не бійтеся,—вже ви й без нас понавибераєте п'явок на нашу працю!". А Гутак, чуючи тоті бесіди, похитав свойов кучерявов головов, тай сказав зпроволока: „Такий то наш Русин. Його на вогни печи, а він ще буде сміятися. І що за біда тим людьом почекати ще хвильку,—дати голос, на кого хочут,—а потому не виговорювати, що от єсьте нам п'явок понавибирали? Ба,—кой бо лінивство! Щоби не втеряти горячий обід,—він волит громадску справу в кут! Ех, люде, люде!"...

Пан професор, Лонгин Крицкий, ще рано наняв чоловіка, щоби му позамітав у школі й докола неї, щоби поуставляв лавки, як треба, у два ряди, обпорядити приспи під школою, словом, надати школі зверха якотако людяну подобу. Правду сказавши, пан професор міг то всьо й сам поробити ще в суботу, або й нині,—так де,—хто-ж то вигадав, щоби він, Лонгин eques de Крицкий, занимався такою чорною роботою? Волів дати чоловікови послідних тридцять крайцарів. А тимчасом сам взявся до ранних молитов,—а межи ними немало „Ойченашів" пробормотів і за душу покійниці—Польщі. Після півгодинної тиші, котру переривало лиш бормотінє пана професора, кудкудаканє курок під вікнами та голосне храпінє пані професорової в алькирику за стіною,—почалося більше житє в шкільнім будинку. Та-ж нині був великий, рішучий день! Пан староста в власній особі з'їде в їх дім,—пан-отець запевно також буде ласкав загостити,—ну, а для „розумного" сельского учителя, яким був безсуперечно пан Лонгин,—такі особи дуже важні! Їх належито і з честю приняти—значит: поєднати їх собі, добути собі їх ласку і прихильність,—значит: статися одною із найголовнійших осіб у громаді. Отож сейчас по відчитаню молитов пан професор, яко розумний вожд [1]), скликав раду воєнну для уладженя пляну битви. Рада сеся мала складатися з нього і з його жінки,—тому-ж, бачится, для більшої вигоди другої партії, і скликана була в алькирику. Пан професор розпочав свої манебри легкою перепалкою, що мала на ціли пробудженє його достойної супруги. Відтак зачалися розправи. Рація велася довго, оживлено, затято. Діло в тім було, чим приняти згаданих достойників? Пан професор обставав при каві,—аргументував, доказував поживність і смак і вплив на гумор, який звик мати на нервових людей той арабский нектар. А що пан староста нервовий чоловік,—доказує то, що за леда притокою попадає в страшенну пасію,—а понеже крім того пан-отець великий любитель кави,—ergo, доводив пан професор,—кава мусит нині бути й на нашім столі для утрактованя так великих, поважних гостей. Но пані професорова,—що то женщини можут! довгий час преспокійно слухала ученої бесіди свого мужа, лежачи на подушці, підложивши під голову свою пухку, сніжнобілу руку і відсунувши до пів з грудей колдру. Но коли той скінчив,—вона так само спокійно і рішучо сказала, що дома нема того, що властиво найпотрібнійше до звареня доброї кави,—а іменно кави самої. На такий спосіб осталося до вибору лиш одно, а то гербата,—і пан професор, щоби розігнати свою власну маркітність, принявся знов рівно живо

[1]) В рукоп. воджъ.

і рівно учено доказувати і викладати, що гербата, добре зварена, достаточно солодка і залита належитою порцією руму, ні в чім не уступає,—а навіть що, — чи-ж рум так конечний? (почтенна супруга нагадала му, що руму і краплинки не було в хаті). Ні! Тадже кава і гербата мают властиво ті самі части складові, — а до кави хто коли додає руму? На тім отже й стало. Друга із воюючих сторін, пані професорова, мала як стій встати, убратися хорошо і занятися насамперед зваренєм обіду „для домашних“, — а опісля й приготованєм ухваленої гербати і „робленєм гонорів дому“. Обід „для домашних“ був дуже „скромний“, — по нашому скупенький. Складався він з двох тарілок ріденького, непідбитого і незасипаного борщу,—а в кождій тарілці на дні лежала крім того, яко „вся смака“, велика, торічна, сушена голубінка. До борщу замість хліба була мишина варених у лупині бараболь. Їх тереблене підчас самого їдіння занимало немало часу і додавало цілому тому актови фамілійному богато церемоніяльности. Крім того за обідом пан професор почувався до своїх повинности, яко ґалянт-мущина, і старався забавити свою даму всякого рода анекдотами і повістками, межи котрі густо-часто попадалися й деякі не дуже-то пристійні і приличні. По обіді пані професорова туйже при столі засіла до робленя „ґальової“ тоалети, — а пан професор взяв на голову чорний, троха уже прим'ятий циліндер і пішов з великою повагою оглядати нові порядки у шкільній кімнаті. Сам, власними руками, накрив столик білим, на рогах вироченим обрусом за недостачею зеленого сукна, поставив на нім звінок, перо і чорнило та лист сивавого паперу до записуваня голосів. Упорядкувавши то всьо, став на середині, прижмурив троха очи і оглянувся навкруги по кімнаті. Відтак сів у лавку „троха віддихнути“.

Аж ось задудніло на гостинци, задзеленькотіла упряж, погонич луснув з батога, — гості приїхали. Учитель вибіг їх зустрічати, вклонився низько і, бачится, дуже був щасливий, коли пан староста, а за ним і пан-отець подав му руку. На порозі стрітила і привитала входячих пані професорова, одіта, після єї гадки, пишно,—а властиво, пестро, с. є. без ґусту і претенсіонально. З великими церемоніями вводила їх у бідну, хоть також претенсіонально пристроєну хату. Самовар з гербатою стояв уже на накритім столі, — а пан староста, побачивши се, покрутив носом і всміхнувся іронічно. Ґаздиня не щадила припрошень, силувалася навіть на штучні, високі фрази,— котрі їй однакож якось не вдавалися,—вкінци задумала навіть показатися дистинговано свобідною, — хоть кождий єї крок, кожде слово так і разило вимушеностю і неприродностю. Пан староста, не допивши гербати, встав, подякував ґаздини, що солодко всміхалася до нього, прижмурюючи свої сіренькі очинята, – вийшов до сіней, сплюнув і пішов у шкільну кімнату, рад, що позбувся тої вимушеної гостинности. Пан-отець остав довше з панею професоровою, — старався завести з нев бесіду про се та то,—але вона, покмітивши недовільність пана старости, доразу стратила свій і так невеликий гумор і, збираючи накрите зі стола, відповідала на бесіду пан-отця розсіяно та полусловами. Пан професор, вражений також немало неласкою пана старости, змінився на лици і вийшов із хати, щоби, де треба, услуговувати пану старості і таким способом бодай яко-тако відзискати його ласку і прихильність.

А тимчасом школа уже наповнилася людьми,—і все ще припливало їх більше з-надвору. Всі, видячи пана старосту, стихали і сідали в лавки. Но лавки не могли помістити всіх. Многим прийшлося стояти. Межи тими послідними був і Гутак. Він став собі у куті коло великої, плиткової груби,—обіч нього розговорювали якісь два чоловіки, відай про

особу пана старости, і аж дусилися зо сміху. Гутак штовхнув одного й другого в бік і прошептав гнівно: „Та малибисте хоть троха чести! Де-ж таке хто видав?“ Оба чоловіки, ще молоді, озирнулися на нього,— відійшли на бік і зачали дальше своє робити. Втім пан староста зазвонив,—і всьо утихло. Він встав, похитався хвильку на своїх довгих, тонких ногах, оперся обома руками о верхняк столика, аж той затріщав, і почав говорити до громади—щось про важність нинішних виборів,—про автономію громадску, про відкинене личних незгід і сварок і т. д. Фрази не в'язалися пану старості,—і він викидував їх з себе мов камінє. Богато причинювалася до негладкости його бесіди й рущина, котров не добре владав. Бесіда тяглася довго. Громадяне, змучені слуханєм фраз, котрих по більшій части не розуміли, почали шептати межи собов, ба, далі й нараджуватися і гомонити щораз то голосніше. Три рази звонив пан начальник, заким утихли. Відтак він кінчив свою бесіду ось такими словами:

— Ну, будьте-ж тихо! Тепер зачнем голосованє! Уважайте, що маєте вибирати своїх,—як там?... заступників, що мають репрезентувати цілу громаду всюди,—перед правом. А вибираєте їх на три роки! Уважайте, абисте вибрали людей гідних, чесних, тверезих. Від того много залежит, кого вибирете,—бо так будутся вести й ваші громадскі справи! От видите,—на Медвежи вибрали були люди якогось п'янюгу,—та що? Три роки броїв у громаді, забирав громадскі гроші, пив,—а тепер суд зліцітував му ґрунт, хату, худобу,—тай ще й він сам пішов сидіти! Видите,—ганьба і йому й цілій громаді, що си такого заступника вибрала. Ну, вважайте-ж! Я тепер буду читати за чергою всіх,—а ви говоріт кождий, кого хочете. Насамперед тра вибрати війта, потому заступника,— а потому радних.

Пан староста скінчив і сів. Тре було дати громаді час надуматися. У хаті знявся гомін. Розраховувано, хто має бути радним,—спори зачиналися. Но писар зарадив скоро. Він з Гутаком, пан-отцьом і Чаплею ще вчора уложив спис радних, переписував їх назви на карточках і взявся розпихати їх межи людей. Декотрі приймали мовчком,—другі допитувалися, хто там записаний,—а писар хитрий читав їм без запинки, кого самі хтіли. Но заким ще прийшло до голосовання, роздався живійший гомін в однім куті хати. Се Хохлачик не переставав межи громадою рити, щоби не вибирали Гутака. Він представляв його упертість і тверду натуру, на котру нічо не зможут ні просьби ні сльози. То знов широко розповідав про Орину Задоріжну, доказуючи, що неправда тому, що Гутак їй не сплатив, іно ї здоров'я позбавив. Декотрі перечили,—але Хохлачик як уже розбесідився, то не легко го було переговорити. Другі знов покивували головами,—потакували. Ось увійшов і пан-отець,—громада утихла і розпочалося голосованє. Пан-отець став побіч Гутака, неначе би хотів го підперти своєю грубою, товстою статю. Із-за його віддутих, блищачих від товщи лиць ледво-ледво проблискували сиві, солоденькі очка. Він поводив ними вокруги уважаючи, хто на кого буде голосувати. Перші, котрих вичитав пан староста, були мов на нещастє тоті, котрим Хохлачик що-йно наговорив три міхи правди про Гутака. Почувши, як грізний голос пана старости викликував їх назви, вони метушились, ікались, не знаючи, на кого дати голос. То розлютило пана старосту. Ще від професорової гербати замітно було роздразненє в його очах. А крім того тепер пригадав собі, що підчас його бесіди в тім куті чутний був приглушений хихіт. Він як стій зачав кричати,—що стоїте-ді, як бики,—очи повитріщаєте, а гадає один з другим чорт знає об чім. Навіть того не міг собі пригадати, щоби якось голосувати по-

рядно! Пан староста теремтетував в той спосіб, доки му духу стало,— а коли замовк,—пан-отець довершили його бесіду, набрали парафіян згори і при докінченню натякли щось про „рабів неключимих“ і про „тьму кромішную“ в головах нагуївских громадян.

Після тої перерви голосоване йшло дальше своїм ладом. Перші голоси розстрілилися,—кілька упало на Чаплю, кілька навіть на старого Лялюка. Коли прийшло на Яця Хохлачика,—той голосно і твердо перший дав свій голос на Гутака. Всі люде, кілька їх ту було, озирнулися на нього, як на чудовище. Що ся стало Хохлачикови? Яку причину мав до такого голосованя? так запитував один другого шепотом. А Хохлачик стояв під стіною з затистеними зубами,—лютий, прелютий. У нім кипіло, коли слухав, як за його почином голоси раз-у-раз сипалися на Гутака. Оттепер лихо буде! то єдно прошептав неборак. Знав він добре, що й з Гутаком годі му прийти до ласки,—і всі громадяне, дивлятся на нього, як на якогось дволичника, що сам плює й лиже. Коли прийшла черга голосованя на Гутака, він потряс свойов кучерявов головов,— озирнувся по школі, а його око з їдкою насмішкою спочило на збідженім, худім лици Хохлачика. Твердо і голосно сказав він: „Яць Хохлачик“,—і знов уся громада в дивнім диві ззирнулася—на нього. Але бідний Хохлачик почув добре, що тим голосом Гутак заприсяг йому довічну вражду. Його обдало якимось недобрим духом. Почув, бачится, що не надіятися йому доброго пробутку під новим війтом.

Гутак вибраний на війта! пронеслося межи громадою, мов шелест літнього вітру серед спілого житного колося филюючого на ниві. На заступника вибрано другим голосованєм старого Лялюка,—а відтак пан староста встав і освідчив, що дає десять мінут до наради і застанови над радними. І знов почався гомін,—а писар оббігав по лавках, роздаючи картки, в кого їх ще не було. Хохлачик тепер уже не рушався: стояв мов укопаний,—далі найшов капелюх і забрався зі школи. Хитаючись поволи пішов до дому,—а душу його засіла якась темна непевність жура та грижа.

Коли збігло назначених десять мінут, пан-отець освідчив старості, що громадяне уже згодилися на радних,—і що у них є картки. До їх відчитуваня назначив пан староста писаря і професора,—і вони не-подовзі ознайомили громаді вибір. Рада громадска замкнена! крикнув староста і виліз із-за стола. Змішані голоси роздалися межи громадов,— гамір, немов надтягаюча буря. Найбільша часть поздоровляла вибраних з новим урядом. Но найбільший тиск становився круг Гутака. А той, усміхаючись, прирікав громаді золоті гори зза свого війтівства. Всюди переважала радість.—От,—не зле вибори пішли! говорили межи собов гідні—поважні громадяне, ідучи купками в село та розходячися по тісних грязних вигонах.

Пан-отець запросив старосту до себе на підвечірок,—і оба як стій поторохтіли долі дорогою, попрощавшися з професором і його женою та подякувавши за гостину, котру пан староста в дусі посилав до чорта.

Тимчасом Гутак тріумфував. Окружений радними і великим числом громадян він поважно пішов долі селом, мішаючися у всілякі розговори. Не треба й згадувати, що всі громадяне бий—забий на Хохлачика. „От, дайте спокій, сказав спокійно всміхаючись Гутак,—троха сі бідоласі хотіло побрикати! То нічо не шкодит!“

II.

Гутачка вже третий раз вибігала на обору, ставала на високий перелаз і визирала, ци не йде чоловік із села. Гутак мешкав на Слободі.

Се був присілок відділений від самих Нагуєвич широким пасовищем, рівним, хоть яйце коти, покритим декуди поуз дільниці густим, у хлопа за високим бодачем. Посеред того бодакового ліса вилася узенька стежка—півперечка,—і по ній-то бігали Гутаччині погляди. Но стежка була пуста. Гутачка, притримуючися лівою рукою плота, злазила беріжно з перелазу, а на єї лици стягалася хмара, подібно, як на небі. От,—вже сонічко похилилося над сині гори,—вечеріє! Де той Гутак? А обід у печи вже перепроївся. Пироги з сиром геть подубіли,—треба їх було пригрівати,—курка переварилася,—бо прецінь ще від полудня кипит та кипит у закутци у горячім спузі. Де той Гутак? А отсе гляди,—і слуги видячи, що нема ґосподаря дома, поразходилися кождий у своє,—ніким на біду й послужитися. Кривий Федьо десь забрався ци на вигін з парубками, ци де спати до стодоли,—тай роби му, що хоч: клич, не клич, горлай, не горлай,—він глухман, спит, як колода. А Анна,—ну, ще тота Аннище єдна, що до чогось пригідна. От і тепер взяла верету та пішла по межах ужати хопти коровам до припусту. Лиш коби язичок у неї коротшенький трошка! А то як го розпустит,—то хоч і з хати втікай! А приймич Мирон також десь пофіявся! Ци скарана година! Сама на всю хату,—і позамітай, і його визирай і курей пантруй, щоби шкоди не наробили в грядках, і миски перемий! Де той Гутак?...

Гутачка звивалася по хаті, мов веретено,—то се поставит на місце, то друге перемістит,—ту щось зітре,—там підмете стеблинку соломи,—то в піч загляне,—то на полицю,—то до сіней чогось вийде,—підкине два три поліна дров на купу, рипне дверми і знов увіде до хати. Єї ноги і ліва рука не спочивали,—за то права стреміла з боку, суха, як скипа, неподвижна, як патик,—а довгі тонкі пальці, покулені ревматизмом, надавали їй таку подобу, як би ось-ось ізпідтишка намірювалась когось кулаком у бік штовхнути. Низенька ростом, худа вся і мізерна Гутачка подабала на тоту курку журливеньку, що-то всюди нипає, кожду порошинку перепорпає, ци не найдеся й там яке зеренце для єї діточок. Але у Гутачки не було дітей,—і то гризло єї ціле житє, немов хробак зів'яле яблуко.

— А, прецінь і він надійшов! прошептала Гутачка сама до себе, коли сінні двері заскрипіли.

— Дай, Боже, час добрий! відізвалася Хохлачка, вступаючи на поріг. Гутачка, побачивши єї, якось покваснiла. Єї кругле худе лице притяглося, запишнила уста і, обзираючися боком на свою спідницю, відказала досадним голоском:

— Та дай, Господи! Просимо сідати!

— А що здоровеньки порабляєте? питала Хохлачка своїм звичайним, лагідним та веселим голосом.

— А що? От що лекше! Ваш чоловік прийшов уже з горіня?

— Та ні,—чогось там бавлят. Видно, ще виборів не покінчили.

— О,—тадь там таких акурат при виборах потрібно, як ваш! сказала Гутачка їдко. Он, мого певно десь горяне задержали. Йому то й не дивниця! А ваш десь у коршмі напиває!

Хохлачка мовчала хвильку. Вона щиро любила свого чоловіка і знала, що він за свойов бідностю зівсім не покваплиний коршмаря запомогати. Но нехотячи вдаватися в сварку з фудульнов Гутачков, вона відповіла:

— Та хто го там знає? Може бути й то! Тадже знаєте, які чоловіки. У нього перше діло жінці ніколи правди не сказати.

— Га, може й бойє там ваш такий,—хто вас знає! сказала Гутачка,

похитавши головов. Мій Іванчик, Богу дякувати, не то! Ми всюди й до всього разом: і порадимося й поговоримо, як Бог приказав!

Хохлачка осміхнулася трохи. Вона добре знала. як жили Гутаки,— знала добре, що Гутачка й волося тільки на голові не має, кілько ся від свого Іванчика синців набрала. Гутачка покмітила тот усміх і пізнала, до чого воно йде. Вкололо єї тото глубоко і постановила собі відімститися на Хохлачці, сли буде чого просити в неї. Спосібність до того надарилась їй сей час. Хохлачка почала несміло:

— Та от, кумо,—я до вас із просьбов. Вийшов ми хліб учора. Нині ніяко було печи свіжий. А чоловік прийде голоден із тих виборів. Де-ж бо,—тілький час!... Ци не ласка ваша—позичити хлібеня?

— О,—позичити! крикнула Гутачка. А порахуйте но, кілько ви уже моєї праці назичилися на вічне віддане!

— Ба, кумунцю! відповіла Хохлачка, встаючи із лави,—а порахуйтеж бо й ви, кілько ми вам наробилися! Ци літо, ци зима,—тілько й нас видно всіх троє, що на вашім поли. А якої ми у вас заплати допоминалися?

— Ой-ой-ой! Робітники-ж мої неплачені! Ара—не робіт ми від нині! Ніхто вас не просит! Я не хочу ту мати жебраків під боком, що ми кождий кусник хліба з горла друт! Іди-ж си, йди, ти ґаздине несосвітенна, бо на тя коцюбу пірву! Від нині вже урвалося зичене,—о, урвало(ся)!

— Та дайте-ж бо спокій, кумо! проговорила Хохлачка, забираючися до відходу.—Ще Бог чень і нас не забуде! Вижиємо ми й без вашої ласки. Не маєте ся чого надаражати! Хто хоче робити, той усюди найде муки на свої руки!

Хохлачка вийшла з хати, важко зітхнувши. Гутачка довго ще цокотіла за нею:

— Іди, йди! Фійся у погану славу! Не дуже ми така потріб велика годувати таких торбеїв, як ти і твій чоловік і тота твоя ляля-доця! О, дай їй, Боже, щоби ще пішла тов дорогов, що Орина Задоріжна! Яке горде! Гадає, що не знати з якого панского роду! А йому би скорше торби на плечі почепити, як таке пишнитися! О, заждіт, любенькі! Урве вам ся від тепер! Не стане тої комори, що до неї за кождим разом що зайдете, то зарвете!

— Та що ту такого, що? запитав Гутак своїм твердим голосом, входячи у хату.

Гутачка замовкла, а по хвили, обертаючися до нього, цівком уже забула про Хохлачку. Вона зачала випитувати чоловіка:

— А де-ж ти, ґосподареньку, так довго забавлявся? Слова єї, очевидячки, з початку хотіли бути гнівні, відтак лиш „про око“ гнівні, а при кінци бесіди зійшли на зівсім привітні і веселі, коли побачила, що чоловікове лице при всім тім остає спокійне та неподвижне.—Ну, що-ж там чувати горі? Ци аж до так вибори тяглися?

— Тадже аж до так, не як! відповів троха недовольним і в наслідок того притвердим голосом Гутак. Но жінка знала, що се не тревалий гнів, що чоловік не п'яний, но що се лиш природні наслідки утоми після немалого ходу о голоді з горішного кінця. Прото оглянувши го пильнійше, вона не завагувалася допитувати дальше!

— Ну, якже-ж пішли вибори? Хто війтом? Чому-ж нічо не скажеш?

Но Гутак, видко, не мав охоти до бесіди. Він за той час роздягався відсапуючи. На допитуванє жінки він обернувся і сказав:

— От, волілабись їсти давати, не пендичити! Я голоден, що бим ся скрізь Діл проїв!

— Та даю, даю! відповіла Гутачка, нипаючи по хаті.—От, уже ся за той час усього перепроїло на камуз! Пів горняте росолу википіло! Де-ж то так довго ждати! Ніхто ніколи не бачив Гутачку, щоби за говоренєм занедбала свою роботу. Так і тепер. За цілий час, коли говорила, не переставала крутитися по хаті, поратися то в миснику, то коло печи, то в постели, то куди попало. Нераз Гутак, хоть і як його натура була не до того, довго дивився на тоту вештанину своєї жінки, і сміявся. „Де вже вона свого носа не вткне! приговорював. Кутика нетиканого не лишит! І Христос ї знає, чого їй там потрібно, — ні, аби тицьнути, тай тілько! Ой, жінки, жінки, — кінчив звичайно сентенційно,—із чого-то вас Бог уліпив таких непевних?“.

Но тепер не було коли заниматися подібними „наблюденіями“. Гутак зняв із себе гуню з доброго, лежайского сукна, — таки нову, сьогорічну, —зложив єї і положив на столі, щоби скоро по обіді віднести до комори і положити в скриню. Розперезав із себе широкий на п'ять пальців ремінь із червоної, лякированої скіри, украшений вишивками із жовтих, білих та зелених ремінчиків на горішнім краї, обтер го хустиною з пороху і положив поверх гуні. Се був увесь його недільний убір, — і він відтак остався лиш в камізельці з гранатового сукна, з під котрої спадала довга, біла сорочка із тонкого полотна. Він підперезав єї узким, ремінним поясом, котрого пряжки творили дві змиї скручені штучно в есики, і зраджували тим своє походженє з Італії. Рукави і обшивки сорочки були вистебновані червоним шовком у дрібненькі звіздочки. За тот час Гутачка стерла верхняк стола чистою стирочкою, накрила го обрусом і поклала на нім дві дерев'яні лижки. Відтак узяла із мисника кілька мисок і мисочок, обтерла і обдула їх, хоть і так були чисті, і пачала наливати страви. Заким Гутак зміг обпорядитися з своїм убором, уже по конець стола бухала пахуча пара із мисок, а Гутачка, не задержуючися і хвильки, подибуляла на полицю за сільничков, відтак відсунула верхняк стола, щоби дістати з ящика товчений перець і хліб, печений осібно для них обоїх, завинений у білій півчині. Коли всьо те стояло стрійно і порядно на столі, Гутачка ще не спочила. Заткала челюсти печі дерев'янов, півокружнов затканницев, змела стиркою попів із запічка, припрошуючи за той час чоловіка до їди. Той, хоть не потребував заохочення, бо жолудок віддавна уже гнівним воркотом допоминався свого, — однакож, по необяснимій привичці Русина, ще хвильку й сам гутався по хаті, то се, то те прибираючи,—неначе чекав дальших припрошувань.

— Та чому-ж бо ти, Йване, не йдеш їсти? сказала Гутачка. Всьо вистине!

— А ти-ж коли скінчиш своє попрятуванє? запитав Іван, сідаючи за стіл і беручи лижку до руки. Гутачка також відіпняла стирку і положила єї у закутець, присунула собі столець перед стіл і засіла до їди, готова однакож кождої пори встати і піти заладити що небудь на хаті. Гутак їв пильно і мовчки горячий, покріпляючий росіл, приперчивши і присоливши го належито,—а Гутачка сербала з тої самої мищини, однак повільно, що хвилі поглядаючи на чоловіка. Цікавість єї зглядом нинішних виборів малювалася лиш в очох. Не хтіла небога перебивати чоловікови в їдженю. Доперва, коли найбільший дотисок голоду уступив, коли горячий, товстий плин розігрів нутро Гутака, а краплистий піт виступив на його лице, — тогди й уста його розв'язалися,—надійшла більша бесідливість. Він зачав, з початку уривано, мов знехотя, а відтак щораз із більшим жаром, розповідати жінці про вибори. Особливо коли зганув про свої перепалки з Хохлачиком, гнів його вибухав видною червіню на

його лици. Тут він уже не усміхався, не говорив стиха і солодко, як при людьох. Голос його плив твердий і гучний, мов камінє, що котится долі стрімким берегом, а велика голова то опускалася до долу, то знов підносилася, потрясаючи чорними кучерями.

— Ну, ци видиш но ти, — кінчив Гутак свою бесіду, — що то може торбій поганий! — Тут зупинився на хвильку, — ци щоби дати жінці подумати над тим, що сказав, — ци може, щоби об'їсти з м'яса послідне стегно покійниці курки, що ще лежало на тарілці. Коли стегно було голе і не представляло більше роботи для зубів, — Гутак облизуючись і прицмокуючи тягнув дальше: — Ну, ци приповів же би хто таке? Тай мій хліб жре, — тай як би не я, то вже-б го давно з цілим його накоренком чорти пірвали, — а ту мині от якої кавзи перед громадою наробив! Пожди-ж, ти зміннику поганий! Не діждеш ти від мене більше кусника хліба! Я ти покажу, з ким ти си зайшов!

Гутачка підчас тої бесіди встала зі свого стільчика, пішла до печі і відсунула затканницю, щоби дістати пироги. Відтак зняла із полиці тарілку зі сметаною і поставила всьо то на столі. Коли Гутак закінчив свою бесіду такою погрозою, вона важно похитала свойов невеличков, головов, що на єї худих плечох стриміла, мов сушене, поморщене яблуко на шишці.

— Отто-о! сказала вона. — І запомогай же ту такого дідовода! Він ти, скоро зможе, каменьом у голову фудит! Ех, розсадив би вас той хлібець, щосьте від мене вибрали! А вна ще нині, — ноги би їй покулило, — до мене за хлібом приходила. „Позичте хлібеня! У мене вчора вийшов хліб, а нині при святі ніяко було печи!“. Отто ми ту кметиця надійшла!

— А ти що? Позичилась? запитав грізно Гутак.

— Не дурна! Також! відказала поквапно Гутачка, боячися бодай тіни гніву свого чоловіка. — Ще [1]) лиш трохи хибло, щом їй ожогом дверей не вказала. Хибам ся до так не досить нашастала? І яка вдяка за тото? Не треба ми й їх роботи, ані їх ласки! Гутачка говорила ще довше в той спосіб, а Гутак за тот час із цілої сили працював над пирогами, котрі один за другим впадали „во преисподняя“ його нутра. Вкінци остановився і, обтираючи затовщені пальці об обрус та облизуючи губи від сметани, сказав важно та зпроволока до жінки:

— Чуєш, Анно, що ти кажу! Від нині не важ ми ся давати їм нічогісінько! А скоробим що спостеріг, — аби й найменчу крахтиночку, — то уважай, що твоє безголов'є! Погди, — я їм вистрою! З голоду згинут! По жебрах підут, — най знают, хто я!

Хто би був в тій хвили уважав на Гутака, був би немало зачудувався над дивним контрастом його слів а його зверхної подоби і виразу його лиця. На вид зівсім спокійний, — навіть маленька усмішка мов тінь переімчала по його губах, — а слова його падали такі грізні, такі тверді, а заразом спокійні, мов удари обуха о дерев'яну колоду. Відтак, безпосередно по висказаній погрозі Гутак подякував Богу за його ласку і дари, встав від стола і оперся мовчки о варцаби вікна. Жінка, не говорячи й слова, зачала запрятувати зі стола.

Сонце вже геть було нахилилося до заходу. Чорні хмари вкрили його, заповідаючи на ніч уливний дождж. Крайчики їх світилися бурим, червоножовтим світлом, котре в нутро чоловіка вводит якийсь неприємний розлад, якийсь непокій і недовільність. І Гутак досвідив того на собі. Він не довго стояв при вікні, хоть то було його любиме місце. Обернувся на хату, де жінка ще припрятувала, з великою довільностю спо-

[1]) В рукоп. Що.

стеріг, що постіль уже приладжена, і своїм звичайом він сейже час ляг передріматися пообідним, здоровим сном. Правда, образи і вражіня нинішного дня якийсь час ще снувалися йому поперед затулені очи, — но небавом всьо перейшло в темну, неподвижну масу, з котрої виходив легкий усипляючий шепіт, мов журчанє потічка по круглих камінцях межи зеленими, цвітистими берегами. Тінь Хохлачика перемкнулася, мов хмарка по чистім небосклоні, по півсонній уяві Гутака, но він послідним напруженєм засипляючих мускулів грізно стиснув кулак супротив неї. Тінь розвіялась парою,—щезла цівком. Гутак заснув.

Гутачка на пальцях перейшла півперек хату і сіла під вікном на лаві, зложивши руки на коліна. „Ну, Господи, тобі слава,—що хоть раз си чоловік спічне!“ прошептала. Відтак сиділа тихо, блудно водячи очима по мутних віконних шибах, о котрі товклися бреньчачи якось тужно хатні мухи. Загальна тишина не усипляла єї, но навівала на ум розличні споминки і гадки. Довгим рядом переходили тепер поперед єї очима літа єї замуж'я, сірі, мутні, одностайні. Радість матери ніколи не зашевелила єї душею, не розживила єї утле, засохле серце. Люде завидували єї щастю,—що-ді жиє в достатках, ні про що не дбає,—но вона сама дармо шукала по всіх закутинах серця хотяйби одної живої, щастєм і роскошев трепечущої згадки. Все той сам сірий буддень, тота сама закрутенина коло печі, коло горшків, слуг і телят,—все той сам напів спокійний, напів грізний погляд чоловіка,—а кілько меже тим сліз, грижі, проклонів та побоїв?... І мимохіть наплила їй на гадку єї біднійша, молодша сусідка, Хохлачка, єї чоловік, хоть немаючий, та чесний (як се й сама у глибині серця мусіла му признати), їх хороша, чепурна дочка, що вже тепер мов пишна польова квітка розцвітала під оком батька й матери,— розцвитала гарна та здорова та весела, дарма, що день-денний у праци та недостатку. І заздрість, люта, пекуча заздрість зашевелилася в Гутаччиній душі. Як вона ще колись, давно, давно, у своїх снах дівочих, виділа себе щасливою матір'ю, окруженою підростаючими синками, розцвитаючими, мов мак у городі, донечками, — а тепер усьо вже пропало! „Боже мій, Боже!“ прошептала стиха, — „за що їм тілько щастя, а мині ані краплинки?“... Гутачка сягнула ще дальше, в темну, тайну глубінь своєї душі, де крилася давно погасла, замучена—перша сердечна любов. Єї предметом був молодший від неї, хороший парубок, — найкрасший свого часу на всі Нагуєвичі. Парубок той тепер був женатим, був вітцьом, був убогим ґаздою, був єї сусід, Хохлачик. Ніколи в житю вона нікому не звірилася з тов свойов наклінностю, що сталася єї проклятєм, червом, котрий підточив всі найкрасші сили і надії єї молодости. Хохлачик, бідний зарібник,—а єї родичі, одна з найбогатших родин у Нагуєвичах, ані згадати-б собі не дали про такого жениха. Сам Хохлачик не знав о тій любови. А підчас коли Анна тихими літними вечерами прислухувалася у своїм саді пісням та веселим, звінким жартам дівочим на вигоні, прислухувалася звучним парубоцким розговорам, межи котрими найзвучнійший і найкрасший був його голос, найрозумнійша була його бесіда,—підчас коли нещаслива ловила ухом то ту чаруючу гармонію літного, погідного вечера, та заливалася гіркими сльозами, сльозами жалю та зависти,—підчас коли єї серце металося в розпуці, бажаючи й собі хоть хвилинки такого щастя, яке другим плине рікою,—родичі, горді та богаті, шукали їй жениха, такого-ж гордого та такого-ж богатого, як і вони. Прудко зійшлися з Гутаковими родичами, — угода стала, по руках ударили і зв'язали два молоді серця, раді із свого рахунку,—не зважаючи, ци згодятся дві спряжені сили, коли прийде їм поруч ступати у тяжкім ярмі життя.

Гутак був богатого батька син, тай ще єдинак. Отець був понурий, твердий і неговіркий чоловік. Оповідали, що се панщина таким го зробила. Служив він у унятицкого пана, — так той бив його і усіляко над ним збиткувався. За таким поступованьом він стався скритний у собі і почав складати, як то кажут, крайцар до крайцара,—відки лиш міг що годі запопасти. Оженився по панскому наказу з панскою таки покоївкою і взяв за нею в посазі невеличку хатину і кусень поля в Унятичох. Ту почав ґаздувати, все однакож придержуючися більше двора. Його жінку пан увільнив від панщини. Люде немало о тім напленталися, посуджуючи Гутакову жінку о тайні зношеня з панами. Підозрінє їх ще збільшалося, коли батько Івана Гутака не старався близше досліджувати справи і мовчки слухав усяких бесід. Зато годі було заперечити[1]), що ґаздівство молодого подружя щораз побільшаєся, — в чім знов сусідскі їдки язики виділи панску причинку.

Будь, як будь,—діло ніколи не вияснилося. Гутаків батько, очевидячки, не був у ласці в пана[2]) задля своєї упертости і твердости. Він робив, як і уперед, мовчки,—єднако приймаючи й панский усміх і батоги. Малий Іван ріс дома по найбільший части під оком матери, пещений, ласканий,—не догадуючись навіть про сумне житє батька, котрого рідко коли й бачив. Правда, з літами прийшли й на нього тяжші часи, тяжша робота,—та все-ж таки мати уміла пильнувати свого єдинака і відвертала від нього всякий дотисок. Так надійшов 48 рік, а з ним і воля. Гутаків батько стратив опору в дворі,—а серед своїх сусідів Унятичан почувся дуже самітним. Тому то спродав поле й хату і перенісся до Нагуєвич, закупивши ту, на Слободі, значну частку поля. Ту розпочав він нове ґаздівство. Іванови під тот час переступило було на двадцятий п'ятий рік. Не зазнавши в житю ніякого тяжкого дотиску ні болю, випещений, вилеліяний від матери, він не міг зрозуміти болю ні долегливости других. Ним опанувала жадоба повеселитися, ужити молодих літ. Молода, горяча кров заграла. Принадна поверховність парубоцка, гарний стрій і смілі, горді поступи єднали му прудко серця дівчат,—но Іван не знав, що то любов сердечна, щира, узнаюча рівність любленої з собою. Він понимав женщину лиш яко служницю або яко спосіб заспокоєня своєї жадоби,—яко приятність, подібно, як напиток, їда або й що друге подібне. Він не понимав ніякого влюбленого воркотаня ні ласк сельских дівчат, все спокійний,—він зводив і покидав одну по другій, не задаючи собі труду навіть погадати, — що може своїм поступком зробив єї нещасливою на віки. І богато їх гіркими сльозами плакало на нього. Межи ними була одна далека своячка його матери, Орина Задоріжна.

І от такий був Іван Гутак, коли доля звела з ним Анну. Всьо село уважало го за найпорядніщого парубка, за чесного, працьовитого і ощадного,—а бідна Анна не найшла слів, не найшла сили, щоби опертися воли родичів.

Від того часу минуло немало літ. Іван Гутак все поступав наперед в очох громади. Із чесного, порядного парубка став чесним, порядним ґаздою, добрим мужом, добрим громадянином. Маєток збільшався,—відай се Господь пильно слухав молитов Гутака. Пан-отець всегда і при всякій нагоді ставили його за взір другим,—всегда і при всякій нагоді відзначували його перед другими і честили найбільше із усіх громадян. А Іван усьо принимав спокійно, на вид покірно, хоть воно в дійсности немало вбивало в гордість його і так гордого духа. Сумна гадка, що

[1]) В рук. заперечите. [2]) В рук. пане.

в нього нема дітей, мучила го довгий час,—но при кінци уступила місце надії, що ось леда день жінка умре,—а він зможе з другою оженитися, котра і дасть му ся діждати наслідника.

І от тепер за справою пана-отця Гутак остав війтом. Гутачка не радувалася тому, хоть при чоловікови й показувала, буцім дуже тим утішаєсь. Знала вона тверду натуру Івана,—знала, що громада невеликої благодати може надіятися від нього. І кілько то сліз кілько заводів, кілько проклонів упаде на його і на єї голову! Вона не була зла жінка, а єї довге, тихе терпінє навчило ї розуміти нещастє других, понимати чужий біль.

Скрип сіняних дверей перервав єї споминки, що ройом тислися їй на ум. Вона вибігла до сіней. Се була Анна, служниця, з огромною веретою хопти на плечох. Вона ледви з нею утаращилася в двері до сіней, а низкий, костистий і троха кривоногий парубок, Федь, реготався, запираючи за нею двері. На подовгастім, смаглявім лици Анни також видний був усміх, котрий однакож від першого появленя ґаздині всіми силами старалася прикрити маскою гніву і досади. Вона з усьої сили бевхнула своїм тягаром о землю, аж стіни сіней здригнулися і молоді ластів'ята в стрисі зацвіркотали злякані. Лице єї від натуги було червоне. Хвилю стояла мовчки, випростовуючи свою високу стать та розправляючи покулені пальці. Федьо запер двері, підсунув Аннин оберемок у кут, розв'язав верету і, висипаючи із неї хопту, почав знову сміятися.

— Ґаздине! скликнула гнівно велика Анна (так звичайно називано служницю для відрізненя від малої Анни, Гутачки). А скажіт же ви що тому кривцунови! Не дає ми спокою з своїми приговірками та своїм дурноватим сміхом!

— Ігій на тя! А що-ж я тебе кусаю, ци ти що роблю своїм сміхом? крикнув Федь грубим голосом. Не хочеш слухати, то фійся на чортову матір, куди ти ся хоче! Я тя не неволю слухати!

— Ага, ага! Не неволиш! А чого все за мнов бігаєш, як який прихвостик?

Гутачка не зважала на тото правданє слуг. Се-ж була їх щоденна справа. Дня не було, щоб вони ся на чімось не зайшли та не посварилися. Вона оглянула принесену хопту і, переконавшися, що вистарчит до припусту на нині і на завтра на рано, обернулася до обох спорячих сторін і сказала своїм тоненьким голосом, котрий дуже не підходив до тої поважної повеліваючої міни, яку при тім зробила.

— Мовчіт но, мовчіт єдно з другим! Ти, Анно, — такась велика виросла, — а не встидаєшся з парубком передразнюватися! От волиш іти води принести та телята напоїти! Не чуєш, як бідні зворичут у стаєнці!

— Оттаке! відфукнула з серцьом Анна. Ви, щобисте мали мене оборонити та поганому кривцунови в карк натовчи, щоби мя не зачіпав,— а ви ще й собі на мене! Отто ми правда!

Федьо зареготався голосно на тоту бесіду, а Анна, кинувши на нього огнистий, гнівний погляд, як стріла рушила через сіни, злопотіла коновцями, довгий час шарила за коромислом, все щось воркочучи про погану правду богатих та про свою лиху долю.

— Но, но, правдомівнице моя! сказала Гутачка й собі-ж роздосадована,—стули си трошка той дзюбок! Не будь така дуже широка! Ще тя ніхто не б'є, не кривдит ані нічо! Не вирікай так дуже на тоту богацьку правду![1]) Без неї бись, небого, нині або жебрала хліба, або в Бори-

[1]) В рукоп. правда.

славли корбов крутила! А ти, — додала обертаючися до Федя, — чого стоїш та зуби сушиш? Он бись пішов та під худобу постелив! Що ї зачіпаєш? запитала по хвили, коли Анна відійшла.

— Та яка ї мара зачіпає? відповів Федьо. Не знати, хто ї зачіпає. Вона йде вигоном із травов,—а я за нев. Тай тілько всего, щом їй сказав: Можебись от мене посадила на верх тої трави та занесла до дому! А вона вже й розтеревенилася! Угу на тя!

— Но, но,—йди до роботи! сказала Гутачка і пішла назад до хати, приговорюючи: Мара ту яка межи вами правди дійде! І знов принялася поратись коло печі, щоби приладити вечерю для чоловіка і челяди.

Ось і Гутак обудився,—позінув два-три рази і встав.

— О,—вже вечір! сказав, поглядаючи на вікно. Ну,—буде слота в ночи. Худоба прийшла вже?

— Ще ні,—відказала жінка.

— А челядь де?

— Он Федьо в стайни стелит,—а Анни десь ще з водов нема.

— А де Мирон?

— А хто го знає, де? відповіла Гутачка трохи сукристо. Десь собі помеже хати пішов. А що йому? Гадає, що вже він ту пан!

Мирон був Гутаків приймич. Сирота, без вітця, без матери,—він виріс у наймах,—і сам не знав, яким способом прийшов до тої чести, що Гутак узяв го ді тоді за сина. Но діло було дуже просте. Гутак потребував робітника,—а перечувши про Мирона, узяв його до себе, обіцюючи, як звичайно роблят бездітні вітці,—що „по моїй смерти все Боже та твоє“. Но Гутачці було то дуже не влад. Вона уважала того приймича за живий докір на свою бездітність і старалася розличними дрібонькими жіночими способами викурити його з хати,—хоть не важилася отверто виповідати свого наміру перед чоловіком.

— Хо, хо, хо! паничу мій,—сказав Гутак,—не будеш ти в мене так лельом-полельом поводитися. Годі, небоже, дармо хліб їсти! Нині най іде з кіньми на ніч у Радичів!

Уже геть смерклося. Груба пітьма зачала залягати землю. Вітер холодний повіяв від заходу і почав товчи о шиби вікон грубими краплями дожджу. Гутак натяг на плечі стару гуню і пішов оглядати худобу і діздріти, ци Федьо і пастух Трофим припнут кожде, як треба. Обора сейчас заметушилась. Чути було голосне гейканє Трофима і грубий голос Федя і Гутакову сварку. А в сіньох Анна викликувала що моци. На, моя маленька, на, на, на! На, сивулька, на, на, на! Ну,—поступися! Тихо стій та їдж! Гов!

У печи палав огонь, сичали та сипіли сирі поліна, палахкотячи побіч сухих,—ґаздиня наливала горшки водою і приставляла ід печі, раз пораз поправляючи грань довгим обгорілим на кінци ожогом.

— Йой, ґаздинько! почувся за нею звінкий, веселий голос,—ще на волосок,—тай бисте ми були око виштуркнули ожогом!

Гутачка обернулася,—а єї в'яле, поморщене лице ще дужще прив'яло і протяглося.

— Овва,—не велика би й шкода була! Ще би про твоє око люде сіяли й орали!

— Ба,—а я що? Я пси? промовив Мирон. Тадже би за мене ніяка дівка не пішла! Що ви, ґаздинцю, гадаєте? Хиба не так?

Мирон, сміючися весело, сів на лаві. Був то хороший парубок, середного росту. Рум'яне лице було кругле і повне. Очи чорні, блискучі,—волосє також чорне, густе і довге, підстрижене в кружок, обнимало твар, немов гарні рамки. Із цілої його подоби пробивалося здоров'є сила і

жвавість. Смотрячи на нього, ніхто би й не сказав, що се сирота—поштуркач, що змаленьку зріс межи чужими людьми, що ніколи не зазнав пестячої руки ні люблячого серця матери.

— А ти, паничу, куди ходиш, відізвався до нього Гутак, уходячи в хату та обтріпуючи змочений капелюх.

— А куди-ж бим мав ходити? От єм троха постояв на вигоні,—а віддак єм на хвильку зайшов до Хохлачика.

Губи Гутака здрігнули. Зморщивши брови, він гнівно запитав приймича:

— А чого-ж ти там потребував?

— Та нічого. От єм зайшов: Добрийдень! тай далі.

Мирон говорив не затинаючись, не теряючи своєї смілости ні своєї веселости, хоть і бачив гнів на чолі ґосподаря.

— Чуєш, небоже! По нині стало! сказав твердо Гутак. Не важ ми ся більше там заглядати! Розумієш?

— Та чому ні? Розумію.

— А нині підеш з кіньми на ніч у Радичів.

— Та добре. Лиш от злива,—худоба перемокне. Аби, борони Боже що не зашкодило.

— Вона не задовго уймеся! А попасти конче треба. Завтра треба буде від'їхати до міста, до присяги. А годувати їх нема чим.

Поволи ставало живійше у хаті. Огонь палав у печи і кидав своє михкотяче світло на вікно і противолежачу стіну. Анна, служниця, видоїла корови, позливала молоко у горнець і внесла го до хати. Увійшов і Федьо, штильгукаючи та всміхаючись. Анна, швендаючись мимо нього з ситком у руці, не позабула кинути на нього напів гнівним а напів хитрим поглядом, за котрий Федьо виддячив їй не зовсім легким штуркненєм у бік. На послідок увішов і Трофим,—хлопець около п'ятнадцяти літ, у великій, старій шапці, котра опиралася на його ухах і носі, закриваючи тим способом перед його очима[1]) всю суєту і злість світову. Він держав у руках ліскову ломаку, котру кинув під лаву. Сам позбувшися з голови важкої кучми, засів мовчки у кут на запічок, і страшно соп'ячи принявся розмотулькувати із сухих, заболочених ніг волоки від ходаків.

— А що? спитав Гутак, сидячи по конець стола,—ци попаслася худоба? Кудись гонив?

— А он по Мочарах там трави у коліно.

Тимчасом у хаті гамір ставав чим раз живійший. Мирон сміло запитав Гутака, ци вибрали го на війта,—а Гутак на то усміхнувся і відповів му знаним жартом, що-ді не пхай своє рило туда, куда тя ніхто не просит. Гутачка зачала про щось правдатися з Аннов, а Федьо дрочився з Трофимом, шарпаючи го раз за разом за ноги,—в наслідок чого бідний Трофим за кождий раз перевертався горілиць на запічок.

Вечерю варено на дві руки: для Гутака і Гутачки окремо,—а для челяди знов окремо. Коли всі повечеряли і Богу подякували,—Трофим перший пішов спати до стайні,—щоби завтра встати зарана. Мирон виглянув на двір. Вітер утих,—но дождж іще по троха перепадав. Він надів стару Гутакову гуню,—узяв поверх неї ряднину, на голову старий капелюшище і пішов з хати підсвистуючи—без найменшої тіни недовільности на лици. Той його веселий і безпечний вид, той незамутимий, супокій дуже гнівав Гутачку. Вона живійше зашвендала по хаті, зачала дужше воркотати на Анну і на Федя, забираючи лівов руков миски зі стола.

[1]) В рукоп. очиму.

— Ану, Федю,—Анно,—спати йдіт! повелів Гутак. Ти Федю,—піди на оборіг. Там ще троха того сініща,—аби хто не загромадив! Заким нове буде,—все ся старе пригодит! А ти, Анно, маєш ми пильнувати китиць на шпіхліри. Уважай! Уже хтось позаякосітної ночі, бачу, заходив тамтуди! Там си постели на підрі та пильнуй!

Уже було пізно в ночи. Дождж перестав,—хмари перейшли, а темне, голубе небо яріло тисячами звізд. Тиха, ясна, затишна ніч весняна! Спокій, сон леся на землю з морганем звізд. Позатулювані цвіти похилилися під вагою крапель дождових, громадячи в своїм нутрі запах тих чаруючих пахощів, котрими завтра рано привитают пишно сходяче сонце. Великі дерева садові стоят німо та поважно в нічній тіни,—часом ворухнут своїми грубими конарами і посиплют до долу грубі каплі дожджу, немов розсипаний рядок перел.

У Гутака давно уже погашено. Гутак спит якось несупокійно на лаві під вікном. У хаті лиш тілько й чути, що його незрозуміле воркотанє. Гутачка після цілоденної закрутенини заснула, немов у воду пронерла,—а єї суха права рука лежит обіч неї, проста та мертва, немов до боку причеплена ломака. Із цілої челяди не спит лиш Анна на шпіхліри. Ци тому, що єї постіль тверда,—ци може з инчої якої притоки,—вона неспокійно перевертаєся з боку на бік,—час від часу важко здихаючи.

— Ігій на тя, криваку поганий! О,—чудо чудне! воркотала вона,—хоть очевидячки тепер бодай не мала до того найменчої причини. І десь, мерзенник, все ся мене чіпає тай мене! Чого він потребує від мене? Бігме,—коби ми ще щось такого,—то не буду питати... так го замалюю, що ввидит!

— Ну, ну, добре, що не осліпне! відізвався на споді грубий голос,—а за тим Анна почула протягле реґотанє.

— А ти чого ту, мерзо світу? Чого ти ту потрібно? Не можеш там пильнувати оборога? Ей,—як хто сіно закраде,—будеш ти собі мати! Певно ти ґосподар ще й другу ногу вломит!

— Та бо не кричи, Аннуню! підлизувався Федьо, лагодячи, кілько міг, свій воловий голосок. Чого кричиш? Таже як мене буде бити, то тебе боліти не буде! А видиш, я такой ліпший! Прийшовем і ід тобі подивитися, ци ся, бідненька, не боїш сама?

— Абись знав[1]), що ся троха побоюю! Наймо, як який злодіїще зайде,—що тогди зроблю?

— А видиш! говорив Федьо. Ци я не казав. От, добрем зробив, щом надійшов. Не правда?

І Федьо, намацавши потемки драбину, принявся осторожно лізти на шпіхлір.

— Ну,—а тебе чого сюда мара несе? шептала Анна уривисто,—но заразом з певнов мягкостю в голосі.

— Ба, як то чого? Тадже треба обдивитися, ци де злодій не пропоров стріху. На чорта здасться й твоє пильнованє, як заснеш, а він крізь діру геть китиці повитягає.

— Та, йди, йди, я вже сама обіздрю,—ци де нема шпари!

— Е,—ти дуже прудка, Аннунцю серденько! говорив Федьо, підлазячи чим раз висше по драбині до гори.

Місяць саме викотився в повнім, срібнім блеску на небо. Сонна природа немов стрепенулась у його світлі, і проглинула[2]) на нього мокрими тужливими очима,—і знов спокійно затонула в роскішний сон. Серед

---

[1]) В рукоп. знала.
[2]) В рукоп. проглиннула.

рівнини темнілася Слобода на високім горбі, облита з двох сторін невеличкою рікою і оперезана[1]) високими, уривистими берегами, котрих боки із жовтої глини видавалися в блідім полусвітлі, як золотий широкий пояс на стані роскішної красавиці. Тай пишна-ж бо красавиця, тота Слобода! Єї десять хат і кільканадцять будинків ґосподарських кинені неначе случайно на вершок горба, обтулені густими зеленими садами, дрімают тихо. Гладка рівнина обливає з трох сторін Слободу, немов спокійне зелене озеро спокійний, зелений островець. А в невеличкій віддали, неначе темні береги того зеленого озера, стоят із трох сторін густі, темні ліси і звільна колишутся і шумят без вітру, немов живі. Світи, світи,—пречудний місяцю, на тот залив весняної зелени, на тото безконечне богатство форм стрійних,—на тото море житя, запаху і красоти. Лий своє трепечуще світло крізь тусклі віконця в тоті сонні хатки,—на лиця їх сплячих мешканців! Навівай їм своїм світлом спокійні, щасливі сни на душу, а затри в ній прикрі згадки і спомини про тяженьке, трудне житє на яві! Світи, місяцю, на тоту чисту і тиху картину,—а всьо, що нечисте, несправедливе і погане, заховай ласкаво у густій, темній тіни!...

III.

Пан професор Крицкий аж дихати не міг з превеликої досади. „Що,—говорив він до своєї жінки що вечера,—тоті хами так оціняют мої заслуги,—так поважают науку. Аби один догадався поставити мене на кандидата до ради! Ну, ци не побліка-ж то? Найрозумніша голова в селі,—а навіть у раді не засідає! Але пождіт, нужденники! Я вам покажу що я знаю“.

І в нападі лютости пан професор червонів, як бурак, і гримав рукою о старий, щербатий стіл. Жена, котрій муж в тій хвилі може видався й справді страшним, а може забавнійшим, як звичайно, лагодила його гнів: Та дай спокій! Не лються! Шкода си здоров'є псувати з мудями. Я би, бувши тобою, не пхалася до тої ради. Чорт єї побери! Мене аби самі тягли, то я би не йшла. Отто ми макогони,—винайшли честь! От досить, що нас Пан Біг єдним покарав,—що ся мусимо лиш гризти й грізти з тов поганю, з тими їх дітищами! Ще ти си треба й зі старими заходити?

На згадку про сельских дітей пан професор здихав важко. Його професорске зване було для нього каторгою. Справді,—Пан Біг, колиб був з-умисна хотів його покарати, не був би винайшов для нього тяжшої кари. Для того чоловіка, гордого своїм родом, просяклого уроєною паньскістю і удаючого пана усюди помимо своїх невеличких доходів, не було більшого униженя, як вступати в стару, давно небілену шкільну кімнату, від котрої віяло сирістю, стухлістю та гнилими деревними грибами,—вступати межи немитих, убого поодіваних та ще й пустих та непосидючих дітей тих самих хамів, котрими він глубоко погорджував традиційною погордою свого роду. В першім опалі свого гніву пан Крицкий мало що не поклявся при жінці, що на другу неділю замкне школу і недопустит раді ту збиратися. „Най си про мене радят онтам на смітнику! Така ми то й рада! Кілька капустяних голов!“ Но пані Крицка не могла того допустити. Все і всюди практичнійша від свого чоловіка, вона збоялася, щоби єї муж не наразив собі війта і радних супротивленьом. Пан Крицкий дався укоськати і прирік не перепиняти зборам ради громадської,—но за то ніякі просьби не могли вимочи на нім,

[1]) В рукоп. оперезами.

щоби бодай що-то лагіднійше обходився з дітьми підчас шкільних годин. Бідні небожата за той тиждень не мало перенесли на своїх хребтах синців. Се мав бути початок відплати за невдяку їх татів. Весь той тиждень був у школі правдивий судний день.

В неділю по обіді надбіг що духу до школи присяжний Димович. Чоловік уже підійшлий віком, з лицьом, на котрім недостаток, грижа, а потроха й горівцуня повитискали видні сліди і котре всегда старався пристроїти в як найповажнійшу, ба, й грізну міну,—Димович мав колись несогірше ґаздівство,—та Господь, відай за якісь гріхи (як сам звичайно говорив), покарав го трома доньками. Повіддавав і повінував їх бідолашний по вітцівській щирости,—так аж опісля й побачив, що у нього самого нічо не осталось крім хатини і невеличкого городця під бураки. Тогди, не маючи що робити, Димович за паливо і невеличку плату нанявся в громаді за присяжного і польового.

— Пане професор! Пане професор! закликав Димович, стоячи під дверми і не входячи до сіней.

— А чого вам треба? обізвався пан Крицкий із середини троха сердито.

— Ци позволите війти в хату? запитав спокійно Димович.

— Ну, ходіт!

Було се звичайом Димовича, що для більшої дістодіто поваги за кождим разом,—заким вступив у чию хату, просив о позволенє ґосподаря. Нераз то давало притоку до тисячних жартів,—коли дехто, знаючи тоту привичку присяжного, на збитки говорив, що не позволяє. Димович тоді з незрушимою повагою принимався уговорювати ґосподаря, представляючи йому, що се він запирає свої двері перед урядовою особою, перед цісарским правом і т. д. А за той час, заки Димович балагурив перед отвертими дверми, не входячи в хату, ґазда нераз аж рака лазив зо сміху[1]), перемовляючися з ним.

— Я прийшов,—зачав Димович, уклонившися професорови,—я прийшов приладити місце для ради.

— Нема що ладити! Вже готове! сказав терпко Крицкий.

— А, то покажит! Я мушу видіти, що мере всьо в порядку.

Крицкий справив Димовича до шкільної кімнати, а сам сплюнув з досади, пішов до своєї світлиці.

Димович пильно почав розглядатися. На білім столі не було обруса,—хата не була заметена,—знатє, що пан професор не узнав за потрібне прилагодити якось тоту святиню Муз на принятє Справедливости нагуївскої. Присяжний взявся до роботи: то лавку від стіни відсуне,—то столик поправит, щоби не хитався на своїх нерівних ногах,—то щось десь зробит,—і бачится, що страшно форсуєся, а справді його роботи й не слідно. Аж ось і радні почали сходитися. Старий Лялюк був один з перших, хоть його хата була сама крайна на Слободі. Видихавшися і відпочивши, він почав зараз відказувати на лінивство молодших,—що-ді волять за комином полежати, як громадского добра припантрувати. Опісля прийшов і Чапля, велично помахуючи свойов черешнівков. На самім остатку появився Гутак з Васильом Громом. Той послідний ішов такий набундюжений,—так гордо позирався довкола,—що всякому само впадало в очи, що се якась не мала парсуна в селі. За то Гутак ні разу не змінився. Ішов спокійно,—дивився якось ніби весело,—відклонювався усякому стрічному і тюпав дальше дорогою, звичайом старших ґаздів. Василь Грім говорив дуже голосно і реготався, мов лошак. Зато Гутакова бесіда була притишена і усміх легкий і якийсь, бачилося, нещирий.

[1]) В рукоп. смѣхи.

— Слава Богу святому! сказав Гутак, уходячи в школу.

— Слава на віки! згомоніли гуртом радні.

Гомін, що ту попереду роздавався, притих. Гутак повісив свій капелюх на розі таблиці і засів за столиком. Писар умістився з боку того-ж самого столика і розложив перед собою папір, щоби списувати протокул.

Гутак посидів хвильку спокійно серед загальної мовчанки, обтер хустинкою чоло від доріжного пороху, покректав два рази,—і опісля встав зівсім спокійно і рівнодушно.

Радні повставали й собі-ж. Гутак відкрив перше засіданє довшою бесідою.

МИХАЙЛО ВОЗНЯК.

ДО ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТИ ІВ. ФРАНКА В РР. 1879—1883.

Серед листів Івана Франка до Драгоманова, виданих 1928 р. в першому томі „Матеріялів для культурної й громадської історії Західньої України“ („Збірник Історично-Філологічного Відділу“ № 52) з автографів у Національному Музеї у Львові, збереглося також шість статтей Франка, висланих для „Громади“ й „Вольного Слова“. Найбільша з них „Що се за інтелігенція—галицькі попи?“ була першою з задуманої серії „Культурних образків з Галичини“. Про матеріял до цієї статті згадував Франко в своєму листі до Михайла Павлика з 20 травня, докінченому 6 червня 1879 р. Повідомляв, що в нього було дуже небагато матеріялу про попів, але те, що було, було тим цікавіше, що вказувало їх не з того боку, з якого вказані вони в друкованих дописах, а з психологічного й інтелектуального. „Я возьмусь до зложеня того матеріялу і стрібую вивести з него, які зумію, виводи“,—писав Франко й обіцяв вислати не тільки свою роботу Павликові, „але й ті сирі документи, котрі служили для неї основою“, а вже Павлик хай порядкує, як знає [1]). Про дальшу долю статті маємо найближчу звістку в листі Франка до Павлика з кінця червня 1879 р., де повідомляв, що статті про гімназію, очевидно дрогобицьку та про попів будуть незадовго готові [2]). Відсилаючи десь із початку липня 1879 р. першу частину своєї статті Павликові, писав Франко до нього: „Посилаю Вам першу часть статі про попів. Рад бим скінчити ї як найшвидше, але тілько тепер всякої роботи, що не знаю, коли з нею впораюся. Що до гімназії, то також ще не знаю, як буде, бо матер'ялу доси нема“. Прохав Павлика переглянути статтю про попів. Як Павлик бажав би що додати, хай зробить це в примітках. Сподівався, що „конець чень буде на другий тиждень“ [3]). Павлик відослав статтю Франка Драгоманову, висловляючи думку, що її можна надрукувати в „Громаді“. Обіцяв зібрати факти з наших видань, і рад був сказати коротенько, що селяни кажуть про попів у піснях; тому питав Драгоманова, чи не має він указівок, щоб не читати всього збірника пісень Головацького. „Думка також—писав Павлик—написати маленьке передне слово до Фр. про гал. попів, а потім Ви своє на підставі всего матер'ялу, друкованого в V т.“ [4]). Павлик написав свою передмову до статті Франка й вислав Драгоманову, [5]) що думав пустити статтю Франка вкупі з Павликовою під наголовком „І в нас те ж саме (Листи з Галич.)“, як писав 19 липня 1879 р. до Павлика [6]). Решту „зоольоґії попів“ обіцяв Франко прислати Павликові „за тиждень або за два“, стараючися її „скінчити як найшвидше“,[7]) як писав у листі з 30 липня 1879 р. В листі з 14 вересня обіцяв Франко знову Павликові „незадовго“ скінчити статтю про попів. Щодо статті про школи, „роздивившися троха в предметі“, побачив, що „до такої роботи нам бракує дуже богато“. Коли тільки будуть відчинені бібліотеки, зачне „верстати

[1]) Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом., т. III. Чернівці, 1910, стр. 48. [2]) Там само, стор. 51. [3]) Там само, стор. 69. [4]) Там само, стор. 75. [5]) Вона надрукована там само, стор. 71—75. [6]) Там само, стор. 83—84. [7]) Там само, стор. 96.

статистичні праці“ й побачить скільки даних зібрано. Бажав поки що обробити бодай сільські школи[1]).

Найближчу звістку Франка про його працю над школами маємо в його недатованому листі з 1880 р. до Драгоманова. Писав, що обіцяв Павликові „вислати для „Вольної Спілки“ дві дописі, одну про фабрику парафіни та керосіни в Дрогобичи, а другу про середні (гімназіяльні та реальні) школи в Галичині“. Очевидно, на „Вольну Спілку“ перейменоване тут „Вольное Слово“. З дописами Франка вийшла така халепа, що про фабрику одержав дуже неповні дані й мусив поповнювати їх від часу до часу. Поки що друкував допис шматками в „Pracy“, а як тільки добуде повніші дані, зараз зладить і вишле Драгоманову. „А що до шкіл, то ту треба переписувати велике множество справоздань“, писав Франко й запримічував, що з ним він не був ще готовий[2]).

Дальшу згадку про Франкові кореспонденції для „Вольного Слова“ маємо щойно в листі Драгоманова до Франка з 5 листопада 1882 р. „Багато я бачив сюрпризів од галицько-української нерухливости, — починав Драгоманов свій лист,—а такого, щоб Вам тільки тепер передано було зо Львова мою просьбу писати до „Вольного Слова“, котру я написав був аж в маю,—цього я навіть і не ждав! Це вже гірко так, що аж смішно (як і в пісні: „як ударив мене в спину, аж я засміявся!“). Спасибі Вам, що хоч тепер написали кореспонденцію. Я її поміщу в ближчий н-р. Пожалуста пишіть і дальше“[3]).

І дійсно, 49 ч. „Вольного Слова“ з 15 листопада 1882 р. принесло першу половину згаданої кореспонденції Франка, підписану псевдонімом „М—онъ“, себ-то Мирон. Це було перше з двох „Письмъ изъ Галиціи“; друге з них появилося в 51 ч. В чч. 52 й 54 з 1883 р. найшли місце ще дві кореспонденції Франка п. н. „Письма изъ Австрійской Украины“. А властиво тільки перша з них відмічена псевдонімом Франка „М—онъ“, а друга (в ч. 54) не має його підпису, бо тут виложено зміст дописів галицьких кореспондентів, між ними й Франка. Як показує автограф Франка п. н. „Мрії і надії українського народа в Галичині“, перша з них це переклад із української мови.

Одержавши 49 й 50 чч. „Вольного Слова“, писав Франко 23 грудня 1882 р. до Драгоманова: „В 49 ч. є „Письма изъ Гал.“ Я догадуюсь, що Ви переробляли моє мазанє на московську мову, і дуже вдячний Вам, що Ви доповнили моє поверхове балаканє про Індемнізацію,—признатись Вам, ті н-ри Діла, де була статя, пішли по рукам в селі і пропали, так що я писав на-обум. Не знаю, чи друга половина моєї дописі годиться для печаті—сяк, чи так, а я на часок відступаю від заложеного пляну і посилаю дві статейки: одну до Письм із Гал. а другу окрему про митрополіта. Коли б пригодилася, то напечатайте“[4]). Наведені слова Франка стверджують, що Драгоманов не тільки переклав, а й переробив його кореспонденцію.

За кореспонденцію післав Драгоманов Франкові 35 фр., як писав у листі до нього з 27 грудня 1882 р. Що більше, співробітництво Франка у „Вольному Слові“ дало можність Драгоманову видістати 100 фр. від його редакції на видання Франкового перекладу першої частини Гетевого „Фавста“[5]). Під враженням листу Драгоманова та його посилки починав Франко ось як свій лист до нього з 16 січня 1883 р.: „Ваш ласкавий лист, як також посилку 100 фр. і оба н-ри В. Сл. (51 і 52) дістав благополучно. Як утішило мене Ваше письмо, як заохотило до ро-

[1]) Там само, стор. 130. [2]) Листування І. Франка і М. Драгоманова. („Збірник Історично-Філологічного Відділу“ № 52). Київ, 1928, стор. 18. [3]) Там само, стор. 34—35. [4]) Там само, стор. 36. [5]) Там само, стор. 39.

боти!“ Того ж тижня вибирався на кілька днів до Львова, де від одного товариша мав дістати автентичні дані про те, скільки грошей пожирає що року галицький виділ краєвий. Як дістане, зладить допис для „Вольного Слова“ [1]). Сподівався також вичерпати у Львові „дещо цікавого з Справоздань соймових“, а саме бажав подати „докладний образ дебат над автономією громад“ із увагою на те, що сказав Драгоманов у примітці до його останнього допису [2]). На думці мав тут Франко примітку редакції до свого допису про „Крестьянскія стремленія и мечтанія; разсчеты на войну съ Россіей“ в 52 ч. „Вольного Слова“. Всупереч твердженню Франка Драгоманов запримічував: „Щоб уже таки цілком нічого не дала навіть теперішня австрійсько-польська конституція в Галичині, не можна сказати: вкажемо хоч би на ті самі читальні, що про них говорить і сам шановний наш корреспондент. Хай спробував би він завести їх у часах Меттерніха або хоч тепер у „Маскаля“! (стор.9-10).

Про дальшу кореспонденцію Франка для „Вольного Слова“ маємо звістку в його недатованому листі до Драгоманова з 1883 р. Тут він писав: „Шлю вам отсесю допись,—не знаю, здасться Вам до В. Сл. Се тілько перша частка,—при спосібности зладжу більше (дві-три) коли сеся понадобиться“. Повідомляючи, що поїде на якийсь час до Вікна „якісь там мемуари редагувати чи що“, припускав, що чей же зможе звідти дещо цікавого донести до В. Сл.“ [3]). Цей коротенький лист написаний при кореспонденції Франка, що її він призначував на четвертий лист „Письмъ изъ Галиціи“, а саме п. н. „Матеріалы для изученія общественныхъ идеаловъ украинскаго народа въ Галиціи“. Як бачимо, він пробував писати її по російськи. Вже перші слова її, вказують, що вона викликана редакційною приміткою до допису Франка в 52 ч. „Вольного Слова“, де редакція висловила цікавість одержати „докладний виклад думок українських селян в Австрії про цей предмет“ (стор. 8).

В листі з 24 квітня 1883 питав Франко Драгоманова, чи він одержав дві його роботи, що їх вислав Франко ще в лютому. „Коли б не були здалі до нічого,—писав Франко,—то може б Ви могли при случайности прислати мені назад, особливо статю про дотацію попівства,—цифровий матеріял з неї придався б мені колись, а другий раз витягати — велика праця“ [4]). Очевидно, Драгоманов не відіслав Франкові висланих у лютому робіт, бо згадана стаття про попів „Попи і економічне положінє українського народа в Галичині“ збереглася у Драгоманова. Котра була друга робота, чи „Жиди багачі і „капцани“ в Галичині“, чи що инше, нема даних це ствердити. Оповівши в тому самому листі про біду й крайню нужду в Нагуєвичах, зачеркнув Франко своє оповідання й предкладав Драгоманову надрукувати його [5]).

Немалою трудністю була для галицьких кореспондентів російська мова „Вольного Слова“. Свідчать про це слова Павлика в листі до Драгоманова з 31 січня 1883 р. Питаючи його від себе та Франка, чи міститиме „статті про спеціальніщі галицькі справи, чи тілько такі, як доси, про війну й інше“, писав Павлик: „Для нас інтересно писати про все таке, що „волнує“ Галичину і що має для нас стійніщу вартість, як напр. школи й т. и Далі було би інтересно для нас,—а для Вас лекше,— як би корреспонденції були друковані по укр., а не в росс. перекладі, бо так В. Сл. стане доступне й для декого з народу в Гал. Але на це, конечно, ми не можемо натискати, не знаючи Ваших условин з компанією В. Сл.“ [6]) В травні закінчило „Вольное Слово“ своє існування, тим

[1]) Там само, стор. 40. [2]) Там само, стор. 42. [3]) Там само, стор. 43. [4]) Там само, стор. 46. [5]) Там само, стор. 44 — 46. [6]) Переписка, IV, стор. 133.

самим галицькі кореспонденти втратили орган для своїх дописів, а низка Франкових дописів полишилася в рукописах і подається ось тут у своєму оригінальному правописі.

Культурні образки з Галиччини.

I. Шчо се за інтелігенціја—галицькі попи?

— Покиньте семінаріју! Шкода вас! Забјут вас, затовчут доґмами та формалізмом...

— Ај, не боіјтесьа,—не так то лехко!

— А відтак перед висьвјаченьем скажут оженитисьа...

— Ну, благодать! Хіба се лихо?

— Лихо, і то ось чому. Оженившись і ставши попом, ви стајете заразом вітцем родини, ви звјазані від тепер својім становишчем, тремтите о хліб, мусите дбати о дітеј, — ви невольник...

— Ај, не такиј то чорт страшниј, јак го осе мальујете. Адіт, — жијут же льуде ј попами і не тремтьат, — је між ними чесні і мисльачі льуде...

— Ја јакось не добачују!

— Не добачајете? Ну, то хіба самі не хочете добачати. Алеж мусите конче признати, що попи викликали значниј рух між народом!

— Се шче велике питанье, чи викликали,—а коли ј справді викликали, то друге велике питанье, чи се рух справді живиј, чи корисниј і чи корисниј іменно дльа народа.

— Е-е-е! Куди ви захапујете. Але ја вам скажу, шчо все такі, будучи на селі, серед народа, бачучи день в день јего житье, јего нужду і потреби, мож дуже багато добра зробити дльа него, мож мати на него велике влијанье.

— О, певно шчо мож, тілько не попови, а шчо крајне, не женатому!

Такі і подібні бесіди лучалось міні нераз вести з молодими „питомцьами“ львівськоји духовноји семінаріји,—т. ј. кажучи правдивіјше, з самими передовими, чесними і најживіјшими льудьми с поміж них. Бесіди такі велисьа нераз дуже довго і завзьато і звичајно сходили на те питанье: Чи може піп на селі бути помічним і корисним громадьанином, чи може помогати народови в јего нуждах, не нальагати на јего кішеньу, одним словом, чи може бути інтелігентним робітником посеред фізичних робітників і приносити јім својеју працеју тілько користи, кілько від них сам побираје чи то посередно (вживајучи приділене поле та побирајучи гроші с каси), чи ј беспосередно? Питанье се не надто головоломне і, росклавши јего на части та розгльанувши кожду з осібна, дуже лехко було навіть самих противників-питомців навести на непотішну відповідь, шчо „не може“. Розумијесьа, ми при тім все виходили с тоји точки, шчо піп маје бути попом, таким, јаким го хоче мати релиґија і церков. Молоді питомці, дијшовши за аналізоју такого попа до непотішајучого виводу, робили тоді звичајно поворот на ліво і сходили на стежку меньше льеґальну, меньше „правовірну“,—цідили крізь зуби такі фрази, јак „е, та хто би там впрочім державсьа стисло кождоји доґми і кождоји біскупськоји куренди,— то все так, јак теорија в науці,—а практика між тим іде својеју дорогоју“... Ну, але ту вже спір мусів урватисьа, бо дльа суду о тіј практиці поза теоријеју ні в мене ні в мојіх противників не було таких даних під руками.

Та ні брешу,—ми чули добре, шчо дані дльа виводів је в нас і то в великіј многоті,—але ми бојались робити з них виводів. Нам від давна вбито в голову, шчо все, шчо ми знајем про попів, шчо бачили ј чули,— все то—тілько спеціальні, відорвані факти, і шчо робити виводи на јіх

підставі—штука зовсім нельоґічна і нечесна. „Бо шчо-ді с того, шчо ви бачили такиј а такиј факт, чули таку а таку погань про сего або того попа; аджеж не всі так робјат“,—значит, треба здержатисьа від всьакого суду. І ми здержувались, хоть јакесь важке чутье раз у раз мучило нас, твердьачи, шчо на підставі тих фактів, јакі знајемо, мож робити виводи о тих попах, котрих знајемо, і шчо је такі факти, с котрих досить одного, шчоб досадно схарактеризувати чоловіка. Шчо се чутье мучило не лиш мене одного, але ј мојіх більше або меньше „благонравних“ противників, ја переконавсьа с того, шчо звичајно пісьльа такоји теоретичноји бесіди, в котріј мов на тарели виказали безпідставність мојіх нападів на „стан“ попівськиј, самі вони починали росповідати факти про поодиноких попів, факти то гидкі то сьмішні; неоден з них розгорьачувавсьа власним оповіданьем і сипав такими фактами, мов з міха; сумно і погано робилосьа кождому, слухајучи сеји повісти,—мимоволі в голові шевелиласьа думка: Чи се інтелігенција? Чи се льуде, шчо мајут вести народ до осьвіти і моральности? Чи се взагалі льуде? Але давна привичка—стримуватись від виводів—брала верх, і ніхто з нас не посьмів висказати своју думку просто і јасно, і всі росходилисьа с тим, шчо шчож,—може бути, шчо богато јединиць між попами—погань і гниль,—але всеж такі је між ними ј чесні льуде.

На тім і стало діло, доки одного хорошого поранку дејакі з нас, пробудившисьа, не почули в собі дивну зміну. В головах і сьліду не лишилосьа з давнього „нье разсуждать“,—факти, доси назбирані, почали немов самі порьадкуватись пісьльа јакоји́сь дивноји системи, і то порьадкуватись так лехко і швидко, немов давно того ј бажали,—виводи почали визначуватись чим раз јаснијше і сьмілијше; а ті боки діла, де шче були гальави і недостача фактів, показалисьа нам јасно і почали самі допоминатись доповненьа. Почавсьа рух. Почалось збиранье фактів. Давні диспути о „о теоретичнім попі“ заніміли, стали зовсім неможливі. Наперед виступив „піп житејскиј“, такиј, јаким је на ділі, јаким го день в день бачит в селі громада, а дома родина. Не то, шчо він говорит с казальниці,—стало головним ділом, а то, шчо він бере, шчо јість, чого хоче від льуду і шчо јому даје реального, пожиточного. Не то виступило на перед, јаким би повинен він бути по јевангельським наукам, јак би він повинен іти „аки сьвітило“ поперед темних своји́х овець,—а то, јак він сам жије в власнім крузі і о кілько јего житье зрослосьа не то вже з ідеальними јевангельськими засадами, але с простими правилами здорового розуму, обовјазујучими кождого образованого чоловіка. Тоді ажень стало нам јасно перед очима, бо аж с того становишча—ми чули се—можливиј був правдивиј, објективниј суд о нашім попівстві. Змірити јіх тоју міркоју, јаку вони самі до себе прикладајут,—се одно покаже всьу јіх нікчемність. Огльанути јіх в сьвітлі льудеј інтелігентних,—тоді аж побачимо, за кого јіх держати!

Цікава річ, шчо попи наші, поки самі себе називајут інтелігенцијеју і поки јім на слово віритсьа, радо пријмајут на себе ј дејакі обовјазки інтелігентних льудеуј згльадом неінтелігентних, т. ј. радо говорьат о службі народови, о посьвјаченьу інтересів јединиці дльа добра загалу, о веденьу „темних молодших братів“ по дорозі поступу, і т. д. Але нај лиш хто посторонніј стрібује јаснијше поставити се питанье, нај лиш означит докладно, чим повинен бути інтелігентниј чоловік серед громади,—нај стрібује примірити попів до такоји мірки,—сејчас попи або крик підојмут несосьвітенниј або почнут відпекуватись і інтелігенцији і всего, шчоб тілько јіх лишити в супокоју. Не оден навіть радо сказав би: шчо ја за інтелігентниј чоловік? Ја урьадник божиј,—смирниј сосуд не-

бесноjі мудрости і т. д.,—коли б не боjавсьа, шчо го висьміјут. Але најбільша часть гордо відкидаје всьакі посторонні суди, говорьачи, шчо в нашім ділі лиш ми компетентні судіјі,—а впрочім нехај стораз буде твоја правда, то ти нас не переконајеш, ані нам нічо не зробиш!

Але посьлідними часами сьмілі голоси критичні, хоть рідко, а всеж такі роздајутсьа час від часу голоснішше і перејмајут страхом і трівогоју попівську касту. В приватних зборах, по празниках та соборчиках тілько ј бесіди, шчо о „зухвалих молодиках", о јіх нападах на попівство, о підриваньу стану[1]), о публікованьу в ґазетах різних негарних фактів і т. д. Посеред загальних прокльать та криків обуреньа, льутости, наруги чути також часом голоси прихильні новаторам; голоси ті јдут звичајно від попів більше льудських та чесних, ніж јіх братіја, і висказујтсьа так, шчо „добре мајут „ті там", шчо јіх публікујут,—нај не друт!" Замітимо шчо ј тој цікавиј факт, шчо поки (в 76—77) голоси молодіжи підносилисьа несьміло, обхідками та здалека, то льутість і гнів попів були розмірно најбільші; запалені фанатики кастові пльували на все, що подавала молодіж, відкидали, не читавши, кльали не розбирајучи. Колиж (78) голоси підньались уже просто, різко, без огльадки, коли сам урьад наложив на них своју давјачу руку, тоді попи, хоть на голос кльали і анатемізували ті письма, украдком почали читати і перечитували јіх,—примірники заборонених часописеј ішли з рук до рук і вандрували по всіј Галичині, обходили цілі деканати та повіти, — најбільше різкі уступи перечитувалисьа „під секретом" на голос на соборчиках, ішли під обраду цілого деканату; виданьа молодіжи вдарили в тој најслабшиј бік, котриј іменно ј најнельубішиј попам і најближче тикаје јіх відносин до льуду в економічнім і моральнім згльаді, — і ось дльа чого горді крики посьлідними часами троха притихли, „попи стіснилисьа", јак кажут льуде, і тепер склоннішші до рефльексіјі, до аналізи свого власного сутьа. При тім же ј другі дејакі згльади, політичні (загальне здіскредітованье руських послів у віденьськім рејхсраті) і соціјальні (не меньше здіскредітованье всіх попів в очох льуду, нападки на них з боку Польаків) багато де в чім отвережујут јіх і притишујут јіх давну буту. Але по нашому — се пројава хвилева. Живіјшого руху в глуб вона між попами не викличе, а шчо між ними схоче јти в глуб, те конечно відділитсьа від касти, піде самопас, ввіде в масу прочоjі поступовоjі молодіжи.

Причин, задльа котрих ми вважајемо наше галицьке попівство неспосібним до поступу бодај такого, јакиј пројавльаје протестанське попівство в Німеччині, постарајемсьа пошукати. А шукати нам јіх не де, јак в істнујучім тепер стані галицького попівства і в сістемі вихованьа нових попів, т. ј. в наших семінарських порьадках. Задльа того ј приjдесьа нам розгльанути, 1) шчо се за льуде теперішні наші попи, і 2) јаких льудеј витворьујут наші духовні семінаріјі? Розібравши се бодај шчо-то достаточно, ми зможем сказати, шчо питанье попівське јасне перед нами. На підставі власного особистого знакомства з многими попами[2]), на підставі незлічимих оповідань про них з боку јіх же самих або льудеј јім близьких, в кінци на підставі досить богатого писаного матерјалу (дописеј, записок і ескізів), зібраного мноју посьлідними часами, зможу чень звести в певниј порьадок і показати читачам усі головні типи галицьких попів, не потрібујучи описувати осіб, шчо тілько роздовжило би статьу, а тьажшим зробило би сістематичниј перегльад сеjі попівськоj зоольогіјі. Дльа того також і зібраниј матерјал не втьагну до статі весь живцем, а тілько повијмају і зведу факти та характеристичні уступи дописів.

[1]) В рукоп. станьу. [2]) В рукоп. попамі.

Галицькі попи, хоть з далеку може вказуютсьа кому небудь і одноцільноју чорноју масоју, збитоју корпорацијеју, — на ділі зовсім не то. Правда, се сьвіт окремиј, відрубниј на тілько від сьвітськоји, міськоји інтелігенціји, на кілько ј від льуду,—але в тім сьвіті при ближчім огльаді стрічајемо богато відрубних типів та відмін. Јакі обставини витворьујут сі типи? Кождиј, хто знаје положінье господарське і громадське нашого льуду в різних сторонах, лехко дійде до того, шчо на витворенье попівських типів та різновидностеј мусит влијати не лиш јего власниј характер, набуте знанье, вихованье і прочі прикмети, винесені з шкіл або з дому, але шчо влијаје на них, і то далеко більше, природна і громадська властивість тоји околиці, де јім приходитсьа осісти по волі церковноји власти (консісторіји). Інакшим стане піп в відльудних і бідних гірських селах, де звјазок і зносини с прочим сьвітом перервані,—інакшим в підгірських, середно богатих або тож бідних селах, але більше рухливих, зарібних, промислових, а шче інакшим в селах подільських, богатих врожајноју землеју, хоть також досить малольудних і недвижних культурно. Вже с того побіжного розділу виходило б, шчо мож розрізнити три головні типи попівські. Але поділ сесь на тепер недостаточниј. Раз-тре взьати на ввагу, шчо нові дороги прокладајутсьа тепер всьуди і зносини стајут лекші і шчо, значитсьа, рух умисловиј поволи заходит тепер і в најдальші кути,—а по друге—попів досить часто переносьат з одного села в друге, з одноји околиці в другу, і дльа того не мож принимати поділу типів попівських пісьльа ґеоґрафічних прикмет околиці, але треба брати јіх відрубно від місцьа, на котрім сидьат в даниј хвили.

Најчисленнішиј шчо до голов між галицькими попами, јак і в загалі в кождім стані, — тип пассівниј. До него мож зачислити набеспечно $^{3}/_{5}$ части всіх попів. Се переважно попи придавлені долеју чи консісторијеју,—попи, котрих вольа [1]) урьаду церковного гонит с капельаніји на капельанију, с „худоји“ [2]) парафіји в другу такуж худу парафију. Ті попи звичајно перезабули все, шчо тілько винесли зо шкіл,—бо јім і справді ніколи і ніпошчо було держати в головах јакиј небудь учениј бальаст. Тај пошчо јім јого? Все јіх житье уходить на важкіј боротьбі з мужиками о дачки, приноси (jura stolae) та робітника, в боротьбі з землеју о хліб. Вони, јак досадно сказав про них оден с попів-арістократів,— божі невольники. Се звичајно льуде вже повиш „цьвітучих літ“,—надију на поліпшенье своји долі вспіли стратити, а затим „опустили сьвіт і портки“. Јіх не зајмаје ані література ані політика, — газет звичајно не держат, читати не читајут нічо, а на іх столі најдете хіба шематизм, каль(е)ндар або часом визичену з двора або від лісничого јакунебудь польську ґазету, котру јеґомость кілька день забирајутсьа читати, а в кінци такі ј покинут. Гумористичні перекази попівські, шчо устно передајутсьа з родини в родину, увіковічили попів сего типу в виді јеґомостьа, котрого в торговиј день мож стрітити на ринку малого провінцијального місточка, спокіјно јдучого поміж возами по коліна в болоті, с пароју простих чобіт в одніј, а мазницеју в другіј руці. Се альеґоріја або ј не конче альеґоріја, бо такі попи-хлопи стрічајутсьа у нас справді і всі без виијімка належат до пассівного типу, становјат, так сказати, најнижче јего подинье. Се звичајно льуде на бідних парафіјах, на таких, про јакі каже наш льуд, шчо „добра парафіја,—сам піп зубами дзвонит“,—а при тім обременені численноју родиноју, особливо доньками. Звичајно најстаршиј син такого попа був у школі, але, вихованиј в непомірних ласках мамунці, не захотів учитисьа і з нижчих кльас ґімназіјальних „подавсьа

[1]) В рукоп. вольу. [2]) В рукоп. „худоју“.

на пана". Прочих дітеј при тісноті кішені годі було давати до школи і вони лишились дома рости не то сільскими парубками-робітниками, не то паничами-дармоїдами, а на ділі ні одним ні другим. С таких поповичів робјатсьа пізнїјше економи у дідичів, злісні при лісах і прочі „служиві льуде". А батько та мати за грижеју та поганьу день-денноју вспіли гаразд затерти в собі „образ божіј" і—одемократились, беручи се слово в такім згірднім значіньу, в јакім уживајут јего наші богачі-попи, говорьачи о тих своїх упосьліджених собратах. Піп сам став мајже простим сельанином-робітником, ходит за плугом, возит гнїј, складаје полукіпки, — а попадьа занимајесь дома всьакоју чорноју роботоју та від рана до ночи лоточит слуг. Впрочім до такого „демократизму" доходьат попи лиш по дуже бідних селах, і ми знајем таких не много. Најбільша часть тілько волочитсьа раз у раз по польу, обталапані глиноју та болотом, поганьајут робітників, викрикајут на всіх і всьа, гризутсьа с сусідами о межу або о перекіс сіна, проклинајут пастуха, шчо пустив поросьа або тельа в јіх царину. Так іде день за днем, у вічнім крику, сварці, у вічних забігах і заходах, в вічніј жадобі чогось, шчо ніјак не хоче јім датисьа в руки. „Демократизм" тих попів, се лиш внішна одіж на них — обвальана та обталапана. Супротів мужиків вони так само різко, а нераз шче далеко різче віддільујут себе і своји інтереси, ніж попи арістократи. Внішниј јіх демократизм[1]) не зближује јіх з льудом ані на пјадь,—противно, дразнит іх супротів него, чим ближче вни стојат до мужика в духовнім і ґосподарськім згльаді, дразнит јіх іменно силоју того новіјшого змаганьа всіх в гору. А від мужика справді мало різньатсьа ті попи під кождим згльадом. Не кажучи вже о тім, шчо не будучи ніколи правдивими робітниками, робітниками з призваньа і з охоти, јакими помимо важкого господарського гніту је більшість сельан, вони не можут вести ґосподарства (при рівних средствах з мужиком) не то раціональнїјше, але навіть так, јак він, не мовјачи ј о тім, шчо ј ту в головніј части вони мусьат нальагати на робучі руки мужика,—ми возьмім на ввагу тілько культурниј, інтельектуальниј рівень тих попів. Бесперечна річ, шчо позітівного знаньа про природу і житье льудське у них мало чим більше ніж у мужика, та за то меньше того здорового погльаду на сьвіт і житье, јаким відзначујутсьа в великіј більшости мужики; се јде відти, що мужик гльадит на все окружајуче просто, а при тім же важкиј досьвід житьа[2]) навчаје го дивитись на житье льудське, на відносини верстов між собоју без пересуду; між тим піп, будь він і најбільше „здемократизованиј", сего не може, — јего кастові пересуди вбилисьа надто глубоко в јего голову і мутьат перед ним усе, не дајут му јасно погльанути на житье круг него. Дльа того то зовсім природне діло, (шчо нам лучалось узнати з досьвіду), шчо основи науки економічнојі та соціольогічнојі, коли јіх росказувати зрозуміло і јасно, далеко більше подобајутсьа мужикам, далеко більше јіх зацікавльујут, аніж попів і шчо с тих посьлідних многі нудьатсьа такими популярними розвідками економічного змісту (н. пр. вступом Льавелье до трактату о власности ґрунтовіј), котрі мужик зальубки буде читати і розуміти. Се показује великиј застіј в јіх мізках, велику відвичку від усьакого руху і всьакоји мисли, котра не јде просто до роздобутку гроша або дармого робітника. Прото ј не диво, шчо замісць научного знаньа природи і житьа в головах тих льудеј зовсім льубісько, мов гриби на гнилих колодах, ростут собі старі пересуди та забобони, віра в чортів, упирів, відьм, топільників, феральні дни та всьакі приміти. Не диво, шчо всьака власть видајесь тим льудім чимось без-

[1]) В рукоп. арістократизм. [2]) В рукоп. житье.

мірно високим, грізним, страшним, зісланим просто від бога, шчо жандарм дльа такого попа — шчось подібне, јак „планіта“ дльа шчедринських мужиків, планіта, котроји путі непостижні, а призначінье опреділене свише і котріј простиј смертельник не сьміје ніјак супротивитись. Не диво, шчо перед старостоју такиј піп тремтит, мов лист осиковиј перед вітром, і на кілька кроків віддалік знимаје перед ним капельух,—а коли пан староста заговорит до него ласково, довго відтак з роскішним трепетом згадује о тім і росповідаје дома.

З мужиками попи пассівного тіпу зносьатсьа лиш с причин чисто практичних,—про јаке небудь просьвічуванье, навчанье, надзорованье ту ј бесіди нема. Казань вони не говорьат мајже ніколи, або в крајніј мірі два-три рази на рік; чи ходьат льуде до церкви,—јім про те бајдуже, шчоб тілько јіх треби јшли, „јак бог приказав“. Не мајучи самі ніјякого переконаньа, вони не бјут собоју сьуди-туди, не говорьат, не доказујут, не горьачатсьа, хіба тілько, шчо слузі доказујут день в день, шчо він злодіј і безсовісно јіх обкрадаје, а всім домашним,—шчо дармо хліб јідьат і пр. Коли в селі, мајучім такого попа, је дідич енерґічниј і честольубниј, то піп за мізерниј уклін, усьміх панськиј, за позволенье—перегнати худобу панським вигоном або попасти коні на панськім пастівнику або вкінци за јаку-небудь „сусідську ґречність“—стаје покірним панським підніжком і слугоју і тоді навіть на јакијсь час, нападами виходит іс свеји пассівности, мов слимак зі скорупи, говорит казаньа против тверезости, аґітује за вибором пана до сеjму або за вибором панського льокаја на начальника громадського. Служба се стосунково безкорисна, бо користь пана без міри більша, ніж користь попа, і сего посьлідного користь рівноважитсьа вічноју трівогоју, шчо „ось-ось в чім небудь не догоджу, тај все пропало“,—але піп все такі служит, бігаје, мучитсьа. Се показује добре серце попів пассівного тіпу і јіх дитиньачу несьвідучість в вишчих „ділах житејських“, в ділах громадських та констітуцијних, показује јіх духову похилість, на котру вже не то кози, але ј свині скачут.

А прецінь, хоть такі крухі і мјахкі перед льудьми з „вишчого стану“, попи пассівного тіпу тирани дльа своји родини і дльа нижчих від себе. Тип самодура, јак јого розаналізував Добролюбов в „Темномъ царствѣ“, јак раз мож приложити до них з невеличкими хіба відмінами в окрасці. Далекі від усьакоји розумноји мисли, від усьакого енерґічного руху, від усьакого јасного переконаньа і живого інтересу, з еґоізмом, брудним та сьліпим, але розвиненим і роздразненим до крајности, вони домагајутсьа послуху беззгльадного від усіх близьких, привикли своју вольу вважати једино розумноју і всьаку невдачу приписувати не свому нерозумови, але або глупоті та злиј воли іменно тих безсловесних своји́х слуг, або сьліпому, неприхильному дльа них случајови. Розумијесьа, шчо при таких обставинах о шчастьу домашного житьа і о розумнім вихованьу дітеј і т. д. навіть мови бути не може, і рідко коли з родини такого попа вијде молодиј чоловік не надломаниј, не притупленіј і не здеморалізованіј від самого дитиньства. Коли де мож у нас најти тьажку осуду против істнујучого сістему подружьа і домашного вихованьа, то певно в родинах таких попів, швидше ніж в родинах мужицьких, не відзначујучихсьа, јак звісно, надто великоју мјахкостьу обичајів ані надто вмілим та розумним веденьем малих дітеј. Але тілько погані, тілько приглушујучих та притупльујучих вражінь не приходитсьа ніколи переносити мужицьким дітьом, јак дітьом попів пассівного тіпу. Се відноситсьа до хлопців більше, ніж до дівчат, бо хлопці більше стикајутсьа с самим батьком, а дівчата жијут беспосередно в кухни, між службоју або під

оком матери, котра ј собі ні в чім мајже (окрім одежі та дејаких „панськоватих“ прибагів) нічим не різнитсьа від прочих мужичок. С хлопців, коли вони не встојатсьа в школі, ніколи не виходит нічо доброго; простим мужиком зробитись јім не лехко, а в гору видрапатись годі,—ось вони ј остајутсьа по середині, замісць працеју надрабльајут циганством, туманництвом та вислугоју в панських передпокојах. З дівчат частіјше і лекше робјатсьа сільскі ґаздині,—јім лекше забути попівство, бо з ним вони меньше зжилисьа,—а до роботи јіх з малу призвичајено. „Питанье жіноче“ в тім відділі попів рідко виступаје і мајже ніколи так різко, јак в дальших типах.

Не диво, шчо при (такіј) відчужености від усьаких живіјших інтересів і переконань у великоји части попів сего типу мусит виродитисьа јака небудь маніја—початки повного ідіотизму, до котрого богато з них справді на старі літа доходит. Така маніја, меньше або більше замітна дльа посторонного ока, стаје предметом розмов і сплетень по всім деканаті. Многі с таких попів запивајутсьа горівкоју і доходьат таким робом швидко до повного умислового отупіньа. Дејакі знов, не пјучи, набирајут наклінности до різних дрібниць, котрі стајутсьа головним інтересом јіх житьа. Сеј льубујесьа в птахах і задльа них забуваје про все,—другиј годује цілі стада голубців та кріликів, с котрих однако не маје ніјакоји користи. Мајже всі попи того типу держат пасіки,—але с того зовсім шче не јде, шчоб мали вести пасічництво јак небудь розумно. Дејакі мајут маніју—всьуди і раз у раз робити порьадок,—т. ј. все, шчо тілько побачут, видајесь јім не на својім місци,—все мусьат перекласти, пересунути, переховати,—при чім, розумијесьа, порьадку ніјакого не виходит, бо вониж складајут все не так, јак треба, але так, јак јім видајесь відповідно до јіх дитиньачого пустого пльану, Інші знов мајут маніју—збирати всьакі зелізцьа, обстругані патички, пірьа і другі непотрібства і складати се все купами по закамарках, де лежит літами, нікому нінашчо не здале. І шчо најдивнішша річ, шчо такі пів-ідіоти між попами зовсім не рідкість,—противно, у најбільшоји части попів пассівного типу, т. ј. у половини мајже всіх галицьких попів мож замітити сьліди такого помішаньа.

Шче јак у такого попа је сини в школах, котрі вчатсьа јако тако, то властивости типові не виступајут у него так різко і јасно. Кілька разів, а бодај раз на рік, дім јего оживльујесь, вичишчујесь і набираје јакојісь сьвіжости,—молоде житье, хоть і јак надточене, всеж такі вривајесьа в него, мов струја сьвіжого воздуху до затхлого льоху. Молоді льуде, приїздьачи зо шкіл до дому, навозьат то новин міських, то книжок і стариј батько нераз з нуду возьме книжку до рук, спомјане своју молодість і на хвильу бодај осьвіжије, розрушајесь. Але се не тріваје довго,—скорупа, котроју обдало го житье і вихованье, приросла до тіла,—розлучит го з неју хіба тој лікар, шчо горбатого розлучује з горбом.

В додатку ось вам кілька виписок з зібраного мноју рукописного матерјалу. Подам ту два вијімки з ескізу, списаного самим „сином“ беспосередно під вражіньем сьвіжих зносин з „вітцем“.

. . . . . .

Зима. Ніч довга,—је коли спати. Ја хоть льагају по півночи, буджусьа шче досьвіта, чи то ні, будит мене голос вітцьа. Отець встаје дуже рано, і јак годитсьа побожному чоловікови, починаје молитисьа. Через сіни чути јего голос, охриплиј троха від заспаньа, воркочучиј: „Царьу небесниј, утішительу“... Нараз голос јего значно підноситсьа і чути крик до кухні: „А чи далась вже свиньам јісти? Га! Де там, тобі треба всьо казати, сама нічо не зробиш! Ти кухарка за 24 ринських сріблом! Сама жереш, а свиньам јісти не даш!..“

Отець — дуже господарниј чоловік, всего старајесьа сам догльанути, Кінчачи молитву, пантрује, јак дајут свиньам јісти, і јак котроји нема, рипит на ціле горло: „Куцьу, куцьу, куць-куцьо-о-ов!“

— Так, так,—договорьује затим,—самому треба всього догльанути, бо ті дармојіди зжерут, шкіру зідрут, а самі нічо не зробјат. Тој Гринько певне також нічо худобі не дав!.. Чујеш ти, сьліпаку,—а дав ти шчо јісти худобі? Шчо? Полову? А картофлів до сьічкись не намішав?.. Ні? То ти хочеш по десьать ґрејцарів на день брати? А ј... у твоју здохлу мать, бодајесь до завтра не дочекав!..

Відтак додаје спокіјнішим, поучајучим голосом:

— Ніґди хлопа не направиш, јак му по московськи не налајеш! С тих посьлідних слів ј глупиј догадавсьа, шчо се отець направльаје хлопів, даје јім науку!

День настав. Отець вибирајесьа до церкви, а ту не видано нічо дльа чельади на обід. Упімнутисьа о то конче треба, а ніхто не важитсьа. Одно другого висилаје. Далі кухарка осьмільујесь.

— Прошу јеґомосьці, треба видати на обід...

— Ну, бери, бери!.. Але троха тоји муки! Досить, досить вже того, — таж то би десьать нагодував тоју мукоју, шчо ти набрала. А ту мајеш сіль! Чујеш,—півсема лута соли дају (на восьмеро льудеј!) Ој, ој, тілько соли нараз!.. Та де би хлоп тілько соли дав! Хлоп маје товпку соли на два місьаці,—а ту така ґосподарка!.. Може чоловік с торбами піти, јак так дальше буде!..

Так належито приготовившисьа до служби божоји і навчивши народ, пішов отець до церкви. Всі дома відотхнули. І міні лекше, бо хоть мене батько в очи ніколи не чіпаје, но все такі трудно читати або писати, коли јеґомосьць научаје народ.

По службі божіј вже ніколи нема такого крику, јак перед службоју. Тоді вже отець спокіјнішиј. Видко, шчо служба божа је дльа него тьагаром, хоть він зльакавсьаб непомалу, јак би му то хто в очи сказав. Всьо, шчо батькови робит прикрість, мусьат відчути всі дома; так і за службу божу мусьат усі терпіти. Отець ніколи не добачаје, шчо хтось через него терпит; він переконаниј, шчо всі на сьвіті—јего вороги, шчо всі јего гризут і мучат так шчо ані Ісус Христос ані сьвјатиј Павло не витерпіли би того. В кождім најдрібнішім і зовсім природнім злучају він видит усе руку јакогось ворога. Зломесьа колесо,—вітцеви ј на голову не пријде, шчо колесо від старости зломалосьа,—він без намислу скаже: Јакијсь лотер пітьав! Заслабне корова:—Хтось јіј шчось зробив!.. Всьуди, з усіх боків окружајут јего вороги, і він раз-у-раз терпит від них всьакі пакости. О своіјх „муках він раз-у-раз думаје, раз-у-раз говорит. Јак нема шчо іншого, то вмовит в себе слабість і на ньу буде нарікати. А шчо дома нема кому го слухати,—то все се мушу вислухувати ја. Зараз по службі божіј приходит отець до мене і зачинаје бесіду тьажким стогнаньем.

— Так ми шчось тьажко на груди, — і апетиту не маю ніц!.. От зјівјем на силу троха боршчу, і так мене млит, шчо годі витримати...

Ја не мају шчо відповідати на такі жалі, і батько виходит, але за кілька хвиль вертаје. Шче з за двериј чути јего голос:

— А чи знајеш ти, шчо та черевата бестіја зробила?.. Пішла ти до пивниці взьати ґарнець картофлеј; ја сьі дивльу, а там с кільканајцьать-ти картофлеј більше! А, то хлоп злодіј, соціјаліста, комуніста, нігіліста!.. Або тамті змлоцки в стодолі јак робјат?.. Корець намолотьат; а чвертку вкрадут! То треба жити двајцьать кілька літ на селі, аби пізнати, јакиј хлоп гунцвот, falcsh, hinterlistig, schlau, misstrauisch, argwöhnisch, aber-

gläubisch, dem Trunke ergeben, gottlosss!.. А ту ми шче шчось вочи заступило... і чирак ми сьа на носі зробив... і та вада на серцьу так ми докучаје,—бодај сьа стекла!—шчо годі витримати! Ој, вже не знају, по котрім сьвіті ходжу!.. А ту така огромна працьа наступаје,—і набоженьство прав, і метрики пиши і відписи встеклі „o ruchu lndności“—бодај здохла!—ладь, і-і-і-і.“ Дальшиј рьад тих „і“ батько докінчив уже за дверми, біжучи до кухні“.

І так дијесьа день від дньа, рік від року! Се не бельльетристика, добродіјі, не видумка,—се правда! Ось јакі інтереси пожирајут ціле „дијальне“ житье цілоји половини нашој попівськоји „інтелігенціји“. Але се шче бајка! Погльаньте, коли ласка, о кілько обострьујутсьа характеристичні боки нашого „отца“ підчас слабости, коли нерви дразливијші, трівога грізнијше нальагаје на јего слабу, заматерілу голову! Наводжу другиј очерк тогож самого „сина“ зовсім дословно.

„В сьвітлици тихо. Отець лежит на ліжку, обставлениј довкола фльашками з лікарствами, хориј на запаленье лехких. Син напротів сидит на канапі. Тиша через дві годині; отець не говорит нічо, тілько стиха стогне; син нудитсьа. Далі встав і вијшов на двір. Отець нічо не потребује від него,—бо јак би потребував, то міг би був казати,—але јому приходит на гадку, шчо „јак він сьміје мене лишати? Ја ту такиј слабиј, а він мене самого лишаје!“ Хапаје за дзвонок, дзвонит, дзвонит... Дзвонок маленькиј, не чути го ј за двері. То вітцьа шче гірше злостит,—зачинаје кричати. Хтось переходив через сіни, учув і входит.

— Чо вам треба, јеґомосьць?

— Приклич ми панича!

— Син увішов.

— Ој-ој-ој! Всі вовади, всі мене відходьат, ніхто мене не пильнује, нікому лижки води подати! Лотри собачі! Та вже јак бим собі за остатне чужого хлопа најмив, то би міа ліпше стеріг! А ту всі жерут, нічо не робјат! Зжерут с кістьми, зо шкіроју!.. Поназлізалисьа до мене јісти,—і чвертку картофлеј на день зжерут і нічо не робјат!

Кухарка відчиньаје двері, іде брати хліб дльа чельади. Отець перекривльује лице з больу.

— Аво, аво! Вже јде по хліб! О, на кождого бере по чвертці хліба! То страх!... Та деж то,—кождому четвертина хліба,—де коли хлоп у себе так јість?... І бульби; і тісто, і хліб... На шчо јім хліба до бульби? Вони гунцвоти не јідьат того хліба, тілько јак мене обжерут за три тижні, јак обс...ут моје обіјстье г...ами јак оборогами, то всьо повиносьат до себе на Вільку

— Та деж—відзивајесьа син—будут хліб в кавалках три тижні держати? Хліб би сцвив за тот час.

— Брешеш! Сховај си своју заср...у фільозофіју, бодај сьа встекла! Хліб не сцвите тепер, шчоби ј пів року лежав. Він, псьа кров оден з другим, понесе моју крваву працьу до дому!

Знов тихо. Син не відзивајесьа більше. По хвили знов отець зачинаје.

— Ој так, так,—добре то сказав Пелех (піп і бувшиј посол до сејму крајевого,—вмер сего року в зимі),—тој знав ліпше с хлопами обходитисьа,—не дурно сидів кілька літ у сојмі... „Не жалуј,—каже,—ніколи хлопа—гадьуку, бо то бидльа,—він вже відріксьа свого сьвјашченника і церкви! Не вважај на него, но на себе, і не гризисьа ним, бо він того не варт“. Ну, але јакже ту чоловікови „с чувством“ не гризтисьа, коли видиш, јак ті хлопи твоју працьу јідьат!.. Аво, вже понажиралисьа, вже

виходьат с кухні, бодај сьа вдавили мојеју працеју! Диви но, диви,— стариј Штефан вже пішов по під вікна до коршми моју працьу пропивати. Рејентиј, побіжит но, перегльаніт јего кішені,—він мусів оброку до кішенів набрати, — дасть жидови в коршмі і дістане за то келішок горівки!

Дьак: Та шчо би му жид за тој обрік дав, шчо сьа в кішені вмістит?

Отець (кричит): Бодај би ті писок закрутило! бодај ті кишки вирвало! Зараз ми побіжи, зревідуј, ци не маје в кішеньах оброку!

Дьак мусить іти. Пішов, подививсьа Штефанови по кішеньах,— вертаје.

— Нічо в кішеньях не маје, і не пішов до коршми, а тілько корову завернути, шчо вијшла за браму.

— Ага! Брешеш,—кричит отець,—ви всі змовилисьа на мене, ви всі вороги,—ніхто не дбаје о мене, но шчобисьа сам, злодіј, нажер!...

Дьак потихо висунувсьа с хати.

— О, тој дьак гунцвот, лотер! Шчо тој сьа мене наобкрадаје!... Кождиј крок каже собі заплатити. От вчора післав'єм го до міста, дав јем му 5 кр. на покришки. А він—дивисьа!—шчо купив! За т-ту дав може два крејцарі, а за т-ту більше ні, јак крејцар,—решту собі взьав. Де сьа јно поступит,—за всьо му заплати! От і за то, шчо ту в ночи через тиждень коло мене слабого ср... і смородів, дав јем му десьать дудків!..

(20 кр. дістав оден чоловік, шчо 7 ночеј не спав, 7 ночеј услугував другому, 7 разів по 10 000 проклонів наслухавсьа від него, а тој другиј жалујесьа, шчо му за кождиј крок „горко" платит!).

По хвили јојканьа і стогнаньа отець знов зачинаје:

Вже пјать тижнів в ліжку лежу, а навіть ми нічо доброго не дадут јісти. Јакусь ми ту потравку принесла,—така-а бридка, така-а недобра! Шчось чи всцьалисьа в ньу, чи г...ом заправили!.. О, то всьо може бути! Шчо би тој потвір встеклиј, тота ізверга женшчин не зробила!...

Сесі посьлідні слова сказані про—жінку.

А відтак отець мајже плачливим голосом говорит:

— Шчось мі так тьажко пан біг скарав,—вже ми штири тижні серце не бје!

— Та јак жеж серце може не бити живому,—замічаје син.

— Е, вср.... тисьа на твоју фільозофију,—відрубав отець,—то ти міні старому не віриш? То вас там десь в школах фајно вивчили — вітцеви не вірити!...

Чиж диво відтак, шчо такиј інтельектуальниј і моральниј застіј вироджује нераз в попах коли вже не ідіотизм, то моральну гниль? Чи диво, шчо так часто громади сільські жалујутсьа на неморальність тих, шчо видајутсьа јіх вчительми по части іменно моральности? І нехај ту зашчитники станів не говорьат, шчо се јединиці, вијімки! Аджеж „стан" попівськиј, се льуде чи сьак чи так вибирані і виховані дльа того стану,—значит,—наставники повинні були пізнати јего вдачу, заким го шче допустили до стану. І такі вијімкові факти мож допустити в певних границьах,—але поза такими границьами вони повинні бути неможливі особливо в такім стані, јак попівськиј. А нам нераз лучајесь чути про крадіжки грошеј с церковних скарбон і про другі такі справки, в котрих „јеґомосць" сьак чи так мајут замазані руки. Лучајесь нам чути про біјки с парафіјанами, про змови з жидами на некористь громади і т. д. Ми не будем ту наводити фактів і осіб, — але застережемсьа, шчо такі доводи ad personam у нас је під рукоју і на жаданье інтересованих мо-

жут бути опубліковані. Ми на тепер не робимо сего лиш тому, щоб не продовжувати надто статі і шчоб продержати јеји, кілько мож, на рівні чистоји аналізи, не мішајучи осіб і фактів котрі нам послужили матерјалом до аналізи.

Дльа закінченьа сеји характеристики пассівного типу попівського скажемо шче, шчо сеј тип бесперечно најдавнішиј у нас і шчо за Польшчі він с конечности мусів бути мајже викльучним типом руського попа сільского,—бо тој ні образованьем (јак на тоді), ні поважаньем, ні нічим не стојав о много вишче својіх сельан. Слухајучи оповідань про тих давних попів, ми бачимо, шчо в ґрунті річи в протьагу сто літ тип пассівниј не змінивсьа,—тілько осьвіта і јакиј-такиј поступ загладили дејакі надто вже бјучі в очи ціхи јего,—а може троха повишшили рівень најнижчого морального впадку, до јакого доходили тодішні попи[1]).

Понад тим прімітівним типом шчо до інтелігенціји стојіт тип попів-практиків, порода геть-геть молодша, котра вспіла вповні витворитись аж по 48 році, але вповні розвитись не вспіла шче ј до тепер. Се, мож сказати, најбільше живучиј тип між попами, најбільше рухајесьа, најбільше даје о собі (а радше—себе) чути. Попами-практиками ја назвав јіх чисто тому, бо так јіх зве декуди ј сам льуд, розуміјучи під словом практик то само, шчо великоруси означујут словом „дѣлецъ“.

Сесь тип переважаје в околицьах підгірських і подекуди ј гірських,—сказати коротше—в околицьах більш промислових, розуміјучи сьу назву в таких границьах, в јаких справді стојіт тепер промисл галицкиј, котриј ледво починаје виходити с повитьа. Порода попів-практиків, се одна з најцікавіјших культурнихојав в нашім крају за цілу так названу „епоху відродженьа народного“. Вона заразом најдосадніше вказује на собі, куди при теперішніх порьадках мусьат піти льуде сильнішиј і енерґічнішиј, в котрих семінаршчина та доґма не вбили шче всьакоји власноји

[1]) До јакого морального впадку доходили наші попи в минувшім віці, видно от хотьби с цего цікавого документу, захованого в однім рукописнім збірнику, шчо је в бібліотеці Оссолінських у Львові. Карта 56 того збірника містит на собі списаниј по латині протокол громадьан села Коршова згльадом јіх скарги на свого попа Антона Казьевича дньа 4 вересньа 1772. Навиду дејакі точки сего документу в нашім перекладі:

2) Парох Антін Казьевич в ночи спалив чотири доми с стодолами в Коршові.

5) Тојже парох належит до банди злодіјв (negotiatur in Commercio Furium), через шчо багато шкоди мајемо в худобі.

8) Тојже парох часто горьячими трунками пјаниј (callida repletus crapula) нераз спав під жидівським плотом (ad ortia Judaeorum quieti suae consuluit).

9) Тојже парох не заховује тајни сповіди,—противно, розголошује гріхи тих, шчо в него сповідалисьа.

12) Тојже парох Антін Казьевич, часто пјаниј проходжујучись по прильуднiј улици силувавсь оскорбити встидливість жіночу (Feminei Sexus pudicitiam labefactare conatus est).

Шчо факти такі аж геть до кінцьа паншчиньаних часів зовсім не були виjімкові, доказати б мож многим, шчо самі ми чули. І так Јосиф Левіцькиј, звісниј переводчик Шильльера та автор граматики, до кінцьа свого житьа не міг привикнути до того, шчоб заховувати тајну сповіди, і звичајно кожде своје казанье прикрашував додатками, в роді: О, тота богачка (показује прьамо в лице) приходит до мене до сповіди і повідаје, шчо курку вкрала! А онтоj ґазда, ґосподар зателепаниј (показује), то також злодіј—снопи краде. А онтому би давно вже в кримінали вогнити! і т. д. Се чув ја нераз від сельан з мого такі села (Нагујевич, Дрогоб. повіту), де кілька літ (вже по 48) жив і де вмер Ј. Левіцькиј. Про другого попа сорокових років, Цара, родом з Дрогобича, чув ја, шчо тој роспивсьа був в такиј спосіб, шчо день і ніч сидів у пропінаціји, і шчо відтам насилу водили го до церкви, при чім він кричав: Ја Цар,—кажу вам, пустіт мја! Ја прецінь не піп,—ја пропінатор! Ја міг би додати шче дејакі факти до наведених ту,—але, бачу, і тих досить, бо ј за те, здајесь, мене укаменујут наші отци с криком: Га, ти сьакиј-такиј! Не то, шчо живих чіпајеш,—шче ј мертвим не дајеш спокоју? Мир вам, отцове,—скажу ја,—ја іменно так дуже почитају памјать тих „мучеників“ попівства, шчо рад би кождиј најменьшиј факт јіх житьа вирвати с кирниці забутьа та все се, јак побачите, тілько дльа вашого добра!

волі, власноји ініціјативи котрих пустиј формалізм та вічно спутана думка не зробила ще повними „боженьками“, т. ј. льудьми пассівного типу. Дльа того, думају, старанна аналіза попів-практиків зможе нам дати в руки најбогатшиј матерјал і најтвердшу підставу до належитоји оцінки всего галицкаго попівства.

Ја сказав іно-шчо, шчо порода попів-практиків, се пројава новіјша, викликана тими змінами в економічнім і соціјальнім побуті нашого льуду, котрі приніс 48 рік. Ј дуже лехко поньати, чому се так. Причини ту такі самі, јак ті, що викликали огромниј зріст промислу в західніј Европі пісьльа великоји французькоји револьуціји. Знесенье паншчини пересунуло значно точку ваготи в суспільности. До 48 р. держали пани в підлежности не лиш мужиків-паншчизньаків, але ј попів. Вони вимагали дльа своји підданих попів смирних і покірних, котрі б не надто мучилисьа з льудом, не будили в нім најакоји думки науками та казаньами, не намовльали до книжки хлопських дітеј. В мојіх „критичних письмах о галицькіј інтелігенціји“ (Молот, 1878) ја нашкіцував коротко, јаке було положінье попів за паншчини; с того начерка лехко побачити (а всі факти, јакі лиш можем тепер роздобути с тих часів, посьвідчујут то само), шчо тоді головна маса попівства мусіла бути масоју, пассівноју, придавленоју. Не такі були часи, шчоб могли в них родитисьа і виростати сильні, незломані натури, а јак котрі такі ј вихапувалисьа, то швидко јім усьака власть зуміла доіхати кінцьа. Примірами можут служити Шашкевич, Вагилевич, Могильницкиј і др. передові попи в тодішніј галицкіј молодіжи.

Рух 1848 р., не зважајучи на чисто реакціјниј характер, јакиј він серед руського попівства від самого почину приньав супроті демократично-республіканських думок дејаких тодішних револьуціонарів-Польаків, вже тим самим мусів влити нове житье в закоснілу попівську касту, шчо був рухом, шчо вивів ји з довгого сну в пітьмі та гнеті. Притім сеј рух поставив галицьке попівство високо в јего власних очох, не тілько розвјазавши му руки до діланьа, але вказавши першиј раз, шчо ј воно маје јакусь силу між льудом, јакесь влијанье на него. Так принајмі думали тоді горьачіјші з між попів, хоть, јак тепер можем доконатисьа, на ділі воно було далеко не так. Демократичні і національні ідеји, проті котрих с початку ј зачавсьа рух Русинів, вспіли вже, јак показалосьа, запасти по дрібку в голови дејаких молодших попів, і ось вони в завјазанім тодіж товаристві „Руська Рада“ оголошујут прінціп національниј своју основоју, головним залогом дальшого образованьа, а в пјатьдесьатих роках починајесьа звісна горьачка між попівством— закладати школи сільскі, школи та школи,—хоть, розумијесьа, і бесіди не було о тім, шчоб в тих школах чому небудь і јак небудь розумно вчили. О тім не було бесіди,—але за то попи богато крику робили, говорьачи раз-у-раз, шчо ось нашим стараньем адіт кілько шкіл заложено! Пани-дідичі дуже часто були противні тим школам,—попам приходилось боротисьа,—се шче більше причиньувалосьа до јіх тріумфу. Правда, не у всіх селах позаводжено школи,—але позаводжено јіх досить. Правда, попи в тих школах або зовсім нічо не вчили і ніколи не показувалисьа,— або вчили хіба катехізму,—а шчо року літом зајіздив декан на „еґзамін“. Але при консісторіјах у Львові і Перемишли позаводжені були „препаранди“, де приготовувано вчителів дльа тих шкіл. Але минуло 10, минуло 15 літ,—рівень просьвіти в народі про тоті школи не вбільшувавсьа,—крім кирилиці церковноји ученики не вміли нічо читати і всі плоди јіх науки сходили на то, шчо, вивчившись, могли прочитати апостола в церкві. Народ, видьачи се, стратив охоту до тих шкіл,—помимо

грошевих кар дітеј не посилано до них. Попівство почало розводити по газетах жалі над упрьамством і забитим консерватізмом льуду, котриј відвертајесьа від науки,—почало бачити јасно, шчо фіаско зі школами мусит причинитисьа до підкопаньа јего кредіту. Але на шчастьа дльа попів урьад в пору вмішавсьа в шкільне діло, скасував препаранди, а позаводив вчительські семінаріјі з обширнішим і більш реальним програмом наук, аніж попам се коли небудь снилосьа. Тілько ті, хто видержав екзамен в тіј семінаріјі, могли бути вчительами по селах. Давним препарандістам, шчо були на посадах, а хтіли ј на далі на них бути, повизначувано час, до котрого мајут поробити такіж екзамени. Вже те одно розльутило попів. До того причинилось шче ј то, шчо і в семінаріјах вчительских і в льудових школах, де вчили вибувші семінаристи, јшла зовсім виразна польонізаціја. Попи почали кричати, ставити себе в сьвітлі мучеників, а далі видьачи, шчо все пусто, з міноју льудеј, ждучих „грому божого на јегиптьан“, відсунулисьа від усьакого шкільного діла на бік і доси не втиркајутсьа до него. Ја сказав, шчо се сталосьа „на шчастье“ попів, і кажу се шче раз. Се помогло јім дограти до кінцьа роль просьвітителів льуду, котрим за јіх шчиро і в дусі вірнім Австріјі ведену роботу звјазано руки, мов „рабам некльучимим“. Се помогло јім шче јакијсь час піддержати свіј кредіт у льуду, піддержати јего нераз најнизшими способами. Реальнішиј напрьамок науки дав јім повід до криків на деморалізаціју льуду, на атејізм і т. д., котрі ширьатсьа в нових школах. Розумієсьа,—нові школи льудові поки шчо без міри крашче вигльадајут на папері, ніж на ділі,—але ј на ділі видно поступ. Та не про них діло. Звернусь назад до попів-мучеників.

Поспекавшисьа з доброју славоју шкільного діла, попи почали обзиратись по сьвіті божім пильним оком і звітрили, шчо до Галичини починаје завівати новиј дух, дух промислу, спекульаціјі, шчо—скажу образово по јеји тілі починаје пробігати перша дрож, звішчајуча капіталістичну горьачку. А вони, діти 48 р., мали в својім орґанізмі зарід горьачки, мали в својіј крови те сімја гірчиці, котре з малесенького зеренцьа може розростись в дерево і „осінити земльу“. Се був поклик часу, „поступу“, а наші попи, молоді—льуде поступові, ну, і відозвались на поклик. І кинулись хто куди—добувати шчастье. Дејакі ограничились тим, шчо почали вважати громади, в котрих були попами, стадом овець, котрі треба стричи від тепер „раціонально“, пісьльа правил нових. Почали шрібувати в гору треби і плати церковні, будувати муровані „попівства“ (хати попівські) з сальонами, цьвітниками, садами, штахетами та воскованими помостами, почали ј церкви—доми божі—„охорошувати“ на кошт громад. Роздавсьа першиј писк льуду по Галичині. Пішли ненастанні здирства „на боже“; то церков мурувати, то попівство мурувати, то вівтар мальувати, то штахети мальувати. Најбіднішим в селі приходилось платити грішми по 10—20 р. нараз,—а шчо најбогатшим,—о тім і балакати нішчо. Поставали „храми божі“ і „клебані“ (так називајут декуди попівські хати за польським словом „plebanija) муровані, хороші, оздібні,—але льудські хати круг них похилилисьа, почорніли,—льудськоји худоби вменшилосьа,—льудські ґрунти почали плисти потоком рвучим в банк за позички. Се був першиј товчок поступового часу, котриј важко почули на својіх ребрах наші льуде. Першиј поступ новоји цівілізаціјі захитав цілим јіх добробутком. Від того почину до тепер товчок тој не перестаје, а вбільшујесь,—до него прибули подібні товчки з других боків, јак се побачимо далі.

Кілько суми видерто в льуду за посьлідні 12—15 літ „на боже“, т. ј. на церкви та клебані, кілько добра јего змарнувалось, кілько праці

пропало на ту ціль,—се обрахувати, не знају, чи зможе хто небудь. Ја не можу сказати всеjі суми докладно, бо незвісні ми ніјакі мајже дані ані про кількість усіх церквів та клебань побудованих на ново або переставльуваних з давних варварських хат в европејські. То тілько можу сказати напевно, шчо кошти збудованьа одноjі церкви доходьат нераз до 10—15 тисьач, кошти збудованьа клебані до 1—2 тисьач, кошти направи сеjі або тоjі до 500—800 р. і беручи на посьлідні роки лиш 50 нових церквів (ја беру число на вгадь,—певна річ, шчо jіх поставлено далеко більше) по 10 т., 50 нових плебаніj по 1 т., а по 100 направок, кожда[1]) лиш по 500 р., одержимо загальну суму звиш пів міліјона р., видертих[2]) народови зовсім пусто та дурно. Розуміjесьа, шчо говорьачи о нових будовах та направках, ја зовсім не рахују сьуда таких церквів та хат, котрі конче тре було поставити та направити („конче" беру з боку звичају та мусу консісторського), але говорьу лиш о видатках льуксусових, о церквах мурованих або без потреби поставлених або помальованих та постројених понад змогу кішені народноjі, — так само ј о попівствах.

Самі попи не заперечат,—впрочім богато скарг громадських, скиданих гурмами в коші консісторські, сьвідчило о тім голосно,—шчо самі попи чимало попаслисьа при всіх будованьах. Гроші складано звичајно в jіх руки, — ну, а наші попи — поступовці, звісно, визнајут доґму о „ошчадности",—і шчадили. Деjякі порьадно такі шчадили. Не в тім діло, шчо почали жити в вигідних і хороших хатах і зовсім уже по европејськи, вони ј кішені понабивали чимало. Не кажу сего о всіх,—але не заперечу, шчо більшість попів практичного тіпу справді так робила і робит. Ходьачи по селах та балакајучи с сельанами, ви дуже часто почујете, шчо „наш јеґомосць—ховај боже, чесниј чоловік, тілько троха, тото, на пальці нечистиј,—до церковноjі скарбони або де там зазираје". Богато таких випадків приглушујесьа в самиј громаді або ј зовсім не доходит до сьвідома громади, а багато доходит і перед консісторију, котра дотичашчого „отца" швиденько переносит денебудь в далекиј закуток обширноjі епархіj. Тілько—на лихо—слава такого отца лізе за ним,—мов хвіст за кометоју. Десь та колись зіјдутсьа громадьане тих далеких сіл і розбалакајутсьа про свого јеґомосцьа,—а тоді, звісна річ, і виходьат с під спуда добрі діла јего.

Але на самих „богоугодних" ділах в роді будованьа церквів не ограничилисьа наші попи-практики. Бажанье поживи переньало jіх наскрізь, а при богоугодних ділах годі було пастисьа довго і належито. А між тим нові стежки відкривалисьа раз у раз і в різні боки. І ось наші практики вдарились в різнородні промисли.

В деjаких—молодших і старших—проснулась давна паншчизньана жилка і вони кинулись вислугуватись панам-дідичам. Але се вже не була служба така, јак колись. Правда,—право презенти в своjіх добрах мајут дідичі ј доси і много попів вислугујесь панам та підпанкам в тіј ціли, шчоб получити презенту на хороше село. Другі вислугујутсьа за інші, практичні і дотикальніјші відслуги, за гроші або „сусідські вигоди". Дуже хорошо ту показујесь і різнородність характерів служашчих попів. Деjакі служат шчиро і с серцем,—бігајут за панським добром, виваливши јазик, мов хорти, аґітујут за панами на виборах і с твердим чолом приjмајут всьаку наругу, а то біjку від сельан або ј других попів. Се мученики сервілізму,—останки давних паншчизньаних порьадків, хоть свого рода не менші практики від других, більш пригладжених і прицівілізо-

[1]) в рукоп. кождо. [2]) В рукоп. викидертих.

ваних попів. Тілько, шчо характеру вони такого простого та однобічного, шчо, віддавшисьа на службу мамоні-дідичови, мусьат уже пльувати на бога—націоналізм і на всіх прочих богів, котрим служат другі попи, більш многобічноjі і многоличноjі вдачі. Вони тіп слуг правдивих, чаjушчих від своjіх панів і мордобитіja і подачки. За те вони j мученики сервілізму, бо дльа тоjі нешчасноjі подачки жиjут в погорді і у своjіх собратів-попів і в пана, котриj про око називаjе jіх „porządny"-ми, але на ділі трактуjе не гірш льокаjів. Се вирідні сини 48 р., виродки практичного тіпу, і колиб не подачка, дльа котроjі служат,—дльа них треба б отворити jаку осібну рубрику, а вчислити jіх до першого тіпу. Але подачка і бажанье—жити по европеjськи, сальоново, блишчати в товаристві і пльувати на „хлопа"—все то ріжнит jіх виразно від попів пассівних.

Але не всіх попів-льокаjів покарав бог таким простим та однобічним характером. Jе між ними льуде геть-геть більше цівілізовані в дусі лібералізму, вироблені на різні боки, виправлені, мов россіjський jухт. Jе між ними льуде, котрих народ характеризуjе досадноjу, а правдивоjу приповідкоjу: Свиньа міх дре j квичит,—льуде, котрі одноjу половиноjу свого jа сьміjутсьа, а другоjу плачут,—сьміjутсьа, беручи з усіх боків „куку в руку", а плачут над недолеjу народа і попівства,—одноjу половиноjу мозґу служат панам, Польакам, дідичам та економам, а другоjу половиноjу видумуjут усьаку лаjку на тих самих панів, Польаків та економів. Декому може не лехко буде поньати, jак се може бути. Але се загадка дуже не хитра,—кльуч до неjі лехко наjти. Се чисті практикі: ні служби богу ні чорту вони не берут серjозно; одно-однісіньке серjозне діло в них—власна кішеньа. Масно всьміхнені, сипльучи мов горохом польськими „grzeczność"-ами, вони сидьат в покоjу пана дідича і прирікаjут му помагати обдурьувати та общиганьувати „хама",—до дому приходьат серjозні, рахуjучи, кілько принесе jім „на гроші" панська ласка,—а по обіді сідаjут до писемного столика, хмурьат і моршчат чоло страшенно і шмальат допись до „Слова" „о нашей нуждѣ". Се шчасливі натури, се льуде, котрих попаді j попадьанки вважаjут ідеалом „сьвjашченника і ґосподарьа", котрі всьуди вміjут показатисьа з наjліпшого боку, кождому jти під лад, але с таким видом, немов ані на волосок не уступаjут при тім зі своjіх „засад",—се льуде, котрі всьуди вміjут додати собі поваги і виробити кредит. Се в повнім значіньу того слова „порьадні, практичні льуде". Дивльачись з боку на jіх супокіj, з jаким виголошуjут в однij годині наjсуперечніjші річи відповідно до потреби і обставин, дивjачись на jіх незвихнену нічим рівновагу духа і погідність мисли, гадав би хто, шчо се справді льуде мисльачі, поступові, котрі досьвідом і наукоjу проjаснили своjі переконаньа, котрі маjут на все вироблениj погльад, чистиj і чесниj. Але се булаб милка, хвилева, а огромна. Не входьачи в зміст jіх мисли, в внутрішну суть і підкладку jіх характеру, мож уже с порівнаньа jіх відносин до різних льудеj порозуміти, шчо се льуде, котрі колись—не знати коли—взьали на лице маску супокоjу і шчирости, а маска тота jакимось чудом приросла jім до лицьа, а шчо за неjу криjесьа погань. Передовсім цікаві відносини тих попів до сельан. Хоть і тут вони по більшіj части не скидаjут маски, хоть і тут масні, ґречні та солодкі, але льуде від разу чуjут на собі „jіжові рукавиці", котрими хватаjе jіх такиj солодкиj jеґомосць. В звjазку с паном, арендарьами та всьакоjу пjавкоjу льудськоjу вміjе jеґомосць так зручно і хитро обпутати своjу громаду, шчо тота по вік віку не вибjесьа з сіти,—противно, кидаjучись сьуди-туди, чим раз ліпше попадаjе в сіть, міцніjше обпутуjесь, а в кінци мусит здатисьа на ласку-неласку гнобителів, котрі спокіjно висисаjут jеjі до посьлідноjі каплі крови.

Дльа доказу ось вам оповіданье сельанина з села Т. Равського повіту про одного с таких попів, лібералів і льокаїв в реверенді.

„У нас јеґомосцьом је О. С., молодиј шче чоловік. Кажут, шчо наш піп дуже мудриј, шчо в јакусь там ґазету пише, шчо ві Львові мабуть најмудрішчі јеґомосьці видајут. Ми мајемо пасовисько своје окреме, а јеґомосць окреме. Нім јеґомосць С. до нас пријшли, то пасли ми с попом спільно; за те в літі чи в зимі помагали ми јім у роботі таки задармо. Јеґомосць С. јак пријшли до нас, то не хотіли з нами спільно пасти. Ми јіх просили ј обіцьувалисмо в поли помагати, но јеґомосць не хотіли. Вони мислили собі, шчо ми ј так без того јіх послухајемо. Ну, розділили пасовисько. Приходьат роботи,—јеґомосць посилајут по селі за робітниками, а ми змовились і не вијшли, хоч би ј за гроші. Наші јеґомосць трохи панськиј, і не хотіли з нами, хлопами, заходити. Нас дерли страшно,—брали за сьльуб по 25—50 срібла.

„Ідут наші јеґомосць раз полем тај бачут хлопську худобу на панськім поли; самі такі, бачите, зајмајут і женут селом до двора. В недільу по фалі божіј ідемо ми всі, чоловіки ј жінки, на резиденцију і забирајемо кльучі від церкви з над двериј. Јеґомосцеви нашому сказалисмо, шчо таких јеґомосців не потребујемо, шчо је панськими најмитами. Незадовго пријіхала до нашого села комісија, но јеји мало не вибилисмо, а дејакі навіть с косами мало не кинулисьа, на комісију. Комісија присудила нашому јеґомосцеви рехт. За то вона в нашого јеґомосцьа курок печених најіласьа та вина напиласьа. В недільу јакось се було,—сиджу ја собі с сусідом,—аж ту приходит наш дьак тај каже, шчо пријшло письмо в громаду, а там стојіт таке: шчо ми без права відобрали кльучі в јеґомосцьа, а по друге, шчосмо образили комісију, шчо јеґомосць маје право заборонити нам пасти на својім (јеґомосцевім—ніби) пасовиську. В тім письмі стојало, шчоби ми заплатили 200 р. штрофу. Минув термін,—ми не заплатили, бо за шчо будем платити? Приходит нове письмо, де стојало то саме, шчо в першім, а за то, шчо у перше не хотіли заплатити 200 срібла, то треба 400. Ті гроші не мали платити всі, лише шчось 17 ґосподарів, ті, шчо хотіли бити комісију. У них польа не богато, ґосподарство мале,—тим штрофом зрујнували јіх до дрібки. Але на тім шче не конець. Јеґомосць наші, шчоби нам шче більше дојісти, кажуть собі ставити резиденцију з будинками. Резиденција шче власне нова, шчось 15 літ јак поставлена. А ту шче јеґомосць кажут, шчо ј церков запечатајут, бо вже стара тај валитисьа хоче. А нам відки набрати на тілько? Хіба пльунути на всьу мізерију, брати торби на плечі та в сьвіт“.

Јак бачите, стара пісенька, стара та з новоју прикладкоју. Дерли і вперед, друт і тепер,—дерли ј пассівні попи, але не дерли сістематично, не стригли зі шкуроју, а тепер і того навчилисьа.

Але попи-льокаїі чи то нижчоїі чи вишчоїі ранґи, се тілько часть і то мала часть попів-практиків. Најбільша јіх часть веде інтереси та промислује на власну руку. Промисл різнородниј, јак до околиці і спосібности. В дрогобицьких сторонах дејакі добувајут нафту, јак в котрім селі вона показујесьа, - другі беруть на себе доставу рубаного дерева з лісів до солеварень або залізниць і силујут громадьан возити дерево за треби, а гроші ховајут собі,—або платьат візникам псіј гріш за роботу (звичајно возитсьа дерево зимоју, коли нема пильноїі роботи ні дома ні в поли). Другі знов спекульујут на ліпшу дольу, поробилисьа ґеольоґами та цілими роками шукајут по горах золота і камінного вугльа, ријут земльу ту і там, закопујучи пусто льудські гроші. Інші вдарились в промисли лісові: заводьат тартаки та ріжут дерево, котре посилајут відтак за границьу, ріжуть не тертиці, а на (В ркп. не М. В.) предмети збиткові:

фіранки, дна фортепјанові,—значит, річи, до котрих треба дерева добірного, бракованого. Ліси нишчатсьа через то, але јім і нужди мало,—добре, шчо дерево в горах дістајесь за пів дурно, а за матерiјал нарізаниј Німці платьат масно. Се промисли гірські, і підгірські,—про дольанські не знају. Але і на ті кидајесь льудеј стосунково не багато, бо по при всьу принадність здобуток такиј непевниј і заробок далекиј, шчо різікувати пересічному практичному попови не хочесьа. В загалі дух спекульаціјі не најшов шче на наших попів,—вони помимо бажаньа богацтва і швидкоји наживи не вилупились шче з вигідноји, консерватівноји шкаралушчі, а трівога та грижа, неохибна при спекульаціја(х), јім зовсім не по нутру.

Тому то најбільша часть попів практиків бересь до інших, беспечнішших, хоть і не так поплатних промислів, до обширноји сільскоји ґосподарки—і до правництва.

Аґрономи с типу практиків тим різньатсьа від аґрономів пассівного типу, шчо ведут ґосподарку завсім мајже іншими способами і в інших цільах, ніж тамті. У попів практиків не почујеш ані тих вічних криків та нарікань, не побачиш јеґомосцьа заталапаного та захльастаного між стајньами та оборогами; ту все јде немов само собоју,—робітники, здајесь, перестали бути тим хлопом, котрого піп с попередного очерку обліпив так різнородними назвами: schlau, hinterlistig, misstrauisch і т. д., ту робітники схилені, мовчки робјат своју роботу мов машини; вони знајут, шчо над ними висит контрольа остра і докладна, хоть панотець сидьат в покоју за газетоју або за чим.

Јак попи типу пассівного ведут ґосподарку дльа ґосподарки, т. ј. продукујт дльа власного вжитку,—так знов попи практики переважно продукујут на продаж,—а самі жијут купованим. Тим то слуги у попів пассівних при всіј погани шчоденних зносин с попом мајут,—виньавши нерідкі злучаји великоји скупости,—бодај шчо јісти через день, і јіда јіх бодај шчо-то хороша. За теж у попів практиків усе најкрашче з ґосподарства продајесьа,—слугам остајесь саме непотрібје і вони нераз жијут, проклинајучи кожну лижку поганоји страви, котру јім кидаје попадьа.

Розумијесьа само собоју, шчо при такім ґосподарстві головна вага кладесьа також не на то, на шчо кладут јеји попи пассівні. Ту перше місце зајмаје годованье конеј,—товару најпоплатнішого і најліпшого дльа продажі,—відтак годованье свинеј, управа пшениці, ріпаку і вівса. Також велику вагу кладут ті попи на пасіки, бо се також галузь ґосподарства, котра при стосунково маліј праци і малім дозори даје значниј зиськ.

Аґрономи практики швидкі—розводити у себе нові ґатунки збіжьа та бараболь, бо такі ґатунки, котрі покажутсьа видатними та намолотними, находьат швидких і добрих купців в околичних сельанах, котрі помимо јіх окричаного консерватізму ґосподарського тьагнутсьа цілими селами туди, де мож роздобути хорошого нового насіньа, хотьби ј за розмірно дорогі гроші. Попи сего розрьаду заводьат також дејакі ґосподарські машини меньшого розміру (січкарні і т. д.), але ані примір јіх ані намова не заохочује сельан до насьлідованьа в тім напрьамі. Противно, ја знају одного аґронома такого завзьатого, шчо всьакі новости заводит у себе вже не[1]) задльа пожитку, але по просту з заздрости на сельан. „Чи постікалисьа богачі,—говорит він,—розведу нове жито,—на другиј рік воно вже ј у них; розведу нову бульбу,—мајут і вони; купју січкарнью,—ади, вони ј собі! Але погдіт, чорта зјісте тепер,—сказав він сеји зими і закупив у Львові парову жнивјарку великого розміру не роздумавши, шчо шче нема відповідноји дороги, котроју б мож такиј трам завезти до јего

[1]) В рукоп. не вже.

села. Запакували тоту жнивјарку, везли-везли, аж на серед села, о јаких 2000 кроків (від) резиденціјі, вона застрьагла на дорозі. Припрьагали і конеј і волів десь до 20 пар, мучилисьа льуде і слуги попові,—де там, ані руш. Так таки стојала тота машина в болоті шчось зо два місьаці,— не знају, шчо з неју далі сталосьа.

Попи-правники кинулисьа в іншиј бік шукати долі та зарібку. Користајучи с того, шчо народ неписьменниј і не знаје права, вони берут јего в своју опіку, пишут јему прозьби та поданьа до суду, ведут навіть цілі процеси (в ділах цівільних). Але с того шче зовсім не виходит, шчо діјальність јіх хосенна дльа льуду. Процеси такі, тьагнучись по кілька літ, звичајно рујнујут до дрібки обі сторони на користь попа, котриј уміје діло так повести, шчо чи виграје, чи програје јего кліент,—він не стратит ніколи. Попи правники самі не мішајутсьа в ґосподарку, або коли ведут јеји, то ведут так само, јак попередні, т. ј. управльајут такі роди збіжьа, котрі добрі до продажі, годујут коні та держат пчоли. Переважно јіх нема дома, бо јіздьат по термінах та адвокатах, а јак коли на кілька неділь опиньатсьа в хаті, то до них раз у раз тиснутсьа льуде то за прозьбами то бог-зна в јаких ділах правничих. Хто би думав, що попи-правники справді правники, т. ј. справді вчилисьа прав, тој дуже б миливсьа. Јіх знанье добуте все с практики, добуте коштом кліјентів, котрих богато мусіло програти може ј најсправедливіјші діла, заки панотець пізнали добре правну практику, а особливо таку запутану практику, јак в цівільних процесах. А з другого боку самому сельанининови не лехко відкинути „поміч“ панотцьа, а шукати јеји дејінде; раз, шчо до адвоката до міста јому ј ходити далеко і кошти при тім не меньші, коли ј не більші, ніж при попі, а піп знов не вимагаје доконче грошеј, але бере роботоју і натуралијами, а по друге, шчо чи з адвокатом чи ј без адвоката справа при запутаности процедури дльа сельанина не певна,—значит, беручись до неји, він уже на пів махнув на ньу рукоју.

Ми пізнали бодај шчо з більшого внішну діјальність попів-практиків. Ми бачили, шчо всіх јіх, помимо різнородности заньать, ціхује одно— бажанье швидкого збогаченьа, зиську, і шчо іменно тим вони правдиві діти нашој буржуазно-ліберальноји пори. Дльа доповненьа образу погльаньмо тепер на житье попа-практика дома, в родині і громаді, загльаньмо в јего внутрішниј сьвіт, в јего переконаньа і прінціпи, і подивімсьа відтак, јак і серед јаких обставин виробльујутсьа такі характери.

Ја вже замітив вперед, шчо попи-практики ошчадні, де јде о јіх власну кішеньу, але дуже шчедрі там, де приходитсьа ригнути гроші громаді. Поперед усего вони хотьат жити „по европејськи“, порьадно. В хаті такого попа побачите ви і фортепјан,—у кого је дочки,—і хороші стальорити та мальунки на стінах і хороші меблі та зеркала. Піп-практик вбирајесьа хорошо, хоть не виставно,—так само не шчадит својіј родині на хороший стріј,—бо треба прицінь јакось показатисьа і перед деканом і перед дідичом,—тре піддержати репутацију „порьадного ксьондза“. В тіј самиј цілі справльаје тој піп кілька разів до року празники, гостини дльа околичних попів та прочоји „інтелігенціјі“, т. ј. різного рода офіцијалістів та урьадників, котрі звольат показатисьа на сільскиј празник. Часом појавитсьа на такиј празник і пан дідич,—надзвичајниј гість, а појавленье јего викликује велику радість в родині попівськіј, бо се знак ласки і протекціјі вальможного пана,—се знак, шчо попови проложена вже дорога до одноји з ліпших парохіј в околици.

Боротьба о ліпші парохіјі, се природниј закон попівства,—і вона је не шчо јінче, јак одна с форм боротьби о ліпше положінье в цілім орґа-

нічнім сьвіті. С становишча зоольоґіјі се зовсім справедлива боротьба, і попи, особливо попи-практики, зовсім спокійно стајут на тім становишчи і бодај в тім однім згльаді рішучо јдут післьа теоріјі прокльатого і ненависного јім Дарвіна. І јаких то, јаких способів, на око нераз дрібних та далеких, не вживајут вони в тіј боротьбі. Ту добре і підлесне кокетованье з дідичом, деканом та консістором (силами не раз противними собі!) і хитре усуванье противників з дороги; ту приходитсьа нераз дльа одноји ціли грати і на патріотичніј струні і пльувати на „руснацтво"; до тоји ціли пригідні і празники з льубезностьами жінки, дочок і всеји родини около одноји важноји і впливовоји особи,—і обміна парафіј (піп с попом міньајесьа за парохіји, звичајно по довгім торзі з вичисленьем усіх вигід та користеј на взајем, с поданьем кількости і јакости дохідних „звичајів" народа, котрі касувати або зміньувати в певнім селі вважајесьа проступком протів цілого духовного стану). А все і всьуди боротьба, інтерес, зиськ! Панотчикам нічо до того, шчо всі ті способи бјут по морді јіх льудську гідність та јевангельську проповідь,—нічо до того, шчо ті дохідні „звичаји" народні, котрі вони так старанно охороньујут, — се јак раз жерело бідности і впадку[1]) матеріјального ј духового јіх „стада"; шчо јім там до того! „Не будь тих звичајів, то јакиј чорт лисиј вижије між тими мудьами!" Не знају, чи перед 48 роком істнувала між попами боротьба о парохіји в такіј виднiј мірі, јак тепер; здајесь ми, шчо ґрунт дльа неји був тоді далеко некориснішиј, ніж тепер. То тільки певно, шчо по 48 р. до тепер боротьба тота богато вбільшиласьа і шчо особливо попи-практики вічно жијут в ніј, мов у горьачці. Посьлідними роками дійшло до того, шчо потворилисьа навіть цілі звјазки попів чи то з одноји родини, чи жијучих близько себе і в добрих відносинах,—і звјазки ті мајут на цілі сполученими силами допомагати своји членам до „здобуванья" добрих парохіј. Звјазки ті—јак говорьат ті, що јіх добре знајут—орґанізовані хорошо,—попи-товариші збирајутсьа на наради, дружно поносьат відповідні видатки і стојат тісно та міцно один за одним[2]). До звјазку не принимајесьа хто будь,—але мусит се бути чоловік випробованиј, практик чистоји води, зовсім відданиј інтересам „стану" і власноји кішені. Негідних викльучајут зі звјазку і старајутсьа јім пошкодити в такиј спосіб, шчо виједнајут му дејаку далеку гірську, бідну парохіју, в котріј раб божиј сидит мов в норі. Нема сумніву, шчо звјазки такі, котрих доси је лиш кілька (міні звісних), с часом зможутсьа,—але—надіјатись—се станесь аж тоді, коли попівство стратить усьаку матеріјальну і моральну опору під ногами.

Јак в помешканьу, одежи та маньерах старајесьа піп-практик вигльадати „по европејськи",—так само силујесь і відносини своји до родини, а особливо до жінки і дітеј, зробити також, бодај про льудське око, свобідними, лагідними і пријательськими. Сварок та лајок, шчоденних між попами пассівними, ту не чути зовсім,—а коли вони ј бувајут, то хіба тајком. Жінок ані дочок не силујут вони до важкоји, чорноји праці,—дітем старајутсьа „дати вихованье", посилајут синів до шкіл, доньки до пансіонів або—послідними часами—також до шкіл публичних, але звичајно не дајут донькам скінчити шкіл; адже јім не јде о то, шчоб поробились з них учительки або јакі там небудь „зарібні мармозелі",—јім іде лиш о то, шчоб „дівчата привчилисьа маньер, обтесалисьа та вміли піддержати розмови, забавити товариство!" Самі батьки не прикладајут своји власноји голови до вихованьа дітеј: јім не час,—вольат заплатити чужому, і вже знајут, чого від него домагатисьа. Образованье дітеј занимаје јіх хіба тоді, коли синок лихо вчитсьа і тре буде поіхати до

[1]) В рукоп. впадко. [2]) В рукоп. одними.

міста і попросити або підплатити сего та того професора, шчоб дали першу кльасу. Але розвідатисьа, шчо вчат і јак вчат јего сина, чи потрібне то дльа виробленьа јего розуму і характеру, - допімнутисьа у власти інакшого, розумнішого вихованьа, — сего наші попи-практики навіть поньати не можут, — се річ неможлива і непотрібна!

До недавного часу переважала між попами-практиками намога—посилати (дуже часто прьамо силувати) своїх синів до духовноји семінаріји. Але посльлідними роками під влијаньем різних немилих дльа попівства обставин почали практики перти своїх синів на сьвіцкі факультети, особливо на права. Јім дуже сімпатичниј тој факультет і задльа своји доґматичноји премудрости, задльа незлічимих параґрафів, котрі не треба силуватись—порозуміти, але треба по просту вибубнити; і також задльа того, шчо правники - в урьадах, судах та адвокатурах—прьамо входьат в зіткненье с тим самим льудом, на котрого гріш і працьу вони спекульујут від віку і котриј јім видајесь најліпшоју опороју в житьу дльа всьакого, хто вміје добре „лико дерти". Одним словом,—правники — се ті самі практичні льуде, ті самі европеізовані з верха пјавки, шчо ј попи,— відти јде јіх обопільна сімпатіја.

Ја сказав, шчо посилајучи синів давнішше до семінаріји, а тепер також на права, попи-практики нераз силујут јіх. Се зјавишче ціхује јіх јако попів і зовсім природне у них, јак у попів-практиків. Виховані в доґмах, під давкоју авторітету, видресовані в семінаріји і прибиті безмисними формальностьами, путајучими кождиј јіх поступ, вони ј порозуміти не можут, шчо се таке свобідна льудська вольа, шчо се таке нездавлениј розвиток індівідуальниј,—і вони не можут допустити, шчоб самостіјні, сильні характери розвивалисьа під јіх стріхоју. Се зовсім природно випливаје с того, шчо вони попи. Але попи пассівні по части бодај не доходьат до силуваньа своїх дітеј; вони лоточат, гризут і унижујут јіх звичајем усіх правдивих самодурів, доки ті діти находьатсьа близь них, снујутсьа јім день в день поперед очи, — але до силуваньа—іти за јіх волеју, особливо в важних і на ціле житье рішучих ділах—у попів-пассівних нема ј у самих сили волі та твердости характеру, нема також јасного, сьакого чи такого погльаду, шчо туди треба јти, се треба робити, бо се корисно і практично. Попи пассівні при всіј своји крикливости—слабі, і тим одним надолужујут цілу бездарність свого характеру. Вони спосібні радше породити в дитині неохоту до послуху јіх росказам, а далі ј неохоту до всьакого послуху, до всьакого авторітету, - але неспосібні сістематично давити, сістематично обезмочувати і деморалізувати дитину. А до того спосібні попи-практики!

Јак дльа виробленьа дльа себе ліпшоји парафіји попи-практики не шчадьат ніјаких заходів, не цурајутсьа ніјакими способами — чесними ј нечесними,—так само, а може шче в більшіј мірі, робјат вони се дльа забеспеченьа „льосу" своїм дітем. Усе мусит іти до тоји цілі. Але—чи потребују појасньати, шчо розумијут вони під „льосом" дітеј? А ось шчо: сини мусьат дістатисьа на дохідні становишча, де би могли швидко „опіритисьа", а доньки мусьат повиходити замуж за богатих і впливових женихів. Значит,—раз у раз та сама пісенька, котру від тамтого шче столітьа співаје ліберальна школа економістів, почавши від Адама Сміта,— раз у раз богацтво та богацтво! Беспосередно чи посередно, шчоб тілько „в родині" були богачі та льуде впливові, через котрих в разі потреби „мож мати плечі". А се прецінь ціль така хороша та висока! Не правда?... Дльа тоји цілі мож в тісних разах напльувати на чесність і льоґіку, мож заводити інтриґи, ширити најбрудніјші сплетні, підслухувати бесіди, перејмати і роспечатувати чужі письма, мож напосьлідку кривити і ломати

характер власноjі дитини, силуjучи jеjі до удаваньа та фальшів в бесіді та поступованьу, відводьачи jеjі від розумних і чесних переконань і загалом від усьаких переконань окрім того одного, шчо „каріjера то ґрунт!“ Дльа тоjі високоjі цілі мож,—ні, брешу,—треба, конче треба сина, с котрого бувби добриj і чесниj робітник в суспільности,—пакувати в семінаріjу, відки виjде звичаjно такимже, jак і батько, „кадигробом“ та „книшохапом“; треба пхати jего на права, відки виjде звичаjно з головоjу забитоjу параґрафами та самольубством, відки виjде—скажу прьамо—вовком, готовим пожерти тисьачі, шчоб наситити власну захланність. Дльа тоjі самоjі цілі треба вчити доньок таких наук, котрі в практичнім житьу не придадутсьа jім ніколи ні на шчо, а забороньувати jім строго всіх тих наук, котрі моглиб розвити jіх розум, ублагороднити jіх чутье; треба держати тих доньок в заперті, шчоб не стьагнути на них „лихоjі слави“, хоть самота, нуда, бездіjство і безмисність нераз до ґрунту псуjут jіх характер, робjат jіх духовими і моральними каліками; треба в кінци в пору (поки не постаріjутсьа і не „скиснут“) випхати jіх з дому, повіддавати за таких женихів, за jаких хочесьа батькови, а не за таких, до jаких тьагне чутье та сімпатіjа самоjі дівчини,—коли у неjі шче не придавлене всьаке почутье особистоjі ініціjативи. Дльа одноjі-одніськоjі цілі—богацтва попи практики радо кидаjут усе те, шчо називаjесьа шчастьем родинним; вони, котрі так дуже—jак кажут—льубjат своjіх дітеj,—кривльат і нівечат усе jіх житье так, jак та мавпа, шчо з великоjі льубови задушуjе своjі молоді, раз у раз притискаjучи jіх до груди. Вони, ліберали, котрі так богато балакаjут в товариствах і письмах про всільаку „свободу“, котрі с таким запалом витали „велике діло освободи Славjан 1877—8 р.“,—самі путаjут важкими, нерозривними путами авторітету j примусу свобідну вольу власних дітеj!

Шчож говорити про відносини попів-практиків до слуг?... І ту на вид геть-геть не то, шчо у попів пассівних, а на ділі все такі лихо та погань, тілько прикрита ліберальноjу вереґоjу. Лаjки та біjки звичаjно не буваjе, а jак буваjе, то розмірно рідко,—але кількож то крім лаjки та біjки jе jінчих способів, котрими ґосподар може „догодити“ слузі! Не стану говорити о тім, шчо за сьаку-таку плату вимагаjесьа роботи маjже ненастанноjі, вимагаjесьа, щоб слуга і в день робив і в ночи пильнував ґосподарського добра; се у нас стара баjка і кождиj, хто наjмаjе слугу, чуjесьа неначе управненим—експльуатувати jего силу до краjности. Але попи-практики вважаjут се своjім обовjазком! Вони притім стараjутсьа давати jому jісти jак наjскупіjше,—відправльаjут го, скоро шчо троха послабне,—а хоть декотриj і дослужит свого часу, то рідко-рідко коли побачить від попа-практика всьу заслуженину; звичаjно більшу jеjі половину піп потручуjе собі за різні шкоди, jакі-ді тоді а тоді поніс через слугу, або за різні „добродіjства“,—звичаjно не матеріjальні,—jакі піп тоді а тоді сьвідчив слузі. Попи практики силуjутсьа стати до слуг в такі відносини, в jаких стоjат західноевропеjські фабриканти до „своjіх рук“, і дасть біг, се jіх с часом поведесьа. Відносини до служниць нераз такі самі, jак і до наjмитів, а нераз—досить часто—о тілько хіба відмінні, шчо служницьа на службу приjшла сама, а зі служби вертаjе самодруга—з ласки jеґомосцьа або jеґомосцьових паничів. Підмовльуванье, а то j насилуванье служниць та загалом сільских дівчат паничі jеґомосцьові не вважаjут нічим поганим, нечесним,—противно, в крузі своjіх товаришів нераз хвальатсьа своjіми подвигами; а j батьки,—ліберали, коли jім доведесь почути про подвиги синка, лишаjут в тім згльаді „дитині“ вольну вольу,—ну, звісно,—вольнодумні льуде, котрі виростаjут с патріархальних пересудів!

Відносини попів-практиків до „овець“, т. ј. до својіх парохіјан ми вже осьвітили з дејаких боків, росказујучи про намогу — будувати дорогі церкви та хати громадським коштом, збивати мајетки громадськоју працеју, видурьувати хліборобськиј гріш веденьем рујнујучих процесів і т. д. Але відносини попа до сельан такі різнородні, а у попів-практиків такі характеристичні, шчо не завадит шче кількома штрихами доповнити тоту миловидну картину ліберальноји опіки над темним та нерозумним хлопом.

Піп-практик, зовсім противно ніж піп пассівниј, старајесьа бути неограниченим діктатором в селі. Все, до чого він зволит уткнути свіј ніс, повинно дијатись по јого. І він уважаје се својім обовјазком — уткнути всьуди ніс і навіть в ті діла, котрі без него велисьа хорошо та справно самими мужиками-громадьанами, внести својім просьвішченим розумом і крајним непониманьем інтересів та характерів льуду—сумішку і нелад. Се справді јакесь fatum, висьаче над усіми попами, а особливо над попами-практиками, шчо вони „мајут шчастье“ тілько до власних інтересів, а скоро дијде діло до чужих інтересів, так сејчас усе в них піде ніворотом, усе слизне јакось з јіх рук, усе робитсьа, јак то кажут, ні в дрова ні в тріски. Була в селі своја каса пожичкова, – без попа веласьа јако-тако, т. ј. не надто пунктуально, не надто порьадно,—довги залежувались по за термін, проценти також не впливали на час, звичајно, јак у наших мужиків,—але крадіжки не було, пропасти ј цент не пропадав, хіба шчо рада громадська декому бідному опустила процент або шчо; а пријшли јеґомосць, звичајно з великим шумом і фуком, почали лад заводити,— а у всіх мужиків сејчас і руки опустилисьа. І здајесь воно опісьльа, шчо јокось ніби порьадно јде діло, тілько шчо каса чим раз меньша, порожнијша, а ніхто не знаје, куди і јак розслизлисьа громадські гроші. То само і с шпіхлірами і з виборами до різних рад автономічних; усьуди јеґомосць хотьат мати верх, хотьат немов з гори показувати громаді,— а ту діло јакось шчезаје під руками, так, јак охота шчезла до него в громадьан шче в тіј хвили, коли піп узьавсьа „лад заводити“.

Але попи-практики не вдовольајутсьа тим, шчоб здобувати верх над громадоју силоју власного авторітету, јак „свјашченна особа“. Јім далеко льубіјші різного рода матеріјальні помічники. Вони, најшовши де добру парохіју і нассавши грошеј, старајутсьа загніздитись в ніј, пустити корінье. Дејакі визичујут сельанам гроші на проценти (часом на проценти гет-гет жидівські), шчоб відтак в разі потреби својіх довжників мати за собоју, „мати в руках“. Другі знов скуповујут (а нераз то ј видурьујут најрізнороднијшими способами, використовујучи то жаль по страті дорогих мужикови осіб, дітеј; жінки і т. д., то забобони та пересуди, „страхи“, нечисте місце“) ґрунти мужицькі, усаджујут на них својіх дітеј або (частіјше) перепродујут жидам та панам з зиськом. Вже то замітити треба, шчо до жидів чујут попи-практики јакусь незвичајну сімпатіју,—але не до жидів—льудеј, а до жидів—Geschäftsmann-ів. Богато мајемо примірів, јак попи в купі з жидами працьујут над одуреньем та визиськаньем мужиків, або ј прьамо за певну відплату уживајут свого влијаньа і своји власти на користь жидівську (дивись про те дејакі приміри в „Дзвоні“ 1878).

В ділах обрьадових та релиґіјних попи-практики звичајно дуже ревні— в власнім інтересі. Така ревність подобајесь прецінь деканови і консісторови, – може завести на ліпшу парохіју або причинитисьа до одержаньа запомоги консісторськоји. Вони шчедрі на грімкі або слезливі казаньа против пијаньства і лінивства і радо переплітајут своји глаголаньа фејерверками про страшні муки пекельні, про чортів та ангелів і т. д. В великіј пропаганді тверезости, котра почаласьа посьлідними роками

(про ньу і про јеји ініціаторів, попів-фанатиків буде бесіда далі) попи практики були також немаловажними дијачами,—особливо вони причинилисьа до јеји розголосу, — с під јіх пера переважно повиходили ті незлічимі дописи про отвереженье сельан, котрими заповнене „Слово“ і „Руска рада“. Одного тілько доси не знају,—чи дејакі попи-практики не додумались використати „сьвјату тверезість“ от хотьби в такиј спосіб, шчоб або самі або через најмлених вірників позаводили шинки, де би продавалосьа пиво замісць горівки. Шчо, отцове,—се, бачу, був би ґешефт хороший. І „сьв. тверезість“ не нарушена — „вимагајесьа тілько, шчоб мужик горівки не пив, — і зиськ буде. А дльа „приличија“ мож шинок такиј назвати от хотьби касином або јак. Стрібујте!

Але шчож се конець кінців за л ъ у д е,—спитаје дехто. Јакиј јіх внутрішниј зміст, јіх правдивиј сьвітогльад, јіх переконаньа? Чим жије, чим зајмајесьа јіх думка окрім усеји тоји „житејськоји“ погані, усіх тих дрібних та брудних забігів та підходів? Ех, добродіји — пошчо таке питанье до наших практичних панотців? Чи в камінниј статуји питаје хто серцьа,— скоро лиш з верха гладко витесана! А у наших панотчиків замісць серцьа лежит—не камінь, ні, сохрань боже,—а штири операціји аритметичні, а передовсім додаванье і множенье! Тількож ви не гадајте, шчо вони вам коли небудь в нападі шчирости та покажут тоту суть свого характеру. Вони по верху хамелеони, — вмијут приньати на себе таку барву,—јакоју окружені,—вмијут навіть нераз мінитисьа різними барвами. В товаристві заскорузлих в реакцијних мріјах попів арістократів—вони реакціонери,—ујідајут на констітуцију та автономију, тужат за паншчинoју і буком на хлопські плечі і проклинајут Дарвіна та прочу „новомодну“ науку. В товаристві таких самих практиків, јак вони, нема ніколи бесіди про јакі б там не було переконаньа, теоріји, науки і проч., окрім хіба одних „превратних тенденціј дејаких засьліплених молодиків, котрі, мосьці добродзьеју, гет діскредитујут нас, ајакже,—гет діскредитујут!“ А коли злучајно в товаристві попів-практиків озвесьа јакиј голос горьачого переконаньа, правдивого, глубокого чутьа, то отцове, сидьачи при картах, перегльанутсьа тілько значучими погльадами, всьміхнутсьа, јак ті старинні авґури при стрічи, і поздвигајут плечима, немовби хтіли сказати: „Хе-хе-хе, - і ми колись були молоді, а тепер—хаммелејон!“ Але јак коли приjдесь јім говорити сам на сам с ким таким, кого підозрівајут о горьачість, з „запаленоју головоју“, з „молодиком“‘—то вони вмијут зробити хитру міну і з значучим усьміхом проговорити: „Та вно то добре, шчо ви говорите,—але, того... нішчо горьачитисьа і сперечатисьа (с притиском) в а м з о м н о ј у; ви шче не знајете, чи ја не је того самого переконаньа, шчо ј ви, а!“... Јак де інде, так і в тім згльаді дльа попів практиків усьакі покришки добрі, шчоб тілько закрити внутрішну нечисть і лежачі на дні чотири засадничі операціји аритметичні.

І воно ј не може бути інакше. Чоловік може бути тілько тим, чим зробили го внішні вражіньа, чим зробило го вихованье. А вихованье попів практиків було јак раз пригідне до того зробити јіх тим, чим вони је. Се звичајно попівські сини—(рідко коли сельанські; ті, јак коли ідут на попів, то звичајно стајут попами пассівними), а батьки јіх—самодури такі, јаких ми виділи в типі попів пассівних. Від дитиньства ті батьки забивали јіх голови усьаким „житејским“ сьмітьем,—але не переробили јіх на таке саме копито, на јаке вшиті самі,—тілько втовкли в них відразу бідности, недостатку та грьази, втовкли невгасиме бажанье богацтва. Наука шкільна (ґімназіјальна) огладила јіх з верха, вказала јім потребу „европеізованьа“,—але не засіјала в јіх серце ні одного живого зерна, ні одноји јасноји думки. Семінарська сістема не мала в них шчо

душити ані вбивати,—вони ввішли до семінаріјі такими чистими від усьакоји „сьвіччини“, јак дитина приходит на сьвіт чиста від гріху. А в семінаріјі,—там почалосьа дльа них житье, приготовујуче јіх до будушчоји практики. Час вільниј від богословськоји науки проходит јім на грі в карти, на бесідах про панів та јіх посаги, на спаньу і т. д. Ту в семінаріјі вони через 4 роки заперті в мурах приучујутсьа до всего, шчо відтак бујним цьвітом розвивајесьа в них на парохіјах. Карти і обмови, робленье довгів і шпіонство та доноси на товаришів,—у! на все гаразд наші семінаристи. Вольного часу ужити на читанье книжок розумних наукових јім і не в голові: раз, шчо се заказане остро начальством, а по друге, шчо јім так насмерділа ґімназіја, шчо само слово „наука“ чмелит јіх гірш чемериці; мозок јіх так задебелів у безмисности, так зашкаралушчивсьа против усьакого руху, шчо всьака нова думка влијаје на них мов штовханець тараном у голову і вони чим швидше старајутсьа від неји посторонитись, а то ј стати против неји сторчака. „Ја би читав такого Дарвіна та Геккельа! Ніколи! І бачити го не хочу!“ Тај годі! І таким остајесь јіх стосунок до науки ј пізнијше, і добре јім с тим. Правда,—попи-практики пренумерујут газети,—часом мајут і книжки дејакі в хаті; але з газет вони читајут політику та новинки (шчоби було о чім в товаристві заговорити),—а книжки, се повісти та поезіји, котрі читати добре по обіді, дльа ліпшого стравленьа, перед сном.

О. Данило Таньачкевич, котриј посьлідними роками видав під псевдонімом „Обачниј“ кілька брошурок про попівське питанье,—жаль тілько, шчо писаних бесідоју так надутоју і дльа звичајного смертника незрозумілоју, шчо за пустими, гучними фразами годі дібратисьа до фактів, подаје в однім місци загальну суму довгів усіх семінаристів на кількадесьать тисьач. На шчо визичујут семінаристи ті гроші, — того ніхто „на сьвіті“ допевно не знаје, — то тілько певна річ, шчо довги мусаьт бути сплачені с посагу будушчоји жінки, — значит, впјать таки с того, шчо жінчин батько — јеґомосць з льуду надер. І ось молодому попови (шче не висьвјаченому) по скінченьу 4 років семінаріји приходитсьа спекульувати на богату жінку, щоб посагом мож було ј довги посплачувати і розґаздуватисьа. Јаких підходів, шпіонств, ошуканьств та підлостеј допускајутсьа при тіј газардовіј грі обі сторони,—жених і родичі молодоји,—сего ту ј росказувати нішчо. Досить буде спімнути, шчо нераз лучајутсьа семінаристи такі „практичні“, шчо, заручившисьа наперед з јакоју небудь попадьанкоју, вспіјут за јакијсь час видојіти јеји батька на кількасот р.,—а відтак, скінчивши, ј вухом не ведут про наречену, але шукајут другого „золотого пташка“. Значит,—і ту боротьба о гроші, о богацтво, боротьба так само неперебирчива на способи, јак боротьба старших попів-практиків. І тут же показујесь цікаваојава: попи-практики на парохіјах дојат своји парохіјан; попи-практики—кавальери дојат тамтих і всі вважајут се обопільне дојенье ділом природним, не підпадајучим ні нагані ні осуд. „Так уже бог дав“,—тај годі.

Попи і економічне положінье украјінського народа в Галичині.

Коли хто небудь посторонніј розговоритьсьа з украјінським мужиком в Галичині і почне роспитувати јого про јего житье-бутье, то бесперечно пісьльа звичајних нарікань на „панів та жидів“ почује також не меньше тьажкі наріканьа на попів і попівське здирство. „Піп—вовче горло, дере з живого ј умерлого, а не пожалује чоловіка, хоч би перед ним землу гриз“—от так звичајно виражајесьа наш мужик о своји духовних пастирьах. Не диво затим, шчо ј немногі дотеперішні, в Галичині видані

публікаціјі оппозіціјного і соціјалістичного напрьаму поперед усего дали голос тим жалобам украјінського льуду в Галичині на попів і попівське здирство. Вијаснити се можна двома причинами: раз тим, шчо здирство попівське справді богато причиньајесьа до економічноји рујіни ј деморалізаціјі народа,—а по друге ј тим, шчо галицькі попи, не бачучи того, вважајуть себе јединими добродіјами і представниками того народа, вважајуть „себе народом, а народ (коли јіх не хоче слухати)—народовідступником". Додајте до того безграничну гордість, тупу погорду дльа всего чужого јіх тісним кружковим інтересам і поньатьам і тоту дволичність, на котру нарікав навіть Наумович, — а будете мати достаточне поньатье о тім, дльа чого опозиціјниј і радікальниј рух між мужицтвом і навіть між інтелігентноју молодіжьу в Галичині в початках своіх мусів і мусить мати в собі так значну і замітну примішку противпопівства, котре видајесь нераз так невідповідним, непотрібним, а навіть шкідливим дльа незнајучих місцевих обставин соціјалістів інших народностеј, а особливо Польаків[1]).

В соціјалістичних виданьах галицьких, а особливо в „Дзвоні" і „Молоті" з р. 1878 наведено було кілька фактів попівського здирства ј деморалізаціјі: показано було, јак брутально обходьатьсьа попи з народом, јак вони дльа своіх користеј лучатьсьа с панами, урьадниками ј жидами проти мужиків[2]), а в кінци на підставі власноручноји рахунковоји книжочки показана була трохи чи не мінімальна сума доходів попа.

Опісльа, в рр. 1879 і 1880 видані були попівські шематизми, в котрих при кождіј парохіјі приписано також јеји „віноване", т. ј. кілько грунту маје піп в уживаньу, кілько побираје з каси „конгруи", а декуди також, кілько маје крім того доходу з мужиків за т. зв. „jura stolae". Правда, сесьа послідна рубрика не подана ніде правдиво,—дејакі попи повиписували лишень з давних паншчизньаних інвентарів ті данини, јакі були на те зараховані, хоч звісно, јак тоді, так і тепер доходить всьуди безмірно більші, јак о тім будемо мати злучај переконатисьа.

Мајучи під рукоју такі попівські шематизми,—жаль, шчо не з цілоји Галичини, а тілько з одноји перемиськоји епархіји,—ја задав собі труду обрахувати з них суму всего, шчо держать і шчо беруть з народа наші попи. Суми і факти з самих тих епархіјальних видань вијшли такі цікаві, јаких ја ј не надіјвсьа. Позајак ја не мају надіји на те, щоб котра небудь з виходьачих в Галичині газет схотіла опублікувати ті цифри і насувајучісьа з них виводи, то шльу јіх в редакцију „Вольного Слова", надіјучись, шчо ј дльа јего россіјських читачів вони не будуть безінтересні, принајмі јако причинок до пізнаньа тих обставин, серед јаких жије братне украјнське племја в Галичині.

Поперед усего кілька слів про історију попівських дотаціј в Галичині. Јак звісно, за польських часів урьад не мішавсьа в дотацију попівства. Попи удержувалисьа почасти з громадьан, з јіх добровільних датків і приносів, а почасти з надань (донаціј) панів. Ті донаціјі в грунтах, натураліјах, грошах або ј паншчиньаніј роботі були не раз досить великі,—особливо манастирі мали звичајно своји села і богато підданих, відробльајучих јім паншчину. Але ј сільські парохіј частенько мали великі кусні грунтів і богато паншчиньаних повинностів з громади. До најзвичајніј-

[1]) В р. 1880, коли у Львові почали складатисьа завјазки польсько-украјінськоји федераціјі (звісна річ, зразу тілько між самоју інтелігентноју молодіжьу), одним з важніјших предметів діскусіјі було іменно те питанье: чи належитьсьа ширити між народом сам чистиј соціјалізм, чи враз із раціјоналізмом та позітівізмом? Соціјалісти з украјінців стојали за сеју другоју, обширніјшоју програмоју, стрічајучи в тім згльаді не то супротивленье, јак радше недостачу почуваньа потреби такоји обширноји роботи у соціјалістів—польаків. Прим. авт. [2]) В рукоп. мужиками.

ших з тих повинностів належали т. зв. „каноніјі“, т. ј. датки з кождоји хати певного числа јајец, прьадива, хлібів, конопльаного сімја і т. д., дальше „скіпшчина“ або „мешне“ і „проскурне“, т. ј. датки в хлібі чи то зерном чи в снопах. Коли Австріја заньала Галичину, то швидко звернула увагу ј на донаціјі попівські. Поперед усего бјурокраціја не могла зрозуміти, јак може бути попівство незалежне від держави. А по друге— тота ж бјурокраціја так рваласьа придбати камері грунтів і всьаких других доходів! Отже вже цісар Осип II в своіх мріјах реформаторських задумав обдерти галицке попівство з јего обширних донаціј. Поперед усего богато монастирів покасував, а всі јіх добра включно аж до церковних знарьадів забрав дльа казни. Далі положив підвалину для основаньа т. зв. „релігіјного фонду“, котре доконане було, бачитьсьа, аж за Франца I. Ціла маніпульаціја з релігіјним фондом була своjого рода хитроју механікоју, посредством котроји австріјськиј урьад ні з сего ні з того зробив себе фактичним властивцем всіх попівських донаціј. А зробив се зовсім простим способом. Обчислено і повписувано в інвентарі дохід з усіх парохіјальних грунтів і повинностів, а незалежно від того означено післьа величини кождоји парохіјі величину „конгруи“ јеји пароха. Коли дохід з грунтів і повинностів був меньшиј від тоји з гори визначеноји конгруи, урьад обовјазавсьа доплачувати јому недостајучу суму грішми; коли ж дохід був більшиј, парох мусів сплачувати надвишку урьадови. Таким способом конгруа зістала урегульована. Але шчоб утворити „релігіјниј фонд“, — на се, звісно, не вистачали ті немногі „надплати“ попів, — на се треба було велику частину попівських донаціј загарбати дльа камери, — шчо ј було зроблено зараз в початку нашого столітьа. Велике число парохіј покасовано, по кілька, нераз досить далеких від себе сел попризначувано дльа одного попа, великі добра монастирські позабирано, а в тісних дльа Австріјі часах 1805 — 1811 позабирано ј најбільшу часть нагромаджених в церквах з давен давна капіталів „брацьких грошеј“, оставльајучи за те неопроцентовані і невиплатимі облігаціјі.

Коли 1848 р. скасовано паншчину, повинні були природним способом шчезнути і всьакі натуральні повинности мужиків згльадом попів, і то не тілько паншчана робота, але ј данини, јак „каноніјі“, „скіпшчина“, „мешне“, „проскурне“ і „jura stolae“. Але так воно не сталосьа., Правда декуди, де мужики самі того домогалисьа і вміли на тім настојати, повинности ті (крім каноніј і jura stolae) зістали—вукуплені, порівно с панськими повинностьами ј сервітутами,—але в многих селах вони удержујутьсьа ј доси. Так, добродіјі! Паншчина в своіј старіј, традиціјніј формі і доси шче удержујесь декуди по наших селах, і піддержујють јіјі јак раз наші попи! Сејчас наведемо на доказ сего цифри і факти,—іменно с тих попівських шематизмів перемиськоj епархіјі, котрих чень же не мож підозрівати о „розсѣваніе злоумышленныхъ клеветъ противъ гр. к. духовенства!“.

Епархіја перемиська, з котроj у мене је рахунки, обнимаје собою 15 повітів середноји Галичини в цілости, а іменно повіти: Сокальськиј, Равськиј, Жовківськиј, Цьешанівськиј, Јаворівськиј, Јарославськиј, Мостиськиј, Рудецькиј, Самбірськиј, Староміськиј, Перемиськиј, Добромильськиј, Сьаніцкиј, Ліскиј і Дрогобицкиј, а прихапује більш або меньш значні частки повітів: Новотарського, Новосандецького, Ніского, Грибівського, Бжозовського, Кросненьского, Горлицкого, Ланцуцкого, Решівського, Јаслиського, Стријського, Городецького і Львівського. Не вчисльајучи повітів: Решівського (6 сел), Львівського (7 с.), Стријського (1 с.), Ніского (3 с.), Городецкого (7 с.) і Новотарського (4 с.), мајемо в прочих до перемиськоји епархји належачих повітах 1417 сел на 2134 всіх сел в

тих повітах, т. ј. мајже $^2/_3$ всіх осель, замешканих переважно украјнським народом. Се побачимо виразнијше на числі льудности. В висше названих повітах, входьачих цілком в обруб перемиськоји епархіји, живе около 867.000 душ укр. нар. на 1.661.454 всіх душ, засельајучих ті повіти, т. ј. на кождих 48 пожильців је 25 украјінців. Ціла епархіја числить 1440 сел, на котрі је тепер тілько 709 парохіј, т. ј. на кождих 45 сел 22 парохіји. На одну парохіју випадаје затим пересічно 1237 душ. Дотација тих парохіј представльајесьа в слідујучих цифрах: В 691 парохіјах, з котрих виказані грунти, находитьсьа в посіданьу попів:

Орного польа	37.486 моргів	$1321^2/_3$	квадр.	сажнів
лук	9.647 „	$1013^2/_3$	„	„
пасовиск	5.784 „	1321	„	„
лісів	951 „	533	„	„
городів	151 „	861	„	„
Разом усего грунту	54.022 морги	$250^1/_3$	квадр.	сажнів

Јак бачимо, зовсім значниј шмат грунту, становльачиј н. пр. більше ніж половину цілого одного Сньатинського повіту, на котрім живе звиш 68 тисьач льудности. Грунт затим, на котрім могло б жити шчо најменьше 34 тисьачі душ мужиків при теперішнім стані господарованьа, находитьсьа нині в посіданьу 691 попів. І коли в наших сторонах пересічне мужицьке хозьајство виносить 3—8 моргів, то пересічне попівське хозьајство виносить 79 моргів.

Та сего не досить. З 633 сел виказано в наших шематизмах грошеві додатки до конгруи, котрих сума виносить 83.670 гульд. $86^1/_2$ кр., т. ј. пересічно 132 гульд. 18 кр. на одну парохіју. Хто пригадаје собі замішчену в „Дзвоні“ 1878 допись з Комарна про житье тамошних ткачів, котрі всі своји бажаньа і потреби на цілорічне удержанье з родиноју обраховујуть на 120 гульд., тој в повні пијме ціле значінье того грошевого додатку до попівськоји конгруи в відношеньу до економічного стану нашого мужицтва.

За те з 44 сел платьать попи 1.709 гульд. $19^1/_2$ кр. надвишки до каси податковоји, т. ј. кождиј з тих надмірно дотованих парохів платить пересічно 38 гульд. 85 кр. надвишки.

При всіх, доси вичислених дотаціјах, хоч і јак вони спосібні розбудити завись у бідних і малоземельних мужиків, попи не мајуть шче ніјакого діла прьамо з мужиками. Інше діло с тим, шчо далі слідује. І так при 101 селах подані данини, јакі побирајуть попи з мужиків снопами, зерном і хлібом. Сума тих данин представльајесьа ось в јаких цифрах: $508^1/_2$ кірців жита, 153 кірці јачменьу і $801^1/_8$ кірців вівса з е р н о м: 894 копи жита і $516^1/_2$ кіп вівса с н о п а м и. Крім того з трех сел подано $6^1/_4$ конопльаного сімја. Дальше з 12 сел подано 993 хлібів печених, з 7 сел 2169 јајец, з одного села 22 каплуни, а з т р е х с е л 82 р о б у ч і д н і. Чи не здајесь Вам, шчо читајете давниј паншчиньаниј інвентар?

Позајак відробльуванье паншчини в констітуціјніј Австріји, в 30 літ по јеји скасованьу, будь шчо будь, все таки курјоз, то ми подамо тут назви тих сел і назви попів, котрі в них повагоју свого духовного стану піддержујуть традіціји приснопоминајемоји паншчини в јеји најчистіјшіј формі — примусовіј роботі. Ті села: Ј а б л о н и ц ь а п о л ь с ь к а, пов. Бжозів. піп Антін Волошчак (роботи 12 днів), К р а с н а, пов. Кросненського, піп Іван Копистьанськиј (роб. 26 днів), Т а р н а в к а, пов. Ланцуцкого, піп Сидор Кордасевич (роб. 44 дні).

Розумијесьа, шчо сума виписаних ту данин натуроју далеко не повна. Јак сказано, лиш декотрі попи, списујучи дотацију своји парохіји, вва-

жали потрібним занотувати ј ті данини. Особливо цікава річ, шчо ані оден піп не занотував доходу з каноніј, котрі, јак допевно знајемо, відбувајутьсьа по всіх селах 2—3 рази до року. Обходьачи від хати до хати, піп збираје повісма, јајцьа, а декуди ј гроші. Так само не всі попи вважали потрібним подати до прильудноји відомости навіть ті доходи з jura stolae, јакі були попризначувані в давних інвентарьах. Доходи ті подані в 310 селах і чиньать суму 10.742 гульд. 2 кр., або пересічно на одно село 34 гульд. 65 кр. Кождиј, хто тілько хоч би оден рік жив в галицкім селі, знаје, шчо така сума не чинить і десьатоји части правдивих доходів с тоји рубрики, шчо н. пр. за оден похорон піп частенько бере 30—50 гульд, за сльуб 10—15, за службу божу 1 гульд, за акафіст 60 кр. і т. д. Далеко близшиј до правди обрахунок, зроблениј в „Молоті" на підставі власних рахунків одного попа, післьа котрого јак minimum попівських доходів річних з jura stolae можемо приньати 800 гульд., хоч бесперечно в многих селах сума тота виносить 1200—1500 гульд.

Стрібујмо ж тепер на підставі тих даних уробити собі цифровиј обра того, шчо кождиј піп пересічно в однім році ріжними титулами здираје з громади! Поперед усего він уживаје 79 моргів грунту, т. ј. такий простор, на котрім моглоб жити ј господарити 7—10 родин мужицьких. Громада (з невеликим причинком помішчика або камери) мусить пересічно шчо 20 літ будувати і шчо 5 літ направльати попову хату ј господарські будинки. Возьмім најнизшиј кошт нового будинку—1200 гульд.; з тоји суми випаде 200 на „кольатора", а 1000 на громаду; візьмім далі пересічні кошти направи 250 гульд., з котрих опјать 200 впаде на громаду; крім того так само шчо пјать літ мусить громада обгороджувати попівшчину, — знов 200 гульд., з котрих 180 впаде на громаду, — все те разом учинить річниј видаток 125 гульд., або числьачи пересічно 5 душ на родину, а слід. 247 родин на громаду, одержимо на саму тілько конкуренцију парохіјальну річного видатку с кождоји родини 50 кр. За сим слідује обрьадове здирство. Каноніји у нас вигльадајуть так: в Пилипів піст від одноји хати повісмо, в великиј піст 6 јајец,—коли хто не дасть сего „доходу", то піп не схоче сповідати. Від сповіди платисьа 1 кр., від освјаченьа паски 4 кр. Почисливши прочі злучајні видатки кождоји родини: за хрестини, похорони, сльуби, поминки, сорокоусти, акафісти, освјаченьа польа, парастаси і пр. на пересічних 4 гульд., одержимо більше меньше докладниј образ видатків мужицьких, а доходів попівських в слідујучіј табельці:

Видатки	1 родина		1 громада		Всьа епархіја	
	гульд.	кр.	гульд.	кр.	гульд.	кр.
На будинки пар.	—	50	123	50	87.561	50
Датки періодичні	—	35	86	45	61.293	5
Датки злучајні	4	—	988	—	700.492	—
Разом	4	85	1197	95	849.346	55

Позајак податок грунтовиј в наших сторонах з пересічного мужицького господарства виносить 4—6 гульд., додатки крајеві і автономічні 120—150% тоји суми, то ј наші „отцове, просвітителі і представники народа", наші попи, не хотьачи ј собі ж оставатисьа позаду в обдираньу народа, накладајуть на него всьакими способами, јакі даје јім в руки закон і релігіја, новиј податок, виносьачиј рівно ж 80—120% так утьаж-

ливого податку державного. І завважте, шчо се почислені тілько прьамі драчки, шчо крім тих 1197 гульд. 95 кр. кождиј піп побираје пересічно 132 гульд. з каси, побираје 15—20 сагів дров (усіх дров з лісів помішчицьких і камерних післьа шематизму попи побирајуть около 4.785¹/₄ річно), шчо велика часть уживаје громадського пасовиска, маје вільне мливо в помішчицьких або громадських млинах, шчо дејакі побирајуть частки доходів з тартаків, а навіть пропінаціјі (село Двірці, пов. Жовківськиј) і шчо мајже сема часть усіх попів піддержује до нині в ріжних формах паншчину по наших селах. І завважте, шчо јак раз та епархіја, в котріј 709 „вчителів народа“ пожирајуть шчо року на міліјон гульденів народного добра, је іменно најтемнішоју, најменьш освіченоју полосоју в Галичині, је осередком галицкоји темноти, шчо в ніј лежить 9 с поміж 23 повітів, в котрих звиш 90% всего народа не вміје ні читати ні писати і шчо пересічно в ніј на 100 льуда находитьсьа 81 зовсім неграмотних. „Тутъ есть 20 корчемъ юдейскихъ... школы нема“—тота льаконічна замітка одного простодушного попа (Схим. стор. 276) чиж не нагадује нам шчедринського „Народъ нѣтъ—помпадуръ есть?“.

Мирон ***.

Шчо думаје народ про уступившого митрополита Осипа Сембратовича?

В ч. 88 з р. 1882 просьпівало „Діло“ похвальну пісньу уступајучому митрополитови Осипови Сембратовичу, назвавши јого „отверезителем народа“. Чи і на кілько належитьсьа уступившому митрополитови такиј почесниј титул,—сего ми ту не будемо рішати, хоч мені здајесьа, шчо консумціја спірітуозів в Галичині помимо всіх місіј і братств тверезости не вменшиласьа, а число громад, зовсім і в цілости отвережених, дуже мале в Галичині. При тім же ініціјатива цілого отвереженьа вијшла не від митрополита, а від Наумовича та Моха, — двох најенергічніјших льудеј з старшого поколіньа наших попів. Народ сам про отверезительну дијальність Сембратовича нічогісінько не знаје,—за то по цілиј Станіславівшчині і Коломијшчині голосне в тім згльаді іміа Руд. Моха, (автора „Справи в селі Клекотині“, замічательноји поеми з народного побуту, виданоји шче в 40-их роках), котрого бесіди до сліз пројмајуть тисьачні товпи народа.

Але ј про уступившого митрополита знаје і говорить чимало наш народ і ми спішимо кинути ті оповіданьа народні, јак благовонну китицьу, на відхідне сему „кньазеви і добродијеви галицкоји Руси“.

Митрополит Сембратовйч, јак звісно, шчо літа обіјздив јакусь часть своји епархіји, јіхав з села до села, від попа до попа, в кождиј церкві був на службі, кождиј піп мусів перед ним пописуватись казаньем, показувати јому парохіјальні книги і,—звісна річ, угошчати јого і јого численне товариство, звичајно двох або трех каноніків, тількож слуг, коні, декана дотичашчого деканату і кількох сусідних попів. По службі митрополит, звичајно коло церкви, держав і сам промови до народа, звичајно дуже догматичні і дльа народа зовсім незрозумілі, а відтак геть по полудни јшов на обід. Шчо такі візити численноји зграји особливо дльа біднішших попів були дуже коштовні і утьажливі, се признавали всі попи,—дльа народа з них користи не було ніјакісінькоји. Ја був в р. 1876 присутниј при такіј јого візиті в біднім гірськім селі Лолині, Стријського повіту. Попи вертілисьа і хилилисьа перед ним, підлешчувались јому в очи, а поза очи кльали, шчо митрополіт мабуть хоче шчадити своји грошеј і свого вівса, бо кождого літа вибирајесьа на чужиј кошт по крају. Але з далеко більшоју ненавистьу стрічали јого лолинські льуде.

— Ади, јакиј сухиј та свјатиј,—говорили міні дејакі,—а нашу громаду на біду привів! Аджеж наші, лолинцкі полонини граничать с пере-

гиньскими, — а Перегинське, то до митрополита належить. Отжеж ні з сього ні з того почав митроплита, бог би го побив, відбирати нам нашу питому полонину, шчось у 500 моргів. Що ми напроцесувалися за ню, — видали більше јак триста риньских на процес, — та шчо ми бідні могли такому порадити, — програли ми. Тепер ні маржини де пасти, і овець не можемо тілько держати, що вперед, — шчо то, најкрашчьу полонину відобрав!

Се певно була одна с тих „амеліорацій на митрополичих добрах“, за котрі Сембратович жадав при відході дльа себе 80.000 зр.!

Не диво затим, шчо по вијізді јего з Лолина тамошній народ довго шче насмівавсьа з јего појави. Нијакі вечерниці, нијаке весільє не обіјшлось без „митрополіта“. Возьме було јакиј небудь високиј та сухошчавиј парубок, огорнесь в білу верету, заложить горнець на голову, а коцьубу возьме до рук і јде так вулицеју, а відтак до хати, де відбувајесьа забава, сьаде насеред хати і навчаје льудеј, пародијујучи бесіду митрополіта і навіть јего лемківськиј виголос. Піп довгиј час угризавсьа, шчоб заборонити тото передразньуванье, але годі було.

Особливо звертав митрополіт своју увагу по селах на те, чи котриј мужик не розлучивсьа з жінкоју або чи не „сидить на віру“ без сльубу. Таких у нас по селах лучајесьа досить богато і, хоч власти громадські часом робльать виговори „сидьачим на віру“, то прецінь се не помогаје нічого. Митрополіт завзивав тиких льудеј до себе і довго-довго напоминав јіх до згідливости і льубви, зраджајучи тим цілковите незнанье житьа і характеру сельан, котрі ніколи без крајне важких причин не розривајуть подружьа ані не „сидьать на віру“, так шчо тих причин одноју попівськоју намовоју не усунеш. Про тоту јего „проповідь моральности“, котра звичајно всьуди оставалась без нијаких наслідків, ја записав в р. 1880 в Коломији ось јаке оповіданье.

„Тут у нас рік тому, чи шчо, був митрополіта на візітаціјі. Ну, зробили јому параду таку, шчо Господи. Хвалу божу відправили. Далі по полудни[1]) каже він кликати хто ту в селі на віру сидить. А у нас там був такиј, добриј господар, — жінка му роспиласьа і ьтекла кудись, діти лишила, — ну, нијак господарови самому сидіти, — пријмив він собі... знајете, вдовицьу одну, бідну, тај почав з неју сидіти, вже ј дитинка у них најшласьа. Ану, кличуть јіх обоје. Зачав јім тој говорити, говорити, шчо „пекло, каже під вами горить, шчо то гріх“, — звичајне, јак јего попівська повинність, — тај каже: розіјдітьсьа. А чоловік каже: Прошу чесноји коруни, ја того не зроблью, міні без господині не можна бути. Тој своје, тој своје. Далі митрополита каже: „јак з неју не розіјдешсьа, то ја тебе заклену так, шчо до року вмреш“. — „А најже — каже тој чоловік, — і зараз умру, то того не зроблью“. І, видете, таки закльав јому, і тој бідолаха до року вмер, шче ј хата му згоріла, а јего діти дрібні помеже льуде розлізлисьа“.

Шчо попівська, а особливо такого високого попа кльатва може шкодити льудім, тота віра держитьсьа уперто у народа, сістематично затемньуваного і баламученого іменно тими льудьми, котрі самі себе славльать јего просвітительами. Другиј примір такоји віри навів ја в статеји „Дешчо про картопльу“, помішченіј в „Сьвіті“, шчо буцім то картопльа тепер гније задльа того, шчо попи, заклинајучи горілку, закльали властиво картопльу, з котроји горілка робитьсьа. А вже ж јаке обуренье стрітила між народом вість, шчо митрополитови по јего дімісіј признано 12.000 зр. річноји пенсіји. „От так, — не досить нажерсьа за свого пано-

[1]) В рукоп. по полудне.

ваньа, шче ј тепер таку суму діставати буде! Тисьачу риньских на місьаць! А ја шчоби на цілиј свіј вік тисьачу мав, то вже б собі јакось світа зајшов".

— А певно, говорьать дејакі письменні мужики, шчо читали і затьамили собі добре, јак то митрополіт завсігди вислугувавсьа міністерству в раді державніј, мали за шчо дати јому таку пенсіју. Адже служив јім, јак тој пес пану служить. Он јак пријшлосьа податки ухвальувати, то хоч слабиј був і на селі сидів,—а міністер јак зательеграфував, то зараз поїхав до Відньа, шчоби подати свіј голос за міністром. А от шчо нас тепер с тим податком так друть, - то се ј він до того прислуживсьа. А јакиј свјатиј та божиј, хто би го не знав, то би го купив!

Сказати одним словом: погану славу лишаје по собі уступившиј „Кньазь Руси" і між народом, в котрім він сіјав забобони і котрому помагав ураз іс панами кувати кајдани,—і між попами, котрих террорізувала јего капітула. Надіјемось, шчо ј тих кілька чорненьких штрихів не помине історіја, мальујучи на сумнім тлі нашого сучасного житьа „світлиј" (јак хоче „Діло") образ Осипа Сембратовича. *М—он.*

Жиди богачі і „капцани" в Галичині.

В часописьах і брошурах, бесідујучих о т. зв. „жидівськім питаньу", звичајно показујуть нам жидів јак јакусь одноцілу масу, тісно звјазану і трохи чи не зорганізовану в собі в противенстві до всіх не-жидів. Јако доказ такоји організаціји показујуть навіть „Alliance Israelite", котра маје бути рівнозначучоју с потужним сучасним „золотим інтернаціоналом", а притім вјазати всіх жидів в одну стріјну, одноји цілі свідому масу. Не знају, на кілько дијсні факти оправдујуть такі твердженьа. Читав ја справозданьа рокові тоји страшноји Alliance Israelite за пару послідних років (здајесь, за 1877 і 78), і—признатись Вам, дуже розчарувавсь. Фонди јеји зовсім не показні,—не доходьать, бачитьсьа, ј до 100.000 марок, тај держитьсьа вона переважно трудами ј заходами одного з своји основателів, берлінського банкіра, бр. Гірша. Але шчо најважнијше,—вплив јеји ніде, а најменьш у нас, не доходить до мас простого льуду жидівського, котриј ледво ј знаје шчонебудь о јеји істнованьу.

Так само недокладноју видајесь міні бесіда многих публіцистів і писателів, буцім то релігіја жидівська јединить і зліпльује жидів в одну масу без згльаду на ріжниці місцеві ј соціјальні. Ја не перечу, шчо релігіја, а особливо тисьачні тальмудські забобони можуть мати дејакиј і то шкідливиј вплив на многих жидів, особливо з низших, темних верстов,—але вплив тој в најбільшіј части мусить кінчитисьа там, де починајесь тверда, буденна боротьба јединиці за своје житье, т. ј. на тім сучку, котриј вгризајесьа в боки кожному бідному чоловікови. Нијака релігіја не здужаје на довго замазати того сучка, а тим менше така твереза, практична, зовсім на земні діла звернена релігіја, јак жидівська.

Недобачуванье того факту міні видајесь не тілько несправедливим, але ј шкідливим, а особливо в наших часах, коли в масах простого народа (особливо на Украјіні і в Угоршчині) і інтелігенціји (особливо в Німеччині) боротьба проти сучасного капіталістичного устроју починаје проја́вльатисьа в спеціјальніј формі антісемітизму. Виступати проти всіх жидів беззгльадно і прінціпіјально, јак се чинить н. пр. Іштоці, се значить вводити в прінціп фатальну помилку украјінського народа, котриј, кинувшисьа на жидів, карав дрібних ремесників та прольетаріјів, а лишав нетиканих банкірів та в загалі великих злодьуг.

А між тим, јак ја при нагоді спімнув уже в 51 н-рі „В. Сл." з р. 1882, і між самими жидами починаје проја́вльатисьа виразно роскол, котриј

тілько радувати мусить кожного чоловіка, шчиро бажајучого добра і визволіньа не тілько свому рідному народови, але і всіх народів, живучих поруч і в суміш з ним, і знајучого, шчо визволінье одних без визволіньа других неможливе. Роскол сеј, замітниј між нашими галицкими жидами, се ненависть бідаків прольетаріјів, „капцанів“ до богатих капіталістів, жидів же. Цікавим пројавом того росколу може, по мојіј думці, послужити слідујуча пісньа на жидівськім жаргоні, записана мноју сеји осени в Дрогобичи від простого, неписьменного жида і,— по јего словам, росширена дуже між бідними жидами в Дрогобичи, Бориславі, ба ј по других містах Галичини. Ја наводжу јіјі в орігіналі і з німецьким (по части) правописом, а дльа незнајушчих німецькоји мови подају свіј додокладниј перевод на мову украјінську.

Das Lied des Kapcan.

Der Ojscher [1]) lebt sech, wie a Majłech [2]),
Sorgen sorgt er sech, chotsche [3]) er is rach [4]);
Ech [5]) bin urem [6]) aber freiłech [7]).
Mir is amul besser vün ejm asach [8]).
Hülaj, dü Kapcan, hülaj!
Beim Kapcan is dus Gedüle [9])

Dem Ojschers Weibel lauft alle Tug
Nach einem neuen Kavallier;
Aber auf meine kückt sech keiner nit üm,
Darüber hałt se secn nur an mir.
Hülaj, dü Kapcan et caet.

Der Ojscher wojnt in a Sale
Ün er weisst nischt, wus ech kläjr'; [10])
Aber ech sitz in a nasse Akałe [11])
Ün den Kater [12]) bekümmt gur ejr.
Hülaj, dü Kapcan et caet.

Arüm [13] des Ojschners Kindern tanzen die Diensten,
Mit Essen ün Trinken es fehlt sei [14]) kein Huur;
Auf des Kapcans Püpkes [15]) kückt sech keiner nischt üm,
Doch senen sei gesünder gur.
Nülaj, dü Kapcan et caet.

Halt mer sech in einem, alle Kapcunen,
Glach kehrt zü üns die ganze Wełt,
Der Ojscher soll üns nischt rüfen Narrunnen
Ün zü sich nischt ziehen dus ganze Gełd!
Hülaj, dü Kapcan, hülaj,
Die Zükünft is dan Gedüle!

Ось украјінськиј переклад сеји пісні:

Богач собі, ніби король тој жије,
А журитьсьа, хоч і богатиј;
Ја бідниј, за то ж то ј спокіј в мене је,—
Не хочу ја з ним сьа міньати.
Гульај же, капцане, гульај!
Безжурність твоја, то твіј рај.

Богацькаја жінка шчодень за новим
Каваліром біга — вертитьсьа;
На моју ж ніхто ј оком не скине одним,
Тим вірніјше мене вна держитьсьа.
Гульај же і т. д.

Богач у сальонах високих сидить,
Житье јому вбоге ј не знане;
Ја ж мушу в вохких закамарочках жить,—
Но катар — він борше дістане.
Гульај же і т. д.

При дітех богацьких послуга тупцьује,
Јідьать, шчо захочуть, і пјуть;
Мојіх голопупјат ніхто ј не пантрује,
А все ж здоровіјші ростуть.
Гальај же і т. д.

Нуж разом держімсьа, усі капцани,
То ј світ весь повернем с собоју!
Нај з нас не кепкујут богаті пани,
Годујучисъ нашоју кровју;
Гульај же, капцане, гульај,
Будучність твоја, то твіј рај!

Мирон.

Мріјі і надіјі украјінського народа в Галичині.

До звісток про настріј украјінського народа в Галичині, поданих Вами в 48 н-і „В. Сл.“, позвольте міні додати шче дешчо з нашого Підгірьа. Живучи вже отсе два роки між мужиками і при мужицькіј роботі, ја нераз мају нагоду чути думки наших мужиків і јіх задушевні бажаньа, котрі, чим далі, тим виразнішје показујуть міні, јак грубо помильајутьсьа

[1]) = богач. [2]) = король. [3]) chotsche = хоч (укр.). [4]) = reich. [5]) = ich. [6])=arm. [7]) = freilich. [8]) = дуже. [9]) = вдоволенье, шчастье. [10]) klären = міркувати, розјасньувати собі шчось в голові. [11]) = комора. [12]) = катар. [13]) = herum. [14]) sei — жидівська форма зам. sie; тут неправильно „es fehlt sie“ зам. „es fehlt ihnen“. [15]) = від украјінського „пуп, пупець“, діти з голими пупами.

наші і польські інтелігентні льуде,—навіть поступовці і радікали,—котрі раз у раз твердьать зовсім напевно, шчо народ наш не маје нијаких ідеалів, не пројавльаје нијаких змагань висших, шчо він по просту інертна, темна маса, котра за чарку горілки і шматок ковбаси зуміје продати своји најдорожші права. Шчо народ безучасно відноситьсьа до ідеалів і змагань нашоји інтелігенціји, шчо він не стојіть твердо за тим, чого бажајесь тіј інтелігенціји, — се правда, але ж се ј зовсім поньатно, коли розважимо, шчо ідеали тоји інтелігенціји—або „чистота греко-унијатського обрьаду“, або „неиспорченная етимологическая правопись и общерусскій литературный языкъ“, або в крајнім разі шумна, а темна фраза „морального і матеріјального здвигненьа народа“, за котроју звичајно крију́тьсьа далеко скромнішші, хоч і практичнішші ціли самих јеји авторів, в роді вибору до сојму і т. д. Що такі ідеали „не при народі писані“, шчо від них житье јего не полекшије і шчо нізачим народови јіх так дуже добиватисьа, се річ очевидна дльа кождого. Не диво затим, шчо де діло росходитьсьа о подібні ідеали, н. пр. при сојмових та рајхсратних виборах, там бере верх звичајно не тој кандидат, котриј виступаје з многообіцьујучими і шумними фразами, а скорше тој (звичајно пан або урьадник), котриј хоч і мало обіцьује, так за то хоч дејаким громадам даје практичні і намацальні користі, јак безплатниј випас в своји́х лісах або дешевшу аренду своји́х грунтів або шчо.

За то далеко не таким уступчивим показујесьа наш народ в ділах, близько тикајучих јего прьамих економічних інтересів або јего дијсних, відвічних ідеалів. Шчо до першого — досить буде вказати на численні, безмірно уперті і довголітні процеси наших мужиків (громад) с панами, а то ј с камероју о громадські грунти, ліси і пасовиска, процеси, котрі нерідко доводили громади до отвертих бунтів. Ті процеси і бунти почалисьа далеко перед скасованьем паншчини, ба, можна догадуватисьа, шчо вони тьаглисьа від початку австріјського запанованьа,—принајмі ја мају перед собоју документи про процес громадьан нагујівських с камероју з двајцьатих і тријцьатих років, котриј процес закінчивсьа бунтом цілоји громади, усмиреним аж військовоју силоју, здајесь, в 38 чи 39 році. Жаль, шчо у нас доси ніхто не заньавсьа навіть збираньем матеріјалів про ті аграрні процеси і бунти, з котрих тілько дуже мало злучајів попало в газети. Але шчо свого часу вони чимало трівожили наші панујучі верстви, сему можна богато доказів најти в сојмових дебатах з 60-их років, в вічнім наріканьу польських панів на „страшну склонність хлопів до процесів с панами“ [1]), а навіть в польскіј бельетристиці 60-их років [2]). Шче меньше звісток мајемо про виступуванье народа в іміа других, не прьамо економічних своји́х бажань, — звісно, не дльа того, шчоб таких злучајів не було, але дльа того, шчо наша інтелігенціја в своји́ј тісногльадности засліплена своји́ми азбучними ідеалами, ігнорувала всьакі пројави ідеалів народних, безмірно ширших і јаснішших від јеји власних. І тут богато цікавого матеріјалу достачајут нам сојмові росправи при кінци шісьдесьатих років, особливо росправи над новоју установоју громадськоју, при котрих украјінські мужики-депутати богато говорили і при котрих најкрашче показалосьа, шчо посли руські мужики і інтелігентні не розуміли одні других і хоч голосували спільно, то добивалисьа

[1]) Гльади н. пр. оден з најновіјших випусків „Wiadomości statystycznych o stosunkach krajowych w Galicyi“, видаваних галицким Виділом крајевим, (вип. 1. за р. 1882, „O stosunkach włościańskich), де з радістьу підноситьсьа, јако знак поліпшеньа мужицьких відносин, шчо „наметність до процесів с панами між мужиками вменьшиласьа“, звісно, без згадки о тім, чи зменьшіли ј причини процесів.

[2]) Гл. н. пр. повісти одного з знатнішших тодішних повістьарів польських, Јана Захарјасевича, п. н. „Święty Jur“, „Jarema“ і др. Прим. авт.

зовсім не однакого. Бо коли інтелігентні Русини, навіть такі образовані, јак віцемаршал Лавровськиј, не јшли дальше формальних і субтільно правничних крьучків, — мужики стојали за такоју широкоју автономіјеју громад, јакоји би певно всі інтелігентні посли—і руські ј польські, попи ј пани—були б обома руками відхрестилисьа, коли б мужики зуміли були висказати своји погльади сістематично. Шчо ті домаганьа послів мужиків, а особливо таких енергічних між ними, јак Демкова (перед кінцем сојмовоји каденціји убитого за намовоју панів одним жидом) і Ковбасьука (котрого іменем Польаки јакийсь час прозивали всіх Русинів), не були јіх особистими погльадами, але іменно виразом відвічних ідеалів народних, змагајучих до усуненьа всьакоји кривди в громаді через обширну громадську самоуправу, на се послідними роками најшов ја два цікаві докази. Јак раз в ту пору, коли в сојмі львівськім ухвальувано нову установу громадську, припало т. зв. „панованье жабівського губернатора". Сеј „губернатор" був простиј громадськиј писар в гуцульськім селі Жабје коло Коссова. Він був чоловік письменниј і дуже льубленијі громадоју, ба ј околичними Гуцулами. Коли рознеслисьа вісти про нову констітуцију і громадську автономију, жабівськиј писар скликав громаду і оповістив јіји, шчо тепер пријшла від цісарьа така вільність, шчо кожда громада маје бути „сама в собі", радити сама о своји́х правах, сама по свому судитисьа і не маје зовсім ні кому підльагати, тілько прьамо самому цісареви. Громада дуже врадувалась тоју звісткоју і під проводом свого писарьа почала справді порьадкуватисьа та судитисьа на свіј лад. Јакі іменно порьадки заводила у себе громада,—сего на певно не знају,— знају тілько те, шчо писар не пријмав ніјаких писем ні від староства ні від ради повітовоји, шчо всьакі провини судилисьа мајже цілиј рік в громаді, шчо за ухвалоју громади писар розсилав і по сусідних громадах своји письма чи „ради", јак і шчо мајуть робити. Се тьаглосьа, јак сказано, мајже цілиј рік, поки в кінци староство не вислало до Жабја віјськову екзекуцију за податками, котрих громада за весь тој час не платила ані цента, написавши прьамо до цісарьа прозьбу о јіх дарованье і дожидајучисьа відповіди на тоту прозьбу. Писарьа чи „губернатора", јак јого сьмішливо прозвали урьадники, арештовано і суджено в Станіславові. В газетах, здајесь, не було о цілім тім факті ј звістки[1]).

Другиј, рівночасниј слід подібного широкого розуміньа громадськоји автономіји стрітив ја недавно в громадськіј карніј книжці села Добрівльан, Дрогобицького повіту (около 40 миль від Жабја). І тут бачимо, јак по введеньу нужденноји громадськоји автономіји в Галичині мужики зовсім не так розуміли јіји, јак „предержашчі власти", і почали всі справи, і поліцијні і крімінальні і цівільні судити самі по своjому звичајовому праву, поки по кількох літах дрогобицькиј староста, перегльанувши з немалим перельаком таку нельегальну книгу, велів громаді наньати собі іншого писарьа і поступати докладно післьа обовјазујучоји устави[2]).

Але сли коли, то особливо тепер зачинајуть живијше будитисьа думки народа і јего бажаньа. З одного боку економічне зрујнованье раз у раз змагајесьа, а особливо солоно дајесь в знаки народови здирство урьадницьке та державне,—а з другого боку ј самопізнанье народа змагајесьа по троха: популярні книжки та часописі, јакі б вони ј не були, читајутьсьа цікаво і дајуть народови богато фактів та сучасних подіј, котрими він[3])

[1]) Про жабівського „губернатора" чув ја оповіданьа від дејаких жабівських Гуцулів і від одного косівського урьадника в Коломији в р. 1880. Прим. авт.

[2]) О добрівльаньскім суді громадськім гльади моју статејку в 10—11 „Сьвіта", де ја звів докладно число і високість кар. Прим. авт.

[3]) В рукоп. від.

підпираје своји міркованьа про власну дольу. Численні, по селах завјазувані читальні чимало мусьать причиньатисьа до оживленьа і духового розбудженьа народа. І шчо најцікавіјше, — читајучи газети та книжочки, народ не то шчо не перејмајесьа тими ідејами та напрьамами, котрі руководьать видавцьами, але нераз навіть не підозрівaје тих ідеј; народ вибираје з них тілько факти, вплітајучи јіх, нераз в дивовижниј спосіб, в своји власні гадкованьа, підпирајучи ними своји власні надіји.

От вам дејакі приміри.

Сиджу ја оноді та обраховују післьа попівських шематизмів, кілько грунтів посідајуть у нас попи. Приходить мужик-сусід, чоловік неписьменниј, але отсе від двох літ мајже шчодень вчашчајучиј до нас, „послухати, шчо там по газетах нового чувати“.

— Шчо ви таке робите? питаје.

— А от—кажу, рахују, кілько у нас по селах грунтів під попами. І прочитав јому пару цифер: там 50, там 60 моргів, там тілько хліба, тілько грошеј і т. д.

— Ну, ци ж то не образа божа,—каже мужик. Нарікајуть усе шчо бідні, домагајуться більших доходів—а ту от јак. Та кілько би то бідних господарів могло жити на тих грунтах! Ба, ци приjде то коли ж до того, шчо чути було, шчо хотьить попам грунти повідбирати?

Вість тота о відбираньу грунтів попам досить довго і уперто держаласьа в народі і будила чимало надіј. Ја објаснив свому співбесідникови, шчо на те тепер нема надіј, бо в раді віденьській іменно попи та пани мајуть верх, а вони собі кривди зробити не хотьать. А впрочім хоч би ј зробили шчось такого, то грунтів попівських громадам не дадуть, а тілько возьмуть до камери,—а попів все таки громади будуть мусіли оплачувати.

Мужик похитав головују.

— От біда с тими ґалахами та кадигробами,—сказав він. Усьуди јіх верх! От би у нас таке здалосьа, јак у Франціји торік зробили,—взьати тај повиганьати всіх тих дармојідів. Але шчо,—наш Німець (цісар) того не зробить! Але нај но лиш Маскаль приjде, то він з ними так зробить, јак там на Украјіні, шчо попів покасував.

Ја надармо[1]) кілька разів, росповідајучи про штунду украјінську, толкував јому, шчо урьад россіјськиј непријазниј до неји,—в поньатьу мого співбесідника уперто держитьсьа віра в те, шчо „Маскаль“ сам заводить штунду на Украјіні і заведе јіји с часом і у нас.

— А хто ж вам боронить і тепер самим так зробити, јак там льуде робльать? спитав ја. Він почухавсьа в потилицьу.

— Та воно то, видите, не зле би,—але шчо, самому јакось не випадаје вириватисьа. Јак би так ціла громада, то јакось би смілијше,—а так самому... Хто знаје, може би јака ј поволічка була (т. ј. тьаганина по судах).

Ја росповів јому, шчо іменно при переході цілоји громади моглоб приjти до поволічки,—а наші закони виразно дозвольајуть кождому појединчо переходити на јаку схоче віру, навіть на безконфесіјність. С тим сусід міј і відходить.

Шчо від давних літ прихід „Маскальа“ до Галичини в поньатьу нашого народа нерозривно вјажесьа з надіјами на најважнішји аграрні і суспільні реформи, се діло більше—меньше звісне кождому. „Маскаль“ і жидів присмирить або ј зовсім повиганьаје, і панам „руки обкроjіть“ і бідних грунтами наділить і попів покасује. Особливо тепер відживајуть і збільшујутьсьа ті надіји, коли вісти про близьку віјну Австріји ј Росіји

[1]) В рукоп. надарма.

пронеслись усьуди поміж народом. Ось вам моја розмова з дејакими мужиками о тім ділі.

— Шчо там нового пишуть? Буде Маскаль з нашим битисьа?—питајуть мене. Росказују, шчо знају.

Так, так, — без того не обіјдесьа, — кажуть. Коли вже він так наладивсьа, то певно, шчо не надармо.

— Ну, а јак наш јого переможе?—закидају ја.

— Хто, наш Маскальа? — скрикајуть мужики. А шчо ви говорите? Де ж то може бути, шчоби наш јого переміг? Та ту, скоро би шчо до чого, то не лиш всі војаки з наших, але ј усі громади зараз до Маскальа переїдуть. Хіба би хто дурниј був, шчоби за Німцьом стојав. Німець собі в Відни сідить та с панами нарабльаје, а з народу послідне дре. Віддав нас у руки і жидам і панам і врьадникам, а самому ј бајдуже за нарід. Шче от тогди, зараз по паншчині, јак узьили були тих панів троха в руки, та јакось троха народови звіллє було,—аж дихати лекше було. Але тепер, то вже біда остатна. А Маскаль чень би хоч ліси отворив та жидів і панів троха зујмив, бо вже чоловікови дихати не дајуть.

— Ба, а јак би Маскаль нашу констітуцију та автономију скасував?— закидају ја знов. Мужики в сміх.

— Отто ви вигадали! То добро велике, було б за чим плакати. Та шчо то за констітуција та за вільність? То, шчо вільно кождому нас обдирати та кривдити! За таков констітуцијов ми певно не заплачемо. А зрештов не бијтесь, јак лишень отті повіти та староства та прокураторији покасујуть, то ј без констітуцији у нас більша вільність буде.

Шчо в тім послідним реченьу про констітуцију мужики наші не помильајутьсьа, — се певно. Вона не дала јім нічого: ані економічного поліпшеньа, ані свого суду, ані својеји школи, а тілько віддала јіх, вольних de jure, а безсильних de facto, на неограничене визискуванье. І мусіло вже лихо нарости велико, коли народ будь шчо будь бажаје зміни істнујучого ладу, жде помочи з далека, а подекули жде тілько ініцијативи, шчоб помагати собі самому. Звісна річ, шчо коли б і ожиданьа народні справдились, Россија завојувала Галичину, а оставила б незмінними всі теперішні погані порьадки в Галичині, то сімпатији народа живо би відвернулисьа ј від Маскальа, і історија побачила-б другиј раз примір украјнськоји „шатости та непостоянства“, на котрі так жалілисьа московські воєводи та чиновники в XVII і XVIII віках. Ось вам маленькиј примірець „шатости“ австріјських Русинів в послідних 30 літах По скасованьу паншчини народ наш співав:

Просім бога за цісарьа і свјатоји матки:
Дарував нам цар паншчину, дарује ј податки.

А тепер, коли цісар не то шчо податків не дарував, але ј побільшив до нечуваних уперед розмірів, народ зачинаје співати зовсім не тоји:

Ој цісару, цісарику, јаке ти ледашчо,
Береш льудиј, береш гроші, тај не знати, за шчо.
(Запис. в с. Купневичах, Самбірского окр).

М—он.

Письма изъ Галиціи.

VI. Матеріялы для изученія общественныхъ идеаловъ украинскаго народа въ Галиціи.

Въ 52-омъ н-рѣ „Вольнаго Слова“ въ примѣчаніи къ моему письму изъ Галиціи изъявила почтенная редакція желаніе — подробнѣе узнать объ этихъ проявленіяхъ общественныхъ идеаловъ украинскаго населенія въ Галиціи, о которыхъ я вскользь упоминалъ въ вышеуказанномъ письмѣ. Исполняя желаніе почт. редакціи и вполнѣ соглашаясь съ ея

мнѣніемъ, что изъученіе своеродныхъ, такъ сказать, инстинктивныхъ стремленій украинскаго народа къ самоуправленію общинному, понятому въ самомъ широкомъ смыслѣ, можетъ быть очень полезно для добивающихся такого самоуправленія въ Россіи братей нашихъ Мало- и Велико и Бѣлоруссовъ и вообще всѣхъ подъ гнетомъ царско-чиновничьяго автократизма стонущихъ племенъ,—я подаю въ настоящемъ письмѣ нѣкоторые матеріялы къ такому изъученію, почерпнутые мною изъ стенографическихъ отчетовъ изъ засѣданій галицкаго краеваго сейма 60-ыхъ годовъ. Отчеты эти составляютъ вообще очень интересный матеріялъ для изъученія нашихъ международныхъ и общественныхъ отношеній, такъ какъ въ нихъ въ качествѣ депутатовъ присутствовало значительное число мужиковъ, какъ украинцевъ, такъ и мазуровъ, которые многократно забирали голосъ во всѣхъ почти существенныхъ, тогда дискутированныхъ вопросахъ областнаго и общиннаго устройства, и имѣли, значится, случайность, по всѣмъ этимъ вопросамъ высказывать задушевныя убѣжденія не только свои личныя, но и всего народа.

Прежде всего надо подчеркнуть одинъ характеристическій фактъ. Въ началѣ нашей конституціонной жизни, въ 1860-омъ году, когда шли у насъ впервые выборы въ краевый сеймъ, шляхта польская, во все время бюрократической реакціи 50-ыхъ годовъ состоявшая въ оппозиціи къ правительству, начала было очень усердно кокетничать съ мужиками, надѣясь на ихъ плечахъ въ скоромъ времени достигнуть власти въ державѣ. И въ украинской и въ мазурской части Галиціи шляхта усердствовала о томъ, чтобъ изъ групъ „мелкой поземельной собственности“ (нашъ юридическій терминъ для обозначенія мужиковъ) избираемы были мужики,—по крайней мѣрѣ шляхта не препятствовала ихъ избранію. Первыя засѣданія галицкаго сейма 15—26 апрѣля 1861 со стороны шляхты переполнены были заискивающихъ, приторно-солодкихъ фразъ о „единствѣ интересовъ мелкой и крупной собственности“, объ „сообща перебытыхъ бѣдствіяхъ“, объ „общихъ врагахъ — чиновникахъ, сѣющихъ будтобы плевели несогласія и раздора „между дворомъ и хатой“.

Но вскорѣ шляхта увидѣла, что она жестоко обманулась въ своихъ временныхъ протэже. Мужики—депутаты начали съ крайней рѣзкостью выступать противъ пановъ, начали высказывать мнѣнія очень непріятныя „гражданамъ изъ крупной собственности“, а въ добавку всего послѣ нѣсколькихъ засѣданій мужики украинцы и мужики мазуры соединились въ одинъ тѣсный „мужицкій клубъ“ для общей борьбы съ панствомъ. Эта сплоченная мужицкая фаланга, подкрѣпленная депутатами изъ сельскихъ священниковъ, оказалась очень опасной для панскаго большинства,—и вотъ началось среди пановъ движеніе обратное, явно антимужицкое. Во всемъ и всюда паны старались дискредитировать делегатовъ-мужиковъ и поповъ, прибѣгая къ самымъ разнообразнымъ средствамъ, отъ заглушиванія ихъ рѣчей безумнымъ хохотомъ и свистками во время преній, отъ газетнаго науськиванья до всякого рода инсинуацій и доносовъ, а даже до наемнаго скрытоубійства (Демковъ). Въ концѣ въ началѣ 70-ыхъ годовъ панамъ удалось разбить мужицкую фалангу. Сельскія куріи начали все рѣже и рѣже избирать мужиковъ, особенно удостовѣрившись отъ самыхъ прежде избранныхъ мужицкихъ делегатовъ, что въ сеймѣ съ панами ничего подѣлать нельзя и что большая часть преній была для нихъ совсѣмъ непонятна. Съ тѣхъ поръ мужицкій элементъ все болѣе и болѣе вытѣсняется изъ скамей сеймовыхъ: сеймовыя пренія текутъ спокойно, даже слишкомъ спокойно, сонно, уморительно; самыя существенныя и для народнаго кошелька очень чувствительныя дѣла вотируются почти безъ дебатъ, какъ будто въ полу-снѣ, значи-

тельная часть делегатовъ или вовсе не посѣщаетъ засѣданій или проводитъ все время въ бюфетѣ, — даже залъ засѣданій сооруженъ такой неакустическій, что чтеній и рѣчей изъ одного конца въ другой почти не слышно. Не стало мужиковъ,—не стало и живой силы галицкаго сейма. Какъ видите, въ своеродной формѣ у насъ повторилась старая щедринская исторія: сперва была война за просвѣщеніе, т. е. за равенство (на словахъ) пановъ съ мужиками и за общее ихъ сидѣніе на сеймовыхъ скамьяхъ, а послѣ естественно послѣдовала война противъ просвѣщенія, т. е. противъ мужиковъ.

Критическая исторія нашего сейма и всей нашей автономіи еще не написана,—она была бы очень интересна и поучительная. Я предкладаю Вамъ въ настоящемъ очеркѣ только нѣсколько страницъ изъ этой исторіи, т. е. разскажу подробно весь ходъ преній о нѣкоторыхъ вопросахъ общественной жизни, обращая особенное вниманіе на роль, какую играли въ тѣхъ преніяхъ мужики. Я избираю для этого пренія по вопросамъ, близко затрогивавшимъ самые существенные интересы мужиковъ, какъ н. пр. по вопросу о сервитутахъ (седьмое засѣданіе отъ дня 24 апрѣля 1861), о новомъ законѣ громадскомъ, о дотаціи духовенства и др.

1. Пренія о сервитутахъ.

Пренія о сервитутахъ въ галицкомъ сеймѣ 1861 года были настоящей фарсой, съ юмористическимъ прологомъ и трагикомической развязкой. Паны играли въ ней роль хитраго пройдохи, маскирующаго свои себялюбныя намѣренія то чувствительными фразами, то восторженной орацiей, то ироническимъ смѣхомъ, то будтобы высокими, общегосударственными взглядами, обманивающаго другихъ и въ концѣ концовъ обманивающаго тоже самого себя. Мужики играли роль молодого, страстнаго и прямодушнаго юноши, котораго на каждомъ шагу оббираютъ ловкіе пройдохи. Попы же играли очень удачно роль Якима-простоты, не знающего, куда ему дѣваться и къ кому примкнуть, не понимающего сути дѣла и сующагося всюда съ пустыми, великопостными фразами о „единствѣ“ и „братолюбіи“.

Прологъ инсценировалъ сейчасъ на первомъ засѣданіи сейма депутатъ гр. Адамъ Потоцкій торжественнымъ заявленіемъ, что „объязывающій въ краѣ нашемъ законъ не знаетъ уже раздѣла общества на классы: предъ нимъ всѣ мы равны“. (Хитрецъ! онъ очень хорошо помнилъ, что тотъ же законъ допускаетъ громадное различіе между „мелкой“ а „крупной“ собственностью, измѣряя права этихъ „равныхъ предъ закономъ“ гражданъ—избирать и быть избранными—не ихъ числомъ, не честностью и способностью, но количествомъ находящейся въ ихъ обладаніи земли или[1]) капитала). Рѣчь депутата Потоцкаго кончилась торжественнымъ воззваніемъ къ цѣлому собранію—засвидѣтельствовать черезъ возстаніе изъ мѣстъ, что „барщина никогда и ни подъ какимъ видомъ не будетъ возвращена (въ 12 лѣтъ по ея оффиціяльномъ уничтоженіи да и то за огромнѣйшимъ выкупомъ, — вотъ благодѣтельствовалъ!) и что шляхта всегда была самымъ искреннимъ другомъ мужиковъ“. Мужики, кажется, не очень были тронуты широковѣщаніемъ графа Потоцкаго и молчали. Только попы, чающіе „ласки панской“, принялись лепетать безцѣльныя и безсвязныя фразы. И такъ ксендзъ Ручка „сильно тронутый этимъ торжественнымъ и блестящимъ (?) актомъ“ приноситъ панамъ „въ имени селянъ“ благодареніе за „свободу и равенство провозглашенныя и такъ

[1]) В рукоп. иле.

торжественно на всегда приреченныя"; попъ изъ Жабья, Витвицкій (украинскій писатель и поэтъ) „твердо" заявляетъ, что „Rusin kocha ojczyznę", т. е. „тотъ народъ, который на насъ работалъ, работаетъ и работать будетъ" (рукоплесканія); попъ Могильницкій (очень талантливый укр. поэтъ и ораторъ) требуетъ дѣлъ для подтвержденія словъ о единствѣ, но дальше прошенія не идетъ; кн. Сангушко настаиваетъ особенно на томъ, чтобы мужики „отгоняли прочь клеветниковъ и негодяевъ, которые хитростью и обманомъ разпространяютъ въ народѣ ложныя слухи и несогласіе" (подумаешь, безъ сомнѣнія какіе нибудь соціалисты - пропагандисты возмущали спокойствіе вельможнаго князя, — ахъ нѣтъ, это онъ на счетъ чиновниковъ и бюрократіи такую булавочку подпустилъ); послѣднее же слово въ этомъ юмористическомъ прологѣ принадлежало тоже попу - украинцу, уніятскому епископу Литвиновичу, который „для достойнаго запечатлѣнія этого торжественнаго момента" предложилъ трикратно пропѣть цісарю „Многаја літа", что и было исполнено. Это былъ дѣйствительно интересный моментъ,— первый и послѣдній моментъ согласія въ сеймѣ галицкомъ: паны и попы разглагольствовали на тему единства и братолюбія, а мужики молчали!

Совсѣмъ не такъ то ужь идиллически шли пренія о самомъ дѣлѣ сервитутовъ. Во всѣхъ первыхъ засѣданіяхъ сейма депутаты мужики настоятельно требовали дебаты надъ этимъ жгучимъ вопросомъ и не могли дождаться конца формальностямъ уконституированія сейма и верификаціи выборовъ. Когда же формальности кончились, внесено на сеймовый столъ съ разу нѣсколько внесеній отъ разныхъ депутатовъ въ цѣли найлучшаго устройства въ дѣлѣ сервитутовъ. Не вдаваясь въ подробный разборъ самого вопроса, къ чему понадобилась бы особая статья, я ограничусь только разборомъ самой дебаты, въ многихъ отношеніяхъ интересной и очень оживленной.

Какъ сказано было выше, по вопросу о сервитутахъ предложено было сейму съ разу нѣсколько внесеній. Самое характерное и, кажется, самое практическое изъ нихъ было внесеніе двухъ депутатовъ мужиковъ: мазура Сивца и украинца Рогальскаго (избраннаго изъ округовъ Грималовъ—Скалатъ). Эти депутаты вносятъ: „пусть паны согласятся добровольно съ громадами; гдѣ же этого не возможно было бы сдѣлать, пусть будетъ избранъ только по этому дѣлу мировый присяжный судъ, состоящій изъ трехъ мужицкихъ и трехъ панскихъ делегатовъ: эти шесть пусть согласятся на седьмаго, мужа извѣстнаго честностью, уваженіемъ и знакомаго съ мѣстными условіями: онъ долженъ быть суперарбитеромъ и рѣшать въ случаяхъ равенства голосовъ съ одной и другой стороны. Отъ вердикта этого суда не должно быть аппелляціи". Нельзя не замѣтить, что при даныхъ обстоятельствахъ это внесеніе было самое раціональное. Дѣло сервитутовъ влеклось отъ 1849 года въ разныхъ бюрократическихъ комисіяхъ и судахъ, требовало и отъ пановъ и отъ громадъ огромныхъ жертвъ и издержекъ и попадалось обыкновенно въ руки людямъ, не знакомымъ съ мѣстными обстоятельствами, но тѣмъ болѣе знакомыми съ всякими канцелярскими крючками, посредствомъ которыхъ можна было протягивать всякое дѣло до безконечности и драть какъ можно болѣе отъ обѣихъ сторонъ. Притомъ же число дѣлъ сервитутовыхъ было огромное — 30.025, — понятно, что при бюрократическомъ дѣловодствѣ еще и до нынѣ ихъ осталось болѣе чѣмъ 70 неуправильнеными. Это поняли мужики - делегаты и предложили единственный прямой способъ—взять это дѣло изъ рукъ бюрократіи и порѣшить „громадскимъ" мировымъ путемъ. Изъ промовлявшихъ за этимъ внесеніемъ мужиковъ особенно характерно высказалъ мазурскій деп. Шпунарь на-

родное отвращеніе отъ всякой канцелярщины: „Я не соглашаюсь ни на какіе документы—говорилъ онъ. Документы—дѣло адвокатское. Придешь это къ адвокату и покажешь ему документъ, а онъ тебѣ говоритъ: ежели докажешь обладаніе, то выиграешь. Да что же тутъ доказывать, когда дѣло вѣрное, когда отецъ твой здѣсь пахалъ и сѣялъ, то и ты имѣешь право". „Не надо намъ никакихъ адвокатовъ, — оканчиваетъ онъ свою рѣчь,—мирнымъ путемъ дойдемъ скорѣе до согласія".

Просто ребячествомъ оказываются возраженія спеціяльной комиссіи сеймовой противъ внесенію Сивца. Референтъ этой коммиссіи, шляхтичь Кшечуновичъ, возражая на это внесеніе, прибѣгаетъ къ избитымъ и ничего не говорящимъ фразамъ, какъ н. пр. та, что „справедливость только у бога, что никакой судъ не можетъ всѣхъ удовлетворить, а мировый судъ и того менѣе",—вноситъ затѣмъ: просить у исполнительныхъ властей возможно скорѣйшаго и справедливаго порѣшенія дѣлъ сервитутовыхъ и поручить краевому комитету разсмотрѣть всѣ этихъ дѣлъ касающіеся внесенія и предложить о нихъ рефератъ на будущей сессіи сейма. Настаиваніе на томъ, чтобъ отложить все это дѣло до будущей сессіи сейма, т. е., какъ послѣ дѣйствительно оказалось, ad calendas graecas, видимъ у всѣхъ ораторовъ изъ шляхты. И такъ кн. Сангушко, тотъ самъ, который на первомъ засѣданіи сейма такъ патетически говорилъ о необходимости единства и согласія между „дворомъ а хатой", теперь ужь поетъ инымъ тономъ. „Здѣсь не должны на рѣшеніе сейма вліять ни идилліи ни рукоплесканія; здѣсь вопросъ о собственности и этотъ вопросъ требуетъ холоднокровнаго разбора. Мужики не имѣютъ никакихъ правъ на „ліси і пасовиска", никакіе мировые суды здѣсь ничего не подѣлаютъ; надо, чтобъ кто нибудь третій (чиновники) рѣшалъ это дѣло, и мы счастливы, что у насъ есть такой третій, который безкорыстно (?) хочетъ заняться этимъ". Туже самую наклонность къ канцелярскому способу рѣшенія дѣла видно и у прочихъ шляхетскихъ ораторовъ: Дзѣдушицкаго (который совѣтуетъ „просить цісаря о лучшіе законы, по которымъ бы можно было судить сервитутовыя дѣла", въ чемъ сходится почти совсѣмъ съ однимъ изъ наиболѣе идіотическихъ депутатовъ, ксендзомъ Ольпингеромъ, который обыкновенно и сам не понимаетъ, что, о чемъ и къ чему говоритъ), Водзицкій (теперь директоръ вѣнского Länderbank-а), который вноситъ составленіе коммиссій на половину изъ чиновниковъ, а на половину изъ земскаго выборнаго элемента (и къ чему понадобились ему непремѣнно чиновники?) и въ концѣ Земялковскій, который тоже старается свалить вину на хлоповъ и хотя въ своей формулировкѣ внесенія (окончательно принятой сеймомъ) старается вмѣстить всѣ прочія, то все же угольнымъ камнемъ его ставитъ то, чтобъ передать всѣ внесенія комитету краевому для разсмотра и предложенія на будущей (какъ извѣстно, не состоявшейся) сессіи.

Какъ же держали себя въ виду того интелигентные украинскіе делегаты? Они выдали себѣ при этомъ засѣданіи блестящее testimonium paupertatis, доказавъ ясно, что совсѣмъ не понимаютъ ни народа ни его нуждъ ни его желаній. Ни у одного изъ нихъ не хватило знаня и мужества защищать внесеніе Сивца и Рогальскаго,—за то сколько пустыхъ фразъ о согласіи и единствѣ, о братней любви и всѣхъ евангельскихъ добродѣтеляхъ, о милости монарха и тѣмъ подобныхъ нелѣпостяхъ изпустили они во время этого засѣданія! Чтобъ читатель не подумалъ, что я несправедливо отношусь къ нимъ, я переберу содержаніе всѣхъ ихъ рѣчей. Могильницкій, очевидно совсѣмъ не понимая ни внесенія Сивца ни внесенія комиссіи (Кшечуновича) говоритъ за этимъ послѣднимъ, аппеллируетъ до гуманности пановъ и призываетъ имъ—наивность непо-

нятная!—въ память „торжественный актъ согласія“ на первом засѣданіи. Лавровскій, позднѣйшій вицемаршалъ сейма, тоже годится на внесеніе пановъ, прибавляетъ только къ нему незначущія формальныя поправки. Борисикевичъ (одинъ изъ честнѣйшихъ характеровъ и главный дѣятель галицко-украинскаго возрожденія въ 1848 году) годится на внесеніе Водзицкаго о смѣшанныхъ коммиссіяхъ, требуя при этомъ гласности ихъ засѣданій и пересмотра законовъ о сервитутахъ. Въ концѣ попъ Устіяновичъ, одинъ изъ талантливѣйшихъ поэтовъ гал. укр. возрожденія, другъ Маркіяна Шашкевича и Головацкаго ни къ селу ни къ городу брякнулъ: „Счастіе наше, что наши мужики не знаютъ еще о ученіи Прудона; народъ нашъ имѣетъ вѣру, имѣетъ боязнь божію, имѣетъ любовь ближняго въ своемъ сердцѣ“ и затѣмъ взываетъ до соглашенія sans phrase.

Какъ будто въ отвѣтъ на эту фразу, непосредственно за Устіяновичемъ, отзываются два депутаты—мужики изъ мазуровъ, Гебда и цитированный уже Шпунаръ, которые, сопровождаемые смѣхомъ и шиканіемъ пановъ, а одобреніемъ особенно украинскихъ мужиковъ, высказываютъ понятія довольно близкія къ Прудоновскимъ. „Вѣдь мы знаемъ; — говоритъ Гебда,—что паны обладаютъ не своей землей и хотятъ все болѣе и болѣе забирать въ свои руки“. „То самое—говоритъ Шпунаръ – думаю я съ чыстой совѣстью и о лѣсахъ: мы считаемъ лѣсъ однимъ изъ найбольшихъ сокровищъ, ибо ежели лѣса не будетъ, то чѣмъ будемъ топить, изъ чего избу сооружимъ? А вѣдь же, паны, лѣсъ есть добро общественное (jest dobrem publicznem“).

Это было уже слишкомъ для пановъ. Тотъ самъ Адамъ Потоцкій, который инсценировалъ юмористическую комедію „соединенія“, повстаетъ теперь съ огненной филиппикой противъ мужиковъ, а особенно противъ Шпунара (избраннаго изъ округовъ Ланцутъ—Пшеворскъ, заселенныхъ почти въ половинѣ украинскимъ народомъ). „Тяжелая отвѣчательность и наказаніе божье упадетъ на то законодательство, при которомъ такъ монстрезная мысль можетъ разсѣватся, какъ та, которую высказалъ деп. Шпунарь. Считаетъ онъ лѣсы общественной собственностью. Да знаете ли, господа, что это такое? Это есть опроверженіе права собственности, опроверженіе всего того, что составляетъ основу общества“.

Какъ видите и въ началѣ 1860-ыхъ годовъ у насъ были уже „субверзивные елементы“, да еще изъ мужиковъ,—и тогда уже шляхта наша громила ихъ тѣмъ самымъ оружіемъ, которымъ пользуется и нынѣ для подобныхъ случаевъ!

М-онъ.

ПЕТРО БОГАТИРЕВ.

З ЛИСТУВАННЯ ФРАНТІШКА РЖЕҐОРЖА.

(Листи Г. Франка, М. Павлика, Б. Грінченка).

Видавані тут листи я знайшов у архіві Ржеґоржа (Pozůstalosti Rehoře), що переховується в архіві Národního Musea в Празі. Ржеґорж, який все своє життя присвятив етнографічному досліджуванню Українців (головним чином досліджував Галичину) залишив після себе великий і цікавий архів. Архів цей ще й досі як слід не розібраний.

Серед паперів архіва зберегається велике листування українських діячів із Ржеґоржем з р. 1887-го аж по р. 1898-й. Деякі листи, як, наприклад, надруковані тут листи Ів. Франка, Павлика та Грінченка, цікаві як біографічний матеріял відомих українських діячів того часу. Инші цікаві як історичний матеріял, що з'ясовує окремі сторони тодішнього життя Українців (зазначимо, наприклад, цікаві для історії українського театру листи Лева Лопатинського).

Це листування має також інтерес для етнографа, бо, як ми вже завважили, воно містить у собі відомості з ріжних питань етнографії.

Збірка листів цікава ще й тим, що їх надсилали люде що-найріжніших політичних та культурних орієнтацій; і через те вони тим повніше малюють культурне та політичне життя Українців у тогочасній Галичині. Ми знаходимо тут, наприклад, поруч з листами Павлика, велику збірку листів М. Ів. Бєлоуса. Подамо тут список кореспондентів Ржеґоржа, листи яких переховуються в Pozůstalosti: Іван Белей, Мар. Бобикевич, Ісидор Бобикевич, А. Болеховський, М. Ів. Бєлоус, Эм. Евг. Воробкевич, В. Герасимович, Б. Грінченко, М. Грушевський, Лев Джулиньський, С. А. Дуда, Ієр. Калитовський, Калужняцький, Качала, О. Кобилянська, Н. Кобринська, Д. М. Козарищук, О. Колесса, Ф. Колесса, Теофил Кормош, Кость, С. Крушельницька, Купчанко, В. Лаврівський, Іван Левицький, Др. Кость Левицький, О. Левицький, Д. Лепкий, Ник. Лещишак, І. П. Літинський, Лев Лопатинський, Василь Лукичь (Левицький), Маковей, В. Матюк, Мороз, О. І. Мишковський, В. Нагірний, Омелян Огоновський, Озаркевич, І. Олесницький, Павлик, Пачовський, М. Петрицький, П. Полянський, проф. О. Попович, Титко Ревакович, П. Сеник, В. Сімович, Струсевич, А. Сумик, Ів. Франко, Харжевський, Цегельський, А. Чайковський, В. Чернецький, О. Чехович, В. Шухевич, О. Шухевич, Ю. Яворський, О. Ярошинська та инші.

Тепер подамо деяку інформацію щодо особи та діяльности адресата нижче наведених листів—Франтішка Ржеґоржа[1]).

Народився Ф. Ржеґорж 16 грудня р. 1857-го у Стежерах, біля Градца Кралове, в якому він р. 1877-го скінчив реальну школу. Первісне захоплення Ржеґоржа Українцями почалося в нього ще в дитинстві. Ось як оповідає про його перше зазнайомлення з Українцями один з біографів:

[1]) Життепис цей складений на підставі друкованих матеріялів про Ржеґоржа, а переважно нижче наведених статтів: Adolf Černý. — František Řehoř. „Slovansky Přehled", Roč. II, v Praze 190, str. 99—104. Rudolf Brož. Z korespondence Fr. Rehoře s M. Pavlykem. „Slovanský Přehled", Roč. V, 1903, str. 369—372, на підставі зазнайомлення з літературною рукописною спадщиною небіжчика та моєї особистої розмови з одним із приятелів Ржеґоржа, відомим чеським письменником та публіцистом Адольфом Черним.

„Про люд руський (rusinsky) — говорив нам раз Франтішек Ржеґорж — знав я дещо з географії, котрої нас учили в школі. Не багато там було сказано, бо лиш тільки, що Русини—нарід сумирний та любуєть ся в пчолах... І я, дитина, зараз почув симпатію для того народу. Що-ж се— думалось мінї—за добрий мусить бути нарід, коли він кохаєть ся в пчілках!.. І симпатія та—мовив дальше—зроджена самохіть в хлопячому серци, була зовсїм оправдана. Доля судила менї жити між тим народом та й пізнати єго, і я закохав ся в ньому, рад-би єму, так сердечному а так нещасному неба прихилити...“ [1]).

Р. 1877-го Ржеґорж кінчає школу та переїздить до Галичини, де його батько держав маєток у Волкові під Львовом.

Спочатку етнографічні інтереси Ржеґоржа обмежувалися лише фотографуванням цікавих з етнографічного боку річей, потім він розпочинає збирання та записування етнографічних матеріялів. Пізніше Ржеґорж зближується з галицькими інтелігентами і через їх посередництво також дістає багато етнографічного матеріялу.

З року 1881-го Ржеґорж друкує свої етнографічні статті з життя Галичан по чеських часописах. Того року в часописі „Světozor“ було надруковано статті: „Obrazky z Pokuči“ і „Huculští novomaužele z Berometu“.

Далі кожного року Ржеґорж друкує в чеських часописах по кілька етнографічних статтей. На початку р. 1892-го він друкує у галицьких часописах відозву про постачання йому відомостів з етнографії Галичини [2]).

Після 10-річного перебування в Галичині Ржеґорж повертається до Чехії, щоб улаштуватись у Празі. Галичани у Львові зробили Ржеґоржеві урочисті і щирі проводи. На „Бесїдї“ 7-го (н. ст.) червня р. 1890-го зібралося чимало людей. Ржеґоржеві піднесено адресу. В той самий день Ржеґорж офірував т-ву „Просвіта“ свою цінну (в декілька тисяч книжок) чеську книгозбірню [3]). Але його мрії улаштуватись у Празі довго не судилося здійснитися. Лише р. 1893-го довелося йому дістати посаду у Празькій міській бібліотеці. Перед тим він перебував деякий час у Рожнові на Моравщині, потім у Стежерах, а деякий час знову у Галичині. Діставши посаду у Празі, Ржеґорж кілька разів їздить для етнографічної праці до Галичини.

Р. 1890-го Ржеґорж захорував на запалення легенів. Ця хороба лякає Ржеґоржа перед усього тим, що йому не доведеться закінчити свою працю. Перед своєю подорожжю на лікування до Рожнова Ржеґорж пише А. Черному: „Маю ще силу матеріялу щодо Гуцулів, Бойків, Лемків та низинових Русинів, так що бодай для нього, збіраного десятками років, хотів би жити. Бачити себе підтятим посеред діяльности, до якої горнувся всею своєю душею і серцем!..“ [4]).

Ця хороба дуже знесилила Ржеґоржа і стала на перешкоді його дальшій науковій діяльності. Смерть у Празі 6-го жовтня р. 1899-го не дала Ржеґоржеві здійснити його плани надрукувати зібрані ним цінні матеріяли. Другим лихом, крім хвороби, що перешкоджало праці Ржеґоржа, була велика біда. Провадити працю в тих неможливо тяжких умовах, в яких майже все своє життя перебував Ржеґорж, було геройством. Але Ржеґорж до самої смерти не складав зброї і продовжував свое улюблене діло.

---

[1]) Іван Белей, Франтішек Ржеґорж. „Зоря“. Р. XII, 1891, у Львові, 1 (15) серпня ч. 15, с. 299.

[2]) Ту його відозву було зауважено у часописі „Славянское Обозрѣніе“, февраль, год первый, т. I, 1892 г., с. 289.

[3]) Про цю книгозбірню див. листи Павлика від 26/IX 1890, 6/XI 1891, 1/III 1898, 17/III 1898 та инш.

[4]) Adolf Černý, František Řehoř, str. 100.

Смерть, як ми вже згадували, не дала Ржеґоржеві закінчити та побачити в друку задумані наукові праці. Лише дуже небагато статтів пощастило йому за життя надрукувати у наукових часописах, а саме — дві статті в „Časopisu Musea Kralovství Českého“: Lidová lečba u haličských Malorusů. (R. LXV, 1891, str. 281—298, 489—504) і Kalendářík z národního života Lemkův (R. LXXI, 1897, str. 353—375).

Низку статтів Ржеґоржа було надруковано після його смерти у часописі „Slovanský Přehled“. Більшість же статтів Ржеґоржа була надрукована в популярних часописах: „Slovanský Sborník“, „Světozor“, „Zlatá Praha“, „Lumír“, „Damské Besedy“, „Národní Listy“ та инш. Деякі були уміщені у чеському енциклопедичному словнику (Ottův slovník naučný).

Щодо змісту етнографічні статті поділяються на нариси географічного та етнографічного характеру, подорожні замітки, статті про народній календар (таких більшість), про родинні звичаї: хрестини, весілля, похорон, про народню медицину, про погляд Русинів на природу, про мітологічні уявлення Русинів, про народнє убрання, статті про соціяльні відносини у Галичині, характеристика Русинів і т. и.

Із статтів неетнографічного характеру треба зазначити статтю про зародження та розвиток русинського театру, статтю, присвячену Львівській Ставропігії та инш[1]).

Ржеґорж не задовольняється маленькими статтями в популярних часописах і не кидає мрії побачити в друку свої найбільш науково-підготовлені матеріяли. Р. 1888-го він пише Павликові: „Ото в Празі договоримося з Слінком за мої статті, аби вийшли всі в одному виданні, і мабуть при цьому закладемо слов'янську книгозбірню з наукових праць про Слов'янство“.

5-го листопаду того ж таки року пише Павликові: „Сьогодні мав дуже багато праці; приготовляв бо етнографічні статті про Русинів для перших двох книжок „Moravské Bibliotéky“. Кожна книжка буде містити біля 320 стор. 8⁰ і буде виходити в 10-кр. зошитах. Оце саме надсилаю рукописи до Брна, після чого видавець Шашек надішле мені на підпис договір, і моє давнє бажання буде здійснене[2]).

Р. 1892-го Ржеґорж пише Ад. Черному про збирання їм матеріялу для першої книжки матеріялів щодо народнього календаря: „Багато свят вже описав, однак для повного зібрання мушу їх переробляти, бо хочу дотримуватись точної наукової методи опрацювання, але так скоро готово не буде—відкладаю навмисно, аби тільки праця вийшла що-найповніша. Вже й тепер маю чимало матеріялів, дуже важливих. Щодо друку, думаю захожуватись або в Ч. Матиці або в Академії“[3]).

16-го січня р. 1894-го пише Павликові: „Тепер готую першу книжку про Русинів, з Академії мене повідомили, що також дечого від мене чекають. Я б заходжувався за почесну премію в 1000 кор., а до того гонорар, рахую 20 аркушів по 40 злотих—800, ото разом 1800 зл. Академія може платити, має на то 48.000 зл. Але тоді Ви б мусіли до мене приїхати на довший час, на півроку принаймні“[4]).

Матеріяли щодо народнього календаря надруковані не цілком, але рукопис цієї праці лежить майже готовий до друку в „Pozůstalosti“. Там

[1]) Ів. Франко у свойому листі від 29/V-94 обіцяв надрукувати бібліографію праць Ржеґоржа в часописі „Житє і Слово“, але ні в цьому часописі, ані—оскільки мені відомо—в инших, ця бібліографія Франком видана не була. Майже повна бібліографія праць Ржеґоржа була уміщена у вище згаданій статті Ад. Черного „Fr. Řehoř“.

Авторові цих рядків пощастило дістати ще повнішу бібліографію, ніж А. Черному, і вона в найближчому часі вийде друком.

[2]) Budolf Brož. Z korespondence Fr. Řegoře s M. Pavlykem, ztr. 370.

[3]) A. Černý, ibid. str. 101. [4]) Brož, ibid., str. 370.

переховуються 72 папки, кожна з яких містить у собі матеріяли з якого-небудь одного народнього свята.

Перерахуємо всі свята, з яких зібрані матеріяли: 1. Онуфрій 12.VI. 2. Бартоломій 12.VIII. 3. Лопа. 4. Всіх святих 20.X ст. ст. 5. У латинників Введення Богородиці. 21.XI н. ст., 9.X ст. ст. 6. Микола 6.XII. 7. Іван Печерник 19.IV. 8. Неділя Провідна. 9. Володимир. 10. Медард 27.V. 11. Ликера 25.V. 12. Костянтин 21.V. 13. Мартин 30.X ст. ст. 14. Софія. 15. Обрітення 25. II. 16. Яків у латинників 25.VII—13.VIII ст. ст. 17. Амалія 10.VII. 18. Гаврило 13.VII. 19. Середопіст. 20. Прокіп 8.VII. 21. Петра Вериги 16.I. 22. Власій—ніби 23.II н. ст., значить 2.II ст. ст. 23. Трьох святих. 30.I 24. Пантелеймона 27.VII. 25. Параска 26.VII. 26. Успеніє св. Ганни 25.VII ст. ст. 27 Борис і Гліб 24.VII. 28. Ілля 20.VII. 29. Фока 22.VII. 30. 7 братів 10.VII. 31. Мокрина 31.VII. 32. Пущення. 33. Боже Тіло. 34. Федір. 35. Антін. 36. Дмитро 26.X. 37. Федоровиця (Федоровичний пенеділок). 38. Піст. 39. Михайло 8.XI. 40. Маковій 1.VIII. 41. Катерина 24.XI ст. ст. 42. Пилип. 43. Омелько. 44. Пилипівка. 45. Іван Довгий Богослов 8.V. 46. Марко 25. IV. 47. Семен I.XI. 48. Михайлове чудо 6.IX. 49. 10.X ст. ст. Симон Юда. 50. Наум. 51. Варвара 4.XII. 52. Сава 5.XII. 53. Козьма Дам'ян 1.XI ст. ст. 54. Моби 2.V. 55. Вознесіння. 56. Лука. 57. Рахмани. 58. Маланка 31.XII. 59. Чорна середа (перед Зеленим Четвеогом). 60. Великдень. 61. Юрко 29.IV. 62. Різдво. 63. Новий Рік. 64. Йордан. 65. Івана Купала 24.VI. 66. Андрія 30.XI. 67. Іван Хреститель 7.I. 68. Коловосики 29.VIII. 69. Розіграний четвер (I-й четвер після Великодня). 70. Неділя шуткова. 71. Св. Духа. 72. Чесного Хреста. 14.IX.

В папках цих переховуються, з одного боку, чеські переклади матеріялів, надрукованих в книжках та статтях, з другого—переклади матеріялів або зібраних самим Ржеґоржем, або надісланих його кореспондентами, та ще де-кілька надісланих кореспондентами оригіналів.

Це, безумовно, найповніший збірник матеріялів до народнього календаря. Крім цих папок, що містять матеріяли до народнього календаря чеською мовою, в Pozustalosti переховується багато матеріялів, написаних по-російському та по-українському і надісланих Ржеґоржеві його кореспондентами здебільшого яко відповіді на його анкети. Одну з таких відповідів я видав у часописі „Науковий збірник“ [1]). Цілу низку цих матеріялів так само я виготував до друку. Низка матеріялів ще лежить непереписаною та не розібраною в Pozustalocti. Та й по-за матеріялами до народнього календаря Pozustalost уявляє з себе багате джерело всіляких инших, що торкаються що-найріжноманітніших питань як матеріяльної, так і духовної етнографії. Мало знайдеться в етнографії галузів, з яких не були зібрані Ржеґоржем матеріяли. Щодо матеріяльної культури, ми зустрічаємо тут малюнки та описи голівного убрання, народнього вбрання взагалі та народньої архітектури. Тут же зустрічаємо дуже важливі матеріяли до народньої страви, тощо. Серед матеріялів з духовної культури зазначимо такі: пісні, матеріяли щодо родинних обрядів—хрестин, весілля, похорону; матеріяли з народньої метеорології та мітології, вірування у тварини, легенди; про музику та танки і т. и.

Другою пристрастю Ржеґоржа, крім збирання та оброблювання етнографічних матеріялів, була пристрасть до збирання книжок, до складання книгозбірні. В листі від 16-го лютого р. 1893-го Ржеґорж пише: „Такий вже я дивак, що мені з річника не повинна бракувати ані йота“.—„За-

[1]) Деякі вірування в селі Озерянці (Галичина), прив'язані до днів церковного року. З паперів Ф. Ржеґоржа. „Науковий Збірник“ за рік 1927. Записки укр. наук. тов. в Київі. Том XXVI під редак. акад. М. Грушевського, сс. 134—141.

хоплююсь тепер Драгомановим та читаю його праці, які саме оце маю у своїй русько-українській книгозбірні, що досягає тепер вже 700 чисел. Завести собі що-найповніше зібрання малоруських видань, а потім його відписати музейній бібліотеці чеського королівства є одним з трьох пунктів мойого життьового програму".—„Не забувайте за мою русько-українську книгозбірню, як-що будете могли від кого-небудь віднести яке видання, беріть та складайте у своїй хаті, зазначивши, де її було для народа чеського украдено, на той випадок, коли б я вже ту книжку мав".—„Тепер я щодо української книжки—чистий божевільний" [1]).

16-го січня р. 1894-го пише: „Свою малоруську книгозбірню, що містить більш як 2000 книжок, я віддав Чеському Музеєві, там матимете пам'ятник, як його маєте в Музеї Напрстковому" [2])

Цей дарунок, коли мати на увазі тяжкі матеріяльні умови, в яких Ржеґорж був, справді, як каже Ад. Черний, був більше ніж королівський.

Збиранням етнографічних матеріялів та складанням книгозбірні діяльність Ржеґоржа не обмежилася. Він зробив багато і як збірач галицьких музейних експонатів, які тепер переховуються в Напрстковому Музеї (Naprstkové Museu), Промисловому Музеї ((Průmyslovém Museu) та Етнографічному Чесько-Слов'янському Музеї (Národopisném Museu Československém). Має вартість колекція етнографічних предметів, зібраних Ржеґоржем та переданих їм до Напрсткова Музея. Колекції, зібрані Ржеґоржем, мають вартість не лише самі від себе, але також і через точне датування зібраних предметів. Практично Ржеґорж був обізнаний лише в етнографії Галичини. Тут він особисто збирав предмети, що відносилися до матеріяльної культури, записував відомості з ріжних галузів етнографії, робив малюнки, фотографував, складав програми для своїх місцевих кореспондентів і т. и. Але Ржеґорж мріяв поширити поле своєї праці щодо збирання матеріялів і на Наддніпрянську Україну. 2-го серпня р. 1898 го він пише: „За рік я б дуже хотів на два місяці до Київської губерні. Хотів би далі збирати народні вироби тих місць (кустарний промисел) для нашого музея. Кожний рік одну губерню—бодай що-найголовніше [3]).

Цій мрії здійснитися не судилося.

Повернемося знову до статтів Ржеґоржа. Як ми вже зазначили, величезна більшість його статтів була надрукована у часописах популярних. Друкувати там свої праці примушували його, з одного боку, надзвичайно тяжкі матеріяльні обставини, бо це давало деякий заробіток. З другого боку—бажання познайомити що-найширші кола чеського громадянства з життям галицьких Українців. Цілком зрозуміло, що в популярних часописах Ржеґорж не міг подавати свої статті цілком науково. Йому доводилося пристосовувати їх до широких кол читачів. Так, окремі місця, які в науковій статті мали б з'явитись в оригиналі, наприклад, тексти народніх українських пісень, йому доводилося подавати у чеському перекладі [4]). Але невважаючи на це все, його популярні статті дуже цікаві і для наукового дослідника—надто поки ще не надруковані матеріяли, переховувані в Pozůstalosti; в них подано багато нового матеріялу як зібраного самим Ржеґоржем, так і взятого з відповідів, надсиланих від кореспондентів. Статті Ржеґоржа високо цінувалися дослідниками української етнографії. Проф. Сумцов у своїй книжці „Современная малорусская етнографія", ч. I, зазначав заслуги Ржеґоржа в справі дослідження етнографії Галичини.

[1]) Brož., ibid. str. 370. [2]) Brož., ibid. str., 370. [3]) Ibid., Str. 370.

[4]) Треба зазначити, що статті Ржеґоржа мають значно більш науковий характер, ніж цього можна було б сподіватись від статтів, уміщених в таких популярних часописах.

Найяскравішу характеристику Ржеґоржа—вченого та людини—робить Ів. Франко наприкінці своєї писаної по-чеському статті — „K dějinám česko-rusinské vzájemnosti“ [1]). Останніми словами його статті ми дозволимо собі закінчити і наш короткий біографічний нарис: „Закінчу цей нарис згадкою за людину, ймення якої тісно звязане з історією чесько-українських стосунків 80-х та 90-х років. Маю на увазі Фр. Ржеґоржа. Його передчасна смерть була для галицьких Русинів може ще більшою втратою, ніж для Чехів. Чехи дали нам в йому не лише розумного, невтомного, многостороннього збирача-етнографа, не лише ретельного посередника, який, ознайомлюючи Чехів з нашим народом, ознайомлював також нас з Чехами, з їх літературою, з їх високо розвиненим, інтенсивним культурним життям. У Фр. Ржеґоржеві Чехи дали нам людину із золотим серцем, повним високого ідеалізму, без сліду будь якої партійної доктріни, цілою істотою віддану службі одному високому ділу—пізнанню правди та змаганню до її перемоги. Ржеґорж письменник та вчений, буде, можливо, забутий, але пам'ять за Ржеґоржа—людину, з його щирою дитячою душею, людину, яку знала і любила ціла Галицька Русь—та пам'ять переживе його літературні плоди“.

Надруковані нижче листи подаються в точному написанні оригіналів. Всі зазначені підкреслення були зроблені авторами листів.

Я вважаю за необхідне лише в одному місці зробити перепуск, в місці інтимного характеру. Вчений, який би цікавився точно пізнати це місце, може перевірити його не лише за оригіналом, але й за моєю копією, відданою мною до Архіву.

Листи І. Франка до Ф. Ржеґоржа.

1. Šanovnyj Druže! Tilko siohodni jidu do S. Peredaju knyžku i prošu Vas zawtra prysłaty pro nas furu, — zbyrajemoś zajichaty do Vas, koły bude pohoda. Vaš I. Fr. 26/8—887 [2]).

2. 22/11—887 [2]).

Sanovnyj Druže! „Pokucia“ [3]) ne maju, mij ekzemplar u Drahomanova v Ženevi. Prypovidok takož Vam pozyčyty ne možu, bo sam nad nymy roblu, a z „Narodnoho Domu“ chyba Vy sami sobi pozyčyte, bo p. P. [4]) uže v Krakovi, a ja rano ne maju času tudy chodyty. Pozdorovlaju Vas ščyro. Vaš Iv. Fr.

3. 6/2—888 [2]).

Šanovnyj Druže! Pani Lešova prynesła nam knyžku i pry tim mała Vaši fotografiji. My pozvołyły sobi vz'aty odnu do svoho albuma, tak jak Vy nam bic'aly. Pozdorovlajemo Vas vsich. Vaš Ivan Franko.

4. Šanovnyj Druže! Darujte, ščo tak dovho ne vidpysuvav na Vaš ščyryj i pryjaznyj łyst, ałe odno te, ščo roboty dosyt' a druhe te, ščo povernuvšy z seła, ja trocha nezdorov na oči. Duže mene utišyło te, ščo Vy pyšete pro Čechy i pro jich rozvij,—ščast' Bože Vam usim, postupajte i rozvyvajte sia, može to i my koły nebud' zmožemo Vašym slidom pijty. Ta koły to te bude? Naši verchovodnyky ani ne dumajut dopomohty narodovy, a dumajut chiba ob tim, ščob joho šče bilše obidraty. Nu, ta se taka stara i pohana pisnia, ščo ne choču

---

[1]) „Slovanský Přehled, Roč. III, 1901, str. 159 — 160. Пор. також слова Ів. Франка, написані їм у нижче наведеному листі до Ржеґоржа від 5.II 94.

[2]) Ця дата приписана оливцем,—очевидно, зазначав їх Řehoř.

[3]) „Pokucie“—етнографічна праця O. Kolberg'a. [4]) Очевидно, М. Павлик.

Vam jeji spivaty, ščob Vam ne psuvała dobroho humoru v ridnim kraju. Duže mene vraduvało j te, ščo Vy pyšete pro plan vydania Važych pysań pro hałycku Ruś; knyžka ta bułaby cinnoju ne tilko dla Čechiv, ałe i dla nas Rusyniv zadla zhromadženoho v nij cinnoho materijału, na jakyj z nas Rusyniv ne łehko chto nebud' zdobude sia. Zahałom naši lude ne vmijut šče praciuvaty, bojat sia dumky i roboty, i to, zdajie sia meni, je naše najbilše neščastie. I v literaturi i v nauci i na vsiakim inšim poli majemo dosyt' ludej sposibnych, ałe na bidu mało majemo takych, kotri by vmiły svoju sposibnist' vykorystaty jak treba dla naroda, a choč by j dla sebe samych.

Posyłaju Vam peršyj numer našoho novoho misiačnyka „Товариш". Vyjšov vin šče v łypniu, ałe dosi musiv pokutuvaty v policiji. Bud'te łaskavi podaty o nim vidomist' kudy uznajete za potribne do Českych pysem. Po možnosty budemo my zvertaty uvahu na ričy słoviański. V 1-m nr-i najdete perekład dvoch epigram Havlíčkovych, a v druhim nri dumaju daty perekład jeho „Tyrolskych elegij", kotryj vłasne nyni ja skinčyv, i dumaju, ščo choč trocha svobidnyj, vse taky bude dosyt' vdatnyj. Čy ne bułyb Vy taki dobri napysaty dla nas koroteńku biografiju Havlíčka, kotra by pišla taky do 2-ho nru razom z łystom H. do Palackoho z Brixenu, jako pojasnenie do Tyr. elegij. Biografija povynna b buty ne dovša jak 4 piv arkušyka drukovanoho, bo naše pyšmo duže mało maje miscia. Podajte nam takož adresy dejakych českych pysateliv i patriotiv, kotrym by my mohły 1-yj n-r na okaz vysłaty.

Ščo do „Zori" i „Diła" budu hovoryty z redaktoramy, bo dosy nikoho ne možna buło zdybaty. Moja žinka i p. Pavłyk kłaniajut sia Vam. Chlopčyk naš šče ne bihaje, ałe včyt sia stojaty. Ciłuju Vas ščyro. Vaš Ivan Franko.

Lviv, uł. Zyblikevyča, № 10. 9/9. 1888.

5. Vže Marysuńe po zaručynach!
pohadaj že ty sobi,
ta jak že bude tobi?
a v čužoji matinońky —
snidańeńka ne bude,
obideć pid południe
večereńka o pivnočy,
vypłačeš čorni očy!

Večereńku na stiv dajut,
Marysuńu vysyłajut:
„idy, Maryśu i po vodu
do dałekoho brodu".
Nim Maryśe z vodov pryjšła,
Večereńka vže vidyjšła.
„Pomyj, Maryśu, mysky,
ne stało todi łyžky.

Zasyłaju serdečni pokłony i pozdorovlaju ščyroho tovaryša i pryjatela Iv. Franko.

Написано на звичайній поштовій листівці: Correspondenz-Karte. Korespondenční lístek. (Antwort—Odpověd). *Дати не зазначено.*

Адреса: Pan Fr. Řehoř. Stěžery. Kraj Czechy. *Одна поштова печатка має таку дату:* Lemberg 15/12. XI—4. 90. Lwów. *А друга:* Stěžer 17/12. 90. Stěžery [1]).

6. Dorohyj Druže! Ščyro diakuju Vam za Vaš łyst, ta darujte, ščo tak pizno na neho vidpysuju. Ja kazav vysłaty Vam na adres „Muzeum Naprstkovo"

[1]) Очевидно, Řehoř надіслав Франкові листівку з оплаченою відповіддю, де питався, чи він не знає такої пісні. Франко на „Відповіді" (Antwort—Odpověd) пише текст пісні.

1 nr. mojeji revue „Žyt'e i Słovo“ i nadijuś, ščo Vy jeho distały. Ja chotiv by oderžuvaty v zamin za Ž. i Sł. dejaki českі časopyśi, osobłyvož „Český lid“, „Květy“ i dr. Bud'te łaskavi porozumity sia z redakcijamy, kotri by chotiły miňaty ś'a za moje vydańe i napyšit' miňi jich adresy. Pry tij okaziji prošu Vas o odnu rič: do redakciji „Česk. lidu“ vysłav ja šče tamtoho roku svoju statejku „Počatky legendy pro Přemysla“. Dr. Zibrt obićav mini, ščo jeji vydrukuje, ta mabut' dosy ne vydrukuvav. Otož ja prošu Vas vidibraty tu moju statejku v redakciji Č. l. i prysłaty mini, može ja užyju v Ž. i Sł.

Je u mene šče dvi pros'by do Vas. O kilko sobi pryhaduju, Vy pozyčyly u mene III. i IV. tomy Kolbergovoho „Pokucia“, Kolberga „Przemyskie“ i dva zošyty „Kijevskoj Stariny“ (de buła stat'a Vasyłenka pro rekrutśki pisni) i vyjiždžajučy zabuły mini vernuty ti knyhy. Vony mini duže potribni i dla toho prošu Vas donesty mini, čy vony u Vas je, a koły Vam jich ne treba, to prošu prysłaty jich. Osobłyvo chodyt' mini o „Kijevskuju Starinu“, kotra zistała mini zdekompletovana.

Druha pros'ba dotyczyt lvovskoji vystavy. Prof. Šuchevyč prosyv mene zan'aty s'a vpor'adkovan'em i vystavłen'em literatury etnografičnoji, kotra dotykaje Hałyckoji Rusy. Ne choču hovoryty Vam komplimentiv, koły skažu, ščo v tij literaturi Vy zajmajete duže považne misce, a pid zhl'adom rižnostoronnosty i dokładnosty observaciji mabut' nichto z našych zbyračiv Vam ne dorivnaje. Ot tomu to ja chot'iv by maty vystavłenyj veś komplet Vašych prać, a koły se ne možłyve, to bodaj maty jich povnyj spys i opublikuvaty jeho v katalogu. Ta o kilko pamjataju, u Vas, je komplet Vašych statej, i ja nad'ijuś, ščo Vy schočete na paru miśac'iv rozstaty s'a z nym i vysłaty jeho do Lvova, rozumije s'a z toju porukoju, ščo po vystavi vse Vam bude v ćiłosty werneno, a na vystavi vse bude ułožene v gablotach z skłom i rozumije s'a, ne bude zovśim rušane.

Ja duže rado pryjichav by do Prahy, ta ne znaju, čy zmožu vybraty s'a. Maju dumku vybraty s'a pry kincy seho mis'ac'a do Vidn'a i do Prahy, ta se załežyt vid toho, čy budut' dribni. V Prazi ja mav by porobyty dejaky vypysky v bibliotec'i Musea Kral. česk. Čy maje muzeum drukovanyj katalog svojich rukopysiv, a koły maje, to čy možna by ieho distaty? Bud'te łaskavi zvidaty s'a takož, čy posyłało by mini Museum svij Časopis v zamin za Ž. i Sł.? V Prazi chotiv by ja takož poznajomyty s'a osobysto z Vašymy basnikami, osobłyvo z Vrchlickym, pro kotroho chot'iv by napysaty v Ž. i Sł. studiju i daty jeho portret ta pereklady dejakych viršiv. Interesno, jak Vam i Vašym zemlakam podobajes'a mij perekład Havličkovych Tyrolskych elegij, ščo je v 1 kn. Ž. i Sł.? V odnij z dalšych knyžok pryjde „Kral Lavra“. Na tim kinču i dožydajučy Vašoji vidpovidy ćiłuju Vas žčyro. Vaš Iv. Franko.

Lviv, ul. Hłuboka N. 7. D. 5/II. 94. *На конверті написано:*
Velečtený Pán František Řehoř v Praze. Muzeum Naprstkovo [1]).

7. Dorohyj Druže! Do Prahy ja vysyłaju tilko 3 ekz. „Житя і Слова“. Vam,

[1]) Музей в Празі, в якому, поруч з иншими, переховується українська етнографічна збірка, зроблена Řehoř'ем.

drovi Polivkovi[1]) i Zibrtovi[2]). „Českeho[3]) Lidu“ dosy ne oderžav. Jak by dr Zíbrt schotiv mini prysłaty—chočby á conto mojeji stati—veś komplet svoho vydania, to ja dav by pro neho obšyrnyj referat takyj jak pro Wisłu i Byzantin. Ztschr.—Čas. česk. Mus. je u nas v universiteti i v Ossolineum, to obmińuvaty sia ne potrebuju, a komplet dla Museum kołyś sam pryvezu.

U mene je do Vas prośba. Chotiv by ja v N. 3 daty portret Rački. Portret jeho drukuvała Zlata Praha, tak čy ne možna by tam distaty kliše i kilko by vono koštuvało? A može by lipše tam daty vydrukuvaty portret na kartoni (600 ekz.) i kilko by se koštuvało? Bud'te łaskavi pro se rozvidaty.

Ja mav velyku ochotu pryjichaty do Prahy, ta bida z hrišmy. Nu ta kołyś to vono bude.

V odnij z dalšych knyžok Ž. i Sł. ja chotiv by daty portret i biografiju Havlíčka. Zvertaju na se Vašu uvahu. Vy obićaly mini zładyty taku biografiju. A može tam je jakyj specialist, kotryj by se chotiv zrobyty — rozumije sia, bez honorara, bo Ž. i Sł. stojit słabo i ne platyt ničoho.

Darujte, ščo tak mało vidpysuju na Vaši ščyri i serdečni łysty, ałe Vy znajete, jakyj ja zańatyj i jak t'ažko mini prybraty śia do korespondenciji. A šče do toho očy boljat.

Koły Vy znajomi z drom Polivkou, to prosit jeho, čy ne mihby prysłaty mini vidbytok iz dejakych svojich prać.

Lviv 15/III. 94. Ciłuju Vas serdečno. Vaš Iv. Franko.

8. Dorohyj Druže! Bud'te łaskavi pryslaty vsi svoji praći na vystavu. Koštiv vysyłky ne opłačujte, a adresujte pakunok prosto na imja prof. Šuchevyča. Zrobit' se jak najšvydše. Za cilist' i točnyj zvorot Vašych prać gvarantujemo Vam oba z Šuchevyčem. Vse bude ustavłeno v zamknenij šafi i nichto toho ne bude rušaty.

Koły Vy ne vidisłały šče 1 egzemplar 3 N. Žytia i Słova, to bud'te łaskavi peredajte jeho dru Polivkovi, kotrogo adres ja des' zahubyv.

Bibliografiju Vašych prać ja opublikuju v Ž. i Sł. dla vidoma našych učenych.

29/5 94. Ciłuju Vas. Vaš Iv. Franko.

9. Dorohyj Druže! Otse ja v Praźi. Čuju, ščo Vy takož tut. Jak by nam pobačyty sia? Ja budu nyni popołudni v Divadle, zavtra rano na vystavi, to zahlańte do pavilonu žurnalystyčnoho. Pokłony vid Vašoji sestry i švagra!

Nedila d. 21/VII 95. Vaš Dr. Ivan Franko.

На коверті написано: Velectěný Pan pan Frt. Řehoř spisovatel, úřednik městské knihovny. P. T. Stěžery[4]).

---

[1]) Проф. д-р Jiří Polívka, відомий чеський славист, член-кореспондент Академії Наук СРСР, член Української Академії Наук, редактор етнографічної часописі Národopisný „Věstník Česko-slovanský“, р. 1928-го святкував 70-річний ювілей.

[2]) Проф. д-р Čeněk Zíbrt, відомий чеський етнограф, редактор етнографічної часописі „Český lid“, член-кореспондент Академії Наук СРСР; довгий час завідував книгозбірнею Národního Musea в Празі і р. 1928-го цю посаду залишив.

[3]) Правописна помилка, замісць „Českého“.

[4]) „Stěžery“ приписано иншою рукою, замісць закресленого „Zde“, написаного рукою Франка Řehoř був у той час у Stěžer'ах.

10. Dorohyj Druže! Łyst Vaš i kartočku oderžav. Duže žal, ščo ne mih bačyty sia z Vamy v Praži. Ne zastav takož ani Zibrta ani Masaryka[1]). Śohodnj vyjiždžaju do Vidnia, a vidvy[2]) do Lvova. Žałuju duže, ščo ne možu zajichaty do Vas; ałe u mene nema ani chvyli vilnoho času, a v Prazi sydiačy ja ne robyv ničoho, tilko dyvyv sia. Ne znaju, čy znajete vže, ščo ministerstvo ne zatverdyło mojeji habilitaciji na docenta ruskoji literatury na universyteti. Ja ne duže to j płaču, bo čuju sia znov po staromu svobidnym. Ta vse taky žal, žčo ne budu mih pośvjatyty svojeji praci i syły tomu diłu, do kotroho najbilše maju ochoty. Čy oderžaly IV. kn. Ž. i Sł.?

Vitaju Vas serdečno i pozdorovlaju. Vaš Iv. Franko.

Praha d. 26/VII 1895.

Листи М. Павлика до Ф. Ржеґоржа.

1. Краків, 25. дек. 1887.

Дорогиј Друже! Вашу карточку дістав уже давно, та не відписував раз через те, шчо ніколи (ја робльу від 7½ годин рано до 7-ојі вечір), а друге через те, шчо до біографіјі Франка не мају під рукою матеріјалів—јего писем і т. и., а так можна наробити помилок, чого не слід. Ја ж јеји дльа Вас напишу, та аж ві Львові, куда, думају, вернусьа з за (sic) два місьаці, скінчивши роботу. Про неји ја мабуть напишу маленьку статьу дльа јакоји чеськоји газети. Шчо ж Ви діјете? Здорови? Шчо робите? Богато написали? Та чи постарались, шчо би Ваші всі статті були видані осібно? Конечне треба. Кланьајусь сестрі Вашіј і panu Řepě[3]). Бувајте здорови. Ваш шчириј М. Павлик.

2. Краків, 12 февр. 1888.

Дорогиј Друже! Дістав ја шче јакось Ваш лист, на котриј, через ніколи, аж тепер відписују. Спасибі Вам за признанье по поводу мојіх „Читалень". Таке ж признанье дістав ја і від д. Јелінка з Праги, котриј обіцьав написати про працьу в јакім чеськім виданьу. Те ж саме буде мабуть і в польських, россіјських та болгарських часописьах. Шчо до Русинів, то ті, про котрих міні најбільше іде, јак напр. Кобринська, посипали міні навіть за великі похвали іменно за објективність праці: молодіжі те ж певне подобајесьа; а шчо наша ходачкова шльахта; Цеглинські ј т. и. не признајуть міні слушности, це міні зовсім не дивно, вони бідненькі, не бачуть дальше свого носа і не в стані бодај у јаку шчасливу хвильу злетіти думкоју по над своји кутики. Міні це дуже прикро тілько через те, шчо іменно такі недоростки беруть сьа правити народним рухом і шчо в дејаких кругах, напр. попівських јіх голос маје вагу; а знов признаньу ја рад не дльатого, шчо це моја працьа, а дльатого, шчо воно подаје міні надіју, шчо галицька публика таки колись вибјесьа на рівну дорогу, котру јіј витичила всьа укр. історіја, не виключајучи ј гал. руху, і котру ја іменно ј старавсьа висвітити—т. ј. на дорогу поступу і згідноји праці інтелігенціји на користь льуду і всіх тих Русинів, шчо шчо від кого небудь терпльать, напр. женшчин супротив мушчин.

Шчо до Вас, то ја Вам і сам думав переслати примірник та відси було годі, аж јак буду ві Львові, то Вам напишу тим більше, шчо ј Ви причинились до цеји праці тим, шчо у Вас в гостьах ја јеји викінчив.

---

[1]) Д-р Tomáš Garrigue Masaryk, тоді професор філософії в празькому університеті, тепер президент Чехо-Словацької Республіки. [2]) Очевидно—„відти".

[3]) Очевидно, помилка; по-чеському має бути Řepovi.

Дуже ја рад, шчо Ви працьујете, а шче більше буду рад, коли побачу видруковані всі Ваші твори.

На лихо, ја тепер не можу вдоволити Вашіј просьбі, шчоби сестра моја написала Вам уваги про Гуцулів—на це треба би дома ј мене; та дешчо ја Вам дам, јак приjіду до Львова: там у мене је описи весільа.

Нарешті маjу до Вас просьбу: чи не знајете Ви в Чехах јакоjі порьадноjі фабрики музикальних струментів? Коли знајте, то будьте ласкави написати кореспондентку, шчоби під адресом: Iwan Dżuraniuk v Monastyrsku, poczta Kosow, w Galicyi", вислала цінник кльарнетів (klarnet) або хоть сказала, шчо коштује најліпшиј кльарнет? Тоj чоловік купить собі потім, а Вас прошу написати фабриці, шчо јак струменти будуть добрі ј не дорогі, то відти будуть більше купувати, бо там молодіж музикальна.

Правда: не забудьте міні відписати, чи швагер најшов свіј годинник (zegarek), шчо був загубив? Міні все таки јего жаль, хоть він і льутиј ворог нашого льуду, серед котрого ж і з котрого живе. Најчуднішче те, шчо сам јего визискује ј деморалізује, і сам кричить, шчо льуд наш ліньух і пјаницьа ј звір! Та буде цего—це штука не легка до зрозуміньа. Шчо діје там Рибіј? От скажіть там јему, чи не записав би дешчо на народні виданьа: забеспечив би собі безсмертье більше, ніж тим, шчо у св. Јура за него мольать сьа.

Бувајте здорови. Цільују Вас сердечно Ваш М. Павлик.

3. Львів, 30 окт. 1888 ul. Zielona, N. 4.

Дорогиј Друже! Звиніть, шчо, — хоть льубльу Вас і часто згадују,— таки не пишу: кінчив коректу катальогу ј Index, а післьа всего дістав запаленье очеј, так шчо ј читати не можу. Дуже рад, шчо виходитимуть Ваші твори про галицьких Русинів; роспишіть скрізь, по галицьких і россіјських газетах пренумерату, то певне кождиј чесниј Русин запренумерује. Розумијесьа само собоју, шчо ја Вам радо поможу при видавництві, беру сьа робити ј коректу украјінського тексту, так шчо нехај друкарньа прьамо міні ј посилаје. Шчо до гуцульского весільа, то тоту рукопись ја шчось 1886 р. дістав від звісного ј Вам Боярського; јак вона маје сьа до друкованого 1887 р., сам не знају, не мајучи сего остатного під рукоју.

Про фотографіју Неоніліјі шче справльусьа, хоть мушу Вам, не знају вже котриј раз сказати, шчо пора Вам на старість мати розум: вона може ј душевно гарна, тілько коли Вас не льубить, то з Вашого боку зовсім резонно јеjі забути, а з јеjі боку чесно, шчо не любльачи Вас, не хоче за Вас ити; чи може хочете, шчоби потім льубила другого та пропала морально?! Власне, хто кого льубить, то такого ніколи не забажаје, знајучи, шчо „на милованьа, нема силованьа".

Отже замість неjі, посилају Вам радше „Словар" Желіховського, шчо казала Вам передати јего жінка. А шчо до Вашого дальшого житьа, то шчиро Вам раджу: најдіть там собі жінку чешку, і приjіздіть назад сьуда: ја Вам до смерти буду помагати в Вашіј праці про галицьких Русинів, шчо тілько потребувати мете.

Ваш сердечниј лист і фотографіју дістав, і дьакују. За кльарнет шче не пишу, бо тоj чоловік тепер не маје тілько грошеј. Ваш шчириј М. Павлик.

P. S. Будьте ласкави, прислати міні те, шчо Ви та д. Јелінек[1]) напишете про „Katalog" та „Читальні",—натурально, коли можете.

[1]) Очевидно, Edvard Jelinek, чеський письменник; нар. 6 червня р. 1855, вмер 15 березня р. 1897. Працював багато на полі слов'янського, а надто чесько-польського зближення. Його твори, що торкалися України: „Ukrajinské dumy„ (1888) та ин.

Шче одна велика новина: Дошлі мене нераз просив до себе. Ја льудім скоро прошчају, та таки не пајіхав, бо нијак. Пајіду вже аж до Вас, тілько привозіть з собоју газдиньу, бо Ви з господарством сами пропадете, тај ја Вам, јак знајете, не богато в тім поможу.

Будьте ласкави написати міні, кому шче в Чехах післати Katalog? Ја післав д. Јелінекові ј Nar. Listom [1]). Завважају Вам, шчо порьадкував ја бібліотеку тілько 6 місьаців; Дідицькиј аж за голову взьавсьа, јак можна в такім короткім часі зробити таку кольосальну роботу, котру звичајно робитьсьа роками. Від І. маја до 4 окт. ја робив коректу Katalogu ј Index, котриј зробив шчось за 5 тижнів.

4. Львів, 7 нојабр. 1888.

Дорогий Друже! Лист Ваш получив і те, що-сте переказали, сповнив. Дуже й дуже рад, що Ваші цінні та совісні праці про Галичину вийдуть осібно. Я подав уже звістку в „Дѣло“; тілько Ви, по моєму, оголосіть пренумерату і нехай єйі галицько-руські газети збирають, тай Вам гроші доручують; Ви ж умовтеся з видавцем так, щоби Вам дав яких 500 чи кілько примірників, а ми вже тут заагітуємо, щоби у Вас ці примірники всі закуплено, то будете мати й заробок.

Словаря Жел. я післав Вам той примірник, що мав давно у себе і думав післати в Болгарію, та роздумавши, що в Вас він буде для Русинів користніщий, післав єго Вам. Вас би я просив замовити для мене який невеликий та добрий ческо-німецький словарь, котрого міні конче треба, бо часом деяких слів не розумію, а потрібно буде хоть би й при коректі Ваших праць. Будьте ласкави взяти цей словарь тимчасом на свій рахунок, а я Вам гроші віддам, як збогатію.

А що, чи подаєте Ви жерела, з яких де що взяли-сте в Ваших працях? Це доконечно потрібне. Коли не можете тепер уложити подрібні цітати, то давајте при кождій праці хоть загальний спис жерел. Тілько так надасте своїм працям наукову вагу, і будете мати признанье не тілько в Галичині, а й у Россійі, в ученім світі. Бувайте здорови. Ваш щирий М. Павлик.

5. Львів, 24. XII. 1888.

Дорогий Друже! Даруйте, що я Вам не відповів на те, що Вам робити з Гавлічком: ніщо було й відповідати через те, що 2 N. „Товариша“ й доси не вийшов, так що Франко Вашоі статі потребувати буде для свого видавництва—науково-літературноі бібліотеки. Котроі перший випуск (Шевченків Перебендя з обширним коментарем) вийде сими днями.

Словаря чесько-німецького вже міні так не дуже й треба, так що Ви й не турбуйтеся; а от як бисте мали Malý [2]) про чеський нарід та могли міні позичити, то бим Вам дуже подякув, бо я від нового року редагувати му „Батьківщину“, то хотів би писати й про чеських селян. Будьте ласкави в загалі вказати міні на це жерела, а може й сами будете ласкави написати що про ті чеські села, котрі бачите. Буду Вам за те дуже вдячний. Посилайте все вже на адрес: ul. Batorego, N. 26, де я буду вже від 1-ого января 1889.

Та пишіть міні, чи виходять Ваші статьті і що дієте? Чи здорові?

Ви колись просили мене, щоби вам найти жінку — Русинку. От я й посилаю Вам еі фотографію. Це наша писателька Міхаліна Рошкевич, що між иншими написала в „Вінку“: „Таку вже Бог долю судив“, котру

---

[1]) Празький часопис (існує й досі), де була також уміщена низка статтів Řehoř'a щодо етнографії Галичини.

[2]) Павлик має на увазі Stručný všeobecný slovník věcný. (Malý slovník naučný). Redaktor Jakub Malý (1874—1885).

напр.—Драгоманов ставить найвище з усего „Вінка“. Вона не богата й не дуже гарна, та за те прекраснойі душі й серця, знаменита господиня і певне буде примірна жінка. Я сам думав з нею женити ся, та на лихо залюбив ся перше в другій, тай тепер не можу так скоро забути, хоть і мушу забути. Так от, скажіть Ви міні щиро, чи хотіли би-сте еі, то я Вам еі беру ся здобути, бо знаємо ся добре від давна (ще від 1876 р., коли була малою дівчиною). Коли ж пристанете, то напишіть також, що думаєте з собою робити, т. є. коли вертаєте в Галичину і де думаєте наймити державу тай яку? Вона, кажу Вам, що небогата, бо сирота, та має готовими грішми 1000 злр., окрім розумієся гардероби. Вірьте міні, що не в грошех діло,—котрі скоро й підуть,—а в газдині, котра Вам усе вестиме сама і певне більше придбає, ніж яка непотрібка з тисячами злр. Окрім того буде Вам помічна в Вашій роботі про гал. р. нарід, бо добре знає мову й нарід.

Тілько, як би там не було—чи згодитеся чи ні,—а я Вас прошу, щоби про це ніхто не знав, бо вона й сама не знає, а Ви знаєте, що це значить для дівчини. Як Вам не подобаєся, то фографію[1]) верніть, а як матимете волю, то пришліть свою, я йій дам. А може Ви вже найшли собі яку чеську гольку?[2]).

Фотографій і доси не міг Вам роздобути, та колись роздобуду, то ще не пропало. Цілюю Вас сердечно. Ваш щирий М. Павлик.

6. Львів, 12. I. 1889 ul. Batorego, N. 26.

Дорогий Друже! Даруйте, що аж тепер до Вас відзиваю ся. Я, бачите, задумав Вас оженити з одною тут Русинкою, уже Вам про се давно й лист написав, та він лежить у мене на столі через те, що доси не получив доброі фотографіі тоі панночки. Скоро получу, то пішлю все, а поки що мушу обернутися до Вас по инше. Я, бачите, тепер веду „Батькôвщину“, і хотів би дещо писати й про чеський нарід, то чи не були бисте такі добрі вислати для мене Malý, і вказати ще які жерела про Ваш сільський рух, або й самому дещо написати про те, що у Вас гарного по селах: яка организація, які товариства, газети популярні, книжки; яке господарство, як мають ся та господарюють Ваші гольки й жінки—бо я хочу займитися долею нашого жіноцтва, та між иншим показати йім приклад і на инших. Будьте такі добрі; я Вам поки що можу віддячитися тілько тим, що попрошу Вам висилати „Батькôвщину“,—адміністрація котроі не до мене належить. Про Гавлічка[3]) кінчіть, коли хочете,—я Вам за се вперед не писав через те, що й доси 2 N. „Товариша“ не вийшов і не знати, чи й вийде; для того шліть Франкови для его бібліотеки. Про образи з тернопільськоі вистави переказував єму, та він каже, що годі. Фотографіі наших гольок не міг здобути; обіцяли міні деякі инші, та доси не получив. Цілюю Вас сердечно. Ваш щирий М. Павлик.

P. S. Чи здорови Ви і чи виходять Ваші твори?

На другій сторінці цього листа:

12. II. 89. Ось, бачите, який з мене точний чоловік—аж коли посилаю Вам оба моі листи! Тілько повірте, що я сему не винен: були всякі перешкоди. Тепер посилаю Вам і гольку: коли думаєте з нею одружитися, то добре, а ні, то верніть фотографію конче, бо то моя власність. Ваш шчириј М. П.

---

[1]) Помилка, замісць „фотографію“.

[2]) Себ-то „holku“, що по-чеському значить „дівчину“.

[3]) Karel Havlíček Borovský (1821 — 1856), славетний чеський письменник і громадський діяч.

7. Львів, 8 маja 1889. ul. Piekarska, № 9.

Дорогиј Друже! Даруjте, шчо так довго не писав — у мене всьакі клопоти. Відозву Вашу про писанки й вишивки помістив у свіј час ві всіх руских газетах. і доси надіслано писанки з 6 місць 113 штук, із котрих 24 побиті. Окрім того професор Шухевич дасть Вам писанок зо своjеjі збірки, таj міні шче мабуть пришльуть. Одна дівчина з Буковини прислала j вишивку, шчо jеjі коштувала 1 зр. 50 кр. і каже, шчо могла би Вам відмальувати najкрашчі. Najповнішчу збірку наших вишивок маjе донька нашого посла, панна Іjероніма Озаркевич у Болехові. Збірка була на віденськіj виставі і спеціалісти jеjі дуже хвалили. Jа огльадав jеjі і радив би Вашому Музеjу відкупити. Власне пишу до неjі, чи би продала і шчо́ схоче. Але, задльа сего j иншого najліпше би було, jак бисте чим скорше приjіздили сами, то огльанемо j потолкуjемо про все.

Бажанська шче не під чепцем, Лоп. уже чуjу виjшла за муж за jакогось попа. Цільуjу Вас сердечно. Ваш М. Павлик.

8. Львів, 1 jуньа, 1889.

Дорогиj Друже! Ярмарку в Ярославі і Перемишлі не захопите по дорозі, бо перший 13 с. м. а другий аж 26 с. м. Зрештою ледви бисте на тих ярмарках найшли що потрібного для Ческого Промислового Музея. Літератів руских у тих містах нема, хиба в Перемишлі Цеглинський— директор руських паралельних кляс гімназіяльних —та ми оба не дуже навидимося з прінціпіяльних причин, то й рекомендація моя не на богато би Вам придалася. Зрештою Цеглинський все таки чоловік розумний і з переконанем, і Ви єго сами мусите знати, то й оберніться до него прямо, коли будете в Перемишлі. В Кракові допитайтеся в університеті до руского товариства „Академічна Громада“, там найдете й деяких моjіх знакомих, як Колесу, Ортинского і т. и., котрі заходили до мене в бібліотеку Крашевського, як я єі порядкував. У декого з них Ви мабуть зможете переночувати.

Тілько раджу Вам поспішайте, бо 4-ого сего місяця т. є. за три дни слюб д. Олесі з Озаркевичем у Сороках, то бодай йім побажайте щастя. Чекаю Вас нетерпеливо. Ваш щирий М. Павлик.

P. S. У Львові зайіздіть прямо до мене, II поверх.

9. Редакція Народа у Львові. *(штамп).* Lwów, 11 marca, 1890.

Kochany! Byłem u doktora, i on powiada, że wszystko, co piszecie może być subjektywnem — dlatego koniecznie musi Was sam oglądnąć. W niedzielę czekał i miał przez to stratę, tymczasem powinien, już był być u Was dawniej. Pokażcie więc ten list szwagrowi i proście go, żeby koniecznie jutro rano posłał konie tak, aby o 9-tej już można było stąd odjechać. Gdyby rzeczywiście konie szwagra nie mogły jechać, to my tu znajdziemy tę gsze konie i w każdym razie doktor jutro o 9-tej godzinie zrana stąd do Was pojedzie, choć rozumie się, to będzie drożej kosztować. Zauważam, że obecnie już doktor za Was nejako odpowiada i co każe, to musi być tem bardziej, że teraz Wami zajęli się inni doktorzy we Lwowie. Jeżeli Wam już lepiej, to było by nie do darowania, żeby Was przed samym brzegiem do zdrowia szwagier opuścił. Całuję Was serdecznie M. Pawlik.

10. Львів, 26 сент. 1890.

Дорогий Друже! Даруйте, що нічого не писав. Дуже рад, що Вам ліпше—чейже небавом зовсім прийдете до здоровля. За те я дуже хорий, і мабуть сеі слабости не перебуду. Та, що діяти—така моя доля, аби тілько не довго мучитись.

Те, що Ви Просвіті записали книжки, а не Народному домови, я не хвалю через те, що бібліотека Нар. Дома публична, кождому доступна

і вже майже впорядкована, а Просвіта свою мікроскопійну бібліотеку порядкує десятки літ і не може впорядкувати—тай книжок не богато—члени розбирають.

Впорядкованє бог зна коли скінчиться, і Ваші книжки можуть миши ззісти, а бодай йіх ніхто не буде бачити, ані читати; члени Просвіти в загалі мало читають, а то ще по чески — а нечленів ніхто не допустить.

Франко читав Ваш лист і кланяєся, всі єго здорові. 160 N Kur. Lw. взявся Вам вишукати і післати. В польскім такоі часописі, як Ви пишете, нема. Статя Пане[1]) про Скільщину друкуєся.

Прошу Вас, скиньте з думки те, що Ви міні щось вдячні. Я Вам нічогісінько такого не зробив, а що до грошей, то ще я Вам винен, бачу, 8 гульденів. Те, що я у Вас пробув $1^1/_2$ місяця на селі і викінчив своі Читальні, також щось варто.

Я вас завше щиро згадую і люблю, тілько не дивуйтеся, що не пишу—я хорий і міні ніколи. Може бисте що написали до Народа про господарку ваших мужиків, про організацію економ., просвітну, політичну по селах.

У мене Ваш Malý—міні єго потрібно. Чи Ви маєте мою фотографію? Від 1 октября моя кватира буде: ul. Akademicka[2]), №. 22. Ваш щирий М. Павлик.

11. Львів, 24. II. 1891.

Високоповажний Добродію! Даруйте, що аж тепер відписую—у нас вибори, отже ніколи. Поправки слів посилаю, за книжки попрошу Франка. Рад Вашому здоровю й праці. Рошкевичівна вже замужем. Бувайте здорови. Ваш щиріј М. Павлик.

4 ч. Народа сконфісковано. Етногр. матеріялів редакційних не маю.

12. Львів, 5. VII. 1891. Фр. також не може йіхати, жінка в Росіі.

Дорогий Друже! Даруй те, що на Ваш перший листок не відписав—не було що писати, бо я з Бояном пойіхати не можу, раз через те, що тепер абсолютно не маю грошей, а друге й головно через те, що мені треба би не забавлятися і тріумфувати, а студіювати працю ческого народа, а великий гурт людей тому тілько перешкода. Про те я ще не трачу надіі, що зможу пойіхати в Прагу, та може аж у септембрі, коли тілько буду мати гроші. Дуже рад Вас бачити.

Бувайте здорові. Ваш щирий М. Павлик.

13. Львів, 17. VII. 1891.

Дорогий Друже! Рекомендую Вам живу Ярошинску і прошу єі враз із сестрою помістити в ческий дім, між дами. Дуже жалую, що сам не можу пойіхати. Кланяюсь і цілую. Ваш щирий [Михайло Павлик].

14. Lviv, 6.XI. 1891.

Dorohyj Druže! Ne pysav dosy, bo buło bohato roboty j kłopotiv, a dali zachoruvav i na influenzu, kotra teper hrozyt' ciłomu' Lvovu. Ce słabist duże pohana i zarazłyva—tomu, poky vona, ne rušajteśa do Lvova, bo na pevne zachorujete. Franko takož choryj, uže druhyj misiać. Ja ne možu vychodyty i po bilšij časti mušu łežaty – strašenno nudyt'śa, chot je j robota.

Ščo tam poroblaje vśa zagurska kompanija? Kłańajuś švagrovy j sestri,—ja jich duže často vd'ačno zhaduju, bo celoričnyj mij pobut na Zagurščyni buv dla mene spaseńem. Ščo dijut' dity? Ja maju na sovisty, ščo ne poproščavśa z Boženkoju—ta vona todi šče spała.

---

[1]) Незрозуміло. [2]) Помилка, замісць „Akademická“.

Na Vas Didyckyj buv lutyj, ščoste dały knyžky v Prosvitu, chotiv navit protestuvaty v gazetach, ta dav spokij. Prosyt' vernuty pisni Hołowackoho, koły Vam uže ne treba, bo to jeho osobysta vłasnist'.

Vy pevne zvernuły uvahu na novyj tekst „Bože, caŕa chrani", ohołošenyj u 20 i 21 č. Naroda. Perepysuju ośde jeho českoju pravopyśu.

Bože, car'a chrani!	Vrag posvěščenija [1])	V chramach molenija
Despotu dołgije dni	V carstvě chiščenija	Błagosłovenija
Ty nispošli.	Mirno živi!	Všo těbě šlot
Silnyj žandarmami,	Vsěch, kto svobodu	Vremja nastanět,
Gordyj kazarmami	Iščet narodu	Sołnce proglanět,
Carvstvuj na strach synam	Bej i davi!	Razbudit borcov,—
Rusi bezpravnoj,	Tvoj gołodajuščyj	Polzujśa vr'eměněm
Car pravosłavnyj,	Věčno stradajuščyj	Carstvuj nad pleměněm
Carstvuj na strach głupcam!	Bědnyj narod	Žałkich rabov.

Z sym tekstom možna smiłyvo hraty Bože caria chrani, tak hołosno ščoby buło čuty u Pawlikovskoho i v Żydačevi. Prošu Vas podaty v českі gazety—ceho jim konče treba.

Ja čuv Myšugu—spravdi prečudesnyj spivak! Vaš ščyryj M. P.

Z obidom ne možu dijty ładu: płaču Gustovyčovy 15 złr. u misiac za rosił, pečeńu j leguminu; tovar ne złyj, ałe ne možu dobytyśa čystoho rosołu, bez pozołoty, i pečeńia takož na pozołoti, zamist' na svižim masli, a pozołota na mij žołudok smert! Sče cej mišać peremučuśa, ałe na druhyj mušu šukaty obidu de jinde, koły Gustovyč ne popravyt'śa. A płaču ja jemu ne płocho!

Čy Vy znajete Vy (sic!), ščo Vołkivskyj pip Horynovyč davno vmer? Vže tretyj tomu mišać.

15. Kochanyj! Nar. ne može Vam ničoho pisłaty, bo vse musyt' stojaty dla kupivli—teper bilšyj dohlad. Ja Vam ne vidpysuvav, bo choryj—pro Drah. distanete skoro. Klańajuśa vsim Vam. M. P.

Дата штемпеля: 15/I 93. *Адреса на звороті картки!* V. Fr. Řehoř w Zarohizni p. Żydaczów.

16. Kołomyja, 29.I. 1893 ul. Hetmanska 607.

Dorohyj Druže! Posyłaju Vam biografiju Dr-va. [2]) Vona vyjšla dosyt' dovha, chot' i pysana, jak bačyte, lakonično. Ta vono ničoho—jak na najbilšoho Ukrajinća, ščo dobre służyt' i slovjanśkij spravi. Vaš M. Павлик.

17. 23/II. 93.

Dorohyj Druže! Davajte Vam tak jak, je, bo absolutno ne maju času šukaty v knyžkach, ani ne maju jich pid rukamy. Prośbu spovńu. Vaš M. Pavlik.

18. Kołomya 1.XI. 1893. Zamkova ul.

Dorohyj Druže! Łystok Vaš distav i posyłaju vsi naši vydańa. Drahomanovu j Kulišu pyšu. Adres Kuliša takyj: Rosija, gub. Černigov, Россія, Черниговская губ. г. Борзна, хуторъ Ганнина Пустынь, Пант. А. Кулишу.

Ałe mušu Vam skazaty, ščo u neho nema na składi svojich vydań - ja

[1]) Помилка, замісць „prosvěščenija". [2]) Цієї біографії в архіві Řehoř'a, що переховується у Národním Museu в Празі, я не знайшов.

Vam jich pryšlu, kotri budu maty. Harasymovyč nezabarom pišłe ričy. Jak Vy rozijšłyśa zi švagrom? De vin teper? Vaš ščyryj M. Павлик. Jak Vaše zdorově?

19. Редакція „Народа“ Замкова улиця. Коломия, дня 20.VII. 1894.

Dorohyj Druže! Zvynit' z łasky svojeji ščo ne vidpysav Vam na Vaš serdečnyj łyst — Vy ž znajete, jakyj ja do pysańa łystiv, navit' do najlipšych pryjateliv. Teper skažu Vam tilko pro Drahomanova, ščo vin ne pyše Vam ne čerez te, ščoby buv „vełykym panom“,—jak Vy pysały,—protyvno, vin duže serdečnyj čołovik, ałe choryj i strašenno zańatyj. Kołyś perekonajeteś.

Vidsyłaju Vam popravky do perekładu Ševčenka i zavše radyj służyty Vam takym.

Pry nahodi ž napyšu Vam pro spravu, pro kotru ja Vam mav davno pysaty, ta neznav Vašoho novoho adresu.

Bačyte, u nas pojavyłaśa Rusynka—Salomea Krušelnicka z fenomenalnym soprano. Vona teper primadonnuje u lvivskim polskim teatri do kinća vereśna (IX)—a tymčasom jeji duže bažajut' zaangažuvaty do nimeckoji opery u Prazi. Ja tomu protyvnyj i radžu jij ity do českogo divadla,[1]) kudy d. Šubert prosyv jeji davnišče—ałe teper na te buło by inšoji rady, jak ščoby d. Šubert[2]) nepreminno zdobuv jeji dla českoji sceny. Českyj teatr mavby prekrasnu śpivačku, kotra do toho uvełaby do Cechiv ukrajinśku muzyku Łysenka, taj sama pryhotovyłaś do rosijskoji muzyki, kotru ja stavlu vysoko. Krušelnicka, jak prekrasna spivačka, i takož sama ludyna—ščo maje u Rusyniv zahalnu sympatiju, bo ne vidrikajeśa svoho,—posłužyła by duže dla zbłyžeńa Rusyniv i Čechiv. Jaž cemu duže radby ne tilko jak Rusyn i Słovjanyn, a i jak dobryj znakomyj i prychylnyk Krušelnickoji, bo treba Vam skazaty, ščo z ženščyn vona mij najlipšyj druh.

Čuju, ščo d. Šubert buv u Lvovi cymy dńamy i pevne hovoryv iz Krušelnickoju, ałe na vśakyj słučaj i ja prosyvby Vas pohovoryty pro ce z Šubertom i z kym treba.

Adres Krušelnickoji takyj:

Salomea Krušelnicka. Lvov. Plac Dombrowskiego (Chorązczyzna) 3, nr. dwerej 10.

Jak budete jichaty do Lvova, to telegrafujte meni—ja na toj čas pryjidu. Ja zajiždžu do Evropejskoho hotelu. Vaš ščyryj M. Pawlik.

Pod'akujte vid mene Vašij slečni za perekład Ševčenka. Ce pevno buła dla neji luba praća, bo Ševčenko lubyv divčat i vyspivav jich dolu tak, jak nichto u Słovjan.

Posyłaju Vam svoju fotografiju; pora b Vam prysłaty meni svoju.

На звороті цього листа олівцем написано: Siemaszko.

---

[1]) „Divadlo“—по-чеському театр.

[2]) František Adolf Šubert, нар. 27/III. 1848, вмер р. 1916, чеський письменник і драматург; писав також чимало щодо історії театру і працював на полі чеської етнографії; був ініціятором етнографічної виставки в Празі 1895 р. З р. 1883 по р. 1900 був директором Českého Národního Divadla (Чеського Національного театру) в Празі.

20. Kołomyja 28. VIII. 1894. Zamkova ul.

Dorohyj Druže![1]) Korespondentku Vašu ja distav až sehodńa, zi Lvova, de ja buv 22—25 s. m. i vyjichav čerez te, ščo zachoruvav. Duže žal, ščo Vy meni zaraz ne napysały, jak tilko pryjichaly. Teper propało—ja navit' ne pevnyi, čy otśa kartka Vas zastane. Otže klańajuśa Vam i sestri. Skažit' sestri, ščo švagrovy bułoby dobre v Kołomyji, jak by założyv harnu łazńu z vannamy—tut je tilko žydivśki, duže hydki. Nechaj pro ce podumaje. Nadujuśa[2]) ščo Vy sestru poznakomyte z Krušelnickoju i ščo vona počuje v teatri jeji harnyj hołos. Vas prošu jak najskorše dobytyśa vidpovidi vid Šubrta, čy vozme Krušelnicku, bo vona musyt' rišatyś na nimećkyj teatr u Prazi. Buvby prosto sorom Čecham, jak by do toho dopustyły. Meni, jak Rusynovy j Słovjanynovy, hirko pro ce j podumaty—tym bilše, ščo tut ne jde pro protekciju, a tilko pro pošanovańe spivackoho tałantu i harnych ruskych i ludśkych prykmet ceji nezvyčajnoji divčyny. Vaš ščyryj M. Pavlik.

21. Dorohyj Druže! Vam skazano v teatri č.[3]) ščo Kr—ij pozvołeno vystupaty i vona vže buła rišyłaśa na te, tymčasom 12-oho s. m. vona distała vidpovid' vid Šuberta—ščo teper jij ne pozvolajeśa, a tilko choče posłuchaty jeji hołosu. Ščo vono take? Vidpišit' jak najskorše Kr-kij.

Ja šukaju kvatyry. Vaš ščyryj M. Pavlík.

22. Kołomyja 5.X. 1894 Zamkova ul.

Dorohyj Druže! Vełyke Vam spasybi za te, ščoste tak ščyro zańalyśa d. Krušelnickoju—vpročim dostojnoju toho z boku najkraščych ludej. Ja radžu jij jichaty v Prahu taky zaraz, ta ne znaju, čy tak zmože buty, bo vona perše bažaje pryvčytyś u Milani—ałe piśla toho pevne pryjide u Prahu, a to bude za 2-3 miśaci. Tilko, čy do toho času ščo ne popsuje śa u publiky i direkciji? Zvažte i napyšit' jij. Te, ščo Vy pyšete pro moju vidpovid' „Slaviji" mene duže myło začuduwało i ja serdečno rad, ščo mołodiž zrobyt' za te ovaciju d. Krušelnickij, jak mojemu druhu i tovaryšu (u neji, bačyte, v zahali radykalni i socijalistyčni sympatiji, ta bez jich nemyłych bokiv, tak ščo jij smiłyvo možut' robyty ovaciju i Vaši radykały i socijalisty oboch taboriv: ce, bačyte, perša taka lud'ana i kulturna artystka u nas). Ta napyšyt' meni dokładnišče, v čim diło, bo ja ne rozberu, jak „Slavisty", budut' robyty ovaciju Kr-kij za te, ščo ja tarachnuv „Slaviju", to b to jich vlasne tovarystvo? C'a pryhoda može buty dobroju klučkoju dla navjazańa vidnosyn miž namy i Čechamy, tomu to ja duže bažaju buty na peršych vystupach Krušelnickoji v Prazi, de by ja roskazav pro neji Čecham i pereznakomyvśa z nymy. Jak Vy pro ce dumajete? Napyšit' Krušelnickij. Ta bud'te łaskavi pokłonytyśa vid mene d. Jellinkovy i prosyty jeho, ščoby też buv łaskav pryčynytyśa do zaanhažovańa Krušelnickoji do Č. N. Divadla[4]). Ne znaju, čy Vam vidomo, ščo vona ne pryńala duže vyhidnoji propoziciji vid nim. teatru v Prazi, chot' českyj teatr jij todi buv vidmovyv. (Pyśmo direkciji nim. teatru vona pisłała českij dyrekciji). Jak by ja buv Čechom, to vže za ce odno pošanuvav by jeji i pryńav u českyj teatr.

---

[1]) *Приписано оливцем*: песиміст великий. [2]) Nadijuśa? [3]) „č"—„českim".

[4]) „Č. N."—Českého Národního.

Mušu Vam skazaty, ščo ja nezabarom znovu perejidu do Lvova—centra Hałyčyny. Klańajteś d. Blažkovy[1]) i pereprosit' jeho, ščo ne napysav jemu pro vsi ti spravy, ščo vin mene prosyv. Meni teper absolutno nikoły, ta okrim toho ja obr'adamy cerkovnymy ne zajmajuśa vže bilše 20 lit, to zovsim pozabuvav jich,—ne kažučy vže pro te, ščo meni vony protyvni. Ta ja pro deščo taky napyšu d. Bl. ałe až zi Lvova, bo teper, jak kažu, absolutno nikoły.

Buvajte zdorovi. Vaš ščyryj druh M. Pavlik.

Čy možna bude zajichaty meni do Vas, jak pryjidu v Prahu? Pysit'[2]) vyraznišče, bo ja dečoho ne rozberu.

23. 14.X. 1894. Fr. Řehoř. Konviktska[3]) ul. 6.

Dorohyj Druže! Rekomenduju Vam duže seho moho tovaryša; prošu pomohty jemu ustrojityśa i poznakomte jeho z usimy dobrymy lud'my.

Vaš ščyryj

Написано на звороті візитної картки, розміром приблизно 6×9 сент., при чому на лицевій стороні прописними літерами видруковано:

„Михайло Павлик".

24. Kołomyja 19.X. 1894.

Dorohyj Druže! Knyžka, pro kotru pytajete, vyjšła po polśky, autor jeji Dr. Cybulski—distanete čerez knyharńu. Ja ž mih by Vam słuzyty chyba až u Lvovi, kudy perejidu po 1.XI. Krušelnicka taky bude v Prazi, jidučy v Milan. Ja šče buv u Lvovi, jak pryjšła Vaša telegrama, ałe łystu ne diždavśa. Bud'te łaskavi skazaty meni korotko, ščo take stalośa.

Moja adresa u Lvovi bude: ul. Sokoła 1. Vaš ščyryj M. Pavl.

Meni ščo do Kr—oji vidpyšit' zaraz šče do Kołomyji.

25. Lviv, 9.XI. 1894. ul. Sokoła 1.

Dorohyj Druže! Oce ja vže u Lvovi i budu Vam pysaty pro našu „złobu dńa". Z hory kažu, ščo ja vperše v žyt'u, čerez Krušelnicku, zahl'anuv trochy za kulisy artystyčnoho žyt'a i stoju pered nym, jak tel'a pered novymy vorotamy: nijak ne vtoropaju pryvatnoji povedenciji artystiv i vseho artystyčnoho švita,—mabut' tomu, ščo ja jeho mało znaju,—ta vže t'aml'u tverdo, ščo hołovnoju oznakoju toho švita je krajna ruchomist', nepevnist' i nestalist': navit' majučy pered soboju vsi fakty, Vy ne v stani uhadaty, ščo staneśa za chvylku. I ničoho dyvnoho: artyzm ne vid ceho švita—artyzm ne žyt'e a hra žyt'em, artysty ž ne zvyčajni l'ude, a perekotypołe.

Radžu i Vam zat'amyty ce tverdo i piśla toho uznaty vid mene bez hnivu,—oś ščo:

Krušelnicka uže v Milani — i ne povernuła do Prahy, jak my jij radyły. Ja na neji za ce prelutyj, ta narešti mušu jeji prostyty, a to tomu, ščo Praha ne po dorozi, ščo u neji nema hrošej ani času, bo vona musyt' doučytys'a i vyprobuvaty hołos v Italiji i na te vse u neji najbilše 2 miśaci času,—piśla čoho vona musyt' vertatyśa. Vona tverdo stojit' na tim, ščo choče śpivaty u Vašim Nar. Divadli i miž inšym vlasne čerez te po-

---

[1]) Очевидно, Blažek František (1815—1900), один з перших чеських педагогів музики. Був навчителем в музичній школі, що заснована „Jednota přátel hudby církevní v Čechách".

[2]) Помилка, замісць „pyšit'". [3]) Помилка, замісць „Konviktská".

jichała v Milan, ščoby šče krašče zaprezentuvatyśa u Vas—vona divčyna ambitna i duže sovistna. Otže ja Vas duže prošu predstavyty spravu tak, ščo vona absolutno ne mohła teper jichaty na Prahu, ałe je na usłuhy Vašoho Divadła, osobłyvo koły Družstvo zazve jeji vyrazno i z označeńem terminu. V uśakim razi ja prošu Vas nastojaty na tim, ščoby Družstvo ne cofnuło svoho dozvołu vystupaty jij,—koły toj dozvił buv,—abo pozvołyło na novo.

Vona j sama napyše Vam i d. Šubertovy i zvinyt'śa. Šče treba Vam znaty, ščo vona duže ne l'ubyt' pysaty łysty i movčyt' navit' u takim razi, koły jde pro jeji žyt'e. Z cym treba i Vam pomyrytyśa i ne braty jij za złe. Možu Vas zapevnyty, ščo Vam duže vd'ačna za Vaši kłopoty pro neji. A i z tym my musymo porytyśa[1]) ščo, pro oko, nam bilše ide pro neji, m. i. pro jeji zaangažovańe u Prazi, niž jij. Ce tak tilko pro oko, bo vona v takych spravach duže neśmiłyva, otže nam dijsno dbaty[2]) pro neji v takych spravach, niž vona sama: jij toho konče treba, a hołovno i nam vona ne zrobyt' soromu, bo śpivačka vona prekrasna—hołos u neji čudesnyj—taj l'udyna vona duže por'adna.

Adres jeji teper: Milano, a casa della S-ga. Crespi San Pietro al orto N-ro 18.

Na oboronu jeji i bat'ka pered Vamy i N. Divadlom, skažu, ščo i Vam ne podano čystoji vody, imenno: pro dozvił Družstva na hostynni vystupy „řiditělstvo“[3]) ne dało znaty Krušelnickij, a napysało do Dyrekciji lvivskoho teatru, čy vona vilna i čy lvivska dyrekcija ne choče jeji dali zatrymaty. Dyrekcija lvivska mała vidpysaty, ščo choče jeji zaangažuvaty na sezon zymovyj, ałe pertraktacija šče ne skinčena. Bat'ko Kr-oji pysav Šubertovy dva razy: v peršim łysti pysav pro angažement u Neumanna nim teatri v Prazi i pisłav jemu łyst Neumanna, i dodav, ščo Kr-ka vidpovist' na toj łyst až iz Milana, kudy jide dla dokinčeńa studij. Cej łyst buv pysanyj pered Vašym łystom, de Vy zviščały pro dozvił Kr-ij vystupaty v. N. Divadli. Ce značyło, ščo Kr-ka volije vystupyty v perše u slavjanskim, niž u nimeckim teatri. Na cej łyst Šubert ne vidpoviv.

Druhyj łyst pysav o. Kr-yj Šubertovy, diznavšyśa pro perepysku jeji zi lvivśkym teatrom, i tam buło skazano, ščo dyrekcija lvivśkoho teatru pertraktuje z Kr-oju, ałe s toho ničoho ne bude, bo vona šukaje angažementu v takim teatri, de by mohła čohoś navčytyśa i do doskonałosty dovesty, a lvivska opera ne do toho. Narešti tut buło skazano, ščo Kr-ka z pryjemnost'u zastosuje śa do bažańa řiditelstva. Na cej łyst řiditělstvo vidpovilo, ščo teper ne može pozvołyty jij vystupaty. S toho bačyte, ščo Kr-ka i jeji bat'ko tut ničoho ne vynni. Vyjšla jakaś mistifikacija—ne znaty vid koho i na ščo.

Teper vona vidjichała, ałe pertraktaciji zi lvivskym teatrom išče ne skinčyłyśa, a vłasne pererwałyśa, bo dyrekcija i dosy ne rišyła, koły zymovyj

[1]) Очевидно, замісць „pomyrytyśa“. [2]) Очевидно випущено слово.

[3]) Павлик вживає слово „řiditelstvo“, що значить по-чеському начальство, в розумінні дирекції, яка по чеському називається „řiditelství“; в правописі він у цьому місці робить помилку пишучи „ě“ замісць „e“.

sezon: čy vid 1/12 c. r. čy vid 1/2 śl. r. Čerez te Kr-ka zovsim zirvała z nymy i, jak ja skazav, je na usłuhy N. Divadla. Jak kažu, diło stojit' tak, ščo Kr-ka v takych spravach dytyna i čerez te nam treba ce vźaty u svoji ruky i pchnuty jeji na česku scenu v Prazi. Tomu to robim bilše i lipše, niž vona sama. Ce bude usłuha ne tilko štuci, ałe i ruskij i českij spravi. Vvažajte mene intendantom Kr-oji na Hałyčynu, a Vas ja imenuju intendantom jeji na Čechy. I vona i bat'ko budut' nam tilko vd'ačni.

Pro vse, ščo Vy zrobyte i ščo bude rišeno, pyšit' čym skorše meni, a ja budu rišaty z bat'kom, bo vona sama ne rišyt's'a bez bat'ka ni na ščo. Ce znajte až do jeji povnolitnosty...

Velyke Vam spasybi, ščo pomohły Vasilevskomu. Ja distav jeho łyst tut i napyšu jemu. Buvajte zdorovi. Ciluju Vac serdečno. Vaš ščyryj M. Pavlik.

Ščo ce Čechy poduriły ta robl'at ovaciji carevy?! Ne łyčyt' vono oborončam uśakych svobid...

26. Lviv 13.XI 1894. ul. Sokoła 1.

Dorohyj Druže! Łystok Vas distav — spasybi. Franko distav oba perekłady Ševčenka, ta šče ne čytav. Ščo do perekładu d. Růženy Jesenskoji[1]), to złe Vy zrobyły ščoste prosyły Franka, ščoby zajavyvśa za neju, a šče hirše vražiće zrobyły Vaši słova do neho, pysani v kartočci do mene. Franko v zahali čołovik ambitnyj, a v spravach literaturnych prosto nedotykyj; bodaj ja znaju, ščo tut vin nikoły ne tilko ne zhodyvśa zo mnoju, a protyvno zavše sudyv i robyv jak raz protyvno tomu, ščo ja skazav, choť časom i v literaturnych spravach ja mav słušnist' (np. vin ne terpyt' Hercena, kotroho ja z usich ros. pysateliv stavlu najvyšče, voschyščajeśa Pysarevym, kotroho ja ne terplu, jak škol'aryka i t. d.). Bačučy tak'e ja prosto movču i ne zvažuśa ščo poprosyty jeho, bo jak raz vyjde protyvno. Spuskajuśa na łasku božu — a čej koły i v literaturnych spravach vyjde po mojemu (bo v polityčnych spravach zavše ja buv pravyj pered Frankom). Čerez te i Vam ja radžu movčaty, to Fr. skorše sam zajavyt'śa za d. Jesenskoju, koły, — jak kažete, — jeji perekład zdibniščyj i poetyčniščyj. Ne berit' jemu seho za złe — pysateli v zahali l'ude čudni.

Može cej łyst i prykryj bude dla Vas, ałe Vy znajete, ščo ja voliju kazaty hirku pravdu, niž sołodku nepravdu. Taki, baču, i Vy, i čerez te na Vas i možna spustytyśa, jak na skału. Šče Vam dodam, ščo, ne vvažajučy na taku naturu Franka, ja vse taky maju na neho vpłyv ne tilko v polityčnych spravach — miž inčym tomu, ščo vmiju z nym hovoryty i obchodytyśa — a z nym treba tak, jak z pysanym jajcem. Ja vse taky budu perty za d. Jesenskoju, i napyšu Vam, jakyj bube rezultat.

Sehodńa ja napysav o. Krušelnickomu, i miž inčym pokłav jak conditio sine qua non našych zachodiv u Nar. Divadla te, ščoby vona Vas posłuchała, skoro Vy jij budete radyty todi j todi jichaty v Prahu, a ne, jak buło dosy, — bo inakše čołovik tratyt' upłyv, i zreštoju słova treba dotrymuvaty — ce perša u l'udej rič, — inakše ne varto žyty na śviti. Nu, a u artystiv

[1]) Růžena Jesenská, чеська письменниця; нар. 17 червня р. 1863 в Празі; пише вірші і прозу, має також драматичні твори; досі бере участь у літературній діяльності.

jak raz seho i nema; čerez te ne odno mene prosto bisyt'. Ta vže cym razom ja ruču Vam slovom, ščo Kr-ka stavyt'śa na zazyv N. Divadla. Tilko ščoby vony Vas virno informuvały, t. j. ščoby j vona mohła buty pevna.

Vaš ščyryj M. Pavlik.

27. Lviv, 30.XI. 1894. Sokilska ul. 1.

Dorohyj Druže! Za „Narod" zwynit'—u mene ekspedytor bez tołku; ta ne treba buło vidsyłaty nru, v kotryj mini počta naznačyła zapłatyty 2 kr. do tych, ščo Vy zapłatyly. Pro Ševčenka šče ne diznavśa—napyszu, jak tilko budu znaty. Pro spravu K. mini konče napyšit', bo čekajut' na vsi boky j takož napyšit' čy vona pysała Vam i d. Šubertovy i čy zvynyłaśa? Instrumentiv Rusynam doberit' takych, aby, jak zahrajut' razom, usi zatykały vucha. Buvajte zdorovy. M. Pavlik.

28. Lviv 23.XII. 1894.

Dorohyj Druže! Franko dast' perekłady Ševčenka do recenziji Čechovy Rozhodi[1]), a my z nym dobri, to budemo čytaty i recenzuvaty razom. Otže, jak tilko perekład d. Jesenśkoji spravdi lipšyj, my oba podamo hołos za neji, i todi j Franko tak zrobyt'.

Teper do Vas prośba. Bud'te taki dobri zaraz obernutyśa do Šuberta i prosyty jeho konče, ščoby pozvołyv na vystupy Krušelnickoji vid 1/I—15/I 1895, bo vona tilko todi maje čas. Nechaj jij telegrafuje (Milano, via S. Paulo 19) do 28. s. m. bo v toj deń vona vyjiždžaje, a piśla toho možete telegrafuvaty do mene, ja jij peretelegrafuju.

Bud'te taki dobri zaraz mini vidpovisty, a takož zarekomendujte mene Šubrtovy, bo ja choču sam napysaty do neho, to aby znav, chto ja takyj.

22 nr. „Naroda" vysyłaje śa Vam. Buvajte zdorovy. M. Pawlik.

29. *Телеграма № 7041 має таку адресу*: „rp. + praga konwiktska 6 rzehorz". *І далі такий текст:*

„prag de Lemberg 737316 10 10 m. - Zaraz jidte do szuberta i telegrafujte meni jak z kruszelnickoju-Pavlik.

На звороті цієї телеграми звичайним оливцем рукою Řehoři написано: Krušełnicka teper nemože vystupaty. Łyst ide. Pawlik, Lwow, Sokola. Řehoř. *На звороті також оливцем зазначено:* 28 XII 1894.

30. Lviv, 6.I. 1895. ul. Sokoła 1.

Dorohyj Druže! Spasybi Vam za kłopoty v spravi Kr. Ta bojuśa, ščo znovu vyjde neporozumiṅe. Ja prosyv Vas i Šuberta—pozvołyty jij vystupyty vid 1/I—15/I s. r. tomu, ščo vona buła todi vilna, t. j. vilna do 15/I s. r. Vid 15/I vona zaangažovana do lvivskoho teatru. My umysne dobyvałyśa vidpovidy pered pidpysom kontraktu, ałe ne distały nijakoji pozytyvnoji vidpovidy ni vid Vas, ni vid Šuberta. Šubert mini telegrafuvav, ščo do 15/I jij ne možna vustupyty, i običav napysaty łyst, ałe ne napysav

[1]) Очевидно, помилка, замісць „Rozvodi". Jaroslav Rozvoda, чеський письменник, нар. р. 1869, вмер р. 1923; вчився у Львові; мандрував у Галичині, Польщі й Росії; перекладав з російської, української і польської мови; переклав драму Ів. Франка „Украдене щастя" (в перекладі—„Ukradené štěstí") та инші.

i dosy. Značyt, ničoho buło robyty, tilko pidpysuvaty kontrakt i vstupaty do lvivskoji opery. Otže teper Krušelnicka ničohisińko ne vynna, bo zrobyła vid sebe use. Jak dali Vam derżatyśa, vidpovim, porozumivšyśa z bat'kom i z neju. Knyżky pišlu. Buvajte zdorovi. M. Pawlik.

P. S. Dumaju, ščo teper ščo do hostynnych vystupiv Kr. u Vašim teatri—poky vona bude u lvivśkij operi—d. Šubertovy treba bude porozumivatys'a z direkcijeju lvivśkoho teatru, koły ta jij dast' urlop.

31. Lviv 21.I. 1895. ul. Sokoła 1.

Dorohyj Druže! Popravłeni słova vidsyłaju — pomyłok malo. Knyżky chłopći šče ne pisłały, ta pišlut'.

Ščo do Krušelnickoji, to Vy b. ł. 30-oho s. m. tilko vysłuchaty, ščo skaže Šubrt i te meni napyšit'—a ja vže Vam skažu verba veritatis.

Zahołowok „Narodu" pišlu—šče ne prynesły z drukarni.

Ciluju Vas serdečno. Derżit'śa kripko. Vaš ščyryj M. Pawlik.

Vid 1.II s. r. mij adres bude: ul. Supińskiego 18.

32. Lviv, 1.II. 1895. ul. Sokoła 1.

Dorohyj Druže! Vid Šubrta ja distav oficijalnu vidpovid', ščo Kr-ka ne bude zaangažovana u Prazi. Zvisno, i vona vynna tym, ščo ne starałaśa v svij čas, ałe, po mojemu, Šubrt sam bilše vynen, bo vychodyt', ščo Družstvo posvołyło Kr-ij vystupaty, a vin uśako krutyv, aby jeji ne pustyły. Sym diło i skinčeno, i Vy bud'te łaskavi bilše ne trudytyśa: Nimci krašče obijdut'śa z neju. Vam vełyke spasybi za kłopoty.

Pry słučaju duže Vas prošu dobuty meni programu českoji žinočoji himnaziji jak najskorše, i prysłaty meni. Tut treba žinkam. Ščo robyt' d. Rozvoda, Was.? Kłańajteśa jim. I buvajte zdorovy. Ciluju Vas. Vaš ščyryj *M. P.*

33. Lviv, 3.III 1895. ul. Sokoła 1.

Dorohyj Druže! Ja j dali budu žyty na ul. Sokoła 1—poky ne vynesut' na Łyčakivśkyj cvyntar.

„Chliboroba" u mene zovsim nema—vin łezyt' u Kołomyji, i tudy obertajteśa. Zahołovok „Naroda" posyłaju. Knyżky dosy ne pisłani tomu, ščo teper čomuś chłopci ne prychod'at'.

Ja nedavno pysav Vam—vidpovidajte. Vaš ščyryj *M. P.*

Adres Rozvody? Koły vin pryjide? Ja ne možu pročytaty jeho rukopysi!

Poky ščo bud'te łaskavi peredaty Rozvodi egzemplar „Zazdrych bohiv",—bo može vin uže perekładaje. Ja pysav autorovy i vin porobyv dodatky.

34. Lviv. 13 marta 1895. ul. Sokoła 1

Dorohyj Druže! Počynaju s kinća. Perekład Ševčenka vse šče u Franka: vin tak, jak dobre nahodovanyj čołovik—nabere navkoło sebe uśakoji stravy i ne rušyt' dovho, a l'ubujeśa neju. Oproče, jemu zovsim nikoły. Rozvoda jeho urguvav i kazav meni, ščo, po dumci Franka, dejaki perekłady lipši u d. Jesenśkoji, a dejaki u Kol'ara. I tak može buty. Jak by tilko Akademija zaurguvala Franka, vin by švydče dav Rozvodi, i my by švydko spravyłyśa.

Duže žałuju, ščo Vy chorujete—ta čej jakoś vybudete na śvižim vozdusi. I meni jeho treba, a to zahynu bez času, ne spovnyvšy i małoji častyny toho, ščo bažavby i mih. Ta ščo dijaty?—bude z nas i tak.

Knyžok nijakych iz Ukrajiny ja j sam ne distaju, ałe perekažu, pry słučaju, i razom i pro Kij. Starinu. „Hromadśkoho Druha“ i t. d. iz 1878—79 nema nihde. Vsi novišči vydańa budu posyłaty.

Ščo do Krušelnickoji, to nam uže ne treba pro neji dbaty, bo vona zaangažovana na 3 roky na vsi śvitovi sceny, vid Milana do Londona i N. Jorku. Teper Šubertovy bude ťažko jeji distaty, chot'by j chotiv. Tak jemu treba: ščastě samo jemu lizło v ruky, ta vin ne umiv jeho ocinyty. Meni najprykrišče za Słov'anstvo i jeho muzyku. Protiv Kr-oji očyvydno buły jakiś intrygi, pered Šubertom,—oproče j ne łechko zasmakuvaty v jeji hołosi j osobi—na te, i osobłyvo na perše treba tonkoho muzykalnoho čuť a i obrazovańa, a teper i ťamuči l'ude piddajuť śa tovpi, kotra smakuje v usim jarkim i kryčuščim: u bohomazach, nepryłyčnykach i krykunach. Nu, zvisno, ščo komu l'ubo. Rad by ja pojichaty u Prahu, na vystavu, ta ne znaju, čy pozvołyť čas, zasoby i zdorovl'e. Buvajte zdorovi. Ciluju Vas serdečno.

Vaš ščyryj druh M. Pavlik.

N. B. Marok meni ne posyłajte.

На боці другої сторінки приписано:

Kr-ka vyjiždžaje zi Lvova v kinci seho mišaća.

35. Lviv, 19.VI. 1895. ul. Kopernika 26.

Dorohyj Druže! Prostiť, ščo ne vidpysav: choruju i maju bohato prykrostej i roboty. Rad by ja pojichaty v Prahu i do Vas, ta je tomu pereškody: mušu kinčyty dejaki druki jak najšvydče, a dali brak hrošej i ščе odno: meni by konče bačytyśa z Dr. u Vidni, a to može buty až koło 15-oho VII. otže pered tym nijak rušatyśa do Vas, bo treba by pereryvaty. Po vsemu vychodyť, ščo meni ne buty u Prazi i u Vas, i Vam za se ništo serdytyśa na mene: rada by duša v raj, ta hrichy ne puskajuť. Ja včera hovoryv iz Fr. i vin kaže, ščo jide i pryveze z soboju perekłady Ševčenka. Buvajte zdorovy. Vas ščyryj M. Pavlik.

Narod i knyžočky posyłaju. Vaš adres ja dav red. Hr. Hołosu i prosyv vysyłaty. Jeho adres: ul. Ossolińskich 21, III p.

36. Lviv, 12.VII. 1895. ul. Kopernika 26.

Dorohyj Druže! Vernuvšy iz Sofiji, ja zastav Vaš łystok z povodu smerty Drahomanova. Spasybi Vam—i te napečataju. Teper pros'ba do Vas: ukažiť meni v Prazi najkraščyj litografično-art. zakład, kotryj zrobyvby meni kliše portretu Drahomanova—jak najšvydče.

I ščе odna prośba: Krušelnicka bude koło 15 u Prazi, na vystavi[1]). Čy ne možna by zrobyty tak, ščoby vona chot' raz vystupyła v Divadli? Franko bude v Prazi koło 20-oho s. m. todi budut' i značnišči Bołhare iz Sofiji. Harno buło by, jak by j ja buv. Ta nema hrošej i robota. Vaś ščyryj

M. Pavlik.

37. Lviv. 12.X 1895. ul. Supińskoho 16.

Dorohyj Druže! Velyke spasybi Vam za spivčuť e i pryznańe po povodu vpadku „Naroda“. Ja musiv zrečyśa jeho miž inśymy čerez te, ščo „mołodi“

[1]) Славетна етнографічна виставка 1895 р., що лягла в основу Národopisného Musea Československého.

mene hryzły, kažučy, ščo jim pereškodžaju. Vže odna stat'a Łukijanovyča (kotrym rukovodyv Budzynovskyj) mohła mene dobyty fizyčno. Vsi vorohy do kupy ne zrobyły meni tilko łycha, kilko dejaki „svoji". Nechaj jim boh rutenśkyj prostyt'. Treba Vam skazaty, ščo „Narod" stojav hrišmy z Ukrajiny—otže toji zapomohy ja musiv zrečyśa—i sam ostavśa na bidu, jak buło todi, koły ja buv u Vas, u Vołkovi. Jak teper budu dychaty, ne znaju, ta chočeśa meni šče popraćuvaty nad dečym serjozniščym.

Za „Hr. Hołos" i „Radykała" perekazuju B-omu—čy bude posyłaty, ne znaju.

Darujte za kłopoty, jaki ja Vam zavdavav po pryčyni angaž. Krušelnickoji do Nar. Divadla.

Jak pobačyte d. Hlavačka[1]), to kłańajteśa jemu vid mene i skažit, ščo ja distav tilko „Čas" i „Naše Doba". V ostatnij stat'a pro Dr-va duže dobra – ja jeji drukuju v knyžci pro Dr-va. V zahali „Naše Doba"—solidnyj žurnał. I ne dyvo, d. Masaryk najlipša česka hołova.

Buvajte zdorovi. Dd. Rozvodi i Hlav. kłańajaśu[2]). Vaš ščyryj M. Pavlik.

38. Львів, 27.X. 1895. ул. Супіньского 16.

Дорогий Друже! С книжок, котрих Вам треба, пішлю сими днями усі, що є в мене;—за решту прошу Франка; чи пішле—то вже єго діло. Бувайте здорови. Ваш М. Павлик.

39. Львів, 5. III. 1896. ul. Krzyżowa 26.

Дорогиј Друже! Ви мабуть знајете від д. Главачка, шчо ја обертавсьа до директора Шуберта, чи не допустив би тепер Крушельніцьку на гостинні виступи. Він відповів мені, шчо абсольутно не може ані тепер, ані в најблизчі роки, бо все обсаджено молодими ј добрими чеськими силами. Тим часом читају в газетах, шчо в чеськіј опері маје виступати, јако гість, д. Домбровська,—тепер співачка у Львові. Очевидно, у Крушельніцькоји голос куди крашчиј. Чи не могли би Ви делікатно вивідатисьа, в чім тут діло? Мені вже не јде про те, шчоби Кр-ку покликано, і більше ја унижатисьа не думају,—а хотілось би знати настојашчу причину відказу Кр-іј.

Напишіть, јак Ваше здоровје? Моје все плохе. Треба би конче вијіхати літом на село,—та нігде. Цільују Вас М. Павлик.

Знакомим кланьајусьа. Чом д. Главачек не відписује мені?

40. Львів, 13. IV. 1897. Крижова 22.

Дорогиј Друже! Простіть, шчо аж тепер відписују. Та Ви не думајте, шчо ја про Вас забувају: підчас Вашоји слабости ја дуже журивсьа, јак Ви вијдете з неји. Добре, шчо подужали. Може загльану до Стрија, і Вам напишу, јак там у сестри. Добре було би, јак би Ви туди пријхали,—коли Вам можна покинути на час бібліотеку. Сам ја дуже нездоров,—та се шче дурницьа, а је в мене далеко більші прикрости економічні ј особ-

---

[1]) František Hlaváček, політик і письменник, нар. р. 1876; писав про слов'янські літератури в чеських часописах; в часописах польських, українських, хорватських та румунських писав про чеські справи; перекладав на чеську мову твори Ів. Франка і Бор. Грінченка; написав низку статтів про Мих. Драгоманова та инших українських літературних діячів; освітлював також українське політичне життя; досі бере участь у літературному га політичному житті.

[2]) Графічна помилка—замісць „kłańajuśa".

ливо моральні. Воно мені не першинка, та все ж таки ја дуже прибитиј, більше, ніж давнішче, коли против мене була тьма ворогів. Тепер остатні переконалисьа, шчо політично ја мав слушність. За те дејакі приjателі... та бог із ними! Мені аби повіддавати довги,—а је јіх у мене за 6 років редакторства і шефства партіјі коло 1700 гульд.!!,—і ја міг би вмерти супокіјно. Обіцьав був мені давно Крашевськиј 1000 г. на газету, за добре і скоре впорьадкованье бібліотеки јего батька ј ја не казав јему нічого повних 8 років, а він сам не здогадувавсьа; нагадав јему аж 1895 р. та він і не відповідаје на міј остатниј лист, більш јак рік тому. Таке то льуцьке слово, та шче ј шльахецьке!

Комісіјі Ваші сповньају: те, шчо в мене је, посилају Вам сам; про инче кажу видавцьам. Між инчим переказав і на Украјіну, аби Вам посилали своји виданьа. Чеј послухајуть.

Франкови про чеськиј переклад Шевченка казав. Каже, шчо „треба би јіј відписати". Чи зробить раз не знају. Бувајте здорови. Ваш шчириј М. Павлик.

В „Нар. руху австр. Русинôвъ" је богато помилок. Ја дістав тілько 2 прим., с котрих Вам посилају один, а один задержују собі.

41. 16. VI. 1897.

Dorohyj Druźe! Nikoły buło švydko vidisłaty—ta nikoły j pysaty bilše, roboty duže bohato. U Stryju ja ne buv. Ciluju Vas serdečno. *М. Р.*

42. *Бібліотека Наукового Товариства імени Шевченка у Львові* (*надруковано*). Львів, 19. II. 1898.

Дорогиј Друже! Звиніть, шчо аж тепер відписују. Впрочім ја, сповньајучи Вашу просьбу, зараз просив Франка і редактора Гр. Голосу, д. Мартовича, аби Вам післали бажані книжки—котрих подав спис. Чи післали—не моје діло.

Шчо до бібліотеки, то ја властиво је бібліотекарем тов. ім. Шевченка, котра лише тим часом ув однім льокальу з бібл. Просвіти. Про остатну можу сказати Вам тілько: Ваші всі книжки, шчо-сте дали давно, је в одній шафі з написом Вашого іміа, все решта іде до спільних шаф, бо в Вашіј вже нема місцьа. Катковиј[1]) каталог Вашоји бібл. је, але дати јего Вам неможливо. Так само неможливо тепер говорити про обмін за дубльети, бо всі вони збиті на купі і не списані, а в мене тепер абсольутно нема часу.

Трохи потім, коли ми, товариство ім. Шевченка, перепровадимосьа зі своју бібліотекоју, то ја обернусьа до Вас не раз, бо ј у нас је дуплікати. Бувајте здорови Ваш шчириј М. Павлик.

43. Львів, 1. III. 1898. Крижова 22.

Дорогиј Друже! Ја дуже рад, шчо Ви доторкнулисьа справи своји бібліотеки в „Просвіті" в дусі мојім,—т. ј. шчо вона в „Просвіті" пропашча. Коли Товариство ім. Ш. возьме відти своју бібліотеку до своји каменицi, котру купить незабаром, — то Просвітська і Ваша бібліотека буде замкнена,—будуть користати з них хиба миши та шче ј дејакі льуде шчо льубльать ростьагати чужі книжки. Отже, коли Ви вже самі думајете, шчо крашче було би, јак би Ваша бібліотека перејшла на власність Тов. ім. Ш.,—то зајавіть се самі „Просвіті" з домаганьем, аби віддала нам Вашу бібліотеку. Раджу зробити се аж тоді, коли ми відділимо сьа і Ви вчујете, шчо просвітська бібліотека знов замкнена. В усьакім разі не раджу Вам уже від тепер посилати „Просвіті" јакі небудь книжки, бо се

[1]) Помилка, замісць „Картковий".

пропашче діло; посилаjте jіх Тов. ім. Ш. Тоді jак се буде і Ваша бібліотека буде зовсім під моjеjу рукоjу, jа не тілько шчо заведу в ніj лад, але j достатчу Вам каталогів і в загалі порозуміjемо сьа jак би наша бібліотека росла творами чеськими, а Ваша в Празі руськими, — дльа обопільноjі користи.

Поки діло стоjіть так jак тепер, jа не берусьа ні до чого.

NB: вважаjте сеj міj лист за довірочниj і нехаj усе буде межи нами.

Франкови не дивуjтесьа. Він часом і супроти мене зробить таке, шчо гірше ніж би мене зарізав живого. Все, бачите, позованье на орігінальність, а просто рекше нерозважність. Наведу Вам два jаскраві приклади: В 1877 р. в тьурмі він очевидьачки наторочив одному злодіjеви, шчо буцім то межи соціалістами чи радикалами jе таке, шчо j брат може жити с сестроjу jак чоловік із жінкоjу. Тоj злодіj зрадив jего і між инчим подав і се до протоколу і воно проскочило в газети. А москвофіли j попи, з ворожні за те, шчо jа j сестра моjа виступаjемо рішучо проти них, узьали та пришпилили сьу бріхньу до нас обох, і jа иноді мало з ума не зіjду від сеjі бріхні, шчо j доси торочитьсьа. Наjсумнішче, шчо jакиjсь час і Франко говорив мені таке, повторьаjучи чужі слова... Jа вже не кажу про инчих бруталів із льудеj простих таj „інтелігентних“! Або в р. 1896. Jа зріксьа видавати „Народ“ головно через те, шчо jако редактор jего і шеф партіjі мусів видавати богато грошеj. Сих довгів мені j доси ніхто не вернув і навіть не хотів jіх признати. Украjінець, шчо давав мені на „Народ“ гроші, допустив нарешті, шчо jа міг видати на ціли партіjі половину того, шчо казав, — на шчо Франко увважав jему, шчоj і т о г о н і (Украjнець казав мені се), — на шчо jа jему відповів, шчо Франко сам переконаjе сьа, шчо воно таке бути редактором партіjних видань і шефом партіjі. І справді, Франко за рік наробив більше довгів ніж jа за 6 років. Се довги неминучі і jа першиj признаjу, шчо вони мусіли бути таj переказуjу, куди можу, аби jему поповнено сі гроші. А він ані вухом не веде звинити сьа передо мноjу за свіj висказ, а може і не догадуjесьа, jаку прислугу зробив він тим мені j радикальніj справі... Додам, шчо мені j доси не признано і не вернено j половини моjіх довгів, — і вони мене неминуче уведуть у могилу перед часом, так jак уже j морально завдали мені несказані муки. Працьуjу jа страшенно, — по 13 годин у добу, — чеj би jакось вибити сьа с того, — та ба: доси не можу заробити j тілько, аби не голодувати з мамоjу. Заробльаjу jа 35 гульд. у місьаць, — с того 15 коштуjе хата, 8 дрова — а 12 гульд. лишаjе сьа нам на все житье. Не диво, шчо ми не тілько по найбільше j не бачимо мjаса — але j дуже часто не маjемо j того, шчо маjе на селі кождиj середніj мужик. Jе надіjа, шчо мені підбільшать за бібліотеку (теперь мені даjуть 15 гульд. у місьаць), — дешчо заробльу за Index до 20 томів Записок Тов. ім. Ш., дешчо за впорьадкованье паперів „Р. Бесіди“, — але се все до решти виссе моjі сили...

Зрештоjу, шчо до Фр. І. Треба увважати, шчо він швидко бачить своjі промахи і жалуjе jіх (певне, бачить промах і проти Вас), — але се не даjе гварантіjі, шчо він друге шчось не зробить.

В льапанині jазиком jего далеко перевисшаjе jего жінка — хоть і вона властиво добра.

NB: Се все пишу тілько дльа Вас.

Ось таке моjе! А тут ішче j чужого горьа купи: родина Др-ва в краjніj матеріjальніj і моральніj нужді. Старавсьа jа, аби богачі украjінські купили jего бібліотеку дльа Тов. ім Ш., — та де там! Одно слово: горе, горе j горе! Буваjте здорови. Ваш шчириj М. П а в л и к.

44. Львів, 17. III. 1898. Крижова 22.

Дорогиј Друже! Ваше сердечне письмо зворушило мене до глибини, та заразом і захитало так, јак ја мабудь ніколи не хитавсьа. Стати бібліотекарем Чеськоји Академіји Наук—дльа мене велика честь і користь не тілько дльа особи, але ј для украјінськоји справи, бо не голодујучи ј не бідујучи так јак у мојім ріднім крају, ја, мабуть, шче не одно написав би—головно порьадну біографију Драгоманова, шчо мусіла би бути власне історіјеју нашого руху за 30 років. Але ж одно те, шчо ја не видержав би с туги за рідним крајем і в Вашій льубіј Празі,—котру ја давно бажају горьаче побачити,—(не міг же ја видержати колись у Женеві і вернувсьа, хоть майже був певниј, шчо не виjду живиј із тьурми). Рідний край для мене те саме, що дльа грецького богатирьа земльа, шчо дльа риби вода. Хоть земльаки моји мабуть нікому не досолили так, јак мені,—через те, шчо ја ні перед ким не подајусьа і всім кажу в очи те, шчо думаю,—а про те ја јіх льубльу, і не можу бути без них, бо вони і својіми помилками справльајуть мене, шчо робити. Чи повірите, шчо мені дорожчиј став тој жандарм віденськиј (Чех, сучиј син!), що віз мене, закованого з Віднья, в 1882 р., дорожчиј тьуремниј сторож у Львові від усеји заграниці з јеји волеју і культурoју. Вертајучи з Женеви, ја аж здрігнувсьа з радости, коли в-перше почув на залізниці хоть по польськи: „Świeża woda!“ А ја ж Польаків не дуже то льубльу! Далі: не думају ја, шчо у Вас нема таки Чеха, гіднішчого від мене на бібліотекарьа Вашоји Академіји, хоть у мене ј је такі звјазки з Украјіноју і Росіјеју, јаких важко мати Вашому братови. По пильности ј точности, ја волів би, аби те місце заньали Ви, шчо те-ж мајете добрі звјазки—бодај з Галичанами. Вам-же, јак бачу, воно придалось би і з економічного погльаду, бо денна плата 1.40 гульд. дуже нужденна, хоть Ваша Прага, яко безмірно культурнішче від нашого подлого Львова за 35 кр. даје тілько, шчо тут і за 1.35 гульд. не најдете. Хати ј јіда у нас страшенно дорогі і страшенно нужденні,—ја сеји зими мало шчо не замерз із студени і не здох із голоду при 35 г. місьачноји плати і сиджу в хаті в папучах і обгорнениј шалем, так јак би јіхах куди,—і шче дзвоньу зубами із студени; вітер віје, јак на дворі, крізь вікна, де такі дири, шчо можна пхати пальці,—јім по најбільше картофльу і капусту; міј і мамин ідеал: коли је чим затопити і засвітити в вечір. І перебивајемосьа ми так з дньа на день. Воно ј добре тим, шчо се жене до більшоји праці, і тим, шчо все-ж таки ближче остатньоји цілі — могили. Ну, годі!..

Тепер до Вас. Післав ја Вам III, V і VI кн. „Житя і Слова“, шчо јакось добув,—і більше не можу; своји виданьа ја Вам посилав і буду посилати; казав і буду казати ј инчим, але не певниј, чи вони зробльать те. Шчо до Вашоји бібліотеки, то нішчо не вговорить „Просвітьан“, аби вони дали јеји Тов. ім. Шевченка. Једина надіја на ті книжки, шчо Ви шче мајете прислати. Ја вже писав Вам і шче кажу: був би, з Вашого боку, нерозум, јак би Ви ј далі слали јіх „Просвіті“. Ті панове не дбајуть про бібліотеку, не дбајуть про власну просвіту,—і на шчо јім јеји, коли вони вже—просвітителі народа. Зовсім не те тепер Тов. ім. Шевченка. Отже, коли Ви хочете, аби з Ваших книжок була користь дльа науки про Ваш рідниј крај і в загалі; коли хочете, аби ј Ваше імја лишило сьа в почести справді межи льудьми науки в Галичині—то конче дајте книжки сьуди: тут вони будуть у порьадку і на услуги всім. Тов. ім. Ш. рішучо купује своју хату,—бібліотека јего буде порьадно помішчена, читальньа публична і шчоденна, так шчо ја думају завести ј газети. В усьакім разі прошу Вас—усі наукові виданьа ј матерiјали шліть конче до бібл. Тов. ім. Ш.,—а решту, јак хочете, шліть „Просвіті“, нехај там јіх

јідьать миши і розбирајуть добрі льуде. Вони певні лише доти, доки бібліотекарем „Просвіти“ је Паньківськиј,—јак він кине бібліотекарство,— а кине певне—просвітську бібліотеку замкнуть і запечатајуть, коли не розкрадуть јеји. Ось Вам віз і перевіз.

Бувајте здорови. Ваш шчириј М. Павлик.

45. Львів, 9. IV. 1898. Крижова 22.

Дорогиј Друже! Посилају переклад поклику до свјаткованьа 100 народин Фр. Пальацького [1]). Рад, шчо можу чим тим причинитисьа до того свјаткованьа. Раджу не переписувати моју рукопись, а дати складати так јак је, бо наробите помилок, а се був би скандал. (Ја напр. зробив би так з Вашеју чеською рукописьу, не знајучи чеськоји мови, ні тим менче правописи). Коректу або пришліть мені, або бодај дајте јеји зробити Главачкови, шчо знаје р. мову. Назви осіб і товариств у поклику ја лишив по чески,—і так печатајте јіх. NB: не відступіть від правописи—фонетичноји, загально-признаноји дльа р.-украјінського письменства. Дльа наших москвофілів аж надто буде чистоји росіјськоји мови, на котру поклик певне буде перекладениј.

Ваш лист про бібліотеку ја в свіј час дістав і предложу јего на Виділ по свјатах. Підопру Вас, але тілько шчо до чисто наукових видань, бо бібліотека Тов. Шевченка в загалі не пријмаје чужоји бельльетристики і т. и.—нема місцьа ј не потрібно дльа цілей Товариства. Бельльетристику збирајемо тілько своју. Ваш шчириј М. Павлик.

Посилаю Вам екз. свого перекладу „Ткачів“.

46. Дорогиј Друже! хлопці, ті, шчо робльать,—одні держать завјазані очи, а другі так бігајуть інакше і ја не можу собі представити. [2])

Книжки дістав, тілько не знају чи всі. Чи Ви прислали јіх спис? Мені јего не дали. Чи Ви писали, аби ті книжки, шчо приходьать від Вас, ділив ја? Тепер се робить у себе Паньк. Він хоче запропонувати, аби „Просвіта“ дарувала всьу своју бібліотеку Тов-ву Ш. Се був би јединиј розумниј вихід, бо вона в Просвіті замкнена. Ваш М. П. [3])

Листи Б. Грінченка до Ф. Ржеґоржа.

1. Високоповажаний Добродію, я одержав випуск чеського наукового словаря—видання, що їм по правді можуть пишатися Чехи—і дякую Вам тут вельми за вашу прихильність до мене. Я можу тілки жалкувати, що ми, Українці-Русини, не маємо досі такого словаря, щоб могти завести в його діячів з братнього чеського народу, а особливо того, хто, зостаючись чеським патріотом, ділом виявляє таку велику прихильність до нашої нації. З гордою радістю дивимося ми, Українці, на високий розвиток та силу у слов'янського народу, що вмів ту силу придбати не тим, що підгортав під себе инші народи, а єдино своїми просвітними змаганнями, показуючи тим спасенну стежку й иншим братнім народам. За цю властивість чеського народу мусить поважати його кожен з слов'янської сім'ї.

Я сподівався, що матиму змогу подякувати Вам за Ваш подарунок своєю новою книжкою, але досі не міг її діждатися. Тим пришлю її згодом, як одержу,—як що тілки знатиму на той час Вашу адресу.

Прийміть же щиру прихильність та поважання од шануючого Вас В. Чайченка.

---

[1]) František Palacký, славетний чеський історик і громадський діяч.

[2]) В листі намальовано коло, в якому зірочками зазначено учасників народньої гри, за яку, очевидно, розпитувався Řehoř.

[3]) На штемпелях дати: a) Lembeg 22—1—99 Lwów; b) Prag 23—1—99 Praha.

1892. V/5. (17). *На третій сторінці листа написано*:

Дорогий Товаришу! Посилаю лист від п. Чайченка. — Концерт даємо в неділю 5/6., бо в понеділок дає рада міста раут. Напишіт се Подліпному. Шось правительство мішаєсь в справу зїзду. Зразу було дало 50% опуст на залізницю, а нині доносять телеґрами, що змінило се у недозволили опусту. Також заказала коменда войскова музикам грати, тож може бути, що і непозволит грати на концерті.

Оставайтесь здорові Ваш В. Шухевич.

2. Адреса: Россія, Черниговъ, Губернская Земская Управа, Борису Д. Гринченко

Високоповажаний Добродію! Ласкавого листа Вашого відібрав уже давненько, а й досі ще не відповів. Мушу просити за те міні вибачити. Сталося се тим, що останніми часами й годинки вільної не мав і майже місяців півтора ні на один лист нікому не відмовляв, здається.

Тепер же почну писати до своїх знайомих земляків, щоб Вашу волю вволили і допомогли Вам у Вашому симпатичному ділі [1]). Думаю що не зречуться цього як за для того, що діло добре, так і тим, що починаєте його Ви.

Про Вашу прихильність до нашого народу і про Вашу працю на користь йому давно знаю і звик шанувати Вас дуже. Шкодую тілки, що сам не багато чим можу Вам пособити. Книжки мої, у Австрії друковані, до Россії цензура не пуска, я сам де яких і не бачив, а де яких маю по 1 примірникові. Тим їх і не можу Вам дати. За те посилаю с своїх россійських виданнів усе, що маю не в одному примірникові. Все це брошурки невеличкі, але ж певне Вам відомо, що у нас цензура не пуска до друку нічого великого. До чого доходить її лютість можете бачити хоч би ось ис цієї звістки, що зараз ис Петербургу відібрав: „Настюшкоду“ (це те не винне оповіданнячко, що у Дзвінкові я друкував. Маючи на увазі, що цензура не пуска перекладів, я навіть не написав, що це переробка, а послав просто без автора. Я це вже вдруге посилаю се оповідання) перша інстанція пропустила, себ то цензурний комітет, а „Главное Управленіе“ вернуло з написом: „то-же подъ другимъ заглавіемъ печатать не разрѣшено: написано, очевидно, для дѣтей; но они должны учиться по русски! Рукопись задержать!».

Оттак, як бачите! Та що Вам про се багато писати, — Ви й сами се добре знаєте певне. А я забалакав про се тілки на те, щоб Ви не здивувалися, що тілки таку дрібничку можу Вам прислати з Россії: згадайте, серед яких умов працюємо!

Посилаю 27 книжечок. Під двома бандеролями. Книжки вишлю завтра. Присилатиму й далі по спромозі.

Дякую щиро за портрета. Свого зараз не посилаю, бо не маю, але цими днями сфотоґрафуюся і не забарюся прислати.

Сподіваюся від Вас ласкавої звістки про те, як щастить Вам у Вашій цій справі.

Дай, Боже, Вам вік довгий та добрий!

З глибоким поважанням щироприхильний Б. Грінченко.

Прошу повідомити, чи дійшли до Вас книжки.

1894. XII.6 (18). З Чернигова.

3. Високоповажаний Добродію! Оце аж тепер тілки відповідаю Вам. Посилаю свою фотоґрафію і особливо – 5 книжечок свого видання. Друкується ще — ті пришлю згодом.

На жаль, маю я дуже малі знайомости с книгарями. Певне ж знаю, що книгарі в Харькові не видають ніяких цінників. Але в київських кни-

[1]) Йде, очевидно, про збирання українського етнографічного матеріялу.

гарів—у Гомолинського, в Йогансона, в Корейко—суть. Посилаю Вам цінник Гомолинського, а инших не маю і навіть не міг добути в Корейко цінника вкраїнських книжок, бо сказано мені, що й книгарня його має тілки 1 прим. У Йогансоновому ж цінникові вкраїнських книжок мало.

Оттак, як бачите! Сподівалися Ви, що „za nové vlady zavěje... duch svobodomyslnější“ [1]). Сподівалися й ми того. Та оттак-же, як бачите, сталося: чи не гірше буде тепер, як попереду, бо цензура тепер уже й байки Глібова, тричі друковані, заборонила!

Дякую Вам щиро за Ваші ласкаві запросини в гостину до Праги. Та хоч і як хотів би у Вас побувати,—не можу цього зробити через особисті неприхильні до того обставини, що вже кілки років не дають мені змоги навіть у Галичину вибратися.

Сподіваюся, що повідомите мене ласкаво, чи відібрали цього листа й книжки. Стискаю Вашу руку. З глибоким поважанням Б. Грінченко.

1895. IV.22 (V.4). У Чернігові.

---

[1]) Це значить по-чеському: „За нової влади повіє більше ліберальним духом“.

ІВАН ЛЮТИЙ.

ДО РАННЬОЇ ТВОРЧОСТИ КОЦЮБИНСЬКОГО.

(Джерела картки з щоденника „На крилах пісні“ [1]).

Сучасне українське громадянство, в палких змаганнях і гострих суперечках пристрасно шукає вихідної точки, щоб створити нову радянську літературу.

В часи шукань нового, може найбільш пильно треба мати на оці, як проходили свою, часто тернисту та блискучу творчу путь наші попередники.

Ми маємо навести тут лише один, але характерний факт, як виростала колоритна постать корифея модерної української прози „найбільшого европейця“ [2]) Мих. Коцюбинського.

Улюблений письменник сучасности Мих. Коцюбинський, що дійшов вершин літературного олімпу, головним чином через західньо-европейську літературу [3]), у власному артистичному рості довгий час [4]) у великій мірі підлягав українській літературній, а особливо народній традиції, і це дало міцну базу для розвитку його творчости, бо ж „геній письменника розквітає разом з розквітом генія народу й гине разом із занепадом, вимиранням народнього язика“ [5]).

Народня творчість поетична „надзвичайно багата у змісті, експресивна у формах, і могутня у впливах“ [6]), була, як відомо, потужним фактором у розвиткові нашої літератури.

Проф. Дашкевич після аналізи джерел української літератури приходить до висновку, що „головним чином народня поезія була живим джерелом української літературної творчости, тому українська література відзначалась нерідко оригінальним змістом, оригінальним стилем... і була відзначена („запечатлена“) оригінальним колоритом уже починаючи з творів Котляревського“ [7]).

Традиція народньої поетичної творчости може найбільш виразно проступає в українських письменників, попередників Коцюбинського, що належали до етнографічно-реалістичної й реалістично-побутової шкіл. Яскравий виразник останньої Нечуй-Левицький виробив, навіть, популя-

[1]) „На крилах пісні“ спершу було надруковано під заголовком „Пісьня“, (картка з щоденника), в „Зорі“ за 1895 р., ч. 22.

[2]) В. Бирчак (Молодомузець), Лист до Мих. Коцюбинського. 28 мая 1908 р..

[3]) „На вироблення мого літературного смаку мали вплив найбільше письменники европейські (Золя, Стрінберг, Арне Ґарборґ, Кнут Гамсун, Від, А. Шніцлер, Верґа і др.)“ М. Коц. Автобіографічний лист до С. Єфремова 18/IX 1902 р. „Твори“ т. V, с. 219 і через три роки — „Свій літературний смак я виробив під впливом европ. літератури. Слов'янські літератури мені менш подобаються. В останні часи я дуже захоплююсь північними письменниками (Ібзен, Арне Ґарбарґ, Кнут Гамсун, Іоанас Лі, Від та инші), а також Метерлінком, Роденбахом“. М. Коцюбинський, автобіографічний лист до М. Мочульського 17/XI 1905 р. „Укр. Жизнь“, 1916 р., кн. 10—11, сс. 92 і 95.

[4]) Спочатку творчости (1884 р.) по 1900 рр. хоч спорадично народня традиція проступає у його й пізніше („Тіні Забутих предків“).

[5]) Мандельштам—„О характере гоголевского стиля“, ст. 3.

[6]) Так перефразувавши, хочеться приточити сюди знаменні слова акад. Мих. Грушевського („Історія української літератури“, кн. I, с. 78).

[7]) Проф. Дашкевич,—„Отзыв о сочинении господ. Петрова. (Отчет о 29 присуждении наград Гр. Уварова, СПБ, 1888 г.“, ст. 263).

ризуючи власною практикою поетичною, в науку укр. літератам цілу теорію вжитку народньо-поетичної традиції.—„Українська усна народня поезія, писав він, дуже видається своїми блискучими поетичними фарбами. Вся вона закидана букетами поезії, цілими покосами поетичних квіток, так що тямучий український писалник, не нагинаючись, може сміливо загрібати цілі оберемки квіток і обсипати ними свої твори,— а тому, продовжує він, українські писалники повинні обсипати свої твори цими перлами народньої поезії, як золотою ряскою. Вони дадуть їх творам гарячий поетичний народній колорит, і колорит живий в рівні з котрим твори, писані книжним робленим язиком, будуть похожі на мумії з їх гнилими тисячолітніми покривалами“ [1]).

Отож природньо, що М. Коцюбинський, виходячи у своїй роботі письменницькій із літературного доробка попередників, головним чином, Т. Шевченка [2]), й М.-Вовчка [3]), Н.-Левицького [4]) й П. Мирного [5]) засвоює почасти їх тематику й стилістичну манеру, у великій мірі підпорядковані народній традиції.

Відомо, що Коцюбинський в дев'яностих роках був перейнятий народницькими тенденціями.

Заробляючи спершу на селах (приватними лекціями), а потім у філоксерній комісії, він із захопленням переводив культурницьку працю серед селянства, переймався всім народнім, кохався в народній поезії, про це свідчать спогади селян [6]) і листи Андрія Дуляка [7]) який під впливом письменниковим збирав народні пісні [8]) й пробував, навіть, писати на народні теми [9]).

---

[1]) Акад. С. Єфремов—„Ів. Левицький-Нечуй“, 1924 р. сс. 71 і 74.

[2]) П. Филипович — „Коцюбинський і Шевченко“, „Життя і Революція“, кн. 2—3, р. 1926, ст. 49.

[3]) а) „На 13-му році я випадково дістав кілька томів „Основи“, і оповідання Марка Вовчка, а потому „Кобзарь“ уже безповоротно напрямили мене на свідомий український шлях“—Автобіограф. лист до С. Єфремова 18/IX—902 р. „Твори“ т. V, ст. 217.

б) „Серед тих авторів, яких я ковтав десятками, найбільше враження зробив на мене М. Вовчок, а потому Шевченко“. Автобіографічний лист до М. Мочульського. „Укр. Жизнь“, 1916 р. кн. 10—11, ст. 91.

[4]) а) „Може-б Ви знайшли можливим дати одно з них (оповідань І. Л.), ще аркушів 6—7 можна-б уділити одному авторові, коли той автор такий відомий і такий шановний скрізь. Лист. Коцюб. до Н-Левиц. 15/II 1903 р. „Жит. і Рев.“ № 1, 26 р., ст. 73.

б) „Бажаю й Вам здоров'я та сил для праці, такої цінної й дорогої нам“. Лист М. Коцюб. до Н.-Левицького 16/IV—903 р. „Ж. й Р.“, 1926 р. кн. I, ст. 73.

с) „Старші письменники, — учителі наші (ніде правди діти) більш прислухалися до живої народньої мови, більш придивлялися до неї, ніж молодші“.—Лист М. Коцюбинського до Н.-Левицького 2/XII—1904 р. „Ж. й Р.“ 1926 р. кн. I, ст. 74.

д) „Я ніколи не зважив би ся знехтувати волю такого відомого, заслуженого перед Україною і любимого письменника, як Ви“.—Лист Коцюб. до Н.-Левицького 31/III 1906 р., „Ж. й Р.“, кн. I, 1926 р. ст. 74.

[5]) а) „Ваші твори мали великий вплив на мене: опріч величезного літературного хисту, який зразу зачарував мене, я бачив у них широкий та вільний розмах думки— власне те, чого не стає мало не всім нашим белетристам Я читав і перечитував Ваші романи, упивався їми“. Лист Коцюбинського до П. Мирного 10 липня 98 р. „Червоний Шлях“, 1923 р., кн. 9, сс. 194—195.

б) „Ви, найбільш шанований мною письменник український, сила й краса літератури нашої... Мій пієтизм до Вас розділяють й земляки“. Лист Коцюб. до П. Мирного 9 травня 1898 р. „Черв. Шлях“, 1923 р., кн. 9, ст. 193.

с) „З сучасних укр. письменників мені більше подобаються Стефаник, Франко, Мирний, Кобилянська, Л. Українка, Самійленко, Лепкий“. Лист Коц. до М. Мочульського, 15 січня ст. ст. 1906 р. „Укр. Жизнь“, 1916 р. кн. 10—11, ст. 94.

[6]) Ів. Заїка, Селяне про Коцюбинського, „Життя й Революція“, 1926 р., кн. 7, сс. 82—83. [7]) Дивись додаток.—Листи А. Дуляка до М. Коцюбинського. ст. 29.

[8]) А. Дуляк написав 78 нар. пісень і переслав їх Коцюбинському (переховуються в архіві письменниковому). [9]) А. Дуляк написав і переслав Коцюбинському 2 казки: „Розум та щастя“, і „Кук“ і оповідання „Попав на свата“.

Крім того знаємо, що Коцюбинський захоплювався тоді російською [1]) й польською [2]) народницькою літературою і що його народницькі симпатії десь уже в ті часи, набрали широко-громадських форм—він тоді належав до нелегальної народницької громади „Тарасівців“ [3]). Про це свідчать листи його до дружини, які зогляду на їх цінність багатьома сторонами наведемо тут вповні.

1. „28 вересня 96. Алушта. А нині пошта принесла мені чимало. Насамперед „св. письмо“... Відтак—Маковей прислав „Буковину“, те ч. де надруковано кореспонденцію мою. Прохає, коли мене „нападе муза“ і напишу яке оповідання, прислати йому... Буду продавати св. письмо по 1 р. 50 коп., а стоє 1 р. 5 к.—лишок в карнавку [4]). Несподівану посилку дістав... од А. Кримського з Звенігородки, прислав мені свою книжку „Повістки і екскізи“, яка вже є у мене... (хіба на карнавку подарувати). Щоб не бути в довгу послав йому нинiж своє оповід. „Для загального добра“, а позавтру пишу до нього листа. Він цікава для мене людина. Прийшов лист і од Мальованого з Київа. Лист якийсь сумний. Каже, що скрізь панує якась апатія, всі повісили носа на квінту, щось діється в б-ві (товаристві чи що Л.), бо Тарас боїться за його цілість, гадає, що де-хто вийде, бо що може розпастися ціла громада... Намагається аби скликати на осінь з'їзд, аби вияснити собі наше становище. Дістав врешті листа од Харжевського. Звернись до нього за журналами, він не відмовить“.

2. „12 жовтня 96. Куру-Узень. Вчора... почта принесла мені „Зорю“ та лист од Вороного. Відповів Вороному й Німцевичам. Лист Вороного весь наповнений Галицькою політикою. Прохає Вороний аби дати що небудь до „Життя й Слова“. Зоря мало цікава. „Не той став“... Нудне, як і спочатку. „Бобо“, опов. Галичанина неможлива дурниця. Навіть іскорки таланту не-помітно у автора. Співомовки Руданського, де-які масні дуже, за ними йде вірш Ульяна Кравченко „неудобочитаємий“. Ще одно число „Зорі“. дістану тут—20, а 21 пришлють вже до Вінниці. Сивенький прислав Зем. Сбор. № 7 і Журнал Постан. за р. 95. Листи до Сивенького і до Киян напишу теж з дому вже. Хочу попереду побачитися з Вітальом та порозумітися з ним і порадитися. Тай чекаю відповіди з Київа на останній лист мій. Не турбуйся, голубко, я обережний і ні собі ні справі не пошкодю. Добре, що ти маєш польські книжки, тільки жаль, що такий мало цікавий автор попався тобі. Вільчинський писав давно вже, він не з кращих письменників, хоч у нього є нічогенько річі. Особливо гумористичні, напр. „Dla dobra dzieci“, „Pamiętnici plotkovza“, „Woly roboczy“ вже як приїду сам виберу тобі що краще. А тим часом вчися читати. Прочитай Міцкевича, особливо Пана Тадеуша, здається том III. Дуже гарна річ.

Обід у Княжевича [5]). По хаті літає нудьга. Скільки там гною, сміття й всякої гидоти. „Раби, підніжки всякої влади, палять фіміям навіть земським начальникам. Хоч би тобі одна благородна думка, хоч би одно людське слово. А нічогісінько... що спинив увагу на поганих людях є дві причини: 1) У мене немає нині других і 2) вийшовши з такого морального смітника, з хліва такого, мені хочеться спочити душею коло моєї чистої, хорошої Вірунечки“.

---

[1]) Лист Коцюб. до дружини, 9 жовтня 1896 р. „Читаю тепер Глеба Успенского. Це один з любимих моїх московських авторів“...

[2]) Перекладав Е. Ожешко „Тадейко“. рукопис перехов. у Чернигів. Держ. музеї.

[3]) С. Єфремов, З громадського життя на Україні, Київ, 1909 р.

[4]) Мабуть каса товариства.

[5]) Дідич того району, де працював на філоксері Коцюбинський.

Отже коли мати на увазі, що Коцюбинський у 90 рр. був перейнятий всім народнім і звичайно, як художник, найбільше кохався в народній творчості[1]) поетичній, рідній йому ще змалку[2]),—то стане зрозумілим, що народня традиція міцно[3]) опанувала художню свідомість молодого автора, і це дало йому той багатий мистецький грунт, на якому так пишно забуяли запашні квіти рідного слова, бо-ж відомо, що „життя та свіжість може літературна мова тільки тоді заховати, як що вона держатиметься джерела... рідньої народньої мови“ [4]). Коцюбинський це розумів і уже досягнувши мистецьких вершин, цього принципу додержувався.

„Чернигів 3/I—910 р. ст. 119. Дякую, пише він 3/I—910 р. Вол. Гнатюкові, і за обидва збірники: це такий багатий, інтересний матеріял, особливо для нашого брата белєтриста. Я дуже ціню такі книжки і змушений жити в місті, далеко од народу, я часом з головою пірнаю в етнографічні записи, в те чисте і свіже джерело народньої творчости та покріпляю тим свої сили“.

Ці останні слова блискучого нашого прозаїка, виголошені ним в часи його найвищої дозрілости, особливо треба-б пам'ятати нашим молодим авторам.

Ця народня традиція особливо виразно проступає в ранньому періоді творчости Коцюбинського. Багато його творів цього часу дійсно таки „обсипані перлами народньої поезії, от як „Андрій Соловейко“, „Завидющий брат“ (казка з народнього поля), „На віру“ (1891 р.), „Помстився“ (1893 р.), „Для загального добра“ (1895 р.) і „На крилах пісні“ (1895 р.).

Джерелами останнього твору, як покаже дальша аналіза, стали: 1) Збірка чумацьких пісень Ів. Рудченка, з розвідкою: „Чумаки въ народныхъ пѣсняхъ“, 2) три чумацькі народні пісні, і 3) мабуть, як літературний жанр, нарис Н.-Левицького „В концерті“ [5]).

---

[1]) Лист до дружини: „31 студня 1895 р. Коли-б ти знала голубко... в гостину приїде Боровик з дружиною... Новелю свою, чи краще, образок з життя молдуван, почав уже... Що не кажи, а ці святки, цей святий вечір, маланки, ці колядки й щедрівки мають для мене значіння, промовляють до мене згадками, щасливих дитячих літ, віють поезією давніх, доісторичних часів“...

[2]) а) Автобіографія Коцюб. Акад. С. Єфремов, Коцюбинський, 1922 р., ст. 170.

б) В архіві письменниковому, переховуються записані ним народні пісні (3 чумацькі пісні).

[3]) І, як знати, може то народницькі симпатії дали початки тій свідомості і переконанності, що своїм поетичним словом, він мусить служити в першу чергу своєму народові, про що свідчить оцей, що ми його тут наведемо, його лист до редактора „Новаго журнала для всѣхъ“. „Милостивый государь! Охотно соглашаюсь на помѣщеніе перевода моего разсказа „Подарунок на іменини“ в іюньской книжкѣ „Новаго журнала для всѣхъ“. Размѣръ авторскаго гонорара за этотъ разсказъ предоставляю опредѣлить Вамъ. Просилъ-бы только, какъ и на будущее время (если конечно соглашеніе между нами состоится), присылать мнѣ для просмотра рукопись переводовъ.

Относительно остальныхъ Вашихъ предложеній, скажу слѣдующее: я предпочелъ бы печатать нѣкоторые изъ моихъ разсказовъ одновременно въ Вашемъ журналѣ (переводъ въ рукописи) и въ украинскомъ, при условіи оплаты листа 125 р Вознагражденіе переводчика въ эту сумму не входитъ. Разсказы, которые будутъ напечатаны раньше въ Вашемъ журналѣ, а потомъ уже черезъ извѣстное время въ украинскомъ изданіи, оплачивается Вами 200 руб. за листъ.

Что касается предоставленія Вашему журналу исключительнаго права на помѣщеніе нѣкоторыхъ моихъ разсказовъ, то это предложеніе для меня непріемлимо. (Если, конечно, я правильно понялъ смыслъ предложенія—лишеніе меня права печатать предоставленный Вамъ разсказъ въ украинскомъ подлинникѣ).

Отвѣтъ на это письмо, просилъ-бы прислать до 15 іюня, такъ какъ послѣ 15-го, я уѣзжаю за границу“. [4]) О. Курило, „Уваги до суч. літературної мови“, ст. 5.

[5]) Звичайно могли бути й инші джерела, як пісні та перекази, які Коцюбинський знав, але ми про инші джерела не маємо відомостів.

У відділі етнографічному бібліотеки письменникової, переховується дуже популярна тоді в народницьких колах книжка, „Чумацкія народ. пѣсни“ з розвідкою „Чумаки въ нар. пѣсняхъ“, що її видав Ів. Рудченко 1874 року в Київі, вона й стала джерелом для картки письменника-народника, бо як раз пісні під №№ IX, XII, XIII, XIX, XXI, XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XXXII, LV, LXI, де мова йде про факти чумацького життя, змальовані письменником у нарисі,—підкреслені чорним оливцем і, як побачимо далі, елементи цих пісень проступають і у творові Коцюбинського. У розвідці Рудченковій подані всі етапи життя чумацького в X розділах. Коцюбинський очевидячки захопився найбільш драматичною подією — „нападом на чумаків“ (VII частина „Нападенія на чумаковъ“).

У будові свого твору письменник наслідує композицію народньої пісні, що „веде за валкою“, вибіраючи за художнє ядро для свого твору, фінал пісні—в глухому степу „Кріваву драму“, а щоб утворити фон для цієї драми він розгортає широку картину чумацтва, ускладняючи таким чином композицію свого твору компонентами—пригодами: 1) хвора, чи без паші худоба в дорозі, 2) чумак-гуляка, 3) хворість і смерть чумака, 4) туга молодого чумака за дівчиною. Ці компоненти творять живе коло чумацького побуту, найбільш динамічним рельєфом якого й є „крівава драма“ в степу.

Цю мальовничу мозаїку своєї картини письменник вправляє в роскішну віньєтку, химерно сплетену з вражінь і настроїв поетових, збуджених рідною піснею на чужині[1]).

Ці вражіння й настрої спочатку становлять насичену ліризмом експозицію твору, а під кінець творять емоційне завершення картки „На крилах пісні“.

Як ми сказали раніш, Коцюбинський знав зазначені нижче, підкреслені в збірці пісні, й їх елементи дійсно проступають в його творові. Порівняймо окремі місця з підкреслених письменником пісень із його твором. Він підкреслив:

1. Пісню № VIII.[2]). У цій пісні маємо такі рядки:

10. Сиві воли запрягайте... 11. Гей, хлопці встали, вози підмазали
14. Сиві воли позапрягали...

І далі:

17. Гей, попереду чумацький отаман 18. На воронім коні грає

У творі Коцюбинського маємо (а в пісні ним записаній, цих елементів немає):

сиві воли запрягайте (217 ст.)[3]), вози підмазали (217 ст.), на воронім коні (222 ст.

У пісні IX маємо:

39. Ой лежать наші чумаченьки 40. Як в'ялая риба.

У творі Коцюбинського:

як в'ялая риба, лежить хорий чумак (219 ст.).

---

[1]) М. Вороний у листі до Коцюбинського писав про „На крилах пісні“: „Не пригадаю гаразд—чи се Ви мені оповідали про свій план, чи я десь прихапцем читав якийсь Ваш етюд, де автор десь в степу, либонь уночі, чує чумацьку пісню і вона своїм змістом і чудовою мелодією, навіває на нього ріжні думи, зворушує душу і заносить десь далеко в сфери щасливої фантазії. Як що я помилюсь і ся річ не була надрукована, то як би то гарно було, коли-б Ви її викінчили й прислали нам в укр. альманах“. („З надхмар і долин“).

[2]) Цеї пісні є 7 варіянтів у збірці Рудченковій; але із всіх їх не можна скласти пісні, що переховується в архіві Коцюбинського, бо ні в одному варіянтові немає таких діялектизмів, як „ою у ранці“, „яй ми будем“.

[3]) Всі цитати з „На крилах пісні“ я брав з І тому творів Коцюбинського, ДВУ, за редакцією акад. С. Єфремова, Київ 1922 р

У пісні XIII маємо рядки:

Ой, шинкарочко Настусю
Та дай меду-вина нап'юся

У творі Коцюбинського:

Зап'в чумак, загуляє, лишить добро своє у шинкарки Настусі (т. I, ст. 219).

У пісні XXI маємо:

39. Ой насипте рибалоньки
40. Високу могилу
41. Посадіте, рибалоньки
42. Червону калину
43. Ой щоб було виднісенько
44. На всю Україну

У Коцюбинського:

висипали високу могилу, щоб з тої могили видно було його рідну Вкраїну... (т. I, ст. 220).

У пісні XXIV, маємо епітети:

Мережані ярма, тернові занози
Я сам собі пороблю,—

Мережні ярма, тернові занози
Ще-ж бо я й сам пороблю,

У творі Коцюбинського:

Бряжчать мережні ярма з терновими занозами (217 ст.).

У пісні XXV:

Ой сидить пугач на могилі,
Та на вітер надувся:
Ой, сидить чумак на переднім возі
Та вже лиха здобувся.
Ой, сидить чумак на переднім возі—
На важницю схилився,—
Ой правою та рученькою
Та за серце вхопився.
„Ой ви чумаки, молодеє браття,
Зробіть-же ви славу:
Та викопайте мені молодому
Та глибокую яму!
Ой, ви чумаки, молодеє браття,
Ви люде пригожі,—
Та побудуйте мені молодому,
Домовину з рогожі...“
Ой як-же буде з вас который, браття,
В своїй сторононьці,—
Поклоніться отцю, моїй старій неньці.
Й моїй дівчиноньці!“

У творі Коцюбинського:

Ось на задньому возі лежить хорий чумак, на важницю схилився... Ох умре він, умре на чужині... Не дурно-ж пугач пугав край гаю.. Хто поховає його в чужій сторононьці, де чужії люде? Є, не чужії: все то товариші, милиє браття його... І прохає він своїх товаришів, як будуть повертатися у край рідний, уклонитися від нього отцю, неньці й вірній дружині... Та ще й благає хоч притиками викопати йому діл глибокий, зробити домовину хоч з рогожі (сс. 219—220).

У пісні XXVI:

3. А як стало та сонечко, стало поміркать,—
4. Стали в того чумаченька воли приставать
5. Стали в того чумаченька воли приставать,
6. Стали того чумаченька в степу покидать.

У творі маємо:

То воли йому пристануть, або похоріють — і тоді чумакові пропаща година (сс. 218—219)

У пісні XXVII, варіянт Г:

13. Товаришу, мій рідний брате,
14. Вчини ж мою волю:
15. Вижини всі вісім сірих волів
16. До гробу за мною!...
17. Ревнули сірі воли,
18. До гробу йдучи...

У творі:

Ревнули сіри воли, до гробу йдучи за своїм господарем (ст. 220).

У пісні LXI-й маємо:

14. Мене змиють дрібні дощі,
15. А розчешуть густі терни,
16. А висушить ясне сонце,
17. А розкуйдить буйний вітер!

У творі:

Змиють чумакову головоньку дрібні дощі, а розчешуть густі терни, а висушить ясне сонце, а розкуйдить буйний вітер (218 ст.).

Крім наведених, подибуємо в творові Коцюбинського—елементи й инших пісень.

У пісні XXXVII, маємо рядки:

Та йдуть воли дорогою
Та все бедратії.

У творі Коцюбинського:

Лінивою, тихою ходою чвалають круторогі, бедраті воли (217 ст.).

У пісні L:

Потоптала черевички,
На дорогу вибігаючи;
Виплакала карі очі,
Чумаченька виглядаючи.

У творі:

Десь вона вже потоптала черевички, на дорогу вибігаючи, виплакала карі очі, чумаченька дожидаючи (222 ст.) та инші.

Другим джерелом для твору Коцюбинського, як зазначено раніш, були три чумацькі пісні, записані автором на двох аркушах поштового паперу[1]).

Подамо текст цих пісень:

1 пісня.

1. Ясно, ясно, а сонечко сходить,
Я хмарнесенько заходить.
Смутен, смутен, а чумацький атаман,
Він по табору ходить
5. Що він ходить—білі руки ломить
Він словесно й говорить.
Я й ви хлопці ви добрі молодці
Я й уставайте—вози мажте.
Вози мажте, ярма наривайте,
10. Сіри воли запрягайте.
Хлопці встали я вози помазали
Нові ярма понаривали.
Нові ярма та й понаривали
Сірі воли позапрягали
15. Шляхом (степом) ідуть—нові вози риплять
Сірі воли ремиґають
Попереду я чумацький отаман
На свистілочку (сопілочку) грає,
Що він грає-грає вигравае
20. Він пригодоньку знає.
Ой, ви хлопці, ви добрі молодці
А де ж будем ночувати.
Я й ми будем, а будем ночувати[2])
У зеленому байраці, недалеко од зеленого гаю
25. Розбійничків виглядати
Недалеко од зеленого гаю
Будем вогонь раскладати.
Що найстарший ой тай розбійник
На сірому коні грає.
30. Що ж він грає, та грає вигравае,
До табора привертає,
Ой ви хлопці, ви добрі молодці
Я й де-ж ваш отаман.
35. Наш отаман, я ходить між возами,
Умивається сльозами
Що він ходить, я ходить між новими
Умивається дрібними.
Ой, ви хлопці, я ви добрі молодці
40. Ой беріте дрюки в руки
Гей та бийте, бийте не жалійте
На нові вози кладіте
Та й повезем ю город Полтаву
Та зробимо собі славу,
45. Що їх сорок-сорок ще й чотирі
Нас десяти не побили.

2 пісня.

1. Та сірі воли—сірі половії.
Та й чого ж ви тай похмурніли,
Я чого ж ви тай похмурніли
Я наш хазяїн тай не жаліє.
5. Наш хазяїн не жаліє,
Гай у Крим їде та шибко гонить,
Ю Крим їде та шибко гонить,
Я із Криму їде та важко бере
Із Криму йде та важко бере,
10. Я з гори їде, та й не гальмує,
Я й на гору їде та й не бичує,
Дубиною тай поганяє.
Та товаришів тай обганяє,
15. Товаришів обганяє,
Та до трахтира та й привертає
Ой до трахтира тай привертає
Я на шинькарку та щей гукає,
На шинькарку та щей гукає:
Я шинкарочко, ой молода,
20. Шинкарочко й та молодая,
Я й усип кварту та шей горілки,
Усип кварту та шей горілки
Бо не мав же я та зроду жінки.
Пропив воли, пропив вози,
25. Я пропив ярма та щей занози.
Зосталася та й одна ж важниця.
Та й юу ранці та похмелиться.

---

[1]) Переховуються вони в архіві Коцюбинського в Черниг. Держ. Музеї.

[2]) У зеленому байраці—не далеко од зеленого гаю
Будем вогонь разкладати
Ой будем, я будем розкладати (чи роспаляти *І. Л.*)
Розбійників виглядати.

3 пісня.

1. Та ходив чумак, та ходив бурлак,
Я сім год по Дону,
Сім год по Дону.
Та не случилося та пригодоньки й
А ні з роду йому.
Ніколи йому, та случилася
Та пригодонька я йв Криму йдучи
З Криму йдучи та на тому полі,
Та на край, край дороги,
10. Та воли пасучи.
Воли пасучи, та сірі ж воли,—
Та сірі воли похраміли (покривіли) та чумак заболів.
Чумак заболів, тай чумак больний,
Чумак нездоровий та й у возі лежить.
15. На возі лежить, та ніхто ж його
Та й не розпитає,
Я що в його болить.
Що в його болить,— та й болять руки,
Та болять ніжки,
20. Я й болить голова
Болить голова, тай й болить, болить
Та й головушка,
Щой чужа сторона
Чужа сторона—та чужа й
25. Моя сторонушка,
Я що роду нема
Що й роду нема та тільки ж роду та родиноньки,
Що товариш один,
Товариш один.
30. Та товаришу, та мій рідний брате,
Не покидай мене
Не кидай мене та продай вози
Ярма щей занози
Та поховай мене
35. Та на тім шляху
Та на битому—я де чумаки йдуть
Де чумаки йдуть та й під білою
Та березою-я й мед-горілку пьють
Мед-горілку пьють,—та й один
40. Чумак тай наливає,
Я другий випиває.
Другий випива, та ніхто ж
Та не згадає, я що його нема.
Що його нема—та й у Крилові
45. Славнім городочку та й ударили в дзвін
Ударили в дзвін та ще по тому
Та по чумакові, та що ходив
48. На Дін.

Коли порівняти текст першої пісні з текстом пісні, що її у своєму творі цитує Коцюбинський, то побачимо, що ці тексти майже ідентичні. Викинув з цієї пісні Коцюбинський за порадою Кононенка[1]) лише два рядки:

Що він ходіть—білі ручки ломить
Він словесно й говорить.

І дещо змінив:

У пісні з архіву:	У пісні з твору:
Яй ми будем, а будем ночувати	Ой ми будем, будем ночувати
У зеленому байраці, недалеко од зеленого гаю.	В чистім полі, край байраку;
Розбійничків виглядати,	Недалеко від зеленого гаю
Недалеко од зеленого гаю	Будем вогонь розкладати (221 ст.).
Будем огонь разкладати	Із за того зеленого гаю
	Розбійнички виглядають (222 ст.).

Змінив також діялектизми й ще деякі слова:

У пісні з архіву:	У пісні з твору:
1. Я хмарнесенько заходить	А хмарнесенько заходить
2. Смутен, смутен, а чумацький отаман	Смутен, смутен чумацький отаман
3. Я й ви хлопці, ви добрі молодці	Г е й ви хлопці, ви добрі молодці
4. Я й ми будем, а будем ночувати	О й ми будем, будем ночувати
5. Попереду я чумацький отаман	Попереду чумацький отаман
6. Щ о найстарший, ой та й розбійничок	Щ о найстарший та й розбійничок
7. Я й де-ж ваш отаман	А де-ж ваш отаман
8. Ш о він ходить, я ходить між новими	Щ о він ходить, ходить між новими
9. С і р і воли	С и в і воли
10. Вози п о м а з а л и	В о з и п і д м а з а л и
11. На с і р о м у коні грає	На в о р о н і м коні грає

Елементи другої пісні проступають у Коцюбинського, коли він змальовує образ чумака-гуляки.

У пісні:	У творі:
Пропив воли, пропив вози	І от з нужди та згоря зап'є чумак,
Пропив ярма та ще й занози,	загуляє, лишить добро своє у шинкарки Настусі.
Зосталася т а й о д н а в а ж н и ц я	н а о с т а н н ю в а ж н и ц ю п о х м и л я є т ь с я (ст. 219).
Тай ю у ранці та п о х м и л и т и с я.	

[1]) Ів. Лютий—„М. Коцюбинський і М. Кононенко". „Україна", 1926 р., кн. І.

Елементи третьої пісні, подибуємо у змальованні хорого чумака:

У пісні:

Та случилася та пригодонька
Я й з Криму йдучи....
Та сірі воли похраміли
Чумак заболів

У творі:

Та нема гіршої пригоди
Як слабість у дорозі (ст. 219).

У пісні:

У пісні просить хорий чумак товариша поховати його:

Де чумаки йдуть та й під білою
Та березою, я й де мед-горілку пьють

У творі:

Вволили чумаченьки товаришову волю, он там в долинці під білими березами копають уже діл глибокий, довічню хату чумакові (ст. 220).

Нарис Нечуя-Левицького „В концерті", що ми зазначаємо його, як третє джерело, було надруковано у книжці 11-й і 12 „Зорі" за 1887 рік; Коцюбинський певне читав цей нарис, бо журнал „Зорю" він одержував[1]). Цей твір попередника Коцюбинського[2]), композиційно і стилістично дещо подібний до „На крилах пісні".

Наведемо для прикладу уривки з нарису Нечуя-Левицького.

„Був концерт... Я сам сижу й думаю. Мотиви зачіпають нерви. Гарно мені... От перед моїми очима виступають якісь картини ніби туманом повиті... За ними йдуть ніби перед моїми очима цілі події, цілі сцени... Дужі голоси вдарили чумацьку пісню. Пісня торжественна, мелодія богата. Простор, воля, широкість без краю чується в тій мелодії. І знов наче чарами піднялась завіса. Знов бачу тебе мій рідний краю! Наче чарами розстеляється передо мною зелений степ. Весна. Ранок. Сонечко зійшло. Степ зеленіє. Трава припала росою. Степ лиснить, цвіте, живе й дише. Над степом шугають орли. В небі співають жайворонки. Степ пахне, дише, живе, дріжить під маривом сонця... Які пишні всі рідні степи весною. Ген-ген далеко в степу сунеться довга валка чумаків і їх пісня ллється по-над степом".

Як бачимо картина зовсім ніби подібна до початку „На крилах пісні". І в Нечуя-Левицького і в Коцюбинського звукові враження рідної пісні перетворюються в здорові образи, лише в першого більший репертуар пісень і тому ці образи творять мінливі і ріжнобарвні картини, а дія відбувається в театрі, а в другого ці образи є наслідок вражінь лише від чумацьких пісень і систематизовані в одну картину, а творчий акт ніби проходить у молдаванській колибі.

Отже, розглянувши джерела „На кралах пісні", мені здається, ми можемо припустити, що нарис „В концерті", а також може й розвідка Ів. Рудченка могли стати Коцюбинському за композиційну основу твору, а народня творчість тим мистецьким пітканням, що ним вразливий артист насичений глибоким ліризмом, прибравши мелодію звуків у барвисті шати слова, вигаптував вибагливий серпанок свого твору, хоч може, ще невправна рука молодого майстра слова не скрізь і не вповні поєднала поетичний матеріял джерел творчим синтезом.

Додаток.

Листи Андрія Дуляка до М. Коцюбинського.

17/VII—903 р.

І. Я ище спомынаю той рикъ въ которому я з Вамы познакомывся; я и теперъ якъ подумаю за Васъ то не наче Вас бачу перед собою, я думаю, що вже рокивъ десять як я Васъ бачыв; правда, мы одного року трохы говорылы через лысты; що то тры лыста я видъ Васъ получыв и кныжкы за що я Вамъ и тепер дуже дякую. Я ваши пысьма и тепер бережу и хвалюсь нимы и сохраняю на пам'ятку. Я Вас просывъ що бы вы міні прислалы свій патрет; Вы написалы що як сныметесь то прышлеты; но

[1]) У бібліотеці Коцюбинського й досі переховуються №№ „Зорі" за 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896 і 1897 рр.

[2]) „Старші письменники—учителі наші" (Лист М. Коцюбинського до Н.-Левицького. 2/XII—1904 р. „Життя й революція", 1926 р., кн. І, ст. 74).

я писля того лыста бильше не получавъ. Теперь я не живу в Лопатыньцах а в г. Одесси и здумавъ напысаты до Васъ лыста: Я вже бачивъ надруковани Ваши оповидання томъ перший но его не чытавъ, а идно Ваше оповидання чытавъ на руськи мові под заглавомъ: „На камнѣ“ которы не давно друкувалось в часопыси: „Южное Обозреніе“ я його читавъ. Прошу Вас пані, будьты настылькы добрі не видкажить моеї просьбы пришлить мені Вашу фотографію я буду дуже Вамъ дякуваты, нехай я Вас побачу на карточци то я буду дуже радый. За Лопатынь я Вамъ ны можу ничого напысаты бо я вже давно з дому и не знаю що там диеться. Другым разом напишу Вамъ бильшы а тепер будьте здорови.

II. Лопатинці. 25/V—1908 р... Шлють Вам привіт всі котрі Вас знають із Лопатинських людей і бажають Вам всього найкращого. Писати Вам їх не буду, бо не поміститься, нарешті є такі котрі Вас знають, а Ви їх не знаєте, а найбільше з молодших. Ті книжки, котрі Ви мені колись прислали цеї зими, з дозволу нашого священника, усі віддав в школу і з школи на село дав читати (бо від мене з дому, всім селянам не зручно було брати), і таким способом я познайомив усе село з Вами; всякий, хто тільки прочитав, то сказав спасибі...

III. С. Лопатинці. 2/II—910 р. Я дуже зрадів, діставши від Вас листа, дуже велике спасибі Вам, що ви за мене не забуваєте, а даєте на кожного мого листа одповідь...

За 17 років[1]), село то перемінилось трохи, тільки люде в селі ті ж самі: багатих зменшилось, а бідноти прибавилось, а вперед дуже мало поступились. Тілько правда, що тепер є таких людей більше, котрі вже знають, яких батьків вони діти. На мій погляд, селянські люде скоро-б пішли вперед, тільки брак гарної школи—а її в селі нема. Так що, промінь світа дуже маленькими щілинами проходить до селянських людей...

Ще багато є в селі людей таких, що вас пам'ятають, і шлють Вам низенький уклін, та бажають Вам всього найкращого: Ваші старі знайомі Іван Богачук, Сіфон Мельник та інші.... з молодих, Вас теж багато пам'ятає, котрих Ви навіть не знаєте. Лопатинці, Вас дуже довго пом'ятатимуть.

IV. С. Лопатинці. 3/I—1913 р. Стараюся як можна більше, розповсюдити українських книжок серед селян. Починають лучше вони цікавитися як раньше, спасибі Вам, що Ви зробили гарний початок, приславши мені скільканадцять примірників українських книжок, а я сам, щорічно добавляю, і вже маю гарненьку бібліотечку (примір. 100 на кар. 25), а ще цього року виписую з Київа кілька примірників. Не тільки для своєї бібліотеки, а навіть де-кілька селян, дали 2 р. 50 коп., що-б для них виписати календарі одривні та книжки. Найбільше охочі селяне до гумористичних оповіданнів. Руданський, Квітка, Левицький-Нечуй (баба Параска та баба Палажка, Кайдашева сім'я) та Стороженко в великий повазі. Тілько на жаль, наші українські видавництва не випускають повністю творів, якого небудь письменника, а то дивись—одно видавництво випустило одну частину, а друге—другі, або збірай дрібненькими книжечками. Вибачайте пане, що я Вас потурбую, хоч і Ви слабі, але може Ви найдете можливим передати до української книгарні мій заказ на книжки. Я завше виписую з книгарні був.—„Кіевская Старина“, але мені ще ніколи не вислали всього того, що я прошу. Пишуть, що або нема, або заміняють другою, або нашлють дрібненьких книжечок—а я хотів-би, щоб мені вислали тільки книжки за які я прошу, і попросіть, як можете, щоб, зробили знижку, як 10%. В книгарні „Кіевск. Стар.“, є видання Ситіна, Губанова и других російських вид., то як-би таких видань не було в укр. книгарнях, то було-б краще, а то виписуєш, надієшся на гарне видання, а виходить чорт зна що.

[1]) Як Коцюбинський був у с. Лопатинцях.

МИХАЙЛО СКУГАР-СКВАРСЬКИЙ.

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ.

(В українському гуртку студентів-ветеринарів у Дерпті).

В кінці минулого століття остзейські губерні були цілком знімечені; до всього не німецького ставилися з призирством. Особливо такий настрій яскраво виявлявся у культурному центрі Остзейського краю — Дерпті. З найбільшим призирством Німці і знімечені Естонці ставилися до всього російського та естонського. Якщо студент-Росіянин звертався на вулиці до перехожих з запитанням по-російськи, то часто діставав у відповідь по-німецьки: „я не розумію по-татарськи". Щоб виявити до кого-небудь найвищий ступінь призирства, остзейський Німець називав його „русская свинья" або „куле" (естонська лайка). Коли остзейський Німець виїздив у російські губерні, то говорив, що він їде за кордон. За таких умов значна частина Естонців і Латишів, що не втратили ще рідного грунту, охоче йшли на зустріч русифікації.

Мабуть через русифікацію, що проводилась в Остзейському краї, у дерптському ветеринарному інституті була катедра історії російської літератури. Цю катедру за моїх часів займав професор П. А. Висковатов, письменник, хоч не з видатних, видавець першого повного зібрання творів Лермонтова. Цей професор відограв не малу ролю в підтримці й розвитку українського руху в Дерпті. Приятель Ф. Лассаля, прихильник Д. Гарибальді, на якого він походив з вигляду й одягу, революціонер вдачею, П. А. Висковатов чи Висковатий викладав власне історію революційної літератури; такий напрямок дуже підходив до настрою російського та українського студентства в Дерпті, бо туди йшов увесь політично-неблагонадійний елемент із усіх вищих наукових закладів тодішньої Росії. Українська література, особливо Шевченко, займала не останнє місце в лекціях Висковатова. І иноді екзаменаційні теми він давав із української літератури, так наприклад, моя екзаменаційна тема з історії літератури була — „Шевченко как поэт народный".

Іскри революційного вогню Ф. Лассаля, що навіть усю історію трактував як боротьбу зо всякого роду неволею і як втілення волі, і Гарибальді, що поклав життя на боротьбу за волю, часто блимали в лекціях Висковатова з історії літератури. Ці іскри того божественного вогню, що його яскраве світло мені довелося потім спостерігати у П. О. Куліша, і приваблювали вільнолюбиве революційне студентство на лекції Висковатова. Навіть розледащілі нероби з товариства мочемордія відвідували його лекції з російської, української і західно-европейської літератури; вони хоч не визначалися глибокою науковістю, але живим художнім викладом і революційним напрямком відповідали нашим симпатіям. Напр., лекції з західно-европейської літератури, по живості викладу, художності та бадьорій революційній широті захоплення, чимало нагадували „Историю западно-европейской литературы" А. Луначарського. Тільки у Висковатова часто виявлялась слов'янофільська основа, в кращому її значінні, саме в тому, про яке згадував Герцен у своїй статті „Украина" в 61-му числі „Колокола", цеб-то в об'єднанні Слов'ян на федеративній основі.

Наші студенти, заохочені українськими та російськими письменниками,

зорганізували при дерптському ветеринарному інституті загальностудентські літературно-наукові вечорі, в яких гарячу участь брали професори: Висковатов, Залєський, філософ Є. А. Бобров та инші. Українське товариство студентів-ветеринарів „Collegium“ у Дерпті, крім вивчення української літератури, серйозно взялося вивчати українську науку, зокрема близьку до нього сферу зоологічного хазяйства України, причини його занепаду та способи його відродження.

Сільське господарство, зокрема скотарство, у такій демократичній країні, як Україна, тісно звязано з культурою і з тими ідеалами волі, які засвоїла краща частина нашої інтелігенції. Цей звязок легко прослідити на історії розвитку й виродження українського коня.

Рівночасно з занепадом сільського господарства в Росії йшло і виродження коня. Ліпші породи коней зникають і вироджуються на очах сучасного покоління.

Особливо це помітно в такій історично-сприятливій для коневодства країні, як Україна. Гарний клімат, чорноземний грунт, достатність води і пасовиськ з давніх часів зробили її сприятливою для коневодства країною. Історичні обставини примусили людей звернути на коня особливу увагу, поліпшити місцеву породу, зробити її культурнішою і більш відповідною для потреб країни та її оборони. Тому на Україні кінь був найулюбленішою свійською твариною. Та це й зрозуміло: кінь для козаків був вірним другом-товаришем в їх відважних і небезпечних походах, де вони разом захищали свій рідний край. Для хлібороба кінь теж був потрібний, як помічник, що звільняв його від найтяжчої форми ярма праці—від обробки землі—і тому дорогий.

Чим був для Українця його кінь, це показують народні пісні й думи і ті епитети, які в них прикладаються до нього; прикласти їх до сучасного коня можна хіба тільки як гірку іронію.

Кожна країна й народ кладуть свій особливий відбиток і характер на тварину, що населяє країну. Український кінь—запорізька порода—утворилась серед умов, які вимагали від неї надзвичайного напруження і надзвичайно тяжкої роботи: Україна не мала жодного природнього кордону з сусідніми ворожими народами. На північ—з Росією, на схід—з кипчакськими Татарами, на південь—з кримськими, на захід—з Польщею — скрізь рівнина, скрізь на кордонах поле, зо всіх боків одкрите місце. Беззахисна, відкрита ця країна була країною нападів і спустошення, місцем, де бились три ворожі нації, угноєна кістьми, полита кров'ю. На цьому полі бою, де постійно зустрічались стародавні й сучасні армії—від Дарія й Кира до польських легіонів,—на цій ниві, обробленій кінськими копитами, угноєній людськими трупами, засіяній білими кістьми, зрошеній гарячим морем крови, виростала ідея волі України, і для її реалізації потрібний був вірний і підхожий помічник—кінь.

Захоплені відгуки народньої української поезії про коня цілком можна прикласти до запорізької породи коней, що раніш існувала на Україні. Про запорізького коня в гиппологічній літературі збереглося тільки ім'я та дуже короткі відомості. За цими даними запорізька порода існувала не менш як 200 літ. Ці коні були середнього зросту, масти переважно карої, мали всі вартості татарських коней, не маючи їхніх хиб. Запорізький кінь був витривалий, добре тримав тіло, міг у день проїхати 180—200 верст; він міг, перепливши широкий Дніпро, не спочиваючи, продовжувати переслідувати татарські загони, що грабували Україну.

АНТОНИН ДУЧИНСЬКИЙ.

ДО ЖИТТЄПИСУ ОЛ. ОЛ. РУСОВА.

Особа і діяльність Ол. Ол. Русова останніми часами по заслузі звернула на себе увагу дослідників. Повний життєпис Русова, якого ми чекаємо, в значній мірі допоможе висвітлити культурне життя України в передреволюційний період, а тим часом, сподіваємось, і ці подробиці, що ми вибрали з полтавських фондів, дещо дадуть до пізнання його діяльности.

В 1891—92 р.р. Русов приймав участь в роботах полтавського статистичного бюра по опису селянського господарства в повітах Лохвицькому, Пирятинському й Роменському. Складаючи нарис селянського господарства в Роменському повіті і тому зацікавлений в тісних звязках з Полтавою, Русов подає із Харкова 1893 року 7.VI заяву до управи про призначення його на вакантну посаду в стат. бюрі. Управа запитує за встановленим порядком губернатора про його згоду на заміщення вільної посади Русовим і одержує ось яку відповідь: „Полтавский Губернатор. 24.VIII. 1893 г. Секретно. Полт. Губ. Зем. Управе. Вследствие представления от 2.VIII... с возвращением аттестата (копии) Ал. Ал. Русова уведомляю Губерн. Зем. Управу, что в виду имеющихся у меня сведений я нахожу невозможным допустить названное лицо на службу Губернского Земства“ [1]).

Такого-ж змісту папірця одержала земська управа і шість років пізніше (26.V. 1899 р.), коли вона знову просила губернатора дозволити прийняти на службу Русова. Губернатор коротко повідомляв земську управу: „Вследствие представления от 31.III имею честь сообщить Губ. Зем. Управе, что надворный советник Ал. Ал. Русов на службу Губ. Земства допущен быть не может“ [2]). Але як відомо, Русова тоді все-ж таки було призначено на посаду завідуючого статистичного бюра полтавського губ. земства, бо й губернатор нарешті примушений був визнати великі статистичні заслуги Русова і незаміниму користь його для полт. земства і відмовитись від своїх попередніх заперечень.

Під керівництвом Русова на протязі літа й осени 1900 року було проведено подворний перепис в усіх повітах і містах Полтавської губерні, крім Полтави й Кременчука. На цьому перепису Русов показав свою високу теоретичну підготовку й надзвичайну організаційну вдачу. Керуючи персоналом в 500 реєстраторів, він в короткий порівнюючи термін закінчив цей перепис, що приніс велику користь так для земства як і для уряду.

У 1901 році друзі Русова із „третього“ елементу і ліберальні земці улаштовують урочисте святкування 25 річного ювілею статистичної діяльности Русова. Ювілей святкували в будинку губерн. земства 30 серпня в присутності багатьох гостей; від 12 до 3 години дня читали привітальні листи й телеграми, але цього часу не вистачило, тому й увечері докінчували читати ці привітання. Привітальні листи й телеграми було

---

[1]) „Дело Полтавской Губернской Земской Управы. Отделение распорядительное. Секретная переписка. I часть. По описи архива 902. Начато 10.XI—1879 г.“, сс. 54—56.

[2]) Ibidem, ст. 86.

вкладено в альбом, який і піднесено ювілянтові. Отже ця подія і послужила одним із фактів обвинувачення Русова в революційний діяльності. Довідались жандарі про неї із газети „Южный Край“ в ч. 7126 від 3 вересня 1901 року, де в кореспонденції „из Полтавы“ в подробицях було описано ювілей Русова. 20 листопада 1901 р. начальник полт. жанд. упр. Гарнгард, повідомляючи про згаданий ювілей підполковника Телєгіна, що провадив „Дело украинской партии социалистов“ і притяг до цієї справи родину Русових, ось як його змальовує: „Чествование Русова состоялось без разрешения правительства и подготовлялось путем сношений с разными учреждениями и лицами не публично, а путем агитации, как это видно из письма статистика Николая Чудова из Нижнего Новгорода (п. 104 протокола осмотра альбома с телеграммами и письмами, отобранного у Русова в октябре сего года[1]).

Собрав сведения о лицах участвовавших в торжестве и приславших поздравительные телеграммы и письма А. Русову и статистику Галимскому для передачи юбиляру, оказалось, что большинство учасников скомпрометированы в политическом отношении, некоторые же письма и телеграммы носят противоправительственный характер. На основании вышеизложенного предлагаю вашему в-благородию протокол осмотра альбома с письмами и телеграммами по случаю юбилея А. Русова приобщить к производимому вами дознанию „Об украинской партии социалистов“ вместе со справками о лицах, упомянутых в протоколе и о тех, кои присутствовали на торжестве з здании полт. губ. зем. управы в день юбилея 30 августа 1901 года. Вместе с тем рекомендую в. в.-благородию приступить немедля (к разследованию) при каких условиях подготовлялось чествование А. Русова и не носило-ли это празднование характера противоправительственной демонстрации“[2]).

Про долю згаданого альбома ми не знаємо, лише знаходимо дані, що свідчать про завдані ним полтавським жандарям турботи. В протоколі ч. 40 ось що написано про альбом: „Альбом в шагреневом переплете с тисненою золотом на верхнем корешке альбома надписью „1901.VIII/XXX“. Надпись эта означает „30 августа 1901 года—день двадцатипятилетней деятельности обвиняемого А. Русова по руководству статистиками в Российской Империи. В альбоме на первой странице помещено рукописное стихотворение, озаглавленное „О. О. Русову на спомин 30 серпня 1901 р.“ и помеченное внизу „1901.VIII/XXX“[3]).

В альбомі 134 аркуші, на яких уміщено 114 привітань.

Жандар запропонував Русову дати пояснення, хто організував його ювілей, хто був на ньому, а також, в яких стосунках він знаходиться до тих осіб, що надіслали йому привітання. Русов ось як відповідає на це запитання: „Как устроен был юбилей моей 25-летней деятельности на поприще провинциальной статистики,—кто организовал его и по чьей инициативе был устроен юбилей, я не знаю; узнал о том, что он состоится я только за два дня до 30 августа; г. председатель управы сообщил мне, что он разрешил юбилей этот устроить в зале губернскаго земства, где 30 августа с 12 до 3 часов дня были читаны телеграммы и письма, продолжение чтения их отложено было до вечера. Прочие подробности относительно лиц, принимавших участие в этом юбилее, я отказываюсь указывать из-за нежелания доставить им неприятности, так как обвинение меня в организации революционной партии в Полтавской

[1]) Про цей трус див. авторову статтю „Револ. Укр. Партія на Полтавщині за архівними матеріялами 1901—1905 р.р. в II т. „За сто літ“.

[2]) Архів Полт. Губ. Жанд. Упр. 1/138—2291 „Дело Украинской партии социалистов т. II“, ст. 198. [3]) Ibid., ст. 200.

губернии настолько велико, что допросы их по этому делу во всяком случае могут их сильно компрометировать“ [1]). Автобіографічний характер мають ті пояснення, що торкаються осіб, які надсилали йому ювілейні привітання. Серед останніх багато земських статистиків, громадських і наукових робітників. Широкі кола української інтелігенції з великими симпатіями до ювілянта відгукнулись на ювілей. Вітали ювілянта Мордовцев, Олена Пчілка, Кропивницький. Заньковецька, Садовський, Саксаганський, Тобілевич та инші друзі Русова. Ми зупинили свою увагу на деяких поясненнях Русова, щоб краще змалювати його багатосторонню культурну роботу. „Графіню Уварову П. С., пише Русов, я знаю з 1879 р., з нею, як з головою Московського Археологічного Товариства, мав тільки офіційні зносини по справам археології. Проф. київського університету І. В. Лучицького знав ще за студенських років, потім разом з ним служив в київоподільскій прогімназії. З Жебуньовим познайомився в 1879 р., коли вкупі з ним провадив опис Ніжинського пов. Чернигівської губ. Харківського профес. Багалія знаю як свого учня по київопод. прогімназії, поновив з ним знайомство в Харкові, коли сам там проживав з 1884 до 1894 р. Проф. Володимира Фаустовича Левитського знаю з 1900 р., коли завдяки його рецензії на мою працю по Чернигівській губ. було мені призначено премію імператора Олександра II. Проф. варшавського університету Горб-Ромашкевича знаю з часів захисту ним дисертації в харків. університеті в 1892 р., де я був приватним опонентом. З Русиновим познайомився в 1888—89 р.р., коли провадив опис Лохвицького повіту. В 1880 р. приймав участь в редагуванні газети „Труд“, де співробітничали Олена Пчілка й Мордовців“.

Русов дав таких 97 відповідей про осіб, що його вітали: де з ким він випадково познайомився, а декого і зовсім не знав [2]).

Вже цей ювілей Ол. Русова визначає його першорядне місце серед тодішньої укр. інтелігенції. Старіший полтавчанин А. А. Квітка в день ювілею порівнював „Ол. Русова з пловцем-перевізником жемчугу через бурхливе море засіяне рифами та підводним камінням, де безпечно плавають лише ті, над ким має прапор Андрія Первозванного цеб-то люди офіційної ідеології“. Русова не лякали ні жандарські рифи, ні губернаторські підводні камні: він сміливо віз громадські культурні цінності, як сильний духом громадський діяч.

В скорому часі після ювілею в звязку з селянськими рухами на Полтавщині в 1902 році Русова було позбавлено посади завідуючого стат. бюра. Земська управа примушена була до цього звільнення словесним наказом міністра внутр. справ. Про цей факт ми читаємо в копії надісланого Русову повідомлення: „Господин министр внутренних дел (фон-Плеве А. Д.) в бытность в г. Полтаве 17.IV изволил лично предложить председателю губернской земской управы об увольнении вас, м. г., от должности заведующего стат. бюро полт. губерн. земства. Согласно упомянутому предложению его высокопревосходительства по коллегиальному постановлению 30 апреля, уволив вас, м. г., от службы полт. губ. земству, имеет честь просить вас о сдаче в 2-х недельный срок дел стат. бюро помощнику вашему Гр. Гр. Ротмистрову“.

З Полтави Русов виїхав до Ленінграду і віддався літературній роботі. Подане нижче листування Русова до Жебуньова Леоніда Миколайовича характеризує його настрої за часів перебування в Ленінграді. Після трусу у Жебуньова 4 жовтня 1906 року до рук жандарів попали листи

---

[1]) Ibid., A. 1/138—2294.
[2]) Ibid., A. 1/138—7294. Том II, сс. 210—212

Ол. Ол. Русова разом з рукописом „Скликання народних приставників“ (переклад з руської мови брошури Сватікова, вид. Парамонова)[1]).

1. 1906.VI.29. Офицерская, 36[2]).

„Дак що, що не вміють читати по свойому? Нехай німець нам покаже, учитель великий: оттоді ми заходимось“

Так казав Шевченко, так воно й буде, бо це пророк був нашого народу. Дак як Мішка повернеться з Німеччини, да стане німцем зовсім да як покаже, як треба глаголати та писати по свойому, оттоді й почнуть. А то-ж мені жінка пише, що у самій глибині Волині, у Михалківцях не говорють, не читають і не хтять по свойому. І за старі часи не вміли ні пісати ані читати: Шевченко таке писав що не приведи Господи (теперечки роскрили конверт (каліверт, як кажуть подоляне), що у 3 Отділенію лежав з 1847 р. опечатаний), а учив він граматку та псалтирь хіба по свойому: дмо, тно, зло... а оксії так бідний і не второпав, як сам признається. Да що з того? Коли нема своїх шкіл, то звідки-б взялися грамотні по свойому? А от як я виграю на Любін білет 200000, дак їй дам тільки 100000, а на других 100000 поїду у саму глибину Борзенщини на Робінзоче да заведу там школу (бо вже Ноночка склала букварь), дак літ 20 не пройде, усі й читатимуть і глаголатимуть по свійськи, а не язичієм. Не даром же й у Київі і у Камьянці і в Одесі вже просвіти нарождаються і вже й жандарми не арештовують; тільки ще поки не вивелися, що колись то наших прадідів по грецьки та по болгарськи вчили. Так і мені колись було, як Вам оце тепер, коли я учителював ще у Київі та у неділю їздив у Боярку та Мотовиловку (де ще не було „дач“) пісні записувати да укр. книжечки читати, тоді казали: „це Ви Бозна що привезли: це звєсно мараласєйські книжочки: пустяк одно слово“. А як би Ваша Гадяцька управа, стонадцять би копиць з рогами їй чортів видавала не таку газету, як видає, а таку, як ляхи у Могилеві-Подільському видають („Світова зірниця“), дак може і не 20 літ, а усего 10 пішло б на те, щоб по свойому навчатись. От-що, а не то-що. І хоч Ви ще 10 листів таких плачевних засилайте, а я не поступлюся, досить вже я лаявся з Лотоцьким, який хотів був щоб ми й букварь єрыжний видавали. Чортового батька я поступлюся. В своїй хаті своя правда, хоч ми й українофіли, що тепер лічиться таким же вразливим, як „кадети“. Хай будем й „кадетами“ і „українофілами“, а з своєї стежки не звернемо: і „Кобзарь“ і „Євангеліє“ так буде „по іностранному“ польськими буквами надрюковано. І Ваш розказ буде надрюковано Кулішівкою, коли поступитеся, щоб не надписувати якусь там партію. Наше товариство безпартійне і не знає ні революціонерів, ні соціал-демократів, ні радикалів, ні октябристів тощо, а знає один народ Український і йому служить. Не в Романівці діло, а у мові, яка зхожа до Тредьяківщини: колись же будуть й свої письменники. Народ не перестане бути тим, що є, бо ми—не останемося позаду, коли не хочемо знати тих „провінціяльних шляпок“, про які каже Толстой як про модні, хоч вже і з моди вийшли. Коли дарвінізм у моду пійшов, оставалися ми позад цієї моди, а народ через те не втеряв нічого. Значить (я вже писав Вам) ми не можемо до фірми „Общество изданія общ. и деш. книг“ додавати ще назвище якоїсь партії (бо їх теперь у Думі з самих українців вже чотири), то вже краще дрюкуйте у Полтаві. А Парамонова тепер сами сищики нігде не найдуть не то що я грішний або Ноночка. Дак що ж ми можемо про „Чого домогатись?“ сказати, коли за Ноночку вже лежить знов залог у слідува-

[1]) А. 1/39—591, ст. 237. [2]) Ibid., Листи Ол. Русова, сс. 241—249.

теля, а я—навіть не знаю, де й контора Парамонова. Ноночка вже у Алешні: може що-небудь тямить, а я нічогісінько. А. Русов.

2. 1906.IX.24. Офицерская 36.

„Вы єсте соль земли: аще же соль й обуяєтъ, чим осолится; нивочтоже будетъ ктому точію да изсыпана будетъ и попираєма человєки. (Матф. Є. ї).

Левко любий мій та коханий, а тепер (на тот час, як писали) полковник поганий.

Читав, приїхавши, усі Ваші листи, що наздогін мені засилали до Ноночки і усе більше та більше дивувався,—чего убо ради мятеж сей мног? Може й справді „костоправство", що так Вам не подобається, страшне слово, бо нагадує республіку, але з-за тієї схоластики, яку ми розводили так довго, невже слід припиняти місяців на 2 діло, коли треба вже яко мога скорійше братися за теє діло? Невже якісь там песиголовці, які ввижаються Вам у „ражі чи маразмі", можуть через щось десь розруйнувати усю справу, до якої Ви так гарно руки доклали. Я ні тоді ні тепер не розумію, щоб тая руїна розросталася через якесь костоправство тільки. Скільки я знаю українців від часів ще Брюховецького, то вони завжди у розсторонь розтікались на радість Милюкових і всяких других кадетів чи ес-деків, яких не мало було й у Москві і у Петербурзі, ще за часів Алексія Михайловича, Петра, Єлисавети, Катерини і т. д. тут не у костоправстві діло, а у звичаю: „Коли наше не в лад, то ми з їм і назад". Тим то й я у „раж" такий увійшов, як побачив, що й Ви тим же миром мазані. Моя думка—така, що тепер треба забувати свої усякі ріжноманітності, аби-б хоч плохенька згода була та разом у світ прилюдно виступити, а не ховатися по задвірках кадетів або ес-деків. Мені, ей же ей, усе одно чи костоправною чи неуправною партією ми будемо аби була б українська партія, що автономію У. на першому місті ставить. Ви ж самі кажете, що треба про неї оповіщати, про що-ж оповіщати, коли вона нічого не робить, а тільки слова перебірає,—які мовляв кращі? Ну що мені, напр. з того, що оце „народно-соціалистическая партія" Анненского, Пѣшехонова, Мякотина и tutti quanti учеників Михайловского зорганізувалася, коли не виставлять кандідатів у посли думські? Хай переставляє пункти своєї програми з-заду на перед і навиворот,—то мені байдуже. А як збереться чоловік 300—400, що виставлять кандидатуру Анненского, або Мякотина, то тоді я й скажу, що є партія, а не гурток писателів, що бажає тільки зкликати якийсь „учредительный партійный съѣзд, когда сложатся мѣстныя партійныя группы". А як воны не „сложатся" що вийде з тієї так гарно виробленої програми їхньої „схемы" яку вони розповсюжують? І вийде, що синиця море обіцяла запалити (зкликати учред. з'їзд своєї партії, а тоді—учредит. собраніє з цілої Росії), а море так-таки і не запалилося. Тим-то я й кажу, що нема чого думати, а прямо тільки робити, да й робити, а що далі буде, то те що Біг дасть: „роби, небоже, то й Бог поможе" а почнеш, як Метафізик Хемніцера запитувати: а еволюція—що, а время что? а вервіє—что? то їй-же Богу одна, тільки словоляпалка буде та й годі. Слухатися я, звісно, слухаюся, та й буду мовчати, як Ви приказуєте; а тільки благаю й прохаю Вас—ведіть скорійше від слів до діла; а знов що прикажете,—робитиму. Tout à Vous А. Русов.

(*Далі дописано*). Дорогой мой Леонид, от всей души сочувствую Вам и сама, в отчаяніе прихожу от неумѣнія украинцев вести свое дѣло, никакого единства никакого плана дѣятельности и вѣчно отстают от жизни на цѣлыя мили. Будьте здоровы—Ваша Нона.

3. 1906.VII.25. Ув Олешні.

Так-то, любий мій та коханий. Вже й дворяне з мужиками зполигаються. Гей, гей. Пора встати, пора волю здобувати. Оттак собі міркую, вирвавшися з того пекла, де мені на голову у волосся було насипано дрібних скалочок скла з розбитого вагону при розгромі черносотенної чайної, де ескорти чи взводи драгун та козаків раз-у-раз їздять по вулицях, де газети що-дня, закривають по одній а то й по дві разом. Але вже тепер без членовредительства, значить треба вже—„встать, волю здобувать". Бо як з членовредительством, або скуловоротом, дак страшно а тепер вже усе по благородному. Скаже „пажалті в участок,—там разберут" а як у кутузку посадють, дак і це вже по закону. Коли вони—„по закону, дак і нам треба „по закону". То ми усе у катакомбах крились, а тепер треба „по закону" і партію свою українську привселюдно множити і содержувати і громади тиєї партії по всіх містах та містечках заснувати; а на це треба і люде—пропагандисти та агітатори і гроші: люди находитимуться, а гроші з кожного треба збірати. Я б раяв таку завести норму зборів:

Хто має до	500	крб.	платить	25 коп.	у Центр. Ком.,	25 коп.	у свою громаду		
„	1000	„	„	50	„	50	„	1	руб.
„	2000	„	„	2 руб.	„	2 руб.	„	4	„
„	3000	„	„	3 „	„	3 „	„	6	„
„ більше	3000	„	„	5 „	„	5 „	„	10	„

Да й партію нашу треба не чорти-батька зна якими словами скорпіонами назвати (соціял-демократична, радикально-демократична, автономістична, децентралістична, федералістична то-що що й не вимовиш, доки язик за ліву щоку не заплутається), а понятним словом „Партія Українського Народоправства", а вже з самого слова бачить до чого воно йдеться. Це видно і з других примірів. Доки казали: „конституціонно-демократична", дак і мало людей у їх було в партії, а як сказали „партія народної свободи" то й усякий пішов до їх. Так і в нас буде. Ну а Центральна Рада, чи Комітет мусить виробити программу, і на загальних зборах з представниками від усіх громад її затвердити. Да треба грошей щоб мілліон був у скарбівничого Центральної Ради, то й діло буде. А то завелися вже аж три органи начеб-то однієї партії („Рідний Край", „Укр. Вѣстник", „Укр. Думка"), а грошей нігде нема,—хоч і закривай усі ці часописи. Годі вже, кажу, ховатись нам по-за спідницею мами-України та з-по-за тиєї спідниці виглядати, як другі ведуть діло своїх партій, а треба самім у світ іти на оглядини. Хай бачуть, що ми ще дурненькі у політиці, мовляв, не моторні; але помилок тільки той не робить, хто нічого не робить. „Полюбите нас сѣренькими, а бѣленькими всякий полюбит".

Ви—чоловік старинного партійного закалу. Пожалуйста, візьміться їздити (звісно на кошт партії) по весях і містах, щоб організувати таку партію від Тереку аж по Сян та Віслу. Кажуть, що це вже пізно, бо соціал-демократична партія теє зробила вже і перешкоджатиме пропаганді нашої більш умірковaної партії. Але я скажу, що соціальдемократи не вороги автономії, да як побачуть, що не так то скоро всесвітні капіталісти Ротшільди пооддають свої гроші коопераціям соціялістичним, то тим часом на Україні з нами у гурті стоятимуть за автономію, то треба хоч за для їх організацію завести а тиєї автономії звісно не так скоро досягнеш і може й діти наші ще того добиватимуться.

З того й видно, що зовсім не пізно тепер розпочинати організацію такої партії, у яку вже й селяне прості почнуть записуватися, бо початок вже є. Треба усюди conferences—мітінги роботи.

Так пожалуста поклопочіться, щоб на з'їзд всеукраїнський, яко мога більше делегатів з усіх околиць українських над'їхали та щоб завязали настоящу спілку громад. Наша Петербурська громадка звісно пристане до партії; може й своїм Укр. Вѣстніком запоможе, доки він не закриється, як тая мовляв „Основа", що мала 180 підпищиків на другий рік свого життя.

Оттак-то, голубе мій, ув Олешні сидючи у затишку надумавсь Вам написати, щоб діло не стояло, бо кажуть, що ніщо не може „стояти" на місті у природі: бо як не йде вперед, то вже певне назад посувається, хоч хто й думає, що воно тільки стало да й стоїть. Жінка оце поїхала Любу у Вовчули стрічати з онучкою, а я подивившись на онучку да на Мішку, що теж сюди приїде, знов поспішатиму у Пѣтір, бо 29 там або продадуть „Надежду" або закриють страховий відділ, дак треба знати, чи буде мені заробіток. Ваш А. Русов.

4. 1906.VIII.14. СПБ. Офицерская, 36.

Коханий мій Леоніде Миколаєвичу.

Так Вам і не вдалось ув Алешню приїхати, а ми були чекалисьмо на Вас із Мишою із Любою, які там тепер пробувають. Да довго мені не можно було чекати; а писати Вам не писав, бо ув Алешні перо не пише, або як пише,—так як муха дише. Ви турбувалися за мене, що не можу у Київ пробратися, да ще й раяли у статістіку туди поступати. Спасибі Вам; але я вже й ранійше знав про організацію тиєї статістіки з листів Кошового, який там заправляє нею, дай з тиєї бумаги, що мені Київська губернська управа прислала з цими докладами, книжками волостними, таблицями до що, що їм про таблиці тиї да план страхової їхньої статістіки, свою крітику навів.

Ех, як би то, мені 15—20 з плеч зкинути, як би я поїхав у Київ, щоб і хлопців молодших навчати, як то треба їздити по селах да статістіку робити. А як тепер мені не то що на возі, а у 2 классі ув Алешню да назад проїхати—за „наказаніе", дак не дуже то охоти до роз'їздів (бо тільки розьїздну статістіку я признаю) у мене найдеться. Сказано, вже як став буржуа, дак і на хутір не зхотів заїхати з Алешні, бо й то мені важко. А усе-таки спасибі Вам за те, що про мене клопоталися.

А приїхав сюди, кажуть: припинили „Укр. Вѣстник" бо „грошей" нема на що видавати. Звісно, українці,—які підпищики? Сказано, хахлата необразованна, безграмотна. Як підвів я статістіку, вийшло: усіх підпищиків 198 (а „Основа", як знаєте, за два роки придбала тільки усего 180). Значить прогрес на 10%. Добре, що Білозерський тоді усі книжки попалив конторські. Тепер можна казати, що цензура „Основу" припинила,—а з них з 8 українських губерній тільки 96, да й то тільки 76 настоящих, а 20 таких, яким Укр. Вѣстник замість „Свободи і Культури" висилається. От тут і старайся для земляків. За 3 місяці набралося аж 76 чоловік. Закриймо, кажуть: шкода праці.

Дак ніж. На зло землякам, хоч для тих 102, що з Великоросії, Сібіру, Польщі, загряниці підписалися—будемо таки видавати. Днів 3—4 на біганину за грошима втеряли, а таки спромоглися и 12 № (я ще його й не читав бо ніколи) випустити і ще штук 20 книжечок за цей рік випустимо, а там вже побачимо, чи стоїть діло далі вести. Здобули 2000 карбованців, а ще 1000 треба здобути, тоді й до кінця року додержимося. Написав я Антоновичу у Київ, щоб там нам тую 1000 здобув. Хоч би з Гадяча та Полтави помогали, чи писанням боєвих статей, чи (найбільше) лайкою та честью просючи земляків, щоб підписувалися, бо настануть же вибори у Думу: треба гуртуватися, щоб українців однодушно було у Думу обрано більше да таких, щоб не розлізлися як руді миші по усяких фракціях. Адже-ж усі наші демократи: чи просто демократи,

чи радікал-демократи чи соціалдемократи, чи націонал-демократи то треба хоч блок який або що виробити, да щоб не було Концевичей, да Назаренків да Потоцьких, Понятовських, а щоб усі такі були, як Зубченко, Онацький, Шемет, Шраг, Чижевський то-що. А як Україна своє діло зробить, то й нашому теляті (тоб-то „Укр. В.") вовка упіймати вдасться. Старайтеся, Голубе, там, да й нашому „Укр. В." запомагайте, пишучи про його частіше по газетах провінціальних та підговорюючи, щоб більше на його підписувалися, щоб їх стало 2000 к 1907 року і тоді можна видавати й далі: бо це ж сором, що на усю Полтавську губернію тільки 14 чоловік найшлося, що не пожаліли 4 карбованців за 35 книжечок, де усе ж таки є що почитати. А саме главне—гуртуються ж люде коло нашого „Благотв. Об-ва" (1200 членів, де платять по 3 карбованці), з чого ж то не хотять не коло Благотворительности, а коло політики гуртуватися.

Ще прохання: розвідайте, скільки розходиться у Полтаві, у розницю примірників „Укр. В." да й перекажете Ноночці у Київі 26 августа. А ще прошу: переіменуйте радікально-демократичну партію у партію „Українського Народоправства".

Так більше народу до неї пристане й до „КД"пристало багато, коли вона стала „Народної свободи". А. Русов.

Приписки до листа: 1) „Не вже тобі, милий, чужа ворона мілійша, рідніша свого вола. Так Ви пишете. А я б сказав: хоч і чужа, да треба тут (іменно тут) щоб „робити для своєї сторони"; 2) Статтю Вашу—„Що треба робити"? читав ув Алешні з Ноночкою та з приводу її другу написав. От як би в такому разі да трохи на інший манір про автономію та народоправство більше Ви написали „на момент" у „Укр. В." після 26 августа.

Додаток.

„Аттестат Русова" [1]).

Пред'явитель сего, служивший учителем греческого языка в киевской 1 гимназии, коллежский ассессор Александр Александрович Русов, как видно из формулярного о службе его списка, имеет от роду 27 лет, вероисповедания православного, знаков отличия не имеет, сын обер-офицера. По окончании курса наук в император. универс. св. Владимира по историко-филологическому факультету со степенью кандидата, на которую и выдан ему диплом 29.XI.1868 года за № 1993, г. попечителем киевского учебн. округа определен исправляющим должность учителя латинского яз. златопольской прогимназии 1868 г. ноября 19 дня. Утвержден в этой должности 1869 г. 26.VI. г. попечителем киевского учебного округа перемещен, согласно прошению, учителем латинского и греческого яз. в киево-подольскую прогимназию 1869 г. 18.VIII. Педагогическим советом прогимназии избран был секретарем онаго совета и исполнял эту должность с 20.IX—1869 г. по 4.X—1871 г. С разрешения г. попечителя киевского учебного округа определен преподавателем в киево-подольское отделение Фундуклеевской женской гимназии, сверх должности в прогимназии. 1869 г. 19.IX с разрешения г. попечителя киевского учебного округа исполнял совместно с двумя другими преподавателями обязанность воспитателя киево-подольской прогимназии в течение 187½ уч. г. С разрешения г. попечителя киевского учебного округа преподавал в течении 2 месяцев сверх своего предмета историю за особое вознаграждение. По определению педагогиче-

[1]) „Дело Полт. Губ. Зем. Упр. Отд. Распорядит. „Секретная переписка" 1 ч. По описи архива 902, аркуш 397. Начато 10.XI—1879 г.", ст. 57. Друкуємо сучасним правописом.

ского совета киево-подольской прогимназии заведывал ученическою библиотекою безвозмездно. Согласно прошению уволен от должности преподавателя киево-подольского отделения Фундуклеевской женской гимназии 1871 г. 30.VIII. Г. попечителем киевского учебного округа перемещен учителем греческого языка в киевскую 1 гимназию 1872 г. 24.IV. указом правительст. сената от 31.X—1873 г. № 135 утвержден в чин коллежского асессора со старшинством с 19.XI—1868 г. За выслугу лет представлен к производству в чин надворного советника. Согласно прошению, г. попечителем киевского учебного округа уволен от службы учителя киевской 1 гимназии 1874 г. 28.I. В походах, штрафах, под судом и следствием не был, в отпуску за границею находился с 1.VII по 15.VIII. 1873 г. и на срок явился. Холост. В удостоверение всего вышеизложенного и для свободного проживания во всех городах Рос. Империи дан ему, Русову, сей аттестат из дирекции киевской 1 гимназии.

Директор Андрияшев.

Киев 8/II—1874 г.
№ 77.

SOMMAIRE.

Pages.

Th. Savtchenko.—J. Kotliarevsky, et le droit d'auteur 3
Th. Savtchenko.—Lettres inédites de P. Kouliche à J. Bodiansky 5
J. Eisenstock.—Les projets de travaux ethnographiques ukrainiens vers 1840 12
B. Chèveliv.—L. Hlibov et le journal „Tchernigowsky Listok" dans l'affaire de S. Noss, I. Androuchtchenko etc. en 1863—1868 25
L. Mylovydov.—L'assaut réactionnaire sur l'instruction publique en 1860 48
Ign. Jytetsky.—Un fragment inconnu de l'autobiographie de M. Kostomarov 51
Ign. Jytetsky.—Cinq lettres de P. Tchoubynsky à N. Kostomarov 55
N. Buchbinder.—Lettres de N. Kostomarov à A. Souvorin 60
J. Baer.—La crise du journal „Zemlia i Volia" 70
L. Mychtchenko.—Mémoires; 1870—1880 à Kiev 106
A. Riabinin-Sklarevsky.—La société ukrainienne à Odessa vers 1880 161
A. Stepovytch.—La politique agraire sur la rive gauche du Dnieper en 1880 181
A. Toulub.—Les conflits de M. Starytsky avec la censure 190
N. Braker.—V. A. Mentchyts 196
M. Vozniak.—Une nouvelle inédite de J. Franko 201
M. Vozniak.—L'activité publiciste de J. Franko en 1879—1883 225
P. Bogatyrev.—La correspondence de F. Řehoř 269
J. Luty.—M. Kotsioubynsky au début de sa carrière 300
M. Skouhar-Skvarsky.—Notes sur le mouvement ukrainien au milieu des étudients vétérinairs à Derpt 310
A. Doutchynsky.—Notes pour la biographie de A. Roussov 312

ЗМІСТ

Стор.

Федір Савченко.—І. П. Котляревський в обороні своїх авторських прав 3
Федір Савченко.—Ненадруковані листи Куліша до Бодянського 5
Іеремія Айзеншток.—До етнографічних планів 1840-х рр. 12
Борис Шевелів.—Л. І. Глібов і тижневик „Черниговскій Листокъ“ у процесі С. Носа, І. Андрущенка та инш. 1863—1868 рр. 25
Лев Миловидов.—Наступ реакції на школу в 1860-х роках 48
Ігнат Житецький.—Новий уривок з автобіографії М. І. Костомарова 51
Ігнат Житецький.—П'ять листів П. П. Чубинського до М. І. Костомарова 55
Наум Бухбіндер.—Листи М. І Костомарова до О. С. Суворина 60
Юлій Бер —„Земля і Воля“ на роздоріжжі 70
Людмила Мищенко.—З минулого століття 106
Олександер Рябінін-Скляревський.—З життя одеської Громади 1880-х років 161
Андроник Степович.—З аграрної політики на Правобережжі 1880-х рр. 181
Олександер Тулуб.—Мих. Старицький в боротьбі з цензурою 1880-х рр. 190
Наталя Бракер.—Володимир Амвросієвич Менчиц 196
Михайло Возняк.—„Гутак“ І. Франка 201
Михайло Возняк.—До публіцистичної діяльности Ів. Франка в рр. 1879—1883 . . . 225
Петро Богатирев.—З листування Франтішка Ржеґоржа 269
Іван Лютий.—До ранньої творчости Коцюбинського 300
Михайло Скугар-Скварський.—До історії українського руху в українському гуртку студентів-ветеринарів у Дерпті 310
Антонин Дучинський.—До життепису Ол. Ол. Русова 312